KUBÁŇ

Sborník článků o Kubáni i Kubáncích.

KOUBAN

Recueil d'articles de Kouban et des Koubaniens.

*

КУБАНЬ

ЗБІРНИК СТАТТІВ ПРО КУБАНЬ І КУБАНЦІВ

*

ПРАГА
ВИДАННЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ
В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ
РЕСПУБЛІЦІ
1927

КУБАНЬ

ЗБІРНИК СТАТТІВ ПРО КУБАНЬ

І КУБАНЦІВ

ПРАГА

ВИДАННЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ

В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

1926

LEGIOGRAFIE
Praha-Vršovice Sámova 665

Від управи Громади Кубанців.

Випускаючи у світ друком перший збірник Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці, Управа Громади була поставлена перед необхідністю придати змістові збірника інформаційний характер.

Необхідно було, з одного боку, освітити ті принципи, якими керувалася Громада Кубанців на протязі своєї пятилітньої діяльности, і накреслити загальну історію Кубані до 1917 р. і в період революції 1917—20 рр., щоб показати ограничний звязок керуючих принципів Громади Кубанців з краєвими й національними особливостями Кубанського населення і його демократичних установ, які поставила до життя історія; з другого боку, відмітити ті умови життя, в яких перебуває Кубань по утраті нею самостійности.

Придаючи велику вагу вивченню кубанцями історії, культури, економики й освіти Чехословацької Республіки, Управа Громади уділила окреме місце статті, що охоплює перший період визвольного руху Чехії.

Громада Кубанців є організація територіяльна, в склад неї входять українці, росіяне й горці. Тому Управа ухвалила випустити збірник двома мовами писаний — українською й російською.

Управа Громади рахує за свій приємний обов'язок висловити найщирішу подяку тим установам, громадським організаціям і особам, котрі сприяли виходу у світ цього збірника статтів про Кубань і Кубанців.

УПРАВА ГРОМАДИ КУБАНЦІВ
В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.

Ельбрус (5630 метрів). У її верховини починається р. Кубань.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА КУБАНЦЕВ В Ч. С. Р.

Четырехлетний рабочий период Общества Кубанцев в Чехословацкой Республике давно уже требовал освещения в печати деятельности Общества, преимущественно с фактической стороны. Это необходимо было сделать, как для сторонней Кубанскому Краю публике, в видах поправки тех отрывочных и неточных, а часто тенденциозных и пристрастных сведений, какие циркулировали в публике на этот счет, так и для самих кубанцев в целях информации их. Но при огромных затратах труда на текущие злободневные дела, О-во лишено было возможности осуществить давно назревшую задачу. Для этого не было ни достаточного количества рабочих сил, ни свободного времени, ни необходимых средств. Пользуясь материальною поддержкою Правительства Ч. С. Р., кубанцы все усилия направили на работы по устройству кубанской учащейся молодежи, чтобы возможно продуктивнее использовать ограниченные средства на неотложные нужды эмигрантов-кубанцев.

Между тем деятельность О-ва как по характеру ее, так и по результатам представляет в этом отношении двоякий интерес. Исходя из принципа объективизма и аполитичности, Общество в течение четырех лет обслуживало интересы всех, без различия их партийных кличек, кубанцев, раз они тяготели к общей родине Кубани и находились в положении, требовавшем помощи и поддержки. Располагая и абсолютно и относительно минимальными материальными средствами сравнительно с другими эмигрантскими организациями, Общество Кубанцев затратило свои средства исключительно на помощь тем, кто нуждался в ней, сводя расходы на рабочий аппарат до крайнего минимума и не допуская окладов лицам, а не делу.

Таким образом, само собою является понятным, что использование документов Общества и цифровых данных, характеризующих его деятельность, с одной стороны, и более широкое освещение этой деятельности, с другой, может быть оформлено не в виде партийного издания, а лишь сборника с работами лиц, сотрудничавших в аполитичной деятельности Общества.

Условия исторического значения и текущей действительности диктовали кубанцам определенный план и характер их деятельности. Ку-

банцы, живущие в Чехословакии, материально и морально связаны, с одной стороны, с своею родною Кубанью, а с другой, с родственным ей чехословацким народом. Вот эта двойная связь и представляет своего рода схему деятельности Общества.

Кубань оставлена кубанскими эмигрантами на ярко выраженной фазе своего исторического развития. Революционный переворот застал Кубань в состоянии не растерянности и дезорганизации, а в полной готовности к новой творческой деятельности в областях культуры, экономики и грандиозного строительства. В самый разгар революционного переворота на Кубани быстро и безболезненно появились прообразы учредительного собрания — казачьи рады и краевые съезды. Ими сразу же были сформированы демократические учреждения республиканского характера. Во главе Края стали: 1) Краевая и Законодательная Рады или парламент и законодательный корпус, 2) избираемый на Краевой Раде и ответственный перед нею Войсковой Атаман или президент Кубанского Края, 3) формируемое атаманом Краевое Правительство или кабинет министров, ответственный перед Законодательною Радою, и 4) избираемый Краевою Радою, ответственный перед нею, но независимый от Атамана и Правительства Краевой Контролер. Эти высшие учреждения и лица и повели немедленно организационную работу по упорядочению Края.

Такая безболезненность и активность сразу ожившего Края были следствием тех условий, какие исторически сложились, как подготовительная фаза эволюции, способствовавшая восприятию высших прогрессивных культурных форм, народного управления и гражданской свободы. Стихийный характер этих условий перетворился в гражданско-осознанный.

В Чехословакии, в которой осели наиболее активные и интеллигентные силы Кубанского Края, кубанцы нашли аналогичные демократические порядки, но в иных формах и на иной фазе культурного развития. Чехословакия прошла длинный путь культурно-национального развития и естественно, что она дала живые примеры для освещения аналогичных форм на Кубани и образцы творчества в направлении нового культурного строительства. Несмотря на небольшие размеры и короткий период самостоятельного существования, она оказалась жизненнее славянского великана — бывшей России, по своему культурному развитию, национальному росту и духовной мощи. И в России была своя культура, но это была культура верхов народа, а в Чехословакии она эволюционно прорезала верхи и низы. Благодаря этому, национальный дух в Чехословакии, какого не оказалось в нужный момент в России, так быстро и устойчиво, выражаясь фигурально, поставил на государственные ноги демократическую страну.

Таким образом, в Чехословакии кубанцам было на что посмотреть и чему научиться. Наглядные образцы культуры и гражданственности вызвали у них не простое любопытство, а естественное жслание в организованном изучении культурных богатств Чехословакии. Так, например, в Праге возникли чешско-кубанские курсы в целях изучения сравнительным путем соответственных форм и явлений в жизни Чехословакии и Кубани.

Все это оказалось тем естественнее и необходимее, что Кубань уже

была связана с Чехословацким народом как поселением в ней чешских селений — Кирилловки, Мефодиевки, Глебовки, Владимировки близ Новороссийска[1]), так и участием в разных местах Кубани чехов-специалистов в области просвещения, хозяйства, промышленности и торговли. Здесь же, в Чехословакии, благодаря непосредственному соприкосновению кубанцев с чехословаками, частичные связи, завязавшиеся на Кубани, стали кубанцам не только еще более близкими и понятными, но и привязали их ум и пожелания к кардинальному вопросу о тесном единении двух стран на основе обоюдно-выгодных интересов. Кубанскому Краю необходимы силы специалистов и интеллигенции для использования огромных естественных богатств, а Чехословакия богата такими силами и работниками, часть которых может войти и в самостоятельный культурный фонд Кубани. Это тем естественнее и возможнее, что Чехословакия оказала же материальную помощь кубанской молодежи в приобретении научного образования и знаний.

Нужда в культурном единении, на основе разумно построенной экономики, тем настоятельнее, что в последние годы Кубанский Край чрезвычайно обессилен экономически, культурно и в области просвещения. Быстро восстановить потерянное и тем более завести заново необходимое немыслимо. Поэтому, и в ближайшем будущем, при меняющихся эволюционно условиях, кубанцы будут заранее спаяны с Чехословакией в области просвещения и завязавшихся еще до войны экономических сношений. Прага и другие города Чехословакии, с их высшими учебными заведениями и прекрасно оборудованными лабораториями, кабинетами, клиниками и пр., чего или совсем нет, или недостает Кубани, надолго могут остаться для кубанской молодежи, нуждающейся в просвещении, духовными центрами. Это, конечно, не значит, что наука и духовный свет только в окне одной Чехословакии, а вытекает из поучительного для кубанцев факта, что к ним Чехословакия безвозмездно пришла на помощь в деле духовного развития и зажгла свет этого развития в такой форме, какой не было на Кубани на всем протяжении ее истории, богатой фактами подавления центральным правительством духовного просвещения, а не развития его.

А дома, на Кубани, связанная наукою и просвещением с Чехословакиею молодежь не приминет на деле применить рациональные формы хозяйства и экономических организаций Чехословацкого народа, и тем еще более углубит и расширит между Чехословакией и Кубанью экономические и культурные связи в целях обоюдно-выгодного обслуживания интересов трудовых масс.

Вот тот путь, в границах которого шли в своей деятельности наиболее активные члены Общества Кубанцев в Ч. С. Р., не допуская в общем кубанском деле партийных осложнений и нетерпимости. Такой путь органически естественен, логически правилен и эволюционно связан с текущим историческим моментом. Ни старую по культуре Чехословакию, ни молодую по историческому стажу развития Кубань нельзя обособить и выделить в изолированное от этого момента положение. Обоим им бли-

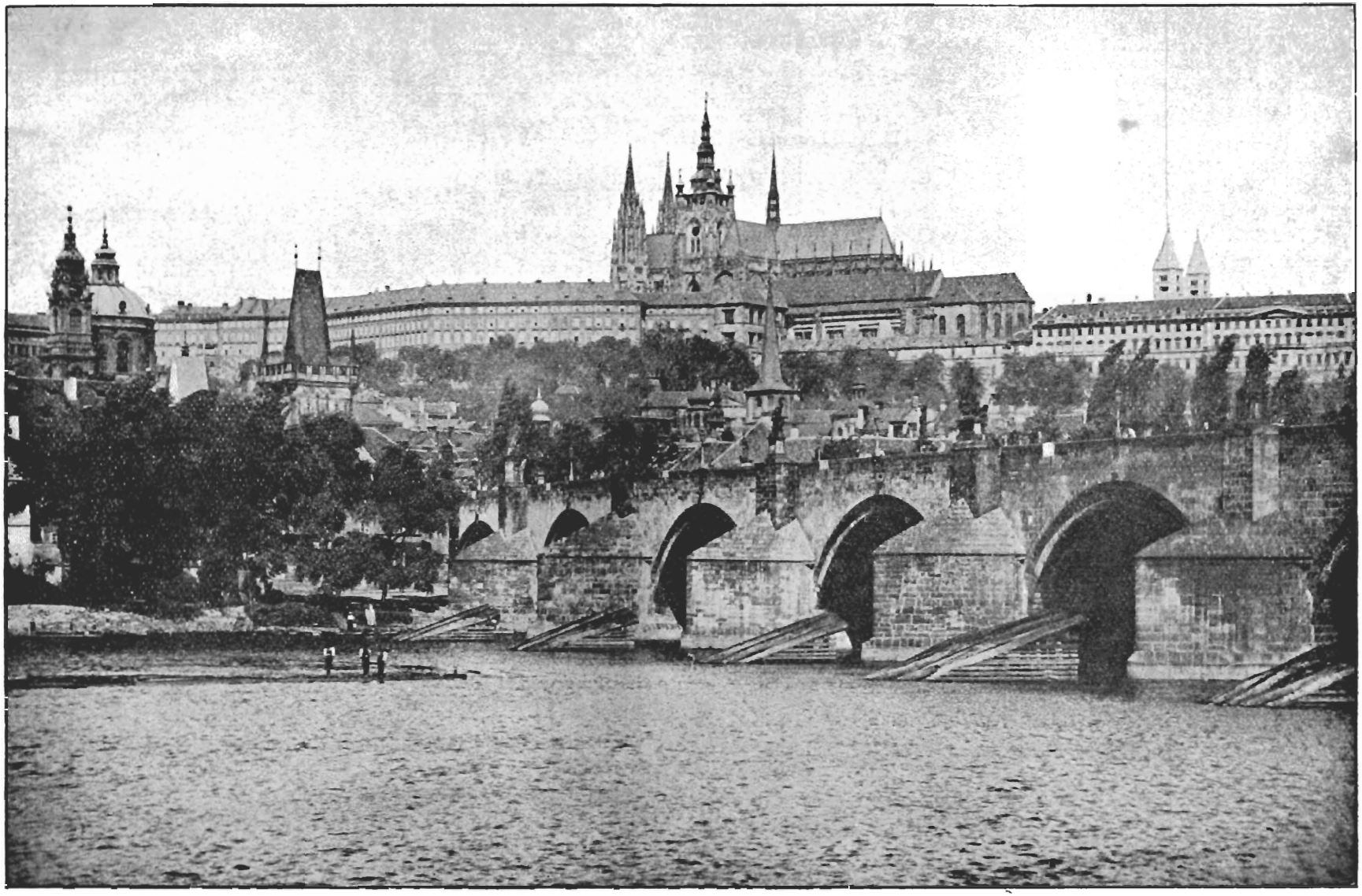
[1]) Новороссийск был раньше казачьей станицей, а в последнее время он вошел со всею бывшею раньше Черноморскою губерниею в состав Кубанского Края.

зок и родственен переживаемый исторический момент по своей демократической трансформации, ярко выраженной в замене абсолютных и конституционно-ограничительных монархических форм государственности формами демократично-республиканскими, с принципом обеспечения прав национальных меньшинств.

Чешские государственные деятели и чехословацкий народ очень рано примкнули к общеевропейскому прогрессивно-культурному движению, под непосредственным влиянием которого сложилась и общечеловеческая культура, охватившая, главным образом, Европу, а позже и заселенные культурными выходцами Европы страны, как, например, Соединенные Штаты Америки. Корни идеалов государственного и социально-экономического строительства чехословаков находятся, поэтому, в общеевропейской культуре, а дальнейшее развитие Чехословацкого народа может и, без сомнения, будет совершаться в духе доктрины славного президента Чехословацкой республики Масарика — в направлении развития общечеловеческих идеалов. В области науки, мысли и особенно морали этими идеалами безусловно осуждены войны и губительно враждебные отношения между народами. Человечество должно двигаться по пути совершенствования личности, равенства и братства, развивая, созидая и укрепляя в этом направлении государственные образования и социальные организации. Усвоение общечеловеческих идеалов и активное движение по осуществлению их проявили не только сознательные элементы в населении Кубани, но и вообще трудовые массы, что фактически подтверждается как исторически сложившимся бытом кубанского, пропитанного демократизмом, населения, так и органическим, безболезненным возникновением быстро наладившихся демократически-республиканских порядков на Кубани.

Но пути к осуществлению общечеловеческих идеалов сложны и трудно достижимы. Прогрессивное движение человечества слагается из двух безмерно великих областей человеческого творчества — из духовной культуры и культуры материальной. По природе общий признак духовной и материальной культуры один и тот же, как акт бесконечно движущегося прогресса. Но в путях достижения культурных целей, в способах реализации культурных благ лежит целая пропасть несходства, различий и противоречий. Духовные ценности — наука, искусства, моральные истины более или менее общедоступны всем расам и народам. Из-за них народы не ведут кровавых войн и ими не вызываются грубо физические насилия над людьми. Они — интернациональны, они — дары всего человечества, и никто не оспаривает прав на них любого народа или государства.

Однако, самые высококультурные народы и государства не безвинны в подавлении нисших рас и слабо культурных народов, в эксплоатации их труда и богатств. Часто цивилизаторы одною рукою сеют духовные ценности культуры, а другою загребают материальные, пропитанные трудом и политые потом, произведения порабощенных экономически народов. Текущий исторический момент таит в себе не одни высокие лозунги демократических идей, республиканского государственного строительства, но и несомненно зародыши остро назревающего кризиса в международных экономических взаимоотношениях, как результат давления

Прага. Карлів міст і Градчани.

культурных и экономически сильных государств на национальные интересы зависимых народных масс.

История бесповоротно осудившая абсолютизм, как совершенно непригодную в цивилизованных государствах форму правления, и наложившая печать вымирания вообще на монархизм, обременена очень большими недоделками в области национальных вопросов. Скромная проблема обеспечения прав национальных меньшинств служит только первым поступательным шагом в этом отношении, но далеко не охватывает всех сторон великого национального движения, совершающегося на наших глазах. Можно сказать, что национальные движения начинают переходить в мировой акт. Такие проявления их, как движение в Китае, или в Индии, или в Марокко, или в неостывшей еще Турции и т. п., как-то затеняют собою более мелкие или менее острые процессы того же рода.

На Кубани, как и в большинстве других частей расколовшейся России, национальный вопрос имеет огромное значение. В зависимости от общего характера национальных движений на экономической подкладке, национальный вопрос, применительно к деятельности Общества Кубанцев, делится прежде всего на две части — на вопрос местный, Кубанский, и на вопрос общий, международный. В первом случае он — вопрос внутренних распорядков во взаимоотношениях населяющих Кубань народностей, во втором — вопрос внешних отношений к другим народам, с которыми кубанцы исторически связаны или кровным племенным родством, или же узами соседства по местожительству.

Родственные народы кубанцам — украинцы, белоруссы, великоруссы, чехи, сербы, болгары, литвины и поляки, а пограничные соседние народы — кавказские горцы и грузины.

В настоящее время вообще кубанцы-эмигранты находятся большею частью в славянской среде. Одно уже это в известной мере связывает их с славянами. Но не одно это сближает их с единокровными народностями в данный момент. Вяжет кубанцев с славянами общность их экономической позиции в международной обстановке: славяне находятся в одинаковом с другими, охваченными национальным движением, народами интернациональном положении, грозящем им экономическими бедами и закабалением.

За исключением одной Чехословакии, государственно спаянной в национально-культурном и экономическом отношениях, остальные славянские народы нуждаются прежде всего в такой спайке. К тому же в одних местах они экономически придавлены, а в других во всяком случае обессилены и, значит, скорее, чем другие, стоящие в лучших условиях страны, они могут подпасть эксплоатации сильных экономически и культурно государств. Не секрет, что в Европе нет ни одного культурного государства, которое не имело бы в виду экономически закабалить славян. Славянам смертельно вредит их разъединение; им надо крепко стать на страже своих интересов и использовать настоящий момент. Общие условия их внутренней жизни и развития не мешают такому объединению, а диктуют его.

Славяне, во-первых, большею частью объединены территориально и только отчасти разъединены двумя (Румынией и Венгрией) мало-

численными государствами, прямые интересы которых заключаются в союзе с славянами на почве культуры и экономики. Во-вторых, славяне наиболее сильны в Европе мало исчерпанными еще естественными богатствами и обилием земель, что составляет краеугольный камень для союзного или федеративного объединения. В третьих, у славян более крепки, чем у большинства других европейских народов, кровно-родственные связи, вызывающие взаимные симпатии и коренящиеся в языке, в фольклоре, в этнографических особенностях, в обычаях, хозяйственных навыках и т. п. В четвертых, наконец, подавляющая масса славянского населения пережила уже период стихийного национального развития и вступила в фазу осознанных, рациональных взаимоотношений, диктуемых общечеловеческими идеалами.

Было бы непростительною капитальною ошибкою со стороны славян не использовать этих условий в данный момент [1]). Если бы не все славяне сразу пошли по пути единения, то для более сильных из них это безусловно верный путь. Ведь существовала же единая неделимая Россия при несравненно худших условиях единения частей. История дала ясные указания, в каком духе может быть исправлена ошибка, допущенная монархическою Россиею. Одной грубой военной силы и обанкротившегося самодержавия недостаточно для крепкого национального единения разъединенных частей. Необходима моральная связь на началах самостоятельности и равноправия частей, связь, исключающая подавляющий централистический режим в какой бы то ни было форме, начиная с самодержавия и оканчивая давлением интеллигентного большинства над меньшинством.

Таким образом, для кубанцев самым ходом исторических событий намечаются те экономические нити, которые и их вплетают в общую семью славянских народов. Если в перспективе для них светятся идеалы общечеловеческого прогресса и цивилизации, то в той же перспективе ярко отражается ставка на экономическую организацию славянских народов, как на противовес посягательств экономически сильных государств. Береженного Бог бережет, а ведь Кубань хоть и маленький, но едва ли не самый лакомый в славянстве кусочек по своей экономической ценности.

В свое время для цивилизованных народов единая неделимая Россия служила пугалом, при одной мысли об объединении ею славян. Но это пугало в его грозно угнетающем виде упразднила история. Во образе воюющего и всех подавляющего великана немыслимы уже ни расколовшаяся на части Россия, ни объединенное полностью или частями славянство. Нужна иная, проникнутая духом общечеловеческих идеалов,

---

[1]) В последнее время начинает приобретать все большее и большее число сторонников идея Европейских Соединенных Штатов в форме союза Европейских государств по образцу Американских Соединенных Штатов. Особенно популярной она стала после Локарнской конференции. Нет ничего утопичного и невозможного в организации такого союза, но он не исключает славянского единения, на основе общечеловеческих и общекультурных идеалов, а наоборот, в такой форме может только способствовать организации Европейских Штатов, раз в основу того и другого единения положены будут главным образом принципы общечеловеческого культурного творчества, а не одни задачи экономической конкуренции с Соединенными Штатами и другими внеевропейскими странами и государствами.

форма единения. В этой обновленной форме объединенное славянство несовместимо с понятием грубо давящей и разрушительной силы. Ибо в области духовной культуры славянство мыслимо лишь как сотрудничающая в творчестве с другими народами группа.

К сожалению, в области материальной культуры, кроме военной, существует экономическая борьба, и в данный момент она, если не полностью проявляет характер своей старшей сестры, то широко пользуется ее средствами. Не обессиленные народы и маленькие государственные единицы куют ведь ковы — плодят, как грибы после дождя, аэропланы, броненосцы и, быть может, иные чудеса смертоубийства и расправы, а именно наиболее культурные и сильные государства. Хотелось бы верить, что трудовые массы народа не пойдут за руководителями военных насилий во имя экономических интересов, но вера без дел мертва есть, а такими делами может быть только тесный, на принципах культуры и обоюдно-выгодной экономики, союз народов, которым грозит экономическое закабаление.

Так характеризуется общая интернациональная обстановка, с которою не могут не считаться и кубанские деятели. Как бы, однако, зловеща и грозна ни была эта обстановка, она имеет для кубанцев, так сказать, проспективный, освещающий действительность характер. В общеславянском вопросе, например, кубанцы нашли уже наиболее близкую им славянскую страну по культуре и экономике. Но у кубанцев еще до эмиграции ярко наметились свои собственные вопросы кубанского бытия.

Соседями кубанцев, на всем протяжении Кубанской истории, были непосредственно соприкасавшиеся с ними горцы, а с 1864 года стали и грузины. Обе народности демократичны, что и проявили они активно со времени революции в России. Грузины образовали самостоятельное государство, признанное Лигой Наций, а черкесы, живущие в пределах Кубани, слились уже в культурно-правовом отношении с местным населением. Все это факты, без всякого сомнения, указывающие на то, что начавшееся освободительное движение кавказских народностей аналогично и однохарактерно с освободительным движением Кубани и что, благодаря близкому соседству, разумно построенные экономические отношения могут еще более объединить соседние с Кубанью народности, раз объединительное направление будет совершаться в духе культурных общечеловеческих идеалов. Таким образом, желательное в этом направлении сближение кубанцев с кавказскими горцами и грузинами является первоочередным вопросом местного характера.

Главную же задачу для всех кубанцев, живущих на Кубани и эмигрантов, понятно, должно составлять разрешение местного национального вопроса. Движение в этом духе есть, интенсивно растет на Кубани и ярко отражается в жизни кубанцев-эмигрантов. Этого вопроса Обществу Кубанцев нельзя было ни игнорировать, ни выключать из общих задач как культурного, морального и научного образования молодежи, так и тех чисто практических проблем, какие намечаются в местной жизни Кубани в направлении подъема культуры и экономики.

Коренной этнический состав на Кубани дали семь казачьих войск — Черноморское, Бугское, Буджакское, Екатеринославское, Азовское, Хоперское и Донское. Но первые пять войск за исключением малого чи-

сла инородцев, влившихся еще в запорожские организации, состояли поголовно из украинского населения, в Хоперском войске преобладали также украинцы и только одни донцы, преимущественно староверы, принадлежали к московско-российскому корню, но на 15 тысяч черноморского украинского населения одновременно осело лишь 2626 душ мужского пола донцов, образовавших Кубанский казачий полк. Тремя годами позже, в 1801 году, в перешедших на Кубань полностью или частями Черноморском, Бугском, Буджакском и Екатеринославском войсках числилось украинцев свыше 43 тысяч, а донцов не больше шести тысяч, или 86% украинцев и 14% великороссов.

В последующих массовых переселениях преобладали также украинцы.

В 1864 году при заселении Закубанья полностью перешло украинское Азовское казачье войско, состоявшее из бывших турецких запорожцев.

На других частях Кубанской территории осели в 1827 году в верховьях реки Кубани хоперские казаки, большая часть которых были из украинцев, а меньшая из русских, калмыков и персиан.

В конце XVII столетия поселено было 11 крестьянских сел, в которых в 1801 году числилось 21.337 душ обоего пола смешанного из украинцев и великороссов населения. Впоследствии население всех этих сел было обращено в казачье сословие.

С 1856 по 1859 г. колонизована была так называемая Новая или Лабинская Линия смешанным российским и украинским населением, большая часть которого была передвинута из северных и северо-восточных частей Кубани.

Особенно же большой приток переселенцев начался с покорения черкесов в 1864 году. На обширные пространства Закубанья «шли в казаки» со всех концов России, но и в этом случае преобладали украинцы.

С этого же времени и до наших дней на Кубанской территории стали оседать не казаки, а крестьяне и мещане или так называемые «иногородние», не входившие в состав коренного населения. Приток был так силен, что через 50 лет на Кубани числилось приблизительно столько же иногородних, сколько и коренных жителей — казаков, городских сословий, черкесов, колонистов и крестьян наделенных землей. Подавляющая масса иногородних вышла из украинских губерний — Херсонской, Таврической, Екатеринославской, Харьковской, украинских уездов Воронежской и Курской, из Полтавской, Черниговской, Киевской и пр. В течение целого ряда лет Кубанским статистическим комитетом велись ежегодно переписи населения и составлялись списки, по которым население из украинских губерний колебалось между 70% и 80% в составе иногородних.

Таким образом, как исторический ход колонизации казачьими войсками Кубани, так и самовольный приток иногороднего населения из ближайших к ней украинских губерний одинаково свидетельствуют о преобладании в крае украинского населения и о связи его с украинскими губерниями. Благодаря обрусительным централистическим порядкам и режиму, часть кубанских украинцев, конечно, обрусилась, на что указывает масса украинских фамилий и прозвищ в этой части. И тем не менее, не смотря на это, до последней войны на Кубани было ни в коем

случае не меньше 62% украинцев, 8% черкесов, 2% инородцев и иностранных подданных и, значит, не более 28% великороссов.

Факт огромной важности и значения. В общей своей массе кубанские украинцы не изжили еще в своей памяти тех связей с населением разных местностей, из которых вышли их отцы и предки, связей по языку, фольклору, этнографическим особенностям, хозяйственным навыкам, юридическим обычаям и пр., пр. и несомненно связей чисто родственных. Было бы, поэтому, просто историческою нелепостью, если бы кубанские украинцы не симпатизировали, не тянулись душею и чувствами, не искали взаимопомощи, союза, единения с кровно-родственным населением Украины, чтобы объединиться в единое национальное целое. Это тяготение должно быть тем интенсивнее, что кубанские украинцы только потому, что они украинцы, пережили насилия центральной российской власти, издевательства над их «самостийностью» и даже угрозы «расправы», что фактически проявилось в расстреле, виселице и убийстве из-за угла лучших представителей кубанской самостийности. Одни украинцы на Кубани находились в этом исключительном положении да и теперь еще всюду они испытывают ненормальность его. Не надо закрывать глаза на это, не надо замалчивать и тушить работу разума над обширною, разностороннею и сложною сетью тех психических переживаний и моральных побуждений, которыми обыкновенно движутся и питаются массовые национальные течения, а ведь в данный момент эти течения проявляются в мировом масштабе, и кто-ж докажет, что они не влияют на психику украинца или славянина?

Что происходит в действительности?

С того момента, как Россия, после неудачной войны, стала колоться на части, украинский народ, переживший долгий исторический гнет и засилья в положении зависимого меньшинства, проявил особую активность в стремлении к национальной самостоятельности. Это естественное, зафиксированное всей историей Украины, национальное течение, в порядке его эволюционного развития, принято было, как измена украинцев, со стороны тех, кто привык к централистическому господству над народностями в единой неделимой России. Произошла роковая ошибка, повредившая прежде всего политически безграмотным единонеделимцам в достижении их целей.

И вот теперь, несмотря на показательные уроки национальных движений у разных народов, те, кто жаждет править и верховодить в проблематичном пока восстановлении России, проникнуты убеждением, что украинский народ можно, как подъяремного вола, по прежнему запречь в исторический плуг порабощения и покорности. Опасное заблуждение, чреватое ужасными последствиями. Не кровавые давления и грубые насилия требуются для подъема народных масс, а духовные и моральные средства в безмерно широких рамках мира, труда, знаний, культуры, свободы, равноправия и братского единения.

Факты, азбучно понятные, ведь на лицо. Существуют две самые многочисленные отрасли славянства — великорусская и украинская, и если первая численно преобладает над второй, то и вторая насчитывает в своих рядах не менее 40 миллионов душ обоего пола. Не надо быть пророком, чтобы сказать, что только на государственной самостоятельности

и равноправии великороссов и украинцев может быть расчитано и разумно ведено дальнейшее развитие обоих народностей. Только при условии таких взаимоотношений между соприкасающимися территориально национальностями мыслим нормальный и этически крепкий рост их, который зависит во всякой национальности от ее инициативы, собственного разумения и самостоятельного творчества в области духовной и материальной культуры.

В таких условиях и обстановке возможен, например, как культурный и социальный рост любой, рвущейся к самостоятельной жизни и творчеству части славянства, так и постановка кардинального вопроса об единении славян. Прежний путь их единения бесповоротно осужден историей, новый мыслим лишь в рамках равноправия, свободы и самостоятельности всех славянских народов и в тесном их сотрудничестве на поле духовного и экономического творчества, а не на аггрессивных тенденциях порабощения, подавления других народностей. Ибо таковы основы общечеловеческого прогресса и дальнейшее эволюционное развитие общечеловеческих идеалов. Неразумно и преступно было бы строить положительные стороны государственной и социальной жизни на отрицательных акциях, подрывающих или разрушающих основы свободы, равноправия и братства.

С этой точки зрения, кубанский национальный вопрос был ясен для деятелей Общества Кубанцев. Каждая национальность имеет неоспоримые права на самостоятельное развитие и существование. Таков был принцип, которым руководились избираемые Обществом для ведения дел лица. Ориентируясь в условиях высшего порядка и в вопросах общего характера, кубанские деятели все время вели эти дела на принципах полного объективизма и аполитичности. В таком духе был составлен устав, утвержденный Чехословацким Правительством, и Общество ни разу не сошло с этой позиции в сторону тех, кто пытался внести в деятельность Общества партийную борьбу и несогласия. Правление Общества безразлично работало для всех, кто был кубанцем, не считаясь с их политическими взглядами и заботясь главным образом об учащейся молодежи. В делах Общества не было места и нет ни документов, ни статистических данных, в которых был бы хоть какой-нибудь намек на нарушение этих принципов в деятельности Общества или его исполнительных органов.

В своем объективизме и аполитичности деятели Общества Кубанцев руководились тем простым и здоровым соображением, что краевые интересы Кубани, как самостоятельного целого, должны быть близки и дороги всем честным и морально неиспорченным кубанцам, раз они равноправны, и чтобы не случилось с Кубанью при дальнейших фазах ее развития, для Кубани, как самостоятельного целого, необходимы прежде всего и более всего внутренняя сила и единство. Ибо из крепко спаянных в таком значении частей только и мыслимо крепко объединенное целое. Этим принципом руководилась Кубань и в момент своего демократического возрождения, когда она участвовала в гражданской войне и когда на нее наложили тяжелую централистическую руку представители из того лагеря, к какому она примкнула, поддерживала и кормила.

Таким образом, Общество Кубанцев в Ч. С. Р. и его морально активные элементы, поддерживавшие его единство, ориентировались в своей

деятельности 1) на Чехословацкой Республике, как живом примере общекультурного и национального развития и 2) на безотложной необходимости установления и урегулирования нормальных равноправных в государственном значении взаимоотношений между великороссами, горцами и украинцами. Сообразно с этим, кубанские деятели смотрели на основные вопросы развития духовной, моральной и материальной культуры. И как бы не рассматривалась деятельность Общества Кубанцев в Ч. С. Р., но во всяком случае нельзя логическими доводами или фактическими аргументами доказать, что Общество понесло ошибку в своей деятельности или шло по ложному узко партийному пути.

Проф. Ф. ЩЕРБИНА.

КУБАНЬ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ.

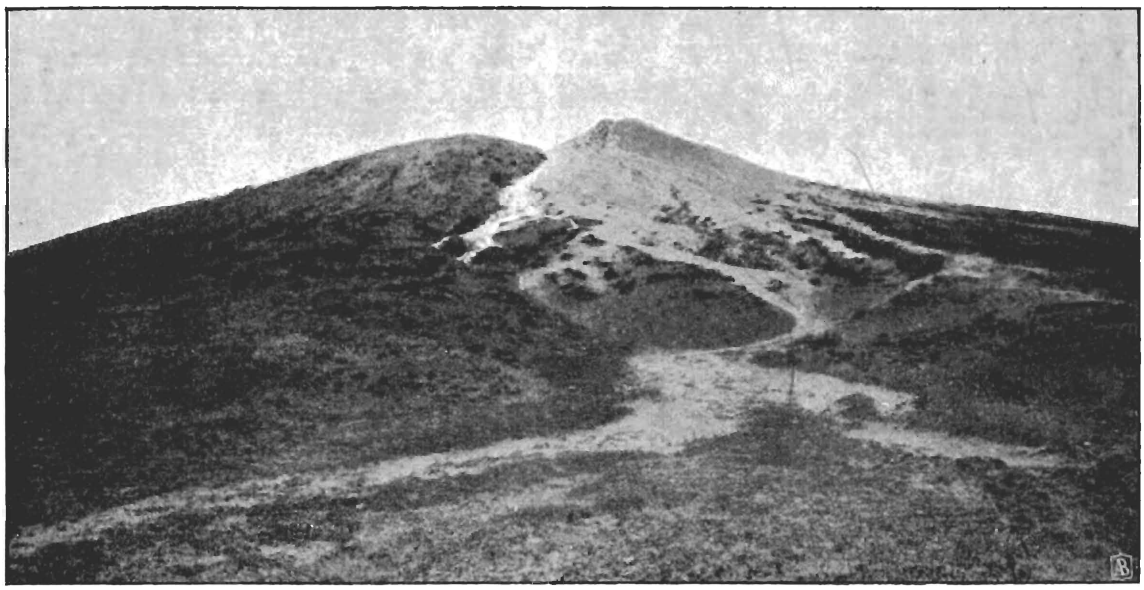
I. ИСТОРИЯ КУБАНИ.

Кубань имеет тройную историю: 1) предъисторию, 2) историю народов временно оседавших на Кубани и 3) историю Кубанских Казаков, образовавших новейшую Кубань в последние 130 лет. По письменным источникам древних классических писателей, эта тройная история тянулась не менее 2500 лет, а по данным доисторической археологии она восходит до самой глубокой древности существования первобытных людей.

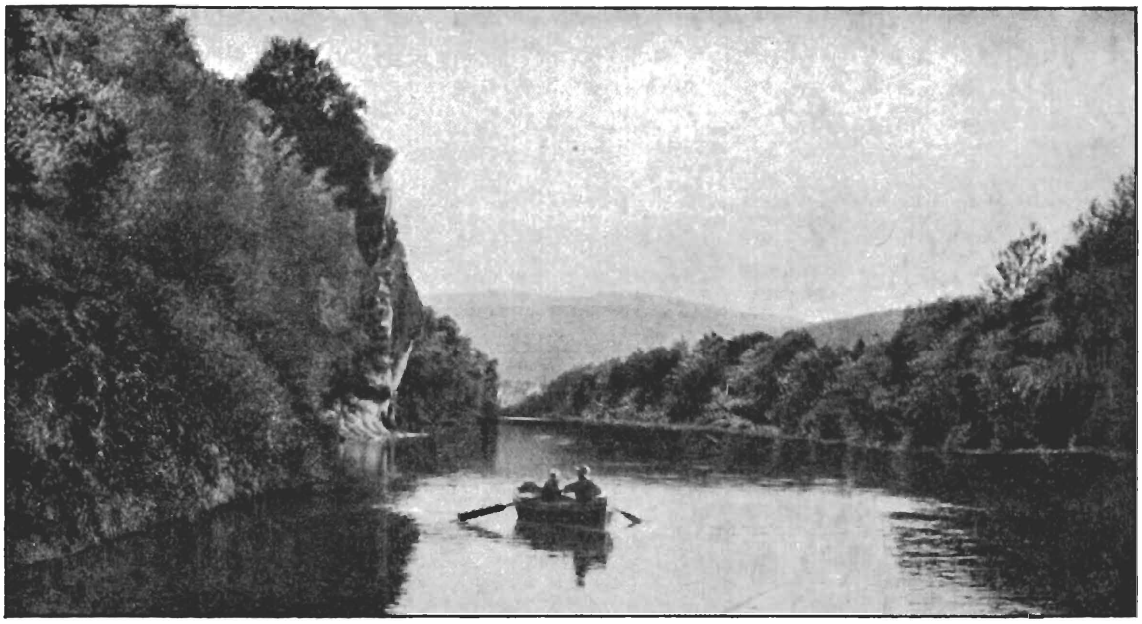
Древнейший греческий миф свидетельствует, что на Кубани к Эльбрусу был прикован прародитель греческого народа титан Прометей за похищение с неба у богов огня и передачу его на землю людям. По другому греческому мифу, после потопа, погубившего всех людей, Прометеев сын Девкалион и жена его Пирра ушли из Киммерии в Грецию. Идя в этом направлении, они бросали через плечо камешки, мгновенно превращавшиеся в людей, и восстановили этим способом род человеческий.

В «Одиссее» Гомера с поразительною точностью описаны внешний вид и топографические особенности нынешнего Таманского полуострова, составлявшего по тогдашней географии часть Киммерии. Сюда волшебница Цирцея послала Одессея с наказом найти на Тамани вход в ад, вызвать из ада тень прорицателя Терезия Фивского и узнать от него, какая судьба назначена богами Одессею и грекам блуждавшим с ним после падения Трои по Черному морю. На Таманском полуострове есть несколько сопок, маленьких вулкаников, извергающих часто грязи, а временами дым и твердые лавообразные извержения, и кратера сопок украинцы-кубанцы называют «пеклом», адом.

Греческие мифы и сказания кавказских аборигенов свидетельствуют затем о циклопах, одноглазых великанах-людоедах, обитавших в циклопических жилищах из огромных камней. Легенды о «песиголовцах», одноглазых людоедах, циркулируют и у нынешнего Кубанского населения. Остатки же от циклопических построек сохранились кое-где на Кубани, а «дольмены» или, по местному названию «богатырские хаты», грандиозные циклопические гробницы первобытных людей, сотнями рассыпаны в горных частях Кубани.

Сопка «Блювака» біля Тамані.

Скеля «Гарячій Ключ».

По таким же греческим и кавказским сказаниям, близ Кубани и на самой Кубани жили амазонки, отчего и самый Дон назывался тогда Амазонием — в нем «купались амазонки». В числе прочих народностей на Кубани, по свидетельству древних писателей, обитали женившиеся на амазонках савроматы, которым греки дали название «гинекократумены», т. е. управляемые женщинами — «сарматидами».

Таким образом, в Кубанскую предъисторию входят три вида греческих сказаний — мифы о Прометее огнедобывателе, о людоедах циклопах и об амазонках воительницах, соответствующие трем фазам первобытной жизни людей — овладению людьми огнем, людоедству и приоритету воинствующей женщины или материнскому праву. О каждой из этих фаз существуют уже литературные источники, но очень многое могут еще дать пока слабо обследованные богатейшие кубанские памятники доисторической археологии — пещеры неолитического века, дольмены, города троглодитов и вообще древние городища и могильники.

Но и сам по себе факт связи древней Кубани с древней Грецией имеет историческое значение. Не по ошибке же прародитель греков Прометей попал на Кубань, не случайно вход в греческий ад оказался в сердце Киммерии на Тамани и не без причины сын и невестка Прометея отправились из Киммерии в Грецию восстановлять род человеческий. В основе мифической концепции несомненно есть своя фактическая подкладка.

С научной точки зрения, мифологическая связь Кубани с Грецией может быть трактуема, как пребывание в отдаленную старину на Северном Кавказе предков благородной расы — арийцев, из числа которых греки попали в Грецию. С этою проблемою связан целый ряд характерных исторических указаний. Такова, например, поразительная, доходящая до тождественности аналогия мифов греческого о Прометее и индийского о Матарашване, который также, как и Прометей, похитил у бога Агни огонь, скрывавшийся в дереве, при чем в индийских «Ведах», повествующих об этом, и та палочка, с помощью которой индийские брамины и до сих пор еще добывают священный огонь верчением из дерева, называется праматою или матою.

С другой стороны, Кубань связана с древней Индией общностью названий некоторых мест. Кубань — это испорченное древнее историческое ее название Гипанис, приток Инда; весь район, примыкающий к нынешней Анапе, назывался у древних греков Синдикою или Индией, а население района — синдами или индами — и на Кубани, и в Индии существовала Корокондама. Самый язык дравидов, древних индийцев, на котором написаны «Веды», по количеству сходственных коренных слов ближе, чем все другие языки европейских арийцев, подходит, с одной стороны, к греческому, а с другой, к древнеславянскому языкам, и, поэтому, занял в лингвистическом кольце, обнимавшем, по теории Латама, размещение арийцев в Европе (по близости сходства коренных слов) в порядке — греки, латины, кельты, германцы, литвины, славяне, как раз то место, в котором недоставало одного звена между греками и славянами.

На основании одинаковых названий реки, некоторых мест и народностей на Кубани и в Индии и других аналогических указаний, Тэйлор предполагает, что арийцы пришли не из Азии в Европу, а наоборот, из

Европы в Азию и осели в Индии и Иране, занеся в Индию название реки, собственное название, и некоторых местностей на Кубани.

Так ли это, или нет, но сама по себе проблема Тэйлора несомненно имеет не только общенаучное, но и местное для кубанцев значение, которые произвели уже исследования и нашли достаточно материалов по некоторым отделам предъистории родного Края.

Такова в общей своей схеме предъистория Кубани.

Вторая часть тройной истории Кубани — временное пребывание разных народов на Кубани, в свою очередь делится на четыре периода: 1) киммеро-скифский, 2) Боспорского царства, 3) нашествия кочевников и 4) господство татар с колонизацией Кубани итальянцами.

Наиболее подробные сведения о первых исторически известных аборигенах Кубани — киммерийцах и скифах, дают отец истории Геродот и авторитетнейший историк древности Страбон. На сколько важны их исторические указания, прекрасным подтверждением служит то обстоятельство, что многие сведения, сообщенные ими и казавшиеся неправдоподобными, как, напр., дикий обычай скифских похорон царей, с фотографическою точностью подтверждены раскопками скифских могильников на Кубани.

Первыми засельщиками Кубани, по свидетельству греческих историков, были киммерийцы строители дольменов. Судя по тому, что строение дольменов прекратилось приблизительно за 2000 или 1500 лет до Рождества Христова, и затем в местах расположения дольменов появился другой тип гробниц этого рода, построенных уже черкесами из мелких камней, можно полагать, что родословная киммерийцев восходит до времен Прометея и спускается до современных нам черкесов. В самом деле, тот факт, что строители дольменов постепенно, надо полагать, веками и тысячелетиями, подвигались от левобережной долины Кубани все выше и выше в горные ущелья, о чем свидетелствует постепенное развитие в том же направлении строительной техники в дольменах, имеет важное показательное значение, раз техника постройки дольменов перешла в новый вид черкесской техники в постройке черкесских гробниц, похожих на дольмены по внешнему виду, размерам и погребению в них, как и в дольменах целых семей или групп лиц. Одно из двух: или пришедшие откуда-то черкесы уничтожили всех киммерейцев в горах, или же одна часть киммерейцев, разместившихся вообще широко на Кубани, сохранилась в горных ущельях, благодаря недоступности их жилищ, а другая, находившаяся на степных равнинах вместе с их единоплеменниками скифами, была покорена и смешалась с другими народностями.

Это опять таки чисто местная, покрытая таинственной темнотой, проблема Кубанской истории или в частности истории черкесов, живущих на Кубани.

И киммеро-скифский период богат указаниями на связь Кубани с Грецией. Особенно характерны в этом отношении греческие мифы о скифах, имеющих самые тесные связи с Кубанью и оставивших на ней свои могильники. По одному из этих мифов, сам Зевес сбросил с неба скифам золотые дары — плуг, рало, секиру и чашу; по другому прародителем скифов был младший сын Геркулеса от временной связи его с девушкой полузмией; а по третьему сам Геркулес научился стрелять из лука у

скифа Тавтара. Подчеркивается, следовательно, новая фаза в связях греков с Кубанью.

В VII веке до Р. Х. скифы покорили на Кубани киммерийцев, а в следующем VI столетии Ионийские греки, выходцы из Милета, основали на побережьях Черного и Азовского морей ряд колоний, факторий и городов. На Таманском полуострове возникли Фанагория, Кепы, Гермонасса, Горгиппия, Киммерион, Аххилеум, Петреус, и Корокондама. Все эти колонии вошли потом в состав Боспорского царства. Первоначально каждый город или колония управлялись выборными начальниками — архонтами, но потом города и колонии образовали союз, и власть над ними захватили тираны из дома Археонактидов, давших двух первых царей этой династии. Правители эти именовались архонтами Боспора и Феодосии и царями синдов, (индийцев), торетов (черкесов), дандаров, псессиев и др. большею частью скифских народностей Кубани. Боспорское царство постепенно ширилось, увеличивалось и, спустя шесть столетий со времени возникновения, оно перешло к Митридату Великому или Евпатору, и настолько усилилось, охвативши все Черноморское побережье и Крым, что Митридат становился соперником римлян, хотя и был побежден ими. Знаменитое донесение Юлия Цезаря: «veni, vidi, vici» (пришел, увидел, победил) относится к его победе у Понта (Черного моря) над Фарнаком, бездарным и вероломным сыном Митридата Великого.

Боспорское царство с двумя столицами у Боспорского пролива — Пантикапеей, нынешней Керчью, в Крыму, и Фанагориею, близ Тамани, на Кубани, существовало около тысячи лет, почти столько, сколько все государство бывшей России со времени Рюрика, и пало тогда, когда радикально изменились условия для культурного влияния греков на кубанские народности, под давлением кочевников, вышедших из Азии. Следы греческой культуры и теперь еще кроются в многочисленных памятниках, особенно на Таманском полуострове, и из раскопок этих памятников добываются чудные керамические изделия, редкие вазы, золотые украшения, монеты и масса др. предметов греко-скифской культуры. Греки находились в таких близких отношениях со скифами, что боспорские цари заключали браки со скифянками, а греки женились на скифянках. Знаменитого греческого оратора Демосфена противник его укорял в том, что он сын эллина и скифянки; в Анапе найдена мраморная доска с высеченным на ней списком 225 победителей в так называемых «длинных бегах» и в числе этих победителей значатся и греки и синды (инды, индийцы), и скифы — явное доказательство культурно- общественной близости греков, скифов и синдов.

Таким образом, греки представляли в древности ту национальность, которая видимо на протяжении огромного периода имела постоянные связи с Кубанью. Все другие народности лишь временно пребывали на Кубани.

Первыми исторически известными пришельцами на Кубани были готы. На юге Европы они появились при императоре Юстиниане, а на Кубани осели в районах Тамани, Анапы и Геленджика. Но готы были не кочевники, а выходцы из Севера, из Скандинавии, и на Кубани были уже христианами. В V веке по Р. Х. готы были вытеснены первыми ко-

чевниками, вышедшими из глубины Азии — гуннами, которые одновременно разрушили и Боспорское царство.

За гуннами следовали родственные им авары, венгры или мадьяры, затем хозары, болгары, печенеги, тюрки, половцы, наконец, монголы и татары. Каждая из этих народностей, за исключением последних трех, только переходили через Кубанские равнины, временно кочуя на них и оставляя на местах стоянок могильники и курганы. Половцы или команы оставили на вершинах курганов каменные бабы, неуклюжие изображения своих прародительниц, а монголы и татары ногайцы, надолго осевшие на Кубани и близ нее, насыпали много сторожевых курганов. Но каждый кочевой народ производил более или менее значительные опустошения в крае. Особенно много вреда принесли в этом отношении монголы и татары. Впоследствии часть татар была покорена турками и эти татары вместе с турками владели степною частью Кубани до тех пор, пока огромная северозападная площадь степных земель не была занята черноморскими казаками, основоположниками Кубанского казачьего войска.

Одновременно с падением могущественной империи Чингиз-хана, началась колонизация Кубани итальянцами. В конце XII столетия, на земле, купленной в Крыму у татарского хана Оран-Тимура, генуэзцы заложили город Кафу или нынешнюю Феодосию. Отсюда они распространили колонизационную деятельность и на Кубань, оборудовавши на ней ряд зависимых от Феодосии колоний: Баттарио или Бату, где нынешний Новороссийск, Мапарио или Мапу, где нынешняя Анапа, Матрику или нынешнюю Тамань и Ло-Коппо или Копу на Протоке или на Азовском рукаве р. Кубани, в местности, на которой временно существовал татарский город Копыл и находится ныне Славянская станица. Важнейшею из этих колоний была Локопа. В ней жил генуэзский консул, существовало демократическое управление, с контрольными и ограничивающими деятельность консула учреждениями из местных греков и латинцев, как назывались итальянцы, чеканилась собственная монета, широко велась торговля красною рыбою и икрой и продавались невольники.

Генуэзцы своею деятельностью оставили заметные следы в горной части Кубани. Ведя оживленную торговлю с черкесами, они проложили через весь хребет Кубанских черных, покрытых лиственным лесом, гор так наз. итальянскую дорогу, распространяли христианство среди черкесов, построили им несколько храмов и надолго оставили у них воспоминание об игеноас, т. е. генуэзцах. Черкесы до покорения их в коммерческих сделках с казаками пользовались названием серебряной монеты «сомн», переделавши ее в «сом» (серебряный рубль) и «соминок» (серебраная монета в 25 коп.).

Прежде, однако, чем заселена была Кубань казаками, русским войскам с донскими казаками пришлось выдержать длительную войну с кавказскими горцами и отчасти с татарами, наследниками многольского владычества в Предкавказье. Тут была своя историческая подкладка. Исторические предания, традиции тянули русское и в особенности украинское население и его князей к Кубани, как родственной когда-то стране, тем более, что она изобиловала и естественными богатствами. В конце X в. Владимир Святой связал Киев с Кубанью, основавши на Таманском полуострове отдаленного юга Тмутараканское княжество, кото-

рое в 988 году, по возвращении из Корсуня он и отдал своему воинственному сыну Мстиславу. Как известно из истории, Мстислав в войне с черкесами убил в единоборстве их богатыря Редедю. После Мстислава в Тмутаракани княжило несколько других князей, но потом Тмутараканское княжество как-то совсем исчезло из истории. Только в недавнее время напечатанная кабардинцем Шорою Ногмовым историческая черкесская песня, с патетическим: «Ой Ридада! ой Ридада!» пролила некоторый свет на это мгновенное исчезновение целого княжества. Если песня передает действительное историческое событие, в чем, повидимому, нельзя сомневаться, то оказывается, что черкесы, собравшись в огромном количестве, двинулись на Тмутаракань, чтобы отомстить ее населению за убийство Редеди, и разрушили Тмутараканское княжество до основания.

Позже, при существовании Запорожского Войска, запорожцы не переставали посещать Азовское побережье Кубани. Они имели там свои постоянные рыболовные места на Тамани и в Ачуеве, т. е. там, где греки поместили вход в свой Аид, а потомки греков основали цветущие, эллинские колонии, где гремело Боспорское царство, свили прочные гнезда для торговли генуэзцы и куда стремились даже дикие кочевники.

Видные русские государи не упускали из виду Предкавказье и Кубань. Так поступали Иван Грозный, женившийся на кабардинской княжне Темрюковне, Петр Великий, мечтавший о походе на Индию, и Екатерина Вторая, при которой, в силу заключенного 10 июля 1774 г. Кучук-Кайнарджийского мира, Предкавказье и Кубань по р. Кубань отошли к России. Знаменитый Екатерининский полководец Суворов, назначенный в 1774 г. командующим русскими войсками на Кавказе, положил конец беспрестанным столкновениям черкесов с калмыками и татарами. Сначала он действовал разумными мирными способами и привел к полной покорности татар, давших согласие на выселение с Кубани за Волгу, но потом, когда взволнованные мурзами татары отказались переселяться и стали нападать на русские войска, после ожесточенных битв, они передвинуты были в заволжские степи. Когда же 22 июня 1791 г., русскими войсками под командою генерала Гудовича была взята, сожжена и до основания разрушена сильная турецкая крепость Анапа, долгое время служившая оплотом и местом фанатического возбуждения для горцев и турецких единоверцев татар, то все прикубанские равнины были совершенно подготовлены для заселения их новыми поселенцами. Таких переселенцев дало Черноморское казачье войско, занявшее Таманский полуостров в следующем же 1792 году.

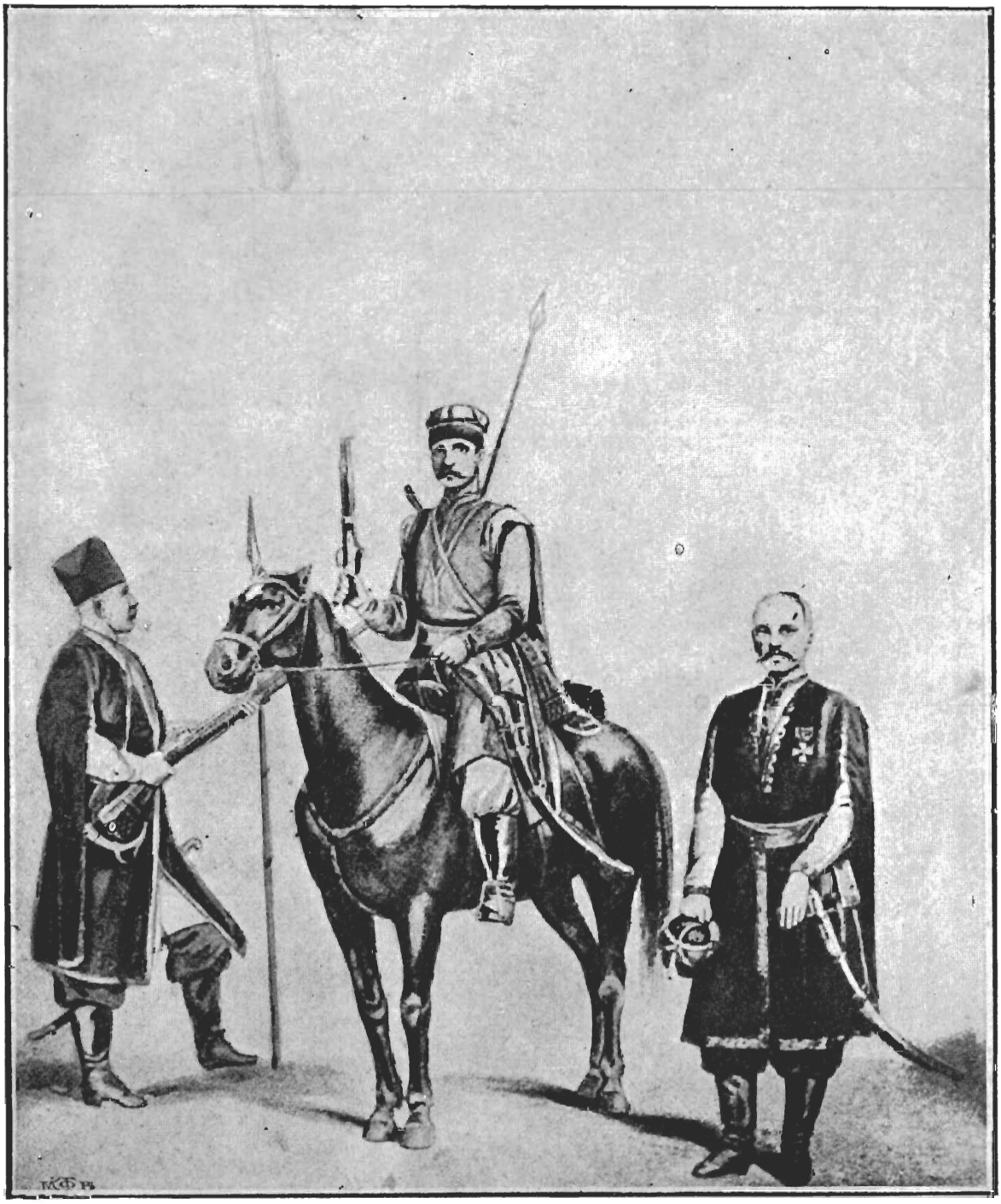
Черноморское казачье войско было прямым и непосредственным наследником войска Запорожского как по составу, так и по историческому складу и традициям. Когда в 1775 г. была разрушена русскими войсками Запорожская Сичь, то запорожцы, добровольно сдавшие ее и не ожидавшие вандальского разрушения ее, разбрелись частью по Старой Украине, частью в Новороссийском Крае, а значительная часть их ушла на Дунай к туркам и основала там Дунайскую Запорожскую Сичь. Когда же 12 лет спустя, в 1787 г., возникла война России с Турцией и главный виновник разрушения Сичи «Великолепный князь Тавриды» Потемкин понял крайне важное, при турецких и татарских войнах участие в русских войсках опытного, испытанного и стойкого запорожского элемента,

то он попробовал завербовать запорожцев в пикинерские полки. Но запорожцы решительно отказались «служить москалями», как называли они регулярную службу солдат. Тогда, под несомненным влиянием видных запорожских старшин — Сидора Белого, Харька Чепиги, Антона Головатого и др. старых и популярных сичевиков, Потемкин поручил им образовать «волонтерские команды». Запорожские старшины приняли предложение своего сичевого товарища Грицька Нечосы, как называли в прежней Сичи Потемкина, и, формируя волонтерские команды, сумели сорганизовать из них целое «казачье войско», придавши его организации запорожский склад и характер. Так было положено начало Черноморскому войску.

В течение 4-х слишком лет, с 1787 по 1791 г., черноморцы служили в рядах русской армии. В самом начале войны приступом, на небольших «чайках» гребной флотилии, они взяли сильно укрепленный неприступный остров Березань, громили вместе с русскими большими судами турецкий флот, участвовали во всех важнейших актах войны — при взятии Очакова, штурмом Хаджибейского замка, находившегося на месте нынешней Одессы, затем крепостей Болграда, Аккермана и Бендер. А в 1790 г., с появлением в русской армии Суворова, были деятельными участниками важнейших заключительных операций — при взятии крепости Килии, замков Исакчи и Тульчи и сильнейшей на Дунае крепости Измаила. Военные деяния черноморцев были так удачны и блестящи, что Русское Правительство охотно отвело им земли для поселения между Бугом и Днестром и помирилось с их внутренними чисто запорожскими порядками и Запорожскою военною организациею.

Так сложилось Новое Запорожское войско, названное Черноморским по месту своей деятельности. Черноморцы завоевали себе самостоятельную демократическую организацию и управление; у них были свой кош или резиденция, свои выборные кошевые отаманы, судья, писарь, осаул и другой более мелкий служебный персонал, своя армия — конница, пехота, гребная флотилия, артиллерия, а также внешние знаки своеобразного запорожского уклада — клейноды или регалии в виде знамен, булав, перначей, литавров и пр. В новую свою организацию черноморцы внесли и новое семейное начало. Это придало силу и жизненность войску во внутреннем его развитии.

При всем этом черноморцы, однако, прекрасно понимали шаткость положения войска, особенно со смертью в том же 1791 г. Потемкина, принимавшего близкое участие в судьбе образовавшегося при нем войска. Земли под поселение черноморцев хотя и были «указаны» и разрешение селиться дано, но территория не была закреплена за ними в их собственность. А между тем свежий еще в их памяти факт расхищения их запорожских земель екатерининскими вельможами естественно наводил их на мысль, что то же может произойти впоследствии и с землями Забужья. Соседние помещики не скрывали своих чаяний на этот счет и энергично напирали на казачью администрацию, обвиняя черноморцев в приеме в войско беглых от помещиков крепостных крестьян. В этих критических обстоятельствах черноморцы на двух войсковых радах решили переселиться из Забужья на Кубань и послали представителей войска в Петербург для исходатайствования свободных земель в пустом, никем не заня-

Військовий одяг і зброя козаків Чорноморського війська в 1787—1803 роках.

том крае — на Кубани. Ходатайство черноморцев было удовлетворено полностью и проведено в жалованных грамотах и узаконениях так, как казачьи депутаты сумели провести, согласно данной им войском инструкции. В следующем 1792 г. черноморцы двинулись, поэтому, на Кубань.

Заселение Кубани казачьим населением велось по четырем обособленным частям территории — по правому течению р. Кубани образованы были Черномория и Старая Линия, а с левой стороны р. Кубани были заселены Новая или Лабинская линия и Закубанье. Колонизация Кубани была начата черноморцами в 1792 году.

Черномория, заселенная исключительно украинским населением, была и продолжает быть главною основною частью Кубанского Края. Ее история и развитие внутренней жизни населения во многом отличны от истории и развития Старой и Новой Линий и Закубанья. Унаследовав демократические запорожские порядки, черноморцы внесли в свою внутреннюю куренную или станичную жизнь живую струю «семейственного бытия», по их старинному выражению. Взамен Сичи был основан ими в 1794 г. город Екатеринодар, в котором однако отведена была значительная часть под крепость и постройки внутри ее, по образцу Запорожской Сичи, 40 куреней для помещения в них «сиромы» или бессемейных казаков-одиночек. Остальное казачье население было размещено на всей территории войска по жребию в 40 ранее намеченных местах для сельских куреней в том составе, в каком числилось население по каждому куреню в войске, и под теми названиями, какие носили городские курени. Земли были закреплены грамотами Екатерины за войском «в вечно потомственное владение».

Черноморцы имели своих особых войсковых атаманов по назначению правительства до 1855 г. из среды черноморцев же, а с этого года и до 1860 г. одного атамана неказачьего происхождения. Войсковые атаманы были административными правителями и военными начальниками в Черномории, заменивши таким образом высшее запорожское управление на выборном начале и контроле войска. Высшие войсковые учреждения состояли также из чиновников по назначению. Самые первые исторические деятели Черноморского войска — Чепига, Головатый и Котляревский, многое сделавшие для войска, упразднили особым актом важнейший орган Запорожья — войсковую раду, сосредоточив власть в своих руках. Это была колоссальная ошибка правителей, сделанная ими самовольно без совета и согласия с казачеством. Только в куренных громадах или общинах остались выборные служащие и выборные учреждения. Куренные или станичные общины удержали за собою эту почетную роль до революции в России с большими или меньшими ограничениями их прав и компетенции.

Все земли Черномории делились на войсковые и общинные. Первыми распоряжалась казачья войсковая администрация, а вторые находились в исключительном ведении общин. Станичные общины все время были деятельными охранителями казачьих демократических порядков и не допускали ни частной собственности, ни крепостничества. Частная собственность была введена только в последствии высшим правительством.

Военную службу в пределах своей территории черноморцы несли

исключительно на кордонах и пикетах, расположенных по плану и почину Суворова, вдоль р. Кубани и в нижних ее разветвлениях. Это была чисто сторожевая служба, преследовавшая предупреждение кровавых столкновений в местах мирного населения, но периодически, по распоряжению высшего на Кавказе военного начальства, а ранее своего атамана, при учащавшихся набегах горцев, казаки участвовали «в походах в горы» на черкесов. Военные же части казаков — сотни, батальоны и полки, комплектовались постанично из одностаничников и пешие казаки имели постанично артели для походного хозяйства. Полиция формировалась из так называемых внутренно-служащих казаков и полицейская служба отправлялась поочередно в короткие сроки.

До покорения горцев в 1864 г. черноморцы занимались главным образом скотоводством и земледелием, как подспорьем к скотоводству, а также рыболовством и добыванием соли на озерах. Но при этих скромных экономических условиях, они высоко ценили просвещение. Школы в Екатеринодаре и окружных центральных куренях появились одновременно с возникновением их. Очень рано были оборудованы духовное и уездное училища, несколько позже мужская гимназия и еще позже женская. Особенно широко велось обучение в частных и домашних школах, и когда, по распоряжению правительства, преследовались и закрывались частные и домашние школы, население всячески отстаивало их. Вообще у черноморцев свято соблюдался украинский обычай уважения к книге и печатному слову и ценились «письменные» т. е. грамотные люди.

Колонизация Старой Линии началась в 1774 г. при иных условиях и в иной форме, чем в Черномории. Сюда перешли не охотники, а насильственно переселены, по приказанию высшего начальства, ослушники, казаки-староверы с Дона. Из них был образован Кубанский полк, размещенный шестью станицами по р. Кубани на местах существовавших до того крепостей и второстепенных укреплений. Через 10 лет такими же станицами по Кубани, в промежутках между шестью станицами Кубанского полка, водворены были переселившиеся добровольно украинские казаки бывшего Екатеринославского войска, образовавшие новый Кавказский полк, а еще через 22 года из ближайших мест Ставропольской губернии передвинут был Хоперский украинско-российский казачий полк, размещенный станицами в верховьях р. Кубани на защитных пунктах линии; наконец, двумя приемами — в 1833 и 1848 годах, в казаки было обращено 17 крестьянских селений, смешанное из русских и украинцев население которых добровольно осело, в период с 1794 по 1802 г., под защитою казачьих станиц и укреплений по Кубанской линии. Таким образом, колонизация Старой Линии носила чисто военный характер и велась даже для добровольцев, как это было сделано с крестьянами и екатеринославскими казаками, применительно к военным целям с строго военным режимом. Из различного по этническому составу населения и в разные периоды образовано было несколько полков, из которых каждый прикреплен был к своей полковой земле и подчинялся, хотя и однообразному, но обособленному в экономическом и хозяйственном отношениях управлению.

По такому же образцу, группировкою станиц в полки, размещенных в местах укреплений и защитных пунктах, велась колонизация Но-

вой или Лабинской Линии, образованной на черкесских землях. Сюда были передвинуты, в период с 1841 г. по 1860 г., частью добровольно, а частью по приказу путем жеребьевки казаки Старой Линии, и здесь, в чужой земле и в боевой обстановке, влияние военного режима ложилось еще большею силою давления на мирные колонизационные процессы и хозяйственный быт, чем на Старой Линии.

Старая и Новая Линии имели, поэтому, много общего и сходственного в своей исторической структуре и обстановке. В обоих частях были одинаковый уклад культурной, гражданской и хозяйственной жизни. Ни на Старой, ни на Новой Линиях не существовало ни общих войсковых земель, ни общности хозяйственно-войсковых, как на Черномории, интересов. От верхов офицерского состава и до низов рядового казачества отдельные полки были связаны между собою лишь единством военного режима, военного приказа и беспрекословного повиновения. В станицах совсем не было самоуправления. Не существовало даже общеказачьего термина «станичный атаман», а были «станичные начальники», которые не выбирались станичным населением, а назначались военным начальством из офицеров, и которые бесконтрольно и независимо от станичных обществ распоряжались в них по своему усмотрению, как хотели. Было только по два на станицу выборных населением судей, но юрисдикция и роль их сводилась почти к нулю.

В зависимости от такого характера колонизации, хозяйственная жизнь — земледелие и скотоводство, хотя и слагалась обычным путем развития при обилии земель и хозяйственных наклонностей населения, но в культурном отношении линейцы шли позади черноморцев. В первое время на Линиях совсем не было школ и только одни староверы поддерживали грамотность «домашним путем» да канцелярии плодили писарей из молодежи. В 1826 г., через 30 лет существования Старой Линии, в ней не было еще ни одной оффициальной школы, между тем как на Черномории в это время функционировали не только низшие школы, но школы уездного типа и гимназия. Далеко позже на Линиях были заведены бригадные школы, приготовлявшие главным образом писарей. Школьное же дело вообще налажено было только с момента соединения в 1860 г. линейцев с черноморцами в одно Кубанское казачье войско.

Наиболее существенные изменения в управлении и порядках войск Черноморского и образованного в 1832 г. Кавказского Линейного, в состав которого вошла в этом году Старая Линия, а потом в свое время и Новая Линия, были произведены двумя основными казачьими узаконениями — Положением Черноморского войска 1842 г. и Положением Кавказского Линейного войска 1845 г. Обоими положениями, помимо учреждений общего характера, были введены в известные рамки казачьи общины, чем сужена была роль станичных общин Черноморского войска и поставлены в несколько лучшие условия линейные станичные общины. Но этими же положениями, в форме не одного фактического военного режима, а законодательным путем, центральное правительство в России положило резкое разграничение классового характера между офицерами или панами и рядовым казачеством.

В 1860 г. из двух старых казачьих войск, осевших на равнинах и предгориях Северного Кавказа, образовано было два новых — Кубанское

и Терское, с общею между ними границею по водоразделу Эльбрусского контрфорса, от которого текут главные реки войск в противоположные стороны — Кубань на запад к Черному и Азовскому морям, и Терек на восток к морю Каспийскому. От Кавказского войска отошла к Кубанскому значительная территория с населением Старой и Новой Линий.

Колонизация Кубани тем не менее не приостановилась, а поведена была еще с большею энергиею. Начато было заселение Закубанья. Это был последний акт истории. Сначала приказано было выселить в Закубанье казачьи семьи из старых станиц по приговорам обществ или по жребию. Когда же эта мера вызвала форменные возмущения у казаков, то объявлена была колонизация края охотниками, которым, кроме разных льгот и обычного обеспечения землей за казачью службу, обещаны были небольшие «охотничьи участки» в частную собственность, в размере от 5 до 10 десятин на семейство рядовых казаков-охотников и от 25 до 50 дес. на офицерское семейство. Эта мера дала более благоприятные результаты. Таким образом, в самый разгар завоевания края и покорения черкесов, в Закубаньи было основано 76 станиц и 7 поселков в составе 14.081 семьи или около 85.000 душ об. п. В это число вошло 58,9% кубанских казаков, 25,3% казаков из др. войск и солдат и только 15,8% крестьян и разных сословий. Значит, Закубанье, как и др. три части, заселено было преимущественно казачьими элементами. Кубань была в буквальном смысле казачьим краем. На Закубанье, как на составную часть вновь образованного Кубанского казачьего войска, были распространены также его основные законы.

Но с колонизацией Закубанья связано издание в 1862 г. особого закона — «Положения о заселении предгорий западной части Кавказского хребта кубанскими казаками и другими переселенцами из России». Этим актом произведены были коренные изменения в основных формах казачьего землевладения и затронуты юридические основы станичного самоуправления. В новый закон не вошли ни институт войсковых земель, ни территориальное начало казачьих владений, но, на ряду с станичным общинным землевладением, в общеказачье землевладение впервые введен был институт частной земельной собственности в двух формах — под названием «охотничьих участков» и под предлогом продажи, по § 118 положения, в частную собственность и «в оброчное содержание» войсковых земель «в бывших Черноморском и Линейных казачьих войсках». Тем же положением о заселении предгорий рекомендуется «приобретать с разрешения войскового правления (высшего административно-хозяйственного органа в войске), в станицах участки усадебной земли и строить торговые и фабричные заведения, с правом владения оными, как полною собственностью, но с уплатою войску и общинам так называемой «посаженной платы». Статья прямо направленная на изъятие усадебных земель из юрисдикции станиц и подрывавшая не только земельные порядки, но и самоуправление казачьих общин.

Чтобы уяснить странный характер отмеченного положения о заселении предгорий, в котором ни к селу, ни к городу приплетены войсковые и усадебные земли, закрепленные жалованными актами и даже высочайшими грамотами целого ряда государей, за тремя совершенно обособленными в земельном отношении казачьими войсками, необходимо дать не-

которые комментарии к указанным юридическим несообразностям, лишенным какой-либо связи с специальною целью заселения предгорий и по существу казачьих прав на земли, и противоречивым логически. Фактически положение о заселении предгорий было лишь пробным камнем, пущенным из Тифлиса через Петербург на Северный Кавказ и в особенности на тучные черноземы бывших Черноморского и Старолинейного войск.

Дело в том, что в Тифлисе, при наместниках Кавказа, кн. Барятинском и в. кн. Михаиле Николаевиче, на служебной почве сгруппировались генералы и другие чины и воротилы по наместническому управлению в казачьих войсках, куда по службе тянул даже такой безусловно честный деятель реформенного периода, как генерал Милютин. Первоначально, под благовидным предлогом поднятия «экономического уровня» в казачьих войсках на Кавказе, зародились надежды на возможность дешевой закупки ценных степных черноземов у казаков, с чем повидимому и связано было принудительное выселение исконных степняков в непривычные для них горы, чтобы увеличить и без того большой запас войсковых земель. Длительная война с горцами была накануне окончания ее и, при мирной жизни казачества, их степные земли должны были высоко подняться в своей ценности. Расчет был правильный, но скрытый в положении о заселении предгорий план приобретения обоснован был слабо. Когда же черноморцы и хоперцы подняли бунт против выселений в горы и на это наткнулся при посещении Кубани сам Александр II, разобравшийся в сильно раздутом бунте и приказавший освободить «без всяких последствий» из тюрем черноморских офицеров и хоперских казаков, а заселение Закубанья повести вызовом охотников, то и самое закулисное плохо оборудованное предприятие потерпело крушение. Тогда при помощи дельцов меньшего калибра в среде чиновной тифлисской администрации и отдельных лиц из казачьей администрации на местах, выработан был более солидный план «высочайше пожалованных участков» генералам и военным чиновникам, принимавшим участие в кавказской войне с горцами. Жалованные участки осмотрительно проектировалось брать на свободных местах из отнятых у горцев земель, которыми, однако, по закону о заселении предгорий, прежде всего установлено было наделить закубанские казачьи станицы. Вместе с тем в законодательном порядке проведены намеченные еще в положении о заселении предгорий меры по привлечению на Северный Кавказ трудового безземельного населения.

И вот началась вакханалия расхищения казачьих земель. Жаловались земли всем — и первостепенным военным особам, и мелким армейским сошкам, и неносившим военного мундира лицам или даже не русским подданным. В первую очередь, напр., отведено было графу из кантонистов Евдокимову 10 тысяч десятин прекраснейшего чернозема близ р. Кубани с гремевшими в свое время нефтяными источниками на Кудако, а во вторую очередь сотнями десятин земли раздавались отцу протоиерею, начальнику почтовой конторы, черногорскому воеводе и т. п. Когда не хватило лакомых кусочков черкесской земли, стали жаловать и раздавать «по ошибке в межах» земли, принадлежавшие, по напечатанной в приложении к положению 1845 г. росписи казакам Новой Линии, и эта

ошибка выразилась в 200.000 десятин. Так расхищено было около миллиона десятин на Кубани и миллиона на Тереке и в Ставропольской губернии. А между тем многие закубанские станицы много лет совсем не имели пахотных земель, попавших под жалованные участки, станичное население из года в год голодало вследствие недостатка собственного хлеба, а некоторым станицам так и «не нарезаны» до наших дней заслуженные их отцами и предками земли.

Таким образом, в Закубанье повторилась в иной форме та же земельная история, которая имела место на развалинах Запорожской Сичи, когда Екатерининские вельможи расхищали ее земли, и которой так боялись за Бугом черноморцы, переселившиеся на Кубань. Конечно, расхищение земель трудового казачества на Кубани было соединено с большими злоупотреблениями, но важен самый факт неумелой и неумеренной заботливости правительства о частной земельной собственности, так как он составляет только часть в той системе, какую поддерживало центральное русское правительство по отношению к демократической Кубани да и вообще к казачьим войскам.

В течение каких-нибудь 10-ти или 15 лет со времени сформирования Кубанского казачьего войска был издан ряд законов, в силу которых из войсковых земельных запасов и из станичных «юртов» или общинно-земельных площадей отошла, при враждебном настроении к этой мере рядового казачества, масса наиболее ценных земель в частную собственность казачьим офицерам и чиновникам. Законами 1869 и 1879 годов об усадебной оседлости казачьей земельной общине причинена была серьезная рана, породившая на долгие годы вражду между пришлым иногородним и местным казачьим населением.

Неумелое вообще вмешательство центрального правительства в казачьи земельные порядки способствовало внезапному, быстрому, без эволюционной постепенности, исчезновению огромного казачьего скотоводства на Кубани, и если на смену его пришло развитие земледелия, то этому ни в коем случае не способствовали ни владельцы жалованных земель, ни казачьи офицеры землевладельцы.

Напрасно правительство так усердно заботилось о насаждении частной земельной собственности. Неизбежным результатом этой неумеренной и неумелой заботливости правительства была быстрая и до комизма легкомысленная распродажа землевладельцами их земель частной собственности. На перебой продавали «свои», в сущности даром доставшиеся им. «земли» и казаки и неказаки владельцы; были и такие владельцы жалованных участков, которые совсем забыли о них и не показали своих глаз на Кубани даже в момент оживленной продажи земель. А, главное, никто не был подготовлен и не умел «заводить культуру». Если у казачьих офицеров кое где удержались хозяйственные обзаведения, то они и ранее были у них, и если они двигались вперед, то очень слабо и в лучших случаях хозяйственные улучшения были не выше улучшений рядового казачества. Землевладельцы же жалованных участков почти поголовно не вели не только образцового, но и какого бы там ни было хозяйства. Правда, на землях частной собственности, купленных так называемыми таврическими-овцеводами и некоторыми частными предпринимателями, заведены были образцовые хозяйства, но эти образцы были и

образцами, в смысле редко встречавшихся единиц. Развитие земледелия и связанных с ним отраслей сельского хозяйства вынесли на своих плечах и обслуживали своими мозолистыми руками рядовые казаки в союзе с пришлым на Кубань трудовым населением.

Вообще культура и прогресс на Кубани все время двигались силами, исходившими из внутренних источников трудовой массы, с казачьих низов, с которыми находилась в тесной связи и казачья интеллигенция. Русское же центральное правительство, выражаясь фигурально, было в оппозиции к духовной культуре и прогрессу Кубанского казачества. Но в последний исторический момент, со времени наступления мирной жизни, когда в 1864 г. закончена была длительная, почти 70-ти летняя война России с черкесами, одинаково разрушительная для казаков и для черкесов, обессилившая их и задерживая прогрессивное течение жизни, — русское правительство пыталось переделать на свой лад и материальную культуру казаков.

Чтобы поколебать эту культуру в самых основаниях ее, оно выработало и опубликовало специальные законы, которыми суживались и обесценивались земельные демократические порядки, сложившиеся у казаков исторически, на основании обычного права, и отвело в новых обязательных законах премирующее значение институту частной земельной собственности. Против казачества это был поход не кровавых насилий или русского исторического кнута, а «культурные мероприятия», понимаемые адептами самодержавия в смысле господства высших классов над нисшими, трудовыми. Однако, культурные мероприятия самодержавного пошиба, как об этом сказано выше, дали плачевные результаты. Новоиспеченные землевладельцы оказались совершенно непригодными для культурных целей даже в самодержавном смысле. При мирных же условиях и обстановке, когда козаку не требовалось проливать кровь и заниматься сизифовыми операциями в бездонной бочке военного дела, кубанец всю силу жизненной энергии и здорового, благотворного труда вложил в хозяйство, расширил его и улучшил, поднявши тем нароставшую материальную культуру. Когда же сложились условия, благоприятные для свободного творчества, как это было на Кубани в 1906 г. на первой, после столетнего перерыва, Войсковой Раде кубанцев и затем в момент демократично-республиканского строительства Кубанского казачества, тогда казачий коллективизм и демократические навыки вылились в тех формах, какие были прямым ответом на революционное движение народной массы. Но оба эти момента в жизни Кубани столь знаменательны и характерны, что требуют особой более детальной и разносторонней оценки их. О том же, что дала вообще Кубань за последние 50 лет мирного существования, можно судить по данным о последней фазе ее развития.

Таким образом, тройственная история Кубани сложилась из смены целого ряда народов и смешения их культур. Первыми зодчими первобытной культуры на Кубани были видимо арийцы, а их непосредственными наследниками аборигены киммерийцы. Высшие формы культуры насаждали на Кубани греки, а далеко позже их и далеко слабее итальянцы. Кочевые же народы, бывшие не столько созидателями, сколько разрушителями, оставили в городищах, курганах и могильниках следы более примитивной культуры сравнительно с греческою и итальянскою.

И только в начале 19 столетия на Кубани осело в значительной массе украинское население, принесшее с собою готовую украинскую культуру. Но как у этой национальности, значительно усиленной потом новыми притоками к ней украинских элементов, так и у меньшей по численности части кубанцев великорусской национальности, войною и поголовною военною службою были связаны руки для экономического и культурного творчества в течение 70 лет. В конце концов история Кубани распадается на два несоизмеримые периода: на тысячелетия смены народов и на 130 лет новейшей истории казачества, которая в свою очередь обнимает 70 лет войны, несколько лет послевоенных неурядиц и только 50 лет мирно слагавшейся культурной истории.

Естественно возникает вопрос: какую же связь имеют 130 лет и тем более 50 лет с тысячелетиями протекшей исторической жизни Кубани? Связь духовного развития и творчества, с одной стороны, и живого примера в отжившем прошлом, с другой.

Кубанцы-казаки и примкнувшее к ним пришлое население так крепко, органически слились и срослись с Кубанью, что она стала для них родиною, как нечто цельное, непрерывно живущее и обаятельное по своей природе и бесконечному разнообразию жизненных процессов. И если этически настроенному кубанцу органически присуща уже идея своей обаятельной родины, то естественным эволюционным результатом этой идеи является работа ума и мышления по родиноведению. Но история ведь — мать родиноведения, и мыслима только в целом, раз речь идет о целой стране.

С точки зрения родиноведения, длинная вереница того, что прошло историческим путем на Кубани, является историческим поставщиком, с одной стороны, колоссального числа примеров для аналогии и сопоставления прошлого с настоящим, а с другой, характерными показаниями отношений целого ряда тех народов, которые соприкасались с Кубанью. С той и другой стороны, совершенно ясно одно, что, раз к Кубани во все времена льнули всевозможные народы, то, очевидно, в этой стране сконцентрирована большая сумма благоприятных условий для жизни людей и их культурного развития. Лучшим же оценщиком этих условий служит наука и научное освещение действительности.

В каждой стране есть наука общечеловеческая и есть наука своя местная, национальная. В общечеловеческую науку местные деятели вкладывают материальное содержание их родной действительности — в геологию местные геологические исследования, в ботанику ботанические, в зоологию — зоологические, в науки социального ряда социальные исследования по соответственным дисциплинам. Своя история без своего местного внутреннего содержания и самые факты такого ряда свидетельствуют о низком уровне развития страны. На Кубани есть уже своя полная история, в которую сами кубанцы внесли много ценных научных материалов и свое научное освещение. Это культурный признак страны, придающий ей ее собственные характерные черты.

Таким образом, и вышеизложенный короткий, почти схематический перечень важнейших моментов, пережитых Кубанью, свидетельствует о том, что на духовной ниве населения этой страны можно сеять семена

родиноведения не схематично, а полностью. И это есть признак роста страны, это ключ к ее настоящему.

II. НАСТОЯЩЕЕ КУБАНИ.

Кубань расположена между 41 и 46 градусами северной широты, т. е. на равном расстоянии между тропиками и северным полярным кругом, между поясами высокой жары и сильного холода и, значит, по своему географическому положению находится в очень благоприятных условиях как для развития растительного и животного царства, так и для жизни людей, прилагающих деятельность, главным образом, к органической природе.

Обширные степные равнины с севера и северо-востока, побережья Азовского и Черного морей с запада и югозапада и Кавказский горный хребет с юга и юговостока придают этому огромному в 95.487 кв. килом. краю характер цельной и обособленной местности, с чрезвычайным разнообразием природы и обилием ее естественных богатств.

Природа Кубани, точно колода раскрытых карт, обнаружила все ходы к раскрытию тайны земли и ее динамических процессов: высочайшие в Европе горы нагромоздились и рассыпались здесь в самых причудливых комбинациях, выявив первозданные породы и последующие напластования на них; растительность представляет наглядную комбинацию форм флоры отдаленного севера и теплого юга умеренной полосы; животный мир отличается бесконечным разнообразием, начиная от крошечной снежной блохи, водящейся в вечных снеговых покровах высочайших гор, и кончая кавказским зубром, обитающим в непроходимых лесах близ альпийской полосы.

Многомиллионная площадь плодородных почв для земледелия, альпийские горные пастбища для скотоводства, 2 миллиона гектаров лесных пород для лесопромышленности, моря, лиманы, масса озер и степные речки для разведения несметного числа рыбы, многоводная, с многочисленными горными притоками Кубань, могущая, помимо транспортного значения, служить площадью в 55.663 кв. кил. своего бассейна неисчерпаемым источником для дешевого добывания электрической энергии, наконец, мало тронутые пока недра гор-минералы: серебро, железо, медь и пр., мощные залежи гранита, сиенита, порфира, цементняка, местами мрамора и др. ценых пород, каменный уголь, нефть, озекирит, многочисленные минеральные источники и обилие курортных мест — все это ждет капиталов, труда и предпринимателей для всевозможных предприятий.

Все это указывает на великую будущность молодой страны. Кубань, однако, имеет уже авторитетных свидетелей необычного роста даже в своей молодости и крепких связей, придающих жизненность и силу ее росту. Это пункты внешних сношений. До войны, в течение последних 50 лет, на побережьях Азовского и Черного морей возникло 11 портов: Ейск, Ясени, Ахтари и Темрюк на Азовском побережье; Тамань в Керченско-Таманском проливе или на историческом Боспоре, Анапа, Новороссийск. Геленджик, Джубга, Туапсе и порт-курорт Сочи на Черноморском побережье. Шесть портов: Новороссийск, Ейск, Ясени, Ахтари, Темрюк и

Туапсе выпускали заграницу в довоенное время до 100 миллионов пудов в год одного хлеба, кроме того разного рода сырья — сала, кож, леса и пр., съестных и обработанных продуктов рыбы, подсолнечного масла, поташа и др. Через Новороссийск, Ейск, Ахтари и Темрюк поступает значительный привоз импортных грузов, направляемых на Кубань и через ее железнодорожные линии на север и северовосток, с одной стороны, и отчасти по историческому направлению на Каспий, в Закавказье и Среднеазиатские владения, с другой, куда иностранные товары ныне направляются прямым путем через Батум, а оттуда далее по железной дороге.

В этом отношении Кубань, историческая передатчица древней индоазиатской торговли с Европой, занимает одну из выгоднейших транзитных позиций, так как ее порты являются приемниками и передатчиками транзита в обширные и населенные местности севера, в северовосточное Поволжье и в Сибирь. Таким образом, благодаря портам на Азовском и Черном морях, Кубани, при ее колоссальных и мало использованных богатствах, предстоит в будущем важная передаточная роль богатой и продуктивной местности, а это значит, что значительная часть транзита будет поглощаться Кубанью и тем способствовать широкому развитию разных видов местной промышленности.

Собственно крупная фабрично-заводская промышленность очень слабо развита на Кубани, несмотря на превосходные условия для постановки ее. Господствует земледелие, но оно не вышло еще из условий экстенсивности, при сильном развитии земледельческой техники, расчитанной на выжимание соков земли. Тем не менее специальные культуры — подсолнух, табак и искусственное травосеяние в большей степени и садоводство, виноградарство, огородничество и культура лекарственных растений в меньшей получили уже довольно значительное развитие.

Сообразно с этим, на Кубани сильно развита промышленность по обработке продуктов земледелия — главным образом мельничное дело, обслуживаемое 333 промышленными предприятиями с паровым оборудованием, и масличное производство с 208 подобных же предприятий.

При огромном отпуске зерновых хлебов и сырья, Кубань заняла уже положение крупного международного рынка по сбыту подсолнечного масла и табаку. Чистое, с высоким качеством питательности, подсолнечное масло и его побочные продукты — саломас и бутурин, составляло после хлебных продуктов, самую крупную статью экспорта Кубани, а из общего количества отправляемого заграницу в довоенное время Россией табаку на долю Кубани приходилось до 70% экспорта.

Не входя в перечисление других более мелких по слабому еще развитию, но несомненно много обещающих в будущем отраслей промышленности, как поташное дело, стеклянное производство, добывание смолистых и дубильных экстрактов и пр., следует отметить цементное производство у Верхнебаканской станицы, Туапсе, Геленджика, с первоклассными заводами у Новороссийска, поставляющими морем в разные, самые отдаленные страны цемент, в особенности во Владивосток, и пока слабую переработку, кроме белой рыбы, ценных продуктов рыболовства — икры, клею, визиги, балыков и пр.

Можно еще упомянуть о скоте и его продуктах, но то и другое шло

главным образом внутрь России, а не через порты. Этим же путем шли фрукты с Кубани и из Черноморского побережья, экспорт которых быстро рос и обещал обратиться в одну из видных статей отпуска Кубани, перевалivши уже за сотни тысяч пудов.

Параллельно с развитием экономики и ростом хозяйственной деятельности, шло развитие Кубанского населения в культурном отношении. Развивалась быстро не только агрикультура, но и культура вообще. За 50-летний период это развитие выразилось не в одном росте городов, портов, курортных начинаний и целого ряда торговых станиц городского типа с 30 или 40 тысячами населения в каждой, не в одних культурных изменениях образа жизни и домашней обстановки, не в интенсивном вообще развитии культурных потребностей богатого, обеспеченного материально населения, но главным образом в высоком подъеме духовного уровня — в развитии населения и в его гражданской зрелости.

В 1864 г., по прекращении войны с горцами, на Кубани было не более 10% или 12% грамотных, а в последние годы перед войной в редкой станице не обучались все мальчики школьного возраста и большой процент девочек, и обучались не по принудительному закону, а добровольно. Слабое развитие школьного обучения замечалось только в глухих хуторах да у пришлого, не успевшего еще экономически обрости, населения.

В 1867 г. было 226 начальных школ, а через 53 года, к началу 1920 г. их было 1620, не считая школ частных и церковно-приходских. Количество тех и других, по числу 400 крупных станиц, можно считать не менее 600, т. е. в общей сложности к началу 1920 г. было низших школ не менее 2200 на три миллиона душ населения.

Высших народных школ городского и прогимназического типа в 1867 г. было 4, а к началу 1920 г. — 183.

Классических гимназий и реальных училищ, дававших права на поступление в высшие учебные заведения, в 1867 г. было 2, а к началу 1920 г. — 120.

Высшие учебные заведения появились на Кубани только со времени революции. Два года тому назад, при советском режиме, числилось: политехнический институт, медицинский факультет, педагогический институт, народный университет и 124 профессиональных школы разных типов.

В последние годы перед войной чувствовалась сильная нужда в высших учебных заведениях и число желающих поступить в школы высшего типа было огромное. В станицах среднего размера с населением около 15 тысяч за несколько лет до войны было два-три лица с высшим образованием, а в годы войны обучавшиеся в высших учебных заведениях насчитывалсь по этим станицам десятками. Да иначе не могло и быть. Увеличение средних подготовительных школ-гимназий и реальных училищ, давало значительный контингент для высших школ, а среднее образование кубанская молодежь получала и в других, кроме Кубани, местах и учебных заведениях.

Духовная культура кубанцев измеряется не одним образовательным цензом населения. У кубанцев есть и своя литература. Правда, литературу создали писатели одной только украинской части Кубанского войска — черноморцы, и самые произведения их относятся больше к области

науки, чем изящной словесности, но это именно и характерно. Отличительная черта Кубанской литературы — ярко выраженный национализм: основные темы литературных работ касаются родины — Черномории, и благодаря этому, в трудах черноморцев отразилась своеобразная самостоятельность мысли и полная реальность содержания — изображаются, оцениваются, измеряются и анализируются большею частью действительные явления родной страны, своей родной жизни и близких уму и сердцу событий казачьего войска, особенно Запорожского.

Первые работы в этом духе были даны черноморцами, получившими казачье крещение, судя по их зрелому возрасту, или в Запорожской Сичи, или во всяком случае от сичевиков Запорожья. То были казачьи старшины Мокий Гулик и А. Туренко. Первый составил оффициальное статистическое описание в форме табличной «Ведомости», с краткими, но ценными данными и для науки и для практических целей войска. Замечательно, что этот разведчик-статистик дал в 1792 г. — документ, составленный по приемам существовавшей в Западной Европе во второй половине XVII столетия описательной школы статистиков, за 16 лет раньше, чем напечатано было в России первое научное сочинение по статистике академика Германа, переделанное им на русский язык «для употребления в училищах Российской империи» из известного в то время труда — «Теории статистики» Шлецера, статистика названной школы и талантливого отца публицистики. А. Туренко составил первую историю Черноморского войска — «Исторические записки о войске Черноморском».

Лет через 40 после составления Туренком его труда, оригинал которого исчез из архива Кубанского войска и в 1887 году был напечатан в «Киевской Старине» со случайно найденной с него копии, появились исторические сочинения И. Д. Попки «Черноморские Казаки» в сороковых годах, «Черноморцы» П. П. Короленко в 1874 г. С тех пор, особенно в начале восьмидесятых годов, было напечатано много исторических работ и архивных материалов преимущественно по Черноморскому войску, Запорожской Сичи, эпизодов из войны с горцами и пр., а в самое последнее время стали выходить в свет и труды общего по Кубанскому войску характера, как например два тома «Истории Кубанского казачьего войска». И опять таки тружениками в этой области были, за очень немногими исключениями, представители украинского населения — черноморцы. Даже такие писатели не черноморцы, как генерал Кравцов, и автор капитальной монографии «История Хоперского Полка» Толстов, говорят о Хоперских казаках, как о наследниках Запорожского войска, и обильно вводят в изложение «украинские слова и выражения». По накоплению архивных и всяких других материалов очень много сделал секретарь Кубанского областного статистического комитета Е. Д. Фелицын, не черноморец по национальности, но давший наибольше работ ярко национальной окраски, касавшихся Черноморского войска, Запорожья и черкесского народа, которому, как наиболее угнетенной национальности, он особенно симпатизировал. После смерти Фелицина остались в рукописи ненапечатанными четыре увесистых тома, составленного им географического словаря Кубани, в котором наибольше места отведено географии черкесских племен до выселения их в 1864 г. в Турцию — занесены на-

звания всех урочищ, мест поселения, займищ черкесских узденей, долин, равнин, гор и ущелий, где происходили битвы или столкновения, или имели место другие замечательные происшествия, священных рощ, сборных пунктов и пр. и пр., с передачею связанных с ними легенд, воспоминаний, указаний аксакалов, седобородых знатоков черкесской старины, с которыми дружил Фелицын. Было бы большою потерею для науки — для филологии, доисторической археологии, фольклора, истории, обычного права, антропологии и этнографии, если бы эти монументальные труды строго академического характера, хранившиеся в Кубанском статистическом комитете, оказались утерянными бесследно в дни неурядиц на Кубани. Это была бы потеря не только для Кубани, но и для науки общеевропейской.

Что касается беллетристики, то и она не была забыта кубанцами. У черноморцев были свои оригинальные произведения. Как на типичные, можно указать на сочинения последнего наказного атамана из черноморских казаков Якова Кухаренка, большого друга — приятеля Тараса Шевченка, поэта мирового разряда, и на полное неподражаемого юмора и правдивого реализма сочинение Мовы.

Оба писателя излагали свои работы на украинском языке и у обоих они пропитаны сильным национализмом и характерными бытовыми особенностями из жизни черноморцев.

На Кубани не издавались толстые ежемесячные журналы, но за многие годы вышли объемистые «Кубанские Сборники», содержавшие в себе очень много ценных работ по истории, статистике, экономике, обычному праву, этнографии, сельскому хозяйству, метеорологии, географии и пр. С конца шестидесятых годов в Екатеринодаре издавалась оффициальная газета «Кубанскія Областныя Вѣдомости». Позже выходили ежедневные оффициальные и неоффициальные органы Кубанской периодической печати. Характерно, что и оффициальные Кубанские Ведомости, за невозможностью говорить в них свободно и обозревать текущие события правдиво, обращены были в периодические сборники, изобиловавшие дельными очерками и ценными работами по всевозможным сторонам местной жизни и научным исследованиям края. К этому надо прибавить, что сотрудниками этого оффициального органа были преимущественно все те же черноморцы и первым редактором умело поставившим газету и работавшим в течение целого ряда лет в ней был также истый черноморец, носивший фамилию главного города Чехословакии — Прага.

В «Кубанских Областных Ведомостях», для которых обязательным оффициальным языком был язык русский, отдельные статьи нередко «контрабандным путем» печатались и на «українській мові». Тяготение к этому опальному и третируемому русским правительством языку, как в среде литературных работников черноморцев, так и в массе черноморцев читателей, всегда было сильным и жизненным. И когда газетная статья «на українській мові» или книжка на этом родном для черноморца языке попадали в черноморскую станицу, то они перечитывались по нескольку раз, комментировались и составляли предмет оживленных толков, ибо это было «наше», «написано по нашому», как говорили казаки украинцы.

Само собою разумеется, что и появление целого ряда портов на

морях, и подъем кубанской экономики, и улучшения в хозяйстве, и рост духовной культуры, и печатание черноморской литературы на российском, с черноморско-украинскими объектами, и на украинском языках представляли собою только отдельные звенья в общем ходе эволюционного роста Кубани. Таким же звеном были формы демократических порядков и гражданского устройства казаков. Источники, из которых исходила живая струя социального творчества — самоуправлявшиеся казачьи общины и некоторые войсковые институты, как институт войсковых земель, или войсковых рыболовных вод, или войсковых соляных озер, были центральным правительством сильно сужены в их функциях, обезличины и поставлены в стеснительные формальные условия, но они давали пищу коллективному народному уму, поддерживая стихийным путем исконные традиции казака. Нужен был хоть небольшой сдвиг неблагоприятных условий и возможность свободы действий, чтобы казак заработал, по его выражению «во всю». Такими содействующими факторами не стихийного, а нового осознанного порядка для развития и улучшения социально-экономического движения в казачестве были кооперативы.

Потребительные кооперативы появились на Кубани почти одновременно с просветительным движением в массе населения. Первое потребительное общество было открыто в 1872 г., через 7 лет еще 1, через 15 лет — 4 и к революции их было не более 100. Но в 1916 и в 1917 гг., в период первой революци, когда никто не мешал свободно действовать населению, потребительные общества, точно из рога изобилия, посыпались на Кубани. К 1 января 1919 г. их было 573 с 555.000 членов, объединенных в 4 мощных союза. Почти в каждой станице или в селе возникало одно или два общества, и, при населении в 3 слишком миллиона душ и средней семье в 6 членов, редкая семья, следовательно, была не причастна к кооперативу.

Кредитные кооперативы возникли позднее потребительных, хотя в 1905 и 1906 г.г. и опередили их в развитии. Однако, к 1 января 1919 года было только 218 кредитных товариществ и 88 ссудо-сберегательных, объединенных в два союза и имевших 226.000 членов.

Те и другие кооперативы не ограничивались узкими рамками материальных и денежных операций. Потребительные кооперативы, следуя принятой ими тройной системе ассоциирования — потребительные общества, за ними — союзы их, а венец тех и других — собственное их производство, — открыли отделы издательский, статистический, культурно-просветительный и пр. Кредитные кооперативы сорганизовали агрономический отдел с целым штатом агрономов, показательных полей и пр. Союз кредитных кооперативов открыл книжный магазин, устраивал кооперативные курсы, распространял народные издания и пр. Такому быстрому и широкому размаху кооперативного дела способствовало стечение благоприятных условий — достаточные запасы материальных средств у населения, высокий стихийный подъем его настроения и свобода деятельности, а потребительным кооперативам и война, но в этом мощном развитии кооперативов на Кубани имели решающее значение не одни эти причины, а свою главную роль сыграли и казачий бытовой строй в духе исконных народных идеалов. На Кубани искони существовали и при-

вились к казачьему быту артельные формы по историческому типу ватаг с атаманом во главе. Их плодили и поддерживали черноморские станичные общины. В этих последних веками сложившихся социальных организациях еще до войны и революции началось движение, аналогичное с движением кооперативным, но в большем масштабе и с иными задачами. На Кубани возникли такие крупные, многочисленные, но демократические предприятия, как постройки больших железнодорожных линий на паях из кассовых источников станичных обществ, учреждение органов самоуправления для отделов или уездов явочным порядком, на основании хозяйственных обычаев общин, устройства в населенных станицах общинных паровых мукомольных мельниц, общественных маслобойных заводов, электрических трамваев и пр.

В основу всех этих предприятий положено было не индивидуально-кооперативное начало и почин, а коллективные интересы и потребности целых общин, не объединение отдельных лиц в кооперативы и кооперативов в союзы, а обслуживание потребностей на коммунальные средства всего населения общин. Вот из таких общин, насчитывающих по 10, 20 или 30 и даже 40 тысяч населения образовались союзы для крупных предприятий, которые и велись выбранными на сходах от каждой общины представителями. Так, Черноморско-Кубанская железная дорога построена была на протяжении 665 километров, на общинные паи 31 станицы и велась выбранными от этих станиц представителями.

Вот этим течением общественности, слагавшейся на низах народной жизни в общинах, обусловлено было и то положение, которое заняла Кубань, ставшая на путь самоопределения и самодеятельности после первой мартовской революции. Станичные общины и их сборы или рады были настолько близкими народному духу установлениями, что по типу их как бы сама собою сложилась и организация высшей власти и демократических порядков на Кубани. Тут произошло то же, что и в просветительном деле, и в развитии литературы и во многом другом: главными двигателями были представители украинского населения — черноморцы; и исторически сложившаяся идеология казачьего демократизма и даже названия главных органов власти были приняты и усвоены не только другими частями казачества, которым они были близки и сродны, но и иногородними. Старинные запорожские термины «рада» и казачий войсковой атаман вошли в новый политический лексикон.

Верховным правящим органом признана была Краевая Рада, прототипом которой была станичная рада. Краевая рада составлялась из избранных на станичных сборах или местных радах представителей от станиц.

Исполнителем воли рады и ее предначертаний был избранный Радою войсковой атаман, формировавший Краевое Правительство, ответственное перед Законодательною Радою. Образовался, следовательно, институт, аналогичный с институтами президента и ответственного министерства.

Законодательная же Рада была избранным, выделенным из состава Краевой Рады, законодательным корпусом, который вырабатывал законы и нес контроль, при помощи особого, независимого от Атамана и Правительства, контролера и контрольной организации.

Сформированные в таком виде высшие законодательные и исполнительные органы Кубани деятельно взялись за упорядочение внутренней жизни и развитие демократических порядков и хозяйственных начинаний Кубанского Края.

В короткое время были прежде всего разрешены:

I. Основы земельного вопроса, в силу которых все земли в границах Кубани были признаны общею краевою собственностью и большею частью переданы были в руки трудового населения на Кубани по станицам, т. е. по аналогии с существовавшим на Кубани институтом войсковой земельной собственности, находящейся в пользовании станиц и войска.

II. Особые заботы были приложены к подъему народного просвещения во всех видах и формах, начиная с низших школ и до высших, а также самообразования, просветительных учреждений, библиотечного дела, искусств и пр. Полная свобода дана была обучению и изучению наук на родном материнском языке, так как украинский язык, на котором говорило большинство населения, был запретным плодом при царском правительстве в оффициальном делопроизводстве и в школе и полузапретным в литературе.

III. В частности Краевое Правительство, совместно с комиссиями Законодательной Рады и специальными учреждениями, занято было:

1. Проектированием и работами по улучшению портов, железных дорог и вообще дорожного дела. Постановлены были на очередь вопросы о магистралях на север и северо-восточное Поволожье, разрешено было шесть подъездных железнодорожных путей в горы для разработки горных и лесных богатств, намечено было шесть шоссейных дорог, сформирована была военная флотилия из мелких моторных судов, могущих служить и каботажным целям и пр. По всем этим отраслям были сделаны и практические начинания.

2. Разработаны были проекты элеваторной сети на железных дорогах и в портах по системе сооружений для зерна, муки, подсолнуха, селекционного дела и пр. А в центре Края — в Екатеринодаре приступлено было к постройке центрального элеватора.

3. Обследованы были и спроектированы работы по утилизации водных источников в Азовском побережье — лиманов и озер, с подразделением озер на соляные по добыванию самосадочной соли и грязевые для улучшения устроенных при них заведений по излечению ревматиков, золотушных и пр., и с обращением лиманов в огромные рыборазводные водохранилища, соединенные с водами морей, Кубани и степных рек.

4. Произведены разведочные работы по утилизации электрической энергии на одном (из многих подобных ему) участков в верховьях р. Кубани, причем, путем систематических научных работ специальной экспедиции установлено было, что участок этот, при устройстве станции большого напряжения, может дать такое количество электрической энергии, с помощью которого можно привести в движение все машины и двигатели на Кубани с передачею значительной части энергии в другие соседние местности.

5. Приступлено было к выработке общего плана наиболее важнейших мелиоративных и гидротехнических работ по левому берегу Кубани и ее притоков: а) по обводнению степных рек, с помощью соединения верховьев их каналами с Кубанью, б) по орошению подгорных и прикубанских равнин водами многочисленных горных притоков реки Кубани, в) по осушке болот с левой стороны р. Кубани и пр. Частные предприятия, напр., Союз станичных обществ и землевладельцев, уже вели обследования по левобережью р. Кубани и произвели некоторые предварительные работы, как, напр., нивеллировочные, а нужда в обводнении степных рек водами Кубани неоднократно выдвигалась на первый план станичными обществами еще при царском правительстве.

Независимо от всего этого и других начинаний Кубанского Правительства и его органов, за короткое время в Правительство поступило не мало предложений от крупных капиталистов и частных компаний по оборудованию разного рода предприятий: а) устройство электрической станции на р. Белой, выше г. Майкопа, электрическою компанией, б) оборудование огромного для всей Кубани, на той же р. Белой, ниже г. Майкопа, завода в Белореченской станице для выработки из Кубанской пихты и привозной ели бумаги и целлюлозы, г) аренды приазовских лиманов для рыбоводства, д) постройка подъездных путей, е) шлюзование степных рек и т. п. Экономический пульс Кубани забил таким темпом, что к Правительству невольно тянулись и частные предприниматели.

Все вышеизложенное далеко не полно рисует тот мощный экономический, культурный и духовный подъем демократического населения богатой Кубани, который органически совпал с переменами в Российской империи. Как и всюду, в такие моменты коренных преобразований, Кубани пришлось выдержать непреодолимый натиск неблагоприятных условий, помешавших сильному и несомненно нормальному развитию демократической окраины — богатой и свободолюбивой Кубани.

В настоящем положении Кубани назрела такая масса старых и новых очередных задач, которая требует серьезной разработки и всестороннего объективного освещения их. Нужна прежде всего и больше всего честная и продуктивная работа для Кубани и во имя Кубани. Что сделало в этом направлении Общество Кубанцев в ЧСР. — это цифрами и фактами комментируется в особой статье. Можно лишь пожелать Кубани и кубанцам, чтобы в жертву нетерпимости и розни не были принесены высокие идеалы свободы слова, свободы мышления и этические начала единения и братства.

Проф. Ф. Щербина.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

(від 1—IX-1921 до 1-IX-1926).

В наслідок боротьби, яка велась на Кубані в 1917—1919 роках, за кордон попало біля 18.000 кубанців.

Головна маса кубанських еміґрантів і втікачів виїхала з Криму в-осени з військами генерала Врангеля й попала, головним чином, на острів Лемнос.

Часи перебування на цьому острові кубанці називають каторжним життям. Особливо тяжкою була зіма 1920—1921 року, коли кубанці були примушені жити на о. Лемносі в надзвичайно скрутних умовах: голодний пайок, холодні вітри, хвороби, а до того ще й щоденна військова муштра.

Моральний стан кубанців був теж не легкий: програна довга, жорстока боротьба за кращу долю Кубані, розбиті надії, повна ізольованність на острові, відсутність інформацій з Кубані, де залишились рідні, невідома будучина.

Все це гнітило психіку, наповнювало душу сумом. Необхідно було шукати виходу з такого положення. Для більшої частини військових людей, особливо для кубанських генералів, полковників, а також і частини козаків, такий вихід був простим і ясним: це десант на Кубань, або поблизу її, десь на берегах Чорного чи Азовського моря, нова війна.

Логічним висновком із таких поглядів було бажання за всяку ціну вдержати кубанців у складі військових орґанізацій: в дивізіях, в полках, у Кубанській військовій школі й т. п.

Тих кубанців, що не хотіли залишатись надалі в складі цього війська, проголошували зрадниками, їх карали, як могли і вмілі. У кращому випадкові, висміювали.

Керовники цієї кубанської течії залишали Кубанський корпус в складі «Русской Армии» генерала Врангеля, вони всякими засобами підтримували серед кубанців віру в можливість скорого повороту на Кубань.

В кінці 1920 року на о. Лемносі «був обраний Кубанський військовий отаман», генерал Науменко *), не дивлячись на те, що не так далеко від о. Лемноса — в Царьгороді, сидів голова Кубанського Уряду п. Іваніс, який виконував обовязки Кубанського Військового Отамана.

Почалася довга боротьба поміж цими «Отаманами».

* * *

Відсутність єдиного керуючого Кубанського центру за кордоном дуже зле відбивалась на положенні кубанської еміґрації. Це відчувалося вже в середині 1920 року: в ріжних державах Європи були торговельні й політичні представники Кубанського Уряду, але постійного звязку поміж ними, ні у всіх їх з Кубанським Урядом не було.

В кінці 1920 року була зроблена спроба обєднати роботу всіх представництв Кубані за кордоном. Для цього в місті Празі в місяці грудні була скликана конференція з бувших членів Кубанської Краєвої Ради і Кубанського Уряду **).

На цій конференції докладно обмірковувався і був прийнятий план орґанізації допомоги кубанцям еміґрантам і втікачам. Було ухвалено: 1) перевезти кубанців з о. Лемноса в одну з славянських держав (намічалась Болгарія) і всіх здорових розмістити великими групами на самостійну працю, а дітей, інвалідів і дідів взяти під окреме піклування, 2) для здійснення цього плану — вступити в необхідні зносини з урядами відповідних держав з метою здобути дозвіл і кошти на перевіз.

Одначе, ці постанови Конференції не були переведені в життя через цілий ряд перешкод, головним чином, а) через принципові розходження й неорганізованність серед самих членів Конференції, b) непорозуміння й ворожнечу, які виникли по закінченні Конференції і по відїзді Л. Л. Бича з Праги до Парижу та по приїзді до міста Праги п. Іваніса, с) відсутність необхідних коштів у тих, хто щиро хотів здійснити постанови Конференції.

Ті з членів Конференції, які тоді ще рахували себе членами Кубанського Уряду, не захотіли виконовувати прийнятих ними самими постанов Конференції, і, разом з прибувшим до Праги В. М. Іванісом, оголосили себе Кубанським Урядом (В. М. Іваніс, І. В. Івасюк, П. М. Сулятицький — троє з 11 членів Кубанського Уряду). Але скоро В. М. Іваніс, Голова Уряду, і П. Сулятицький переїхали до Відня і, нарешті, нічого доброго не зробили для організації допомоги кубанській еміґрації.

Таким чином, спроба організувати допомогу кубанцям через співробітництво бувших членів Кубанської Краєвої Ради і Кубанського

---

*) Право вибору Кубанського Військового Отамана, що по Конституції 1918 року є Президентом Кубані, належить Кубанській Краєвій Раді. У склад Ради входило біля 580 депутатів. З правного боку виключалася можливість вибору Отамана за межами Кубані.

**) В склад конференції входили: члени Ради — Л. Л. Бич, І. Л. Макаренко, С. Ф. Манжула, Г. В. Омельченко, К. Я. Безкровний, П. Л. Макаренко, В. С. Жук, Г. А. Білий і О. І. Балабас, і члени Уряду — І. В. Івасюк, доктор Лєдомський, П. М. Сулятицький та інженір Багенський.

Уряду і представників Кубані в ріжних державах, на жаль, не дала бажаних наслідків.

Кубанська еміґрація і втікачі були забуті одними і до десанту на Кубань готовились другі.

* * *

На весні 1921 року в Празі виникла думка про бажаність і необхідність утворення в кожній державі, де перебувають кубанці, статутарнсї кубанської орґанізації, яка б і взялась за орґанізацію допомоги кубанцям у відповідній державі *).

В самій Чехословацькій Республіці до літа 1921 року було кубанців, що постійно перебували тут, не більше 10 душ. В місяці червні з Царьгороду приїхало ще біля 30 душ кубанців, головним чином, інтеліґенції. Тепер вже оказалася можливість зреалізувати думку про утворення культурно-допомогової орґанізації. Перша нарада з приводу цього відбулася 29-го липня, а 1-го вересня того ж року Урядом Чехословацької Республіки вже був зареґістрований Статут «Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці».

Громада Кубанців своїм завданням поставила: 1) орґанізацію правної, культурної й матеріяльної допомоги кубанцям, котрі перебувають за кордоном; 2) підготовку культурних сил для Кубані.

Для досягнення зазначеної мети Громада 1) допомагає своїм членам в підшукуванні заробітку шляхом орґанізації трудових артілів, майстерень і т. п., 2) улаштовує помешкання для спільного життя (общежития), їдальні, кооперативи й инші подібні підприємства, 3) орґанізує бібліотеки, курси, школи, видає книги, брошюри і т. п., 4) допомагає своїм членам при вступі на курси, у фахові й загально-освітні школи, 5) видає й хлопоче перед урядовими установами, громадами й окремими особами про призначення допомоги, стипендій, позичок для своїх членів, котрі мають потребу в заробіткові або хотять вивчити те чи инше ремесло, чи одержати фахову або загальну освіту, 6) набуває й володіє, на правах власника або орендаря, майном рухомим і нерухомим і т. п.

18-го вересня 1921 року відбулись Установчі Загальні Збори Громади, які одноголосно затвердили план діяльности Громади, розроблений П. Л. Макаренком, і обрали Управу в складі: Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, О. І. Балабас і І. В. Горбушин та Ревізійну Комісію в складі: В. І. Нальотов, С. І. Кульченко і А. Н. Мещанінов.

По плану, схваленому Загальними Зборами, Управа мала a) орґанізувати з кубанців трудові артілі, b) орґанізувати бюро праці, c) вміщати кубанців у зразкові, кооперативні й приватні, господарства та майстерні, d) поміщати кубанців у ріжного рода загально-освітні й фахові школі, e) улаштовувати учебні екскурсії, i) орґанізувати інформаційне бюро, читальню, g) збірати бібліотеку й т. п.

---

*) В Болґарії для цього робилися відповідні заходи Л. Л. Бичем та Л. В. Білашовим, при допомозі яких було перевезено з о. Лемноса до Болґарії біля 800 кубанців.

Урочиста Академія присвячена 75 р. народження Президента Чехословацької Республіки проф. д-ра Масарика. Обецні дім, 8. III. 1925.

На початку існування Громади на перешкоді до переведення в життя такого широкого плану було, між иншим, слідуюче: 1) дуже мала кількість кубанців в Чехословаччині, наслідком цього була відірваність Громади Кубанців від головної маси кубанської еміґрації, яка перебувала, головним чином, в Югославії й Болгарії, 2) Західній Європі й, зокрема, Чехословацькому громадянству, не було відомо, що таке Кубань і кубанці, за що і як вони боролись і дякуючи чому вони опинились на еміґрації, 3) відсутність найменших матеріяльних засобів на помешкання, на видачу ріжного рода допомоги й т. п., 4) національна ріжниця кубанців і, головне, політична розбіжність їх.

Такі орґанізації, як «Земгор» і «Український Громадський Комітет», котрі потім розвинули значну акцію на користь своїх народів, тоді ще тільки розпочинали свою працю.

З місяця липня 1921 року при «Земгорі» в Празі існувало «Бюро по казачьим делам», в склад якого входили членами донці, кубанці й терці — члени Кругів і Краєвої Ради. Це Бюро допомогло «Земгорові» одержати від Чехословацького Уряду дозвіл на вїзд до Чехословаччини з Царьгороду декількох тисяч «русских земледельцев» — донців, кубанців і терців.

При таких обєктивних умовинах, порівнюючи, невеличка групка кубанців, зорганізувавшись у Громаду Кубанців, збіралась вести допомогову й культурно-освітну акцію.

* * *

За кубанським прикладом пішли донці й терці: діячі цих земель в місяці вересні почали орґанізовувати громади Донську й Терську.

30-го вересня того ж року, представники цих Громад звернулись до Управи Громади Кубанців з писаною пропозицією про погодження і обєднання діяльности трьох Громад для захисту спільними силами інтересів донської, кубанської й терської еміґрації в Чехословаччині. Цю свою пропозицію вони обґрунтовували тим, 1) що в Чехословаччині мається невелика кількість еміґрантів з цих земель, 2) що праця маленькими громадами буде вимагати більших коштів на канцелярію та урядовців, 3) що треба уникнути конкуренції поміж трьома орґанізаціями, при чому вони покликались на те, що, коли донці, кубанці й терці були ще на своїй землі, вони вели боротьбу спільними силами.

Силою обставин Управа Громади Кубанців примушена була вступити в пертрактації з донцями й терцями, й, нарешті, була вироблена і 26-го жовтня 1921 року підписана така догода поміж трьома Громадами:

«Ми нижчепідписані, уповноважені представники «Донської Громади взаємодопомоги», «Громади Кубанців в Ч. С. Р.» і «Громади Терців», обміркувавши умови найбільш доцільної праці репрезентованих нами Громад, постановили цю умову в наступнім:

§ 1. Обєднати діяльність Громад по нижчезазначеним питанням: а) звернення до Чехословацького Уряду й міжнародніх орґанізацій і зносини з ними по всих питаннях матеріяльної допомоги громадянам Дона, Кубані й Терека; б) виклопотання у Чехословацького Уряду віз і права на побут в Ч. С. Р. громадянам наших Країв, в) погодження кош-

торисів Громад і захист їх перед Чехословацьким Урядом і міжнародними орґанізаціями, г) орґанізація помешкань для спільного життя і їдалень з бібліотеками й читальнями при них, д) предоставлення втікачам з Дона, Кубані й Терека медичної допомоги, е) матеріяльна допомога учням, ж) призначення матеріяльної допомоги членам Громад Дона, Кубані й Терека, коли вони поступають на працю, або переїздять з одного місця праці на друге, з) пеклування про одяг для немаєтних членів Громад, і) орґанізація трудових артілів, майстерень і підприємств.

§ 2. Переведення в життя вказаних в § 1 завдань доручається Обєднаному орґанові, котрий мусить складатися із трьох членів — Голов Управ Громад Дона, Кубані й Терека.

§ 3. Вищезазначений орґан називається «Обєднаний Комітет Дона, Кубані й Терека».

§ 4. Обовязки по справах Комітету члени Комітету розподіляють самі. Рішення Комітету приймаються догодою його членів.

§ 7. Ця догода набирає сили з менту підпису її представниками Громад, але підлягає затвердженню Загальних Зборів відповідних Громад.

§ 8. Ця догода рахується скасованою після постанови про це Загальних Зборів однії з підписавших догоду Громад в писаній формі надісланій «Обєднаному Комітету».

§ 10. Контроль справоздань Обєднаного Комітету переводиться Ревізійною Комісією, котра складається з 3-х членів, обраних на Загальних Зборах відповідних Громад, по одному од кожної.

Після підписання цієї догоди представники Донської й Терської Громад піднесли питання про необхідність скласти догоду з Загально-Козачим Сільсько-Господарським Союзом, який обєднував тоді донців, кубанців і терців і, в значній мірі, допоміг орґанізації переїзда з Туреччини до Чехословаччини чотирьох груп еміґрантів з Кубані, Дона й Терека *).

На підставі окремої писаної догоди від 8-го грудня 1921 року, в склад Обєднаного Комітету увійшов і представник Загально-Козачого Сільсько-Господарського Союзу.

Від самого початку існування й роботи Обєднаного Комітету Громад Дона, Кубані й Терека члени Комітету виявили значні принципові розходження в розумінні і завдань і методів праці цього Комітету. Так, наприклад, представники донців і терців довго домагались постанови Комітету про те, щоб за допомогою до Чехословацького Уряду цей Комітет звертався не безпосередньо, а через російську допомогово-культурну орґанізацію «Земгор», проти чого рішуче стояв представник Громади Кубанців. Завдяки цьому тільки 9-го січня 1922 року Обєднаний Комітет в цілому зміг відвідати Міністерство Закордонних Справ Чехословацької Республіки і офіційно заявити про своє існування і про потреби еміґрантів і втікачів з Дону, Кубані й Тереку, і про план роботи Комітету.

---

*) Перша група в складі 80 осіб, (кубанців біля 30), прибула до Чехословаччини в місяці липні, друга — 42 чоловіки у вересні, третя — 884 чоловіки — 21 листопаду 1921 року, четверта — 1.092 чоловіки — 9 січня 1922 року. Серед них кубанців було не більше 250 душ.

З кінця місяця січня і до 20-го червня 1922 року головував в Комітеті Голова Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренко.

За цей період було одержано Комітетом від Чехословацького Уряду допомоги: грішми — 120.000 корон чеських, одягу і взуття на 222.093 кч. 70 гал. Комітет видавав грошову допомогу на харчі, на подорож до місця праці, підшукував працю безробітним і т. п. За цей час одягом одержало допомогу більше 1.000 еміґрантів. Видано було друком 7 чисел «Інформації Обєднаного Комітету» в кількости 10.000 примірників, розіслано 8.981 примірник.

Праця Обєднаного Комітету провадилась з великими труднощами. Дуже багато часу витрачалося на обговорювання ріжних принципових питань.

Керовники Громади Кубанців дивились і на свою Громаду і на самий Комітет, як на орґанізації абсолютно аполітичні, виключно культурно-допомогові. Вони гадали, що ні Обєднаний Комітет, ні Загальні Збори Громад Кубанців, Донців і Терців не мусять, навіть, обговорювати питань політичних, в тім разі, і політичного поступовання окремих членів Комітету. Представники донців і терців у Комітеті проводили иншу точку погляду. Ріжне розуміння членами Комітету національного, козачого й инших питань постійно гальмували практичну діяльність Комітету.

Обєднаний Комітет переживав раз-у-раз тяжку кризу. Згідно з писаною догодою, від 26-го жовтня 1921 року, про утворення Комітету, досить було, щоб один із членів його не погодився з якою-небудь постановою, як праця припинялась. Кожний член Комітету формально відповідав за свою діяльність тільки перед Управою й Загальними Зборами своєї Громади.

Не диво, що в самому Комітеті не раз підносилось питання про можливість і доцільність дальшого існування такої орґанізації. Це ж саме питання серйозно обговорювалось і на Загальних Зборах Громади Кубанців ще 26-го лютого 1922 року.

* *
*

Тут мусимо зупинитись на надзвичайно серйозному факті з життя Кубані і кубанської еміґрації.

Як відомо, більшість населення Кубані складають українці по походженню. Є відомий також і другий факт, а саме: більше як сто років російський уряд переводив систематично й уперто русифікацію цієї країни, так що революції 1917 року на Кубані, також як і на Великій Україні, не було ні однієї української школи; в урядових установах, в суді і у війську теж панувала російська мова.

Не диво, що зараз же після революції 1917 г., в національному відношенні, на Кубані виявилось дві течії: російська й українська. Вже в місяці квітні 1917 р. серед представників Кубанського козачого війська відбулась досить палка боротьба поміж цими двома течіями, коли обмірковувалось питання про те, як назвати зібрання представників всього козачого населення Кубані: «*Кругом*», як на Дону й на Тереку, чи

«*Радою*», як це було в Запорожській Січі. Голосування дало перемогу українській частині — назвали Радою. В місяці вересні того ж 1917 року на місто Військової Ради стала Кубанська Краєва Рада. Остання того ж місяця прийняла постанову про введення по школах рідної мови. В тому ж році де які станичні ради («сходи») винесли постанови про переведення всіх шкіл на рідну українську мову.

Потім надзвичайно жорстока горожанська війна припинила природній процес українізації Кубанської школи.

В наслідок цієї війни 1917—1920 років, значна частина кубанської інтеліґенції опинилась за кордоном. Але боротьба за національну українську культуру, за національну школу не припинилась і тут, за межами батьківщини, вона набрала тільки инших форм. З другого боку, не припинилась серед де-яких груп кубанців неукраїнців і боротьба проти визвольного українського руху.

Громада Кубанців, як територіяльна орґанізація, спочатку могла мати в своєму складі представників і тієї й другої течії. Одні кубанці, активно взявшися в 1921 році за орґанізацію Громади Кубанців, намагались зробити її осередком культурної праці для цілої Кубані. Цій країні дійсно бракувало й тепер бракує потрібної кількости культурних робітників взагалі, але *в першу чергу, тут є величезна потреба в українських культурних силах*, котрі обслуговували б занедбані інтереси й культурні потреби і українського населення Кубані. А через те необхідно було серед еміґрації збірати українську кубанську молодь і ставити її в такі умови, які дійсно давали б їй можливість набіратись знання й громадського досвіду для майбутньої праці для рідної Країни. Це завдання повинно було бути найважніщим обовязком Громади Кубанців, бо загально російські орґанізації, які в 1921 і 1922 рр. мали фактичну можливість збірати студентів в Царьгороді, в Болгарії, в Югославії і в Греції та, за дозволом Чехословацького Уряду, перевозити їх до Праги, допомогали тільки кубанцям-росіянам *), а загально-українські орґанізації головну свою увагу звернули на українців з Галичини і з Дніпра. Без такої праці Громада Кубанців була б просто непотрібною і, навіть, зайвою орґанізацією. Це була одна течія серед членів новозаснованої Громади Кубанців.

Другі кубанці, приєднавшись до перших під час заснування Громади Кубанців, не тільки не ставили перед нею таких завдань, а, як виявилось потім, в національному відродженню кубанського українського населення вбачали загрозу інтересам їхньої національности.

* * *

Представники цієї течії на Загальних Зборах Громади Кубанців 26-го лютого 1922 року, протягом де-кількох годин, уперто доказували необхідність перетворення «Обєднаного Комітету» в «монолитную казачью организацию», і, взагалі, разом з проводирями донців і терців, намагались «Обєднаний Комітет» перетворити в унітарну козачу ро-

*) В 1921 і в першій половині 1922 року ці орґанізації перевезли до Праги біля 40 росіян-кубанців.

сійську орґанізацію, в якій українці з Кубані складали б незначну меншість, і яка в дійсности була б економичною орґанізацією при «Союзі відродження козацтва». Не дивлячись на те, що в Громаді Кубанців більшість складали тоді кубанці-росіяне, Загальні Збори Громади Кубанців значною більшістю рішуче відхилили пропозиції, приняття котрих нарешті привело б до ліквідації Громади Кубанців, як самостійної орґанізації. В той же час Загальні Збори Громади Кубанців не висловлювались проти існування контактного орґану — Обєднаного Комітету, хоч і не затвердили писаної догоді про цей Комітет (з 26-го жовтня 1921 року).

Нарешті цей Комітет розвалився. Управи Донської і Терської Громад в липні 1921 року поставили Громаді Кубанців ультимативні вимоги — висловитись з приводу поступованя Голови Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренка, як політичного діяча. Спільна нарада членів Управи Громади Кубанців (Ф. А. Щербина, Г. В. Омельченко, П. Л. Макаренко) і членів Ревізійної Комісії (В. І. Нальотов і А. Н. Мєщанінов) 17-го липня, а потім Загальні Збори Громади Кубанців 13-го серпня 1922 року ухвалили, що «Громада Кубанців і її виконавчі орґани... не можуть займатись навіть обмірковуванням питань політичних». Крім того, Загальні Збори закритим голосованням висловили довірря Голові Управи Громади Кубанців П. Л. Макаренкові.

З 14-го серпня 1922 року Обєднаний Комітет Громад Кубані, Дона й Терека перестав існувати.

Так закінчилась спроба орґанізації співпраці Громади Кубанців з Громадами Донців і Терців в питаннях економичних і культурних.

Не погодившись з постановою Загальних Зборів Громади Кубанців з 13-го серпня 1922 року, зі складу Громади вийшло 7 членів, шість із них (Я. І. Мєльніков, В. І. Нальотов, Д. С. Якунін, Г. С. Щербаков, Ф. Т. Аспідов і А. Н. Мєщанінов — всі росіяне) заснували «Общество взаимопомощи Кубанцев, Черноморцев и Ставропольцев», котре увійшло в склад нової орґанізації — «Козачого Комітету». Їх підтримували Громади Донців і Терців *) і російська орґанізація «Земгор» **).

Керовники групи кубанців, котрі увійшли в склад «Козачого Комітету», досить енерґійно повели аґітацію, усним і печатним словом, проти Громади Кубанців.

На цю аґітацію Управа Громади Кубанців відповіла тільки працею на користь Кубані й кубанців.

Так, від моменту орґанізації Громади Кубанців і до того, як вона одержала фактичну можливість самостійно працювати, пройшов цілий рік. За цей час впливові Чехословацькі кола ознайомились з тим, що таке Кубань і кубанці, дякуючи яким подіям і при яких умовах з'явилась кубанська еміґрація, які завдання ставить собі Громада Кубанців і яким шляхом вона йде до їх осягнення.

---

*) Майже половина членів Громади Терців вийшла зі складу своєї орґанізації й подала Громаді Кубанців заяву про підтримку. Громада Кубанців де-кільком терцям допомогла вступити до шкіл, а другим допомогала в підшукуванні праці і т. п.

**) В помешканні російської орґанізації «Земгор» в 1922 році було заборонено вивісити навіть адресу канцелярії Громади Кубанців.

Вся дальша праця Громади Кубанців могла розгорнутися тільки дякуючи постійній моральній і матеріяльній допомозі збоку Чехословацького Уряду, головним чином, збоку Міністерства Закордонних Справ.

* *
*

САМОСТІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

Загальні Збори.

Найвищим орґаном Громади є Загальні Збори членів Громади. Чергові збори скликались щорічно, а надзвичайні — в міру потреби.

Установчі Збори Громади Кубанців, як сказано вище, відбулись 18-го вересня 1921 року, в присутности 23 членів.

26 лютого	1922	року були	річні	Загальні	Збори	в	присутности	36	членів.
13 серпня	1922	,,	,,	надзвичайні	,,	,,	,,	29	,,
10 вересня	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	33	,,
26 грудня	,,	,,	,,	річні	,,	,,	,,	55	,,
20 травня	1923	,,	,,	надзвичайні	,,	,,	,,	76	,,
30 вересня	,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,	120	,,
4 січня	1924	,,	,,	річні	,,	,,	,,	113	,,
8 лютого	1925	,,	,,	,,	,,	,,	,,	124	,,
5 липня	,,	,,	,,	надзвичайні	,,	,,	,,	63	,,
9 січня	1926	,,	,,	річні	,,	,,	,,	67	,,

Таким чином, за 5 років Загальні Збори скликались 10 раз. За весь час самостійного існування Громади Кубанців на Голову Загальних Зборів постійно обирався член Громади Л. Л. Бич.

* * *

УПРАВА ГРОМАДИ.

Установчі Збори Громади 18-го вересня 1921 року обрали Управу в такому складі: О. І. Балабас, І. В. Горбушин, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко і Ф. А. Щербина.

26-го лютого 1922 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, Ф. К. Воропінов і Я. І. Мельніков.

10-го вересня 1922 року на місце Ф. К. Воропінова й Я. І. Мельнікова були обрані В. Т. Гонтарь і С. Л. Тищенко.

26-го грудня 1922 року були обрані Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, В. Т. Гонтарь і С. Л. Тищенко.

4-го січня 1924 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко, С. Л. Тищенко і П. О. Штепа. 5-го жовтня 1924 року, на місце вибувшого П. О. Штепи увійшов в Управу кандидат В. Т. Гонтарь.

8-го лютого 1925 року — С. Л. Тищенко, Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, Г. В. Омельченко і В. Т. Гонтарь. На місце вибувшого Г. В. Омельченка 3-го жовтня 1925 року в склад Управи увійшов М. Й. Кириченко.

9-го січня 1926 року — Ф. А. Щербина, П. Л. Макаренко, К. О. Плохий, В. Т. Гонтарь і М. Й. Кириченко.

Перший рік існування Громади Кубанців Головою Управи був П. Л. Макаренко, а потім усі роки Головою Управи був Ф. А. Щербина.

За 5 років Управа мала 253 протокольованих засідань, на яких розглянула 2816 питань, а сіме:

В	1921	році	засідань	було	16	розвязано питань	58
,,	1922	,,	,,	,,	41	,, ,,	180
,,	1923	,,	,,	,,	60	,, ,,	658
,,	1924	,,	,,	,,	58	,, ,,	798
,,	1925	,,	,,	,,	46	,, ,,	633
,,	1926	від 1/I	до 1/IX		32	,, ,,	489

В с ь о г о засідань бул. 253 розвязано питань 2816

* * *

РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ.

18-го вересня 1921 року, в склад Ревізійної Комісії були обрані: В. І. Нальотов, С. І. Кульченко і А. Н. Мєщанінов.

26-го лютого 1922 року — обрані тіж самі особи.

13-го серпня 1922 року — В. С. Жук, І. А. Кучеров і Ф. Д. Лихобаба.

26-го грудня 1922 року — В. С. Жук, Ф. Д. Лихобаба і І. І. Бирдін.

4-го січня 1924 року —В. С. Жук, А. О. Панюта і Є. Д. Кокунько.

8-го лютого 1925 року — В. С. Жук, Є. Д. Кокунько і Г. Ю. Капустян.

9-го січня 1926 року — В. С. Жук, А. О. Панюта і С. Ф. Сьомак.

За всі 5 років Ревізійна Комісія Громади в своїх звітах і актах, зачитаних на Загальних Зборах Громади, одноголосно констатувала те, що фінансова часть, господарство й діловодство Громади провадяться правильно, і що грошові документи заховуються в повному порядкові.

* * *

КОМІСІЯ ПО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИХ СПРАВАХ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

На самому початку 1923—1924 шкільного року (7 жовтня) Управою Громади була орґанізована «Комісія по шкільних справах Громади Кубанців». Завданням цієї комісії було:

1. розроблення плану і програму культурно-освітної праці Громади Кубанців,

2. рекомендація кандідатів на професорських стипендіятів і вибір кандідатів на ріжні школи,

3. установлення в необхідних випадках освітного цензу кубанців і видача їм відповідних посвідок,

4. складання списків книжок для бібліотеки Громади Кубанців і т. п.

Ця комісія складалась із п. п. професорів, професорських стипендіятів — членів Громади Кубанців і одного представника Управи Гро-

мади. До І. Х. 1925 року в склад Комісії входили: проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, професорські стипендіяти: М. Х. Хаттогу, К. О. Плохий, Г. А. Білий і Г. В. Омельченко, і представник Управи Громади — П. Л. Макаренко.

При виборі кандідатів на студенські стипендії, котрі видавалися Міністерством Закордонних Справ до роспорядження Громади Кубанців, в засіданнях Комісії брали участь з правом рішаючого голосу і представники студенських орґанізацій — «Кубанского Академического Союза» в Празі і «Кубанського Земляцтва Студентів Української Господарської Академії в Подєбрадах», а в 1924 році і члени Ревізійної Комісії Громади.

Комісія допомагала Управі Громади в орґанізації «Кубанських Курсів», в поповненні бібліотеки, розробила «Правила набування книжок» і «Правила користування бібліотекою Громади», давала свої заключення з приводу прохань кубанців про вміщення їх в ті чи инші школи і, взагалі, допомагала вести культурно-освітну працю.

З місяця березня 1926 року в склад Комісії по Культурно-Освітних Справах Громади Кубанців входять і члени Бюро Секцій при Громаді —Економично-Кооперативної, Сільсько-Господарсько-Інженірної й Історично-Соціолоґичної.

Склад Комісії по культурно-освітних справах Громади Кубанців в 1926 р.: проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, П. Л. Макаренко, М. Х. Хаттогу, В. І. Терещенко, Є. Д. Кокунько, М. М. Штанько, В. Т. Васюк, С. Ф. Сьомак, П. І. Бондаренко, Т. К. Йорж, П. Т. Ярмоленко, А. О. Панюта, К. О. Плохий.

* * *

КАНЦЕЛЯРІЯ ГРОМАДИ КУБАНЦІВ.

Від заснування Громади Кубанців і до 1-го вересня 1926 року керуючим справами Громади був член Управи П. Л. Макаренко. Виконовуючим обовязки діловода були: в 1921 році і до Загальних Зборів 26-го лютого 1922 року — Ф. К. Воропінов, з 26-го лютого і до червня 1922 року — Я. І. Мельніков, потім Ф. Д. Лихобаба, І. А. Кучеров, Г. А. Білий, в 1923 році: О. Р. Бреславець, О. І. Балабас, з місяця червня 1923 і до 1-го вересня 1925 року — В. М. Іванченко, в 1926 році обовязки діловода виконував К. О. Плохий, а рахівником був Є. Д. Кокунько.

* * *

Далі, для зручности, діяльність Громади Кубанців розглянемо по відділах: 1) допомоговому і 2) культурно-освітному. Громада Кубанців не мала окремих завідуючих відділами, як це було по инших еміґрантських орґанізаціях. Постійно, весь відчитний період, в Громаді працював член Управи П. Л. Макаренко, який і завідував обома відділами.

Подебрадська колонія членів Громади Кубанців.

Канцелярія і читальня Громади Кубанців.

ДОПОМОГОВИЙ ВІДДІЛ.

Завданням цього відділу було: дати необхідну допомогу тим немаєтним кубанцям, котрі прибували до Чехословаччини з метою найти тут заробіток, або продовжити своє навчання.

Треба було допомагати безробітним, хворим, інвалідам і иншим категоріям еміґрантів і втікачів; дати їм харчування, нічліг, одяг, добути їм право на перебування в межах Чехословацької Республіки і т. п.

Громада Кубанців давала допомогу всім кубанцям, котрі були в тяжкому матеріальному стані і звертались до неї за підтримкою.

При призначенні тієї чи иншої допомоги в Громаді Кубанців нікого й ніколи не запитували, яких він є політичних переконань, або якої він національности.

Перед Громадою Кубанців усі кубанці були рівні. Кожний, хто звертався до Громади Кубанців за допомогою, мусив доказать, що він дійсно є кубанець, що він потрібує тієї чи иншої допомоги і що задоволення цієї потреби він не може дістати від иншої допомогової орґанізації, котра існує в Чехословацькій Республіці.

Маючи на увазі, порівнюючи, невелику кількість кубанців, що постійно перебували в межах Чехословацької Республіки*), Громада Кубанців не намагалась організувати окреме помешкання для ночлігу — «кубанську переходову станицю» для кубанців, котрі, з тих чи инших причин, примушені були тимчасово перебувати в Празі, тим більше, що таких кубанців було не багато. Безплатне ночування кубанці находили, або в одній із кімнат канцелярії Громади Кубанців, де було для задоволення цієї потреби 8 ліжок, або на переходовій станиці Українського Громадського Комітету, або в ночлігарні Чехословацької хліборобської Єдноти.

З тих же причин і міркувань не було орґанізоване при Громаді Кубанців і самостійне, з окремим завідуючим, бюро праці. Ті кубанці, що, за дозволом Уряду, невеличкими групами прибули до Чехословаччини в 1921 і на початку 1922 року, одержали працю при допомозі «Zemědělské Jednoty Československé Republiky», а потім до Чехословаччини приходили і по візам і без віз, головним чином, ті кубанці, котрі шукали можливости продовжити освіту. Громада Кубанців допомагала кубанцям підшукувати працю або через членів Громади або була посередницею поміж кубанцями, що шукали праці, і чехословацькими чи еміґрантськими бюрами праці.

На разі необхідности Громада Кубанців видавала безробітним допомогу на харчі, на проїзд до місця праці, або давала одяг чи взуття.

Міністерство Закордонних Справ Чехословацької Республіки і Чехословацький Червоний Хрест широко орґанізували медично-санітарну допомогу еміґрації і втікачам. Еміґрантське студенство і, взагалі, хворі немаєтні еміґранти користуються в Чехословацькій Республіці безплатною допомогою на лікування.

---

*) В кінці 1921 року в Чехословацькій Республіці було кубанців не більше — 100, в 1922 р. не більше 400, в 1923—1926 р. р. не більше 600.

Про розміри цієї допомоги свідчать видатки, наприклад, за один 1923 рік, коли з коштів Міністерства Закордонних Справ на лікування еміґрантів і втікачів було витрачено 971.363 кч. 36 гал.*).

Серед кубанців є також значний відсоток хворих на сухоти, на недокрівлення, на ревматизм і инші хвороби. Управа Громади вживала всіх доступних їй заходів, щоб допомогти хворим кубанцям: вона вміщала їх на амбулаторне лікування в Чехословацькі клініки, або на постійне в лічниці, в санаторії, посилала на гарячі води, в літні колонії й т. п. В необхідних випадках, купувала хворим ліки, видавала кошти на поліпшення харчів і т. п. При тій широкій допомозі хворим кубанцям, яку вони діставали збоку чехословацьких амбулаторій, лічниць, не було необхідности в орґанізації при Громаді Кубанців самостійного медично-санітарного відділу.

Не дивлячись на таке високо гуманне відношення до еміґрації збоку чехословацького народу, відсоток хворих кубанців з кожним роком збільшується. Пережиті роки війни, перенесені тяжкі хвороби (тиф і инші), незвичне підсоння, туга за батьківщиною роблять своє**)...

Від 1-го січня і до 13-го серпня 1922 року, як зазначено вище, Громада Кубанців працювала спільно з Громадами Донців і Терців, і за цей період допомоговий відділ Обєднаного Комітету задовольняв і ріжні потреби кубанців. За цей час (від 1-го січня до 13 -го серпня 1922 року) донцям, кубанцям і терцям було видано ріжної допомоги на 22.843 кч. 74 гал., крім того, одягу видано, приблизно, на 222.093 кч. 70 гал., при чому, кубанці, котрі користувались допомогою Обєднаного Комітету, складали не більше 10% всіх відвідувачів цього Комітету.

За час самостійної праці Громади Кубанців, безпосередньо з коштів Громади, на харчі, на одяг, на подорож до місця праці, хворим і т. п. — кубанцям видано:

Роки	На загальну суму		Було видач	Пересічно на відачу	
	Кор.	Гал.		Кор.	Гал.
1922***)	10·318	10	546	18	89
1923	43·864	30	1·956	22	42
1924	41·981	99	2·225	18	86
1925	29·723	82	1·060	28	04
1926†)	23·945	32	275	87	09
Разом	149·833	53	6·062	24	71

За відчитний час не було жадного випадку, щоб Громада Кубанців відмовила в допомозі кубанцеві, котрий дійсно потрібував ту чи иншу підтримку.

*) Дивись: «Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci». Praha, 1924.

**) За 1922—1925 рр. в Чехословацькій Республіці померли члени Громади Кубанців: *Босенко Іван,* станиці Вознесенської, (сухоти), *Чорний Юхим,* станиці Старощербинівської, (сухоти), *Ляпін Сергій,* станиці Вознесенської (сухоти), *Кульченко Семен, станиці* Усть-Лабинської (сухоти), *Чага Микола,* із Єйська, (сухоти), *Бреславець Олександер,* станиці Катеринівської, (хвороба серця).

***) Від 13-го серпня до 31-го грудня.

†) Від 1-го січня до 1-го травня.

Таким чином, дякуючи допомозі збоку Чехословацького Уряду, Громада Кубанців мала фактичну можливість обслуговувати найбільш пекучі потреби кубанців, перебуваючих в Чехословацькій Республіці.

Від 1-го травня 1926 року Громада Кубанців, як і інші допомогові орґанізації, не видає допомоги на харчі, одяг і т. п., бо допомогова акція з цього числа скупчена в руках Чехословацького Червоного Хреста, а еміґрантські орґанізації мають право витрачати кошти Чехословацького Уряду тільки на підшукування праці. На цю останню потребу, за місяці травень—серпень 1926 року, Громада Кубанців витратила 1574 кч. 25 гал.

Позички. Крім видачі прямої безповоротньої грошової допомоги на харчі, одяг, ліки й т. п., Громада Кубанців видавала кубанцям безпроцентові позички. Ці позички сплачувались боржниками Громади при першій можливості, або в терміни, призначені Управою Громади.

Нижче наведена таблиця показує, як проходили позичкові операції Громади Кубанців за відчитний час:

Роки	Оборот		Кількість видач.	Видано		Кількість внесків.	Повернуто		Пересічно			
									Розмір однієї видачі		Розмір одного покриття	
	Kč	h		Kč	h		Kč	h	Kč	h	Kč	h
1922	15·173	—	74	10·080	—	39	5·093	—	136	36	130	59
1923	44·525	—	345	23·767	—	284	20·758	—	68	88	73	05
1924	34·688	—	220	18·603	—	235	16·085	—	84	56	68	45
1925	13·077	—	90	7·270	—	85	5.807	—	80	78	68	32
1926*) ..	10·849	—	57	7·040	—	62	3.809	—	123	50	61	43
Разом	118·312	—	786	66·760	—	705	51·552	—	84	93	73	12

Як видно з наведеної таблиці, було видано 786 позичок на суму 66.760 кч., на покриття їх поступило 705 внесків на загальну суму — 51.552 кч., пересічно за один раз видавалось 84 кч. 93 гал., а вносилось у скарбницю Громади: 73 кч. 12 гал.

* * *

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИЙ ВІДДІЛ.

Головним завданням свого існування й діяльности Громада Кубанців ставила підготовку фахівців для майбутньої праці в ріжних галузях народньо-господарського й культурного життя на Кубані.

Праця культурно-освітнього відділу Громади Кубанців практично полягала ось в чому:

1) в уміщенню кубанців до ріжних загально-освітних і фахових шкіл;

*) До 1-го вересня.

2) в орґанізації матеріяльної підтримки їм для уплати за навчання, за іспити, на купівлю підручників, на харчі і т. п.;

3) в орґанізації бібліотеки-читальні;

4) в орґанізації й веденні «Курсів по вивченню культури й економики Чехословаччини й Кубані»;

5) в орґанізації учебних екскурсій, відвідування музеїв, вистав і т. п.;

6) у збіранні і росповсюдженні серед кубанців, перебуваючих на еміґрації, відомостей про сучасний стан на Кубані, у виданні «Інформації про Кубань», і, взагалі, у збіранні й підготовці культурних сил для Кубані, в підтримці культурного звязку поміж ними.

Серед кубанських еміґрантів і втікачів було де-кілька сот молодих людей з закінченою та незакінченою середньою освітою. Було також чимало й таких, що скінчили тільки вищу початкову або й двохкласову школу. Необхідно було допомогти їм вступити в ті чи інші школи, щоб вони могли продовжити перерване навчання і підготовитися до майбутньої культурної праці на Кубані.

Чехословацька Республіка ще з літа 1921 року широко пішла назустріч російській, українській, грузинській, білоруській, вірменській і других національностей еміґрантській молоді в її бажанні використати своє перебування за кордоном для набуття необхідних знань*).

В цей час Громада Кубанців ще тільки орґанізовувалась, кількість її членів була досить незначною, Громада не мала коштів на самі необхідні витрати, не було необхідних звязків в політичних і громадських чехословацьких колах, та й само слово «кубанець» тоді було незрозумілим для європейців і нерідко траплялись випадки, що, навіть особи з високою освітою рахували членів Громади Кубанців за людей з острова Куби.

Молода кубанська орґанізація в Празі не була тоді ще відомою більшости кубанців, котрі перебували в Болгарії, Югославії, Турції, Греції. Не дивлячись на це вже в 1921 році в Громаду Кубанців поступило 91 писане прохання про вміщення в школи від кубанців, котрі бажали вчитись; в 1922 році Управа Громади Кубанців одержала 241 подібну заяву. Це примушувало Громаду Кубанців шукати шляхів для задоволення пекучої потреби кубанської молоді.

---

*) Чехословацький Уряд давав дозвіл молодим людям на вїзд до Чехословацької Республіки із других держав, прибувших забезпечував стипендіями.

Так в Прагу приїхало:

1) із Царьгороду	24-го жовтня	1921	року	—	142	студенти
,, ,,	5-го листопаду	,,	,,	—	328	,,
,, ,,	24-го ,,	,,	,,	—	194	,,
2) ,, Галіполі	19-го грудня	,,	,,	—	105	,,
3) ,, Салонік у місяці	січні	1922	,,	—	26	,,
4) ,, Царьгороду		,,	,,	—	280	,,
5) ,, Туніса в місяці	березні	,,	,,	—	76	,,

Разом студентів-росіян 1.151

У місяці березні 1922 року Чехословацький Уряд забезпечував навчання 1.575 студентам-росіянам і біля 700 студентам-українцям. (Дивись: «Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci». Str. 10—11, Praha,1924).

Ми вже зазначили вище ті обєктивні причини, котрі в 1921 році стали на перешкоді Громаді Кубанців в орґанізації нею широкої культурної акції.

Дякуючи цим несприятливим умовам в 1921 році Громада Кубанців допомогла тільки 19 кубанцям вступити в школи й на курси.

На початку 1922 року Громада Кубанців опинилась на роздоріжжі. Це наочно виявилось, як ми вже згадували, на Загальних Зборах членів Громади 26-го лютого 1922 року, коли, як сказано вже вище, де-які з представників російської частини Громади, довго й уперто, обстоювали думку про необхідність перетворення «Обєднаного Комітету» Громад Дона, Кубані й Терека» в «монолитную казачью организацію». Загальні Збори не погодились з цією пропозицією, але існування писаної догоди про «Обєднаний Комітет» звязувало руки Громаді Кубанців і не давало Управі Громади можливости енерґійно повести акцію по допомозі кубанцям. Тільки після ліквідації «Обєднаного Комітету» Громада Кубанців повела далі зовсім самостійно свою роботу.

Дякуючи постійній і орґаничній підтримці, яку Громада Кубанців одержувала від Міністерства Закордонних Справ, Міністерства Освіти й Міністерства Хліборобства Чехословацької Республіки, а також збоку чехословацьких шкіл, в 1922 році Громада Кубанців допомогла вступити в ріжні чехословацькі високі, середні й початкові фахові школи (університет, політехнику, сільсько-господарські, технічні і т. п.) — 59 кубанцям (в 1921 році — лише 4).

Самостійне існування й діяльність Громади Кубанців дали можливість Управі Громади звернути необхідну увагу й на обслуговування інтересів української частини кубанської еміґрації. Необхідність такої праці Громади вище вже з'ясовано в коротких словах.

На весні 1922 року, в Чехословацькій Республіці, заходами Українського Громадського Комітету, за всебічною підтримкою Міністерства Закордонних Справ і Міністерства Хліборобства, орґанізувалась Українська Господарська Академія — українська національна школа. Як сказано в статуті Академії — «Це є приватна висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проєктної, орґанізаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях аґрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації. Академія має підпирати науковими дослідами та мистецькою працею розвиток наук та умінь і дбати про технічний сільсько-господарський та промисловий поступ Українського Народу та цілого людства». Академія складається з таких факультетів: 1. Агрономично-Лісового з відділами: а) агрономичним, в) лісовим. 2. Інженірного з відділами: а) хемичної технології, b) механичної технології, с) гідротехніки, д) межевим. 3. Економично-Кооперативного з відділами: а) економичним, b) кооперативним, с) статистичним.

Слухачами Академії можуть бути громадяне українських земель з середньою освітою. Виконавчою та урядовою мовами Української Господарської Академії є мова українська та чеська. Курс навчання в Українській Господарській Академії провадиться чотирі роки. Слухачі Академії, які складуть положені іспити, виконають та захистять дипломний

проект або працю, дістануть діплом та тітул інженера з додатком назви фаху, відповідно відділу, який вони закінчили».

Більше 50 кубанців з закінченою середньою освітою подали в 1922 р. прохання до Академії (через Громаду Кубанців і безпосередньо в Академію) про прийом. Академія мала всього тільки 200 стипендій, з якої кількости кандідатам Громади Кубанців дала одну стипендію.

В місяці серпні 1922 року, Управа Громади звернулась до Міністерства Закордонних Справ з проханням про допомогу стипендіями кубанцям, котрі бажали вчитись в Українській Господарській Академії. Міністерство Закордонних Справ дало до розпорядження Громади Кубанців 25 стипендій на цю школу і, крім того, погодилось дати 16 віз для тих кубанців, котрі були по за межами Чехословацької Республіки і бажали вчитись в цій школі*).

Із числа тих кубанців, котрим тоді були дані візи і стипендії з ріжних причин не приїхало 4 душі, а з числа прибувших до Академії в кінці 1922 й на початку 1923 року 5 чоловік перейшло на чехословацькі високі школи.

Щоб закінчити звідомлення про працю Громади Кубанців по вміщенню кубанців до Академії, скажемо коротко і про наступні роки. В 1923 році Управа Громади одержала від кубанців 110 прохань про определення до Української Господарської Академії, а допомогла вступити 26 душам, в 1924 році — прохань 62, вступило — 12, і в 1925 році — прохань — 9, вступило — 7 чоловік, на початку 1926 року вступив 1 чоловік. За 4 роки — прохань на Українську Господарську Академію від кубанців одержано — 235, Громадою Кубанців приміщено — 62 чоловіки. Всім їм, на прохання Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ призначило стипендії. Але де-хто з кубанців, приміщених Громадою до Української Господарської Академії, не приїхав до Академії, другі перейшли до чехословацьких високих шкіл, один (О. Р. Бреславець) умер, так що на 1-ше вересня 1926 року в Академії вчилось 45 кубанців**). Кубанці — студенти Української Господарської Академії в 1922—1923 шкільному році одержували стипендії з скарбниці Громади, а від 1-го жовтня 1923 року, нарівні з другими студентами цієї школи, одержують стипендії від Академії.

До цього ще необхідно додати, що Громада Кубанців, при вміщені кубанців до Академії, не тільки ніколи не вживала жадних методів примусу, а, навпаки, починаючи місяцем січнем 1923 року, кожному кубанцеві, котрий бажав вступити до цієї української національної школи, зорганізованної борцями за культурне, національне й політичне визволення українського народу, Управа Громади давала самі повні й вичерпуючі інформації про цю школу, разом з тим, кожному кубанцеві давалась фактична можливість відвідати Академію, щоб на місці ознайомитись ближче з цією школою. Після цього він мусив подати до Управи Громади нову писану заяву про своє бажання вчитись саме в цій школі.

З такою обережністю Управа Громади Кубанців мусила ставитись до

---

*) В межах Чехословацької Республіки не було тоді ні одного кубанця-українця з середньою освітою, який би не вчився у високій школі в Чехословаччині.

**) На економично-кооперативному відділі Української Господарської Академії 11 кубанців, на агрономично-лісовому 22 і на інженірному 12.

вибору кандідатів на Українську Господарську Академію, бо росіяне й «малороси», не члени Громади Кубанців, вели несовісну аґітацію проти Громади Кубанців, росповсюджуючи й по Чехословаччині і по других державах неправдиві відомости про «насильственную украинизацию кубанцев», якою ніби-то займалась Громада Кубанців. Це з одного боку. А з другого, доцільніш було дати можливість вчитися в українській школі хай меньшій кількости кубанців, але тим із них, які свідомо йшли в національну українську школу, розуміючи її високі культурно-національні завдання і свій обовязок служити народові. У всякому разі такий моральний обовязок перед школою і Громадою Кубанців взяли на себе ті кубанці, котрі пішли до Української Господарської Академії і взагалі до українських шкіл, бо вони йшли туди не по мобілізації й не через те, що не мали можливости вступити до инших шкіл. Навпаки, кожний з вступивших до Української Господарської Академії мав повну можливість поступити до иншої школи чехословацької або російської.

Громада Кубанців радо допомагала й тим кубанцям, що йшли до російських шкіл: російський правничий факультет, Кооперативний Інститут, Авто-тракторна школа і в історії діяльности Громади не було випадку, щоб було відмовлено таким кубанцям в допомозі. Не від Громади Кубанців залежало те, в яку чергу ставили цих її кандідатів ті чи инші російські школи.

Багатьом еміґрантам не подобалась діяльність Громади Кубанців, і ці еміґранти, не маючи ніякої можливости припинити її працю, в міру сил своїх, шкодили їй. Не мало було таких випадків, що кубанець, при вступі до російської еміґрантської школи, щоб не пошкодить собі, мусив ховатись навіть з тим, що він отримує ту чи иншу підтримку від Громади Кубанців. Так було в 1922—1924 роках.

В тому ж 1922 році Громада Кубанців одержала від Міністерства Закордонних Справ Чехословацької Республіки згоду на матеріяльну підтримку тих кубанців, котрі раніше скінчили високі школі, а тепер хотіли продовжити підготовку до наукової діяльности. Також одержана була згода на підтримку тих кубанців, хто хотів удосконалюватися в тому чи иншому фахові. З місяця листопаду 1922 року Громада Кубанців видавала професорські стипендії Г. В. Омельченкові, який продовжував студії по філології при Українському Вільному Університеті в Празі і Г. А. Білому, котрий виучував ґідротехніку при Українській Господарській Академії в Подебрадах; з місяця грудня того ж року Громада Кубанців видавала стипендію Є. І. Балабас, котра удосконалювалась в статистиці під керовництвом проф. Ф. А. Щербини.

В 1922 році Громада Кубанців дала фактичну можливість вступити до ріжних шкіл і одержати стипендії 88 кубанцям (на чехословацькі школи — 59, українські — 16, російські — 9, професорські й инші стипендії — 4). Від 13-го серпня до 31-го грудня 1922 року Громадою було видано ріжної допомоги на 20.389 кч. На прохання Громади Міністерство Закордонних Справ дало кубанцям, котрі хотіли продовжити навчання, 20 віз (на чехословацькі школи — 3, на Українську Господарську Академію — 16 і професорському стипендіятові — Г. А. Білому — 1). Із кубанців, котрі в 1922 році перебували в Чехословацькій Ре-

спубліці і звернулись до Громади Кубанців за допомогою при вступі в школи, ні один не залишився по за школою.

В 1923 році Громада Кубанців одержала вже 418 писаних заяв від кубанців, що бажали продовжити навчання, при чому біля 400 заяв належалb кубанцям, котрі на початку цього року перебували в Туреччині, Греції, Болгарії, Югославії, Німеччині і в других державах.

Ця кількість заяв свідчила про те, що кубанська молодь поволі виходила з під впливу тих, хто намагався удержувати її й надалі в складі військових російських орґанізацій і підготовлював десанти на Кубань. Вона, пориваючись до науки й не бачучи підтримки збоку тих, хто владу над нею держав у своїх руках, розпродавши за безцінок свій убогий одяг, із далеких Болгарії, Греції й других держав, пішки, в ночі перебираючись через кордони, добиралась до Праги. Часто обідрані й голодні ці молоді люде приходили в Золоту Прагу, вірючи в те, що під чехословацькою доброзичливою і хлібосольною стріхою знайдеться також і їм притулок та здійсниться їх єдине давне бажання — вчитись...

Не дивлячись на систематичну агітацію, яка велася проти Громади Кубанців її супротивниками в Чехословаччині, Болгарії й Югославії, майже всі ці кубанці, прибувши до Праги, звертались до Громади Кубанців за порадою й допомогою. Управа Громади мусила вжити всіх можливих заходів, щоб допомогти цим кубанцям: до Міністерства Закордонних Справ, в руках котрого була зосереджена вся допомогова акція еміграції, лише за один 1923 рік було подано Громадою Кубанців 31 писаних заяв, біля 70 разів в ріжних відділах цього Міністерства побував керуючий справами Громади, а також 7 разів відвідали це Міністерство окремі делеґації Громади Кубанців.

Громада Кубанців просила Міністерство Закордонних Справ дати допомогу як тим кубанцям, що самі без віз прибули до Праги, так і тим, що чеками ще дозвілу на вїзд в межі Чехословацької Республіки.

В цьому ж році відчинився в Празі Український Вищий Педаґоґічний Інститут імені Михайла Драгоманова. Ще до дня офіційного відкриття Інституту, на прохання Управи Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ дало згоду призначити для кандідатів Громади необхідну кількість стипендій. Але, на жаль, в тому році із всіх кандідатів Громади в Інституті залишився тільки один, другі поступили на технічні школи, гадаючи, що, по скінченню цих шкіл, вони скорійше знайдуть собі працю. І в 1924 році Управа Громади підшукувала відповідних кандідатів на цю українську школу, але їх знайшлося тільки троє, бо кубанців емігрантів більше цікавили технічні науки, а не науки ґуманітарні.

Також і в 1923 році Громада дбала про те, щоб новим кандідатам з кубанців дати можливість готовитись до наукової діяльности, або удосконалюватись у вибраному фахові. Були призначені стипендії трьом професорським стипендіятам: С. Ф. Манжулі*) (меліорація), К. О. Плохому (математика) і М. Х. Хатгогу (наука про фінанси), також були дані стипендії двом фахівцям: М. В. Омельченковій — по соціяльному

*) С. Ф. Манжула одержував стипендію тільки 4 місяці, а потім тимчасово припинив підготовку.

вихованню молоді і Н. І. Солодухіну — по молочарству й сироварінню. Професорські стипендіяти Громади Кубанців забезпечувались Громадою не тільки стипендіями, але й необхідними науковими книжками.

Наслідки праці культурно-освітнього відділу Громади Кубанців в 1923 році були ось такі: Міністерство Закордонних Справ дало кандідатам Громади 129 стипендій (до чехословацьких шкіл поступило — 77 душ, до українських — 39, між ними 10 на українські матуральні курси, до російських — 8, професорських стипендіятів і фахівців — 5), по візах Громади Кубанців з-за кордону прибуло — 46 душ і поступило на ріжні школи. В тому ж році з скарбниці Громади по культурно-освітньому відділу видано кубанцям ріжної допомоги на 163.728 кч. 29 гал.

Всі кубанці, що до 1-го жовтня 1923 року без віз прибули до Праги з метою навчання і звернулись до Громади Кубанців за допомогою, одержали дозвіл на перебування в Чехословацькій Республіці й поступили в школи.

Таким чином, до 1-го січня 1923 року при допомозі Громади Кубанців 235 кубанців одержало можливість вчитися в ріжних школах і на курсах.

В 1924 році кількість заяв, одержаних Громадою від кубанців, бажаючись вчитись, зменшилась до 288 і, по обєктивним умовам, зараховування нових кандідатів на стипендії в значній мірі скоротилося. В цьому році при допомозі Громади Кубанців одержало стипендії 61 кубанець (на чехословацькі школи — 30, на українські — 16, на російські школи й курси — 13, спеціяльні стипендії — 2), віз — 25, ріжної допомоги по культурно-освітньому відділу видано кубанцям Громадою на 108.887 кч. 35 гал.

Весною 1925 року Управа Громади Кубанців розіслала кубанцям в другі держави повідомлення про те, що, згідно зі вказівками Міністерства Закордонних Справ Чехословацької Республіки, не можна сподіватись на зараховування на стипендії тих, хто без спеціяльного дозволу приїде в межі Чехословацької Республіки, а також повідомлення про те, що, по відомостях Громади Кубанців, Міністерство Закордонних Справ не буде давати дозволу на вїзд в Чехословаччину тим, хто бажає вступити на високу школу.

В наслідок цього в 1925 році Громада Кубанців одержала тільки 38 заяв про вміщення до шкіл, допомогла вступити в школи тільки 17 кандідатам (на чехословацькі — 4, до Української Господарської Академії — 7 і в російську авто-тракторну школу — 6), з того числа 7 душ до 1-го вересня 1926 року *) стипендій від Міністерства Закордонних Справ не одержували й були на повному утриманні Громади Кубанців. Ріжної допомоги кубанцям по культурно-освітньому відділові в 1925 році було видано на 83.209 кч. 92 гал.

Від 1-го січня до 1-го травня 1926 року видано Громадою Кубанців ріжної допомоги учням на 20.198 кч.

---

*) На початку 1926—27 шкільного року Міністерство Закордонних Справ призначило кандідатам Громади Кубанців 8 нових стипендій.

Підсумовуючи працю по вміщенню кубанців до ріжних шкіл і на курси, ми бачимо, що Громадою Кубанців, від 18-го вересня 1921 року до 1-го січня 1926 року:

1) одержано заяв про определення в школи, на курси й т. п. . . 1.117
2) приміщено в ріжні школи й на курси й т. п. 311
3) призначено инших стипендій 4
а разом 315
4) По культурно-освітному відділові ріжної допомоги й стипендій від 13-го серпня 1922 року до 1-го травня 1926 року видано на 396.413 корон 36 галірів чеських.

З нижченаведеної таблиці видно:

a) кількість заяв, що подані були до Громади Кубанців (по роках і по школах),

b) кількість кубанців, приміщених Громадою Кубанців в ріжні школи й на курси (по роках і по школах).

Школи	1921		1922		1923		1924		1925		Разом	
	Заяв	Определено	Заяв	Определено	Заяв	Определено	Заяв	Определено	Заяв	Определено	Заяв	Определено
Чехословацькі.												
Університет	7	2	26	3	41	15	24	4	—	—	98	24
Політехніка	32	—	20	6	153	49	73	19	5	3	283	77
Середні фахові ..	10	2	32	18	7	2	16	5	4	1	69	28
Низчі ,, ...	8	—	74	32	21	11	14	2	4	—	121	45
Разом	57	4	152	59	222	77	127	30	13	4	571	174
Українські.												
Академія	—	—	54	16	110	26	62	12	9	7	235	61
Педагог. Інстит ..	—	—	—	—	19	3	11	3	—	—	30	6
Матуральні курси	—	—	2	—	35	10	56	1	3	—	96	11
Разом	—	—	56	16	164	39	129	16	12	7	361	78
Російські.												
Правнич. факульт.	—	—	2	1	4	3	1	1	—	—	7	5
Кооперат. Інстит.	—	—	17	3	21	2	9	2	—	—	47	7
Авто-тракт. школа	—	—	14	5	7	1	17	2	11	6	49	14
Ґімназія	—	—	—	—	—	—	5	2	—	—	5	2
Залізнична школа	—	—	—	—	—	—	3	1	2	—	5	1
Кооперат. курси ..	34	15	—	—	—	—	—	—	—	—	34	15
Сільсько-госп. шк.	—	—	—	—	7	2	13	5	—	—	20	7
Разом	34	15	33	9	39	8	48	13	13	6	167	51
Професорські й інші стипендії	—	—	5	4	7	5	5	2	1	1	18	12
Разом	91	19	246	88	432	129	309	61	39	18	1·117	315

З дальшої таблиці видно розподіл стипендіятів в національному відношенню.

Роки	Національн.			Ріжні стипендії						Разом			Разом
				Професорські		Фахові		Инші					
	Укр.	Рос.	Гор.	Укр.	ор.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Гор.	
1921	9	10	—	—	—	—	—	—	—	9	10	—	19
1922	33	50	1	2	—	1	—	1	—	37	50	1	88
1923	49	75	—	2	1	1	1	—	—	52	76	1	129
1924	35	24	—	—	—	—	—	2	—	37	24	—	61
1925	14	3	—	—	—	—	—	1	—	15	3	—	18
Разом....	140	162	1	4	1	2	1	4	—	150	163	2	315
	303			12									

* * *

Підтримка збоку Громади Кубанців не полягала тільки в допомозі кубанцям в момент вступу до школи. Громада вживала всіх заходів, щоб кожного кубанця поставити в такі умови, які сприяли б найбільш успішній його праці по підготовці до служення своїй Батьківщині. Наслідком таких стремлінь Громади було слідуюче:

a) організація при Громаді бібліотеки-читальні,
b) » Кубанських Курсів,
c) » екскурсій,
d) випуск «Інформації про Кубань».

БІБЛІОТЕКА.

Поруч з працею в справі вміщення кубанців в ріжні школі і матеріяльного забезпечення їх навчання (харчі, одяг, помешкання), необхідно було подумати й про придбання для студентів ріжних фахів, а також і для професорських стипендіятів, книжок, яких вони, з ріжних причин, не могли дістати в бібліотеках міста Праги. Крім того, необхідно було збірати книжки по чехознавству, кубанознавству й українознавству. Обмеженність в коштах (по кошторису на бібліотеку значилось тільки 500 кч. в місяць) не дала можливости поставити бібліотеку Громади на потрібний рівень, але не дивлячись на це, бібліотека задовольняла мінімальні потреби членів громади в книжках.

Багато листів і від окремих осіб і від цілих груп кубанців з проханням про висилку їм книжок одержувала Громада із Болгарії, Югославії і Франції. Для задоволення цієї потреби були зорганізовані невеличкі пересувні бібліотечки й переслані прохачам. Значний попит був особливо на українську красну літературу і на книжки по історії України, через

те на поповнення цього відділу бібліотеки зверталась відповідна увага. На 1-ше вересня 1926 року в бібліотеці Громади Кубанців було 2.379 книжок: чеською мовою — 278, українською — 1.413, російською — 655, инших — 33, на загальну суму 49.561 корона 92 галіри чеських.

* * *

ЧИТАЛЬНЯ.

Інформація про Кубань.

З осени 1922 року при Громаді Кубанців існує читальня, яка була щоденно відчинена для відвідувачів. В читальню постійно передплачувались найголовніші чехословацькі, українські й російські газети та журнали. З літа 1924 року читальня одержувала і газети з Кубані, Наддніпрянської України й Радянської Росії *).

Щоб дати кубанцям, які перебувають на еміграції, можливість знайомитись з подіями на Кубані, з літа 1924 року Управа Громади почала випускати — «Інформацію про Кубань». Далеко не регулярне прибуття газет з Кубані не давало можливости від самого початку поставити діло, як слід. Тільки з місяця серпня 1925 року «Інформація про Кубань» почала виходити періодично. До 1-го вересня 1926 року видано 36 чисел «Інформації про Кубань» і окрема книжечка під назвою «Українська справа на Кубані», загалом 690 сторінок, або 52½ аркушів друку.

---

*) Список газет та журналів, які одержувала бібліотека читальня Громади Кубанців у 1925—1926 р.

I. Чеські.

Газети: «České Slovo», «Právo Lidu», «Národní Osvobození», «Národní Listy», «Venkov».

Журналы: «Parlament», «Zahraniční Politika».

II. Українські.

З Радянської України. Газета «Вісти». *Журнали:* «Україна», «Бібліологичні Вісти», «Червоний Шлях», «Шлях Освіти», «Життя й Революція», «Радяньска Освіта», «Пасічник».

З Кубані. Газета «Радянський Станичник».

З Українських земель під Польщею. Газети: «Діло», «Новий Час». *Журнал* «Літературно-науковий вістник».

З Німеччини. Газета: «Український Прапор».

На еміграції. Газети: «Українське Житя», «Українські Вісти». *Журнали:* «Нова Україна», «Тризуб», «Голос Соціяліста», «Наша Громада», «Нове Життя».

III. Російські.

З СССР. Газети: «Красное Знамя», «Молот», «Трудовой Путь». *Журнали:* «Новая Россия», «Кубанское пчеловодство».

На еміграції. Газети: «Послѣднія Новости», «Дни», «Руль», «Возрожденіе», «La Russie opprimée». *Журнали:* «Современныя Записки», «Голосъ минувшаго на чужой сторонѣ», «Воля России», «Революционная Россия», «Социалистический вестник», «Казачій Путь», «Вѣстникъ Казачьяго Союза», «Казачій Сполох».

IV.

Журнал: «Независимость».

«Інформація» розсилалася кубанцям, які перебувають в Чехословацькій Республіці, а також у Болгарії, Югославії, Польщі, Франції, Бельгії і Сполучених Північно-Американських Штатах.

На купівлю газет і журналів для читальні Громади Кубанців і на випуск «Інформації про Кубань» Громадою витрачено.

в 1922 році (за три місяці	601	кч.	50	гал.
,,1923 ,, ...	1.537	,,	95	,,
,,1924 ,, ...	2.727	,,	42	,,
,,1925 ,, ...	15.013	,,	95	,,
,,1926 ,, (від 1/I. до 1/IX.	13.065	,,	75	,,
Разом.....	32.946	кч.	57	гал.

Значна кількість прохань про висилку «Інформації», що Громада Кубанців одержує від кубанців з усіх кінців Європи, свідчить про те, наскілки подібний періодичний орган являється необхідним для кубанської еміграції. На жаль, недостача коштів і відповідних сил не дають можливости поставити «Інформацію про Кубань» на потрібний рівень.

* * *

КУРСИ ПО ВИВЧЕННЮ КУЛЬТУРИ Й ЕКОНОМИКИ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ І КУБАНІ.

Громада Кубанців, збіраючи кубанців до Чехословаччини і вміщуючи їх на ріжні школи, не мала права обмежити дальшу свою діяльність тільки працею по забезпеченню їх харчами, одягом, підручниками і т. п. Маючи постійно на увазі свою головну мету — підготовку культурних сил для Кубані, Громада Кубанців повинна була дбати про те, щоб кожний кубанець, крім безпосередньої праці по вивченню свого фаху, присвятив себе і студіям по всебічному вивченню своєї батьківщини — Кубані, її минулого й сучасного, а також ознайомленню з найважніщими сторонами життя й діяльности чехословацького і других європейських народів, бо кожний кубанець повинен бути не тільки вузьким знавцем свойого фаху, але й громадським діячем.

В наслідок цього уже протягом місяців лютого-квітня 1923 року що неділі в помешканні Громади Кубанців проф. Ф. А. Щербина читав кубанцям лекції по кубанознавству, а з осени того ж року при Громаді були організовані «Курси по вивченню культури та економики Чехословаччини й Кубані». Комісією по шкільних справах Громади Кубанців був вироблений слідуючий програм для цих курсів:

А. Кубанознавство.

1. Історична та економична географія Кубані.
2. Коротка історія Кубані до 1917 року.
3. Положення Кубані в бувшій Російській Державі.
4. Економичні й культурні звязки Кубані з Росією й Україною.
5. Економичні ресурси й торговля Кубані в майбутньому.

6. Кубань в часи російської революції 1917—1920 рр.
7. Найважніщі економичні й культурні потреби населення Кубані та способи їх задоволення.

В. Чехознавство.

1. Коротка історія чехословацького народу до 28-го жовтня 1918 року.
2. Короткі географичні відомости про Чехословацьку Республіку.
3. Політичний устрій Чехословацкої Реслубліки: a) основні закони, конструкція влади, b) вибори, c) парламент, d) права й обовязки громадян.
4. Соціяльне забезпечення робітників, дітей і інвалідів: a) 8-ми годинний робочий день, b) промислова інспекція, c) безробіття й боротьба з ним, d) вихова молоді, допомога дітям, притулки, e) Червоний Хрест.
5. Стан сільського господарства й фабрично-заводської промисловости: a) землеволодіння й землекористування, b) земельна реформа, c) головні типи господарств, d) загальний характер фабрично-заводської промисловости.
6) Торговля й кооперація.
7) Електрофікація.
8) Чехословацькі сокольскі організації, спорт, туристика.

С. Самоврядування.

(Програм лекцій по питаннях самоврядування в цьому звіті не деталізуемо).

Чехословацькі школи, громадські організації, чехословацькі вчені йшли назустріч Громаді Кубанців в ділі ведення курсів. Офіційне відкриття курсів відбулось 2-го грудня 1923 року в помешканні Пражського Карлового Університету. Лекції відбувались по неділях від 2-х до 5 годин по обіді, в Празі і в Подєбрадах.

На Курсах було прочитано:

В 1923 році:

Проф. Ф. А. Щербина. Значіння й програм курсів.
Проф. Сокол. Історія Чехії (до епохи Івана Гуса).
Проф. Л. Л. Бич. Значіння самоврядування.

В 1924 році:

Проф. Сокол. Гус і Гусити.
Г. В. Омельченко. Пред'історія Кубані.
Проф. Сокол. Гусити й гуситські війни.
М. Х. Хатгогу. Черкеси (2 лекції).
Проф. Сокол. Біла Гора.
Проф. Сокол. Чехія після Білої Гори.
П. Л. Макаренко. Заселення Кубані (2 лекції).
Проф. Сокол. Відродження Чехії.
Г. В. Омельченко. Земельна реформа на Кубані.

Курси Громади Кубанців по вивченню культури і економики Чехословаччини і Кубані.

Проф. Л. Л. Бич. Муніціпалізація.
С. Л. Тищенко. Цель и желательная система электрофикации Кубани.
В. И. Терещенко. Мировая торговля хлебом и место в ней Кубани (2 лєк.).
П. Л. Макаренко. Кубань і українська справа.

Крім того, по постанові Загальних Зборів Громади, що відбулися 8-го лютого 1925 року, було влаштовано 8-го березня урочисту Академію присвячену 75 роковинам зо дня народження першого Президента Чехословацької Республіки, професора Доктора Масарика. На цьому святі з докладами виступали: проф. Ф. А. Щербина — вступне слово, проф. Пражського Карлового Університету Доктор Гендріх — «Професор Масарик, як філософ і гуманіст», П. Л. Макаренко — «Професор Масарик, як освободитель Чехословацького народу» і В. Т. Гонтарь — «Професор Масарик, як педагог».

Памяти нєзабутнього борця за кращу долю Кубані, О. І. Кулабухова, були присвячені лєкції: 21-го листопаду в Празі й 22-го листопаду — в Подєбрадах. З промовами виступали проф. Ф. А. Щербина, проф. Л. Л. Бич, М. Х. Хатгогу, М. Й. Кириченко й П. Л. Макаренко.

* * *

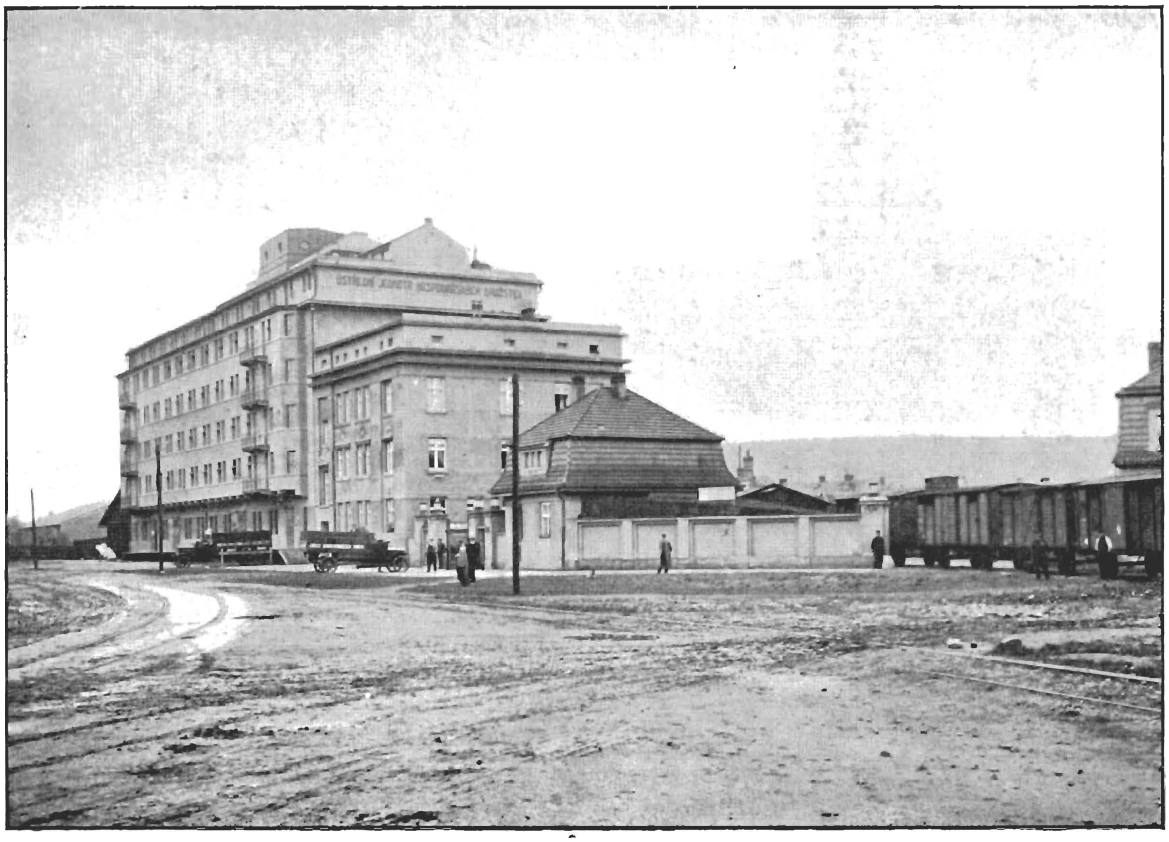
ЕКСКУРСІЇ.

В звязку з лєкціями на Кубанських Курсах були влаштовані екскурсії з метою ближчого й безпосереднього ознайомлення кубанців зі станом і організацією сільського господарства в Чехословацькій Республіці, промисловістю, кооперацією, шкільною справою, установами соціяльного опікування, історичними містами й памятниками. В літі 1923 року відбулась велика екскурсія членів Громади в південну й західну Чехію. Під час цієї екскурсії кубанці оглянули: a) в історичному місті Таборі — два історичніх музеї, найкращу в Республіці середню сільсько-господарську школу зі зразковими полями і великим ботанічним садом, табачну фабрику і т. п.; b) в місті Будейовіце — лісопильний завод, фабрику на олівці, цементовий завод; c) в Глубокій — ставки для розведення риби; d) в місті Водняни — єдину в Чехословаччині зразково організовану рибарську школу; e) в місті Пільзень — мійський музей, відомий пивний завод, величезний механичний завод був. Шкода і т. п.

Друга велика екскурсія відбулася в літі 1924 року в Градець Кралове і його околиці (північно-східна частина Чехії). Метою цієї екскурсії було ознайомлення: a) з орґанізацією електрофікації сільского господарства, b) з організацією і працею сільсько-господарської кооперації і c) ознайомлення з типовими приватними господарствами на 3—10, 30 і 100 десятинах. Було оглянуто установи Кралове-Градецького електричного союзу, дві електричні станції, кооперативні склади сільсько-господарських машин і всякого господарського приладдя, кооперативний елєватор, майстерні, кооперативний млин, величезну кооперативну фабрику цікорки, нову зразкову чинбарську школу, музеї (бій під Садовою — в 1866 році), зразкові приватні маєтки і т. п. Екскурсанти були розпо-

Центральне об'єднання господарських кооперативів Чехословацької Республіки. (Прага).

Головний склад в Празі Об'єднання с.-г. кооперативів.

на сільсько-господарській виставці в Празі весною 1923 року. Були виставлені спеціяльні таблиці, діаграми, мапи і т. п., виготовлені кубанцями-студентами Української Господарської Академії в Подєбрадах під керовництвом проф. Ф. А. Щербини. Необхідні пояснення для численних відвідувачів цієї виставки подавались представниками Громади Кубанців.

* * *

КУБАНСЬКИЙ АРХИВ.

Стремління Громади Кубанців сприяти вивченню кубанцями минулого й сучасного життя на Кубані привело до думки про необхідність збірання, упорядковування й вивчення відповідних документів і матеріялів. Багато цікавих і цінних документів вивезено кубанцями за кордон. Необхідно їх зібрати і, принаймні в копіях, зберегти. З другого боку дуже багато корисних матеріялів про життя і діяльність західно-европейських народів можна і слід зібрати, щоб перевезти їх у свій час на Кубань. В наслідок таких двох засадничих думок Загальні Збори Громади Кубанців 5-го липня 1925 року прийняли постанову про заснування при Громаді Кубанського Архиву, після чого Управа Громади, в міру своїх сил і можливостей, намагається переводити в життя цю постанову.

* * *

ГРОМАДА КУБАНЦІВ ТА ИНШІ КУБАНСЬКІ ОРГАНІЗЩІЇ.

Громада Кубанців увесь час своєї самостійної праці підтримувала не тільки окремих осіб, а й цілі кубанські організації, що зверталисъ до неї за її моральною й матеріяльною підтримкою. Такими організазіями були:

1. «Кубанский Академический Союз», котрий організувався в місті Празі на початку 1923 року.

2. «Кубанське Земляцтво Студентів Української Господарської Академії» в Подєбрадах, яке діяльно працює від початку 1923 року. Діяльність цього Земляцтва сприяла, в значній мірі, національному усвідомленню кубанців, котрі вчаться в Українській Господарській Академії.

3. «Кубанське Земляцтво в Моравській Тшебові». Земляки-тшебовці, за матеріяльною підтримкою Громади Кубанців, видали два числа змістовного цікавого, ілюстрованого (рукописного) журналу «*Надія*».

4. «Гурток кубанців-українців», котрий організувався в Празі на початку 1924 року і «Громаду Українців з Кубані», котра заснувалася в Празі в 1925 році: як перша так і друга організації складались виключно з членів Громади Кубанців української національности й мали на меті працю по національній вихові й національному усвідомленню кубанців.

5. «Товариство кубанців-українців», учнів російської сільсько-господарської школи в Болгарії.

6. Товариство Кубанців імені Отамана Якова Кухаренка при У.Г.А.*).

---

*) Українській Господарській Академії.

Крім того, Громада Кубанців підтримувала де-які кубанські організації по-за межами Чехословацької Республіки.

Саме народження кожної з цих організацій Управа Громади вітала, як виявлення самодіяльности кубанців, як бажання їх, шляхом громадської організації, досягнути задоволення тих чи инших культурних або національних потреб. Через те всі ці організації одержували від Громади Кубанців саму ріжнородну допомогу й підтримку.

* * *

ВІДНОСИНИ З ИНШИМИ ЕМІГРАНТСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ.

Вище вже з'ясовано, при яких умовах Громада Кубанців прийняла пропозицію Громад Донців і Терців про співпрацю. З літа 1922 року ці Громади розпочали боротьбу проти Громади Кубанців і, разом з групою кубанців, котрі 13-го серпня 1922 року вийшли зі складу Громади Кубанців, заснували Козачий Комітет. Цей факт підтримки громадами Донців і Терців групи кубанців, котра повела систематичну боротьбу проти Громади Кубанців, уже визначав взаємовідносини поміж цими громадами з одного боку, і Громадою Кубанців з другого. Крім того, в періодичному органові Козачого Комітету — «Казачій Путь» вміщались статті й резолюції, скеровані проти Громади Кубанців. Розуміється, що не могло бути й мови про доброзичливі взаємовідносини поміж Громадою Кубанців і цим Козачим Комітетом.

З иншими російськими організаціями, як «Земгор», «Комитетъ по обезпеченію образованія русскихъ студентовъ въ Чехословацкой Республикѣ», «Административная Комиссія при Земледѣльческой Еднотѣ», у Громади Кубанців були ділові взаємовідносини.

Дружні взаємовідносини були у Громади Кубанців з українськими громадськими організаціями й школами, збоку котрих Громада Кубанців зустрічала повне розуміння труднощів при ведені праці та постійне співчуття й підтримку в нелегкій роботі. Постійні добрі взаємовідносини у Громади Кубанців з Українським Громадським Комітетом нарешті найшли свій вираз у писаній догоді від 8-го лютого 1924 року про співпрацю та взаємну підтримку.

Українські школи: Український Вільний Університет, Українська Господарська Академія, Український Вищий Педаґоґічний Інститут імені Драгоманова й Українські матуральні курси широко відчиняли свої двері для кубанців і, в дійсности, зустрічали їх, як своїх рідних. Професура цих шкіл своєю невтомною працею у великій мірі спричинилась до того, що значна кількість молодих кубанців, повних сил та енергії, набула й набуває наукових знань і національної свідомости. Українська професура дала щасливу можливість багатьом кубанцям глибоко відчути міцну культурно-національну єдність всіх українських земель і гаряче бажання працювати для піднесення культури рідного народу і його добробуту.

Зі свого боку Громада Кубанців, в міру своїх сил і можливостей, постійно підтримувала загально українські культурно-національні і до-

помогові організації. Так от Громада Кубанців морально й матеріяльно підтримувала українську організацію «Кобзар», далі стала дійсним членом Українського Громадського Видавничого Фонду в Празі, взяла участь в організації цілого ряду загально-українських свят і т. п.

Також у Громади Кубанців були дуже добрі взаємовідносини з иншими національно-культурними організаціями: з «Союзом Горцев Кавказа», з громадами грузинською, вірменською й білоруською і, взагалі, з організаціями тих національностей, союзу Кубані з якими шукала, у свій час (1918—1919 рр.), Кубанська Краєва Рада. Коли в 1924 році повстало в Празі «Обєднання емігрантських студентських організацій народів сходу Європи*) і почало видавати журнал «L'orient libre», Громада Кубанців матеріально підтримала видання цього журналу в 1924 і в 1925 роках.

* * *

Вище ми зробили короткий огляд того, при яких умовах і з якою метою було закладено Громаду Кубанців, що і як вона робила 5 років. Вся праця Громади Кубанців була скерована на те, щоб захищати правні, культурні й матеріяльні інтереси всіх кубанців, щоб збірати й підготовляти культурні сили для Кубані. Громада Кубанців допомагала кожному кубанцеві, не питаючи його ні про політичні переконання, ні про те, чи хоче він надалі залишатись за кордоном чи збірається їхати на Батьківщину. До кожного кубанця Громада Кубанців підходила не тільки з добрим братерським словом і порадою, але й давала необхідну йому реальну допомогу: добувала право на перебування в межах Чехословацької Республіки, в разі потреби призначала допомогу на одяг, на взуття, на харчі, на лікування, на подорож і т. п.

Не від Громади Кубанців залежав вибір людей, що з транспортами приїхали до Чехословаччини із других держав в 1921 і на початку 1922 року, не винна вона й в тому, що кубанців тоді приїхало до Праги так мало. Але Громада Кубанців допомогла вступити в ті чи инші школи всім тим, з числа прибувших до Чехословаччини, кубанцям, що мали необхідну попередню бодай невелику освіту. Всі ті кубанці, котрі, почувши про надзвичайно доброзичливе відношення до еміграції збоку Чехословацького Уряду й народу, прибували потім до Праги, находили в Громаді Кубанців все те, що їм було потрібно.

Ні одного випадку не було за 5 років, щоб хоч один з тих кубанців, котрі прибували до Праги і звертались за захистом і допомогою до Громади Кубанців, був потім поліцією висланий за кордони Чехословацької Республіки, або голодував до підшукання праці, або не міг вступити до школи, коли тільки мав дійсне бажання вчитись і необхідну попередню підготовку. До моменту одержання стипендії, кожний кубанець, котрий вчився і котрим опікувалася Громада Кубанців, одержував, правда, мінімальну грошову підтримку від Громади Кубанців. Про це добре знали кубанці не тільки в Чехословаччині, а й по за її межами.

*) В це «Обєднання» входили студенти українці, білоруси, горці Кавказу, грузини, вірмени, кубанці — представники «Кубанского Академического Союза».

На превеликий жаль, Громада Кубанців не мала можливости допомогти вступити до шкіл значній кількости з числа тих кубанців, котрі пересилали їй прохання із Болгарії, Югославії, Туреччини, Румунії й других держав. Це пояснюється слідуючим: перед тим, як одержати дозвіл на вїзд в межі Чехословацької Республіки тому чи иншому кубанцеві, що бажав би продовжити навчання, необхідно було спочатку одержати згоду Чехословацького Уряду на забезпечення цього кубанця стипендією на таке число років, як довго продовжується навчання у відповідній школі *). Разом з випискою кубанців з-за кордону необхідно було забезпечити стипендіями тих кубанців, котрі вже самі прийшли до Чехословаччини, а через те кожного року Громада Кубанців примушена була ділити на дві частини ту кількість стипендій, яку Чехословацький Уряд, на прохання Громади Кубанців, погоджувався призначити для кубанців. Громада Кубанців прикладала всіх зусиль, щоб збільшити кількість стипендій для кубанців, але були обєктивні обставини, які не тільки не сприяли успіху праці Громади Кубанців, а навпаки ставали їй на перешкоді. Вище ми вже говорили про ті перешкоди.

* * *

Громада Кубанців є організація краєва й культурно-економична. Вона обєднує людей трьох національностей, котрі живуть тепер на Кубані, а саме: українців, росіян і горців. Положення цих національностей на Кубані і до революції 1917 року й після революції було далеко не однакове: як відомо, пануючою нацією була і нині є нація російська. З 1917 й до 1920 року Кубань вела збройну боротьбу не тільки за добробут своєї Країни, а й за здійснення ідеалу національної свободи й соціяльної справедливости. Це було так по сути, коли брати боротьбу в цілому. Але коли ближче придивитись до подій на Кубані, то ми побачимо, що був не тільки зовнішній фронт, а була, може, ще більше страшною, боротьба внутрішня. В самій Краєвій Раді не раз проти себе ставали, як два протилежні табори, угруповання російське й українсько-горське. Коли українсько-горська течія проводила через Краєву Раду, скажем, конституцію Кубанської Республіки і постанову про Союз Кубані з Україною, Доном, Тереком, Грузією, Азербейджаном, або «Положення про Кубанську Армію», то друга — до конституції вводила вступ, в якому говорилось про те, що Кубанський Край є самостійною державою «впредь до возсоздания Российской Республики на федеративных началах», і, разом з цим, гальмувала переведення в життя постанови про Союзну Державу і закона про Кубанську Армію. В момент перевороту на Кубані в місяці листопаді 1919 року представники однієї течії приймали участь в нарадах з генералом Покровським і, зараз же після перевороту, стали на чолі влади Кубанського Краю, а представники

*) Коли розмір щомісячної допомоги рахувати тільки в 500 кч., а час навчання в школі за 4 роки, необхідно було для одного кубанця 24.000 кч. Наприклад, в 1922 році Громада Кубанців одержала від Міністерства Закордонних Справ для кубанців, що поступали на високі школи, 20 віз, це вказувало на згоду Чехословацького Уряду видати на їх утримання найменш 480.000 кч., в 1923 році — 46 віз — 1.104.000 кч., в 1924 році — 25 віз — 600.000 кч.

другої — члени Паризької Делегації віддаються під військово-польовий суд — один з них гине на шибениці, а частина членів Ради — українці й горці — висилаються в Царьгород, щоб не шкодили будуванню «єдиної, неділимої». Природньо, що коли вже за кордоном, в Громаді Кубанців, зустрілись ці течії, жадна з них не відмовилась від своїх ідеалів. Кожна з цих кубанських ідеологичних течій дивилась на Громаду Кубанців, як на один із засобів, може й незначних, для досягнення своїх ідеалів.

Вище вже пояснено, що 13-го серпня 1922 року зі складу Громади вийшло 7 душ. Це були виключно кубанські інтелігенти, при чому 6 росіян заснували нову Громаду, увійшли в догоду (ще до 13-го серпня) з иншими росіянами і повели боротьбу проти Громади Кубанців, а сьомий — українець (О. І. Балабас) згодом, по писаній заяві, повернувся до Громади Кубанців.

Діяльність ініціяторів заснування другої Громади Кубанців — росіян в Празі підтримало наприкінці 1922 і в 1923 роках і «Кубанское Землячество русских студентов» в Празі. Це земляцтво заснувалось року 1921 в Царьгороді. Прибули ці земляки до Праги в-осени 1921 року. Ні в 1921, ні в 1922 рр. переважаюча більшість їх не побажала вступити до Громади Кубанців (тоді ще ніхто з членів Громади Кубанців ніяких «відозв» не підписував), але охоче підтримала тих, хто вийшов з Громади Кубанців. Таким чином, поруч з Громадою Кубанців в самій Празі почав організовуватись другий Кубанський осередок, на чолі якого стали бувші члени Кубанської Краєвої Ради. Керовники цього угруповання звертались до Чехословацького Уряду з писаними й усними заявами, а до кубанців в Чехословаччині й по за її межами розіслали писаний заклик про підтримку своєї діяльности.

Розуміється, що агітація проти Громади Кубанців шкодила її діяльности, а цим самим шкодила й тим кубанцям, котрі чекали на її підтримку, бо Громаді Кубанців прийшлось вести не тільки позитивну працю, а й звільняти свій шлях від тих перешкод, що намагались ставити перед нею її супротивники.

Було в Чехословаччині ще одно угруповання кубанців — це були ті, хто або був членом Кубанського Уряду пана Іваніса, або гаряче підтримував цей Уряд *). Ці діячі теж не захотіли взяти участи в роботі Громади Кубанців.

Як бачимо, одно кубанське угруповання, російське, одверто виступило проти Громади Кубанців, а друге — трималось нейтралітету. Це свідчило, як найяскравіше, про необхідність найбільш енергійної праці Громади Кубанців, щоб, при несприятливих еміграцтських умовах, допомогти молодим кубанським силам готуватись до праці на Батьківщині, бо нове культурне життя на Кубані будуть будувати нові діячі, які не засліплені славою «третього Риму» і які не будуть триматись нейтралітету, а з усією щирістю й рішучістю стануть на захист інтересів працюючих мас людства і поневолених націй. В умовах Кубані це, перш за все, значить здобути для українців і горців все те, на що має право кожна нація, по-друге, дати для працюючих козаків і не козаків оди-

*) П. п. К. Я. Безкровний. І. В. Івасюк і инші.

накові умови життя на Кубані, по-третє, звільнити цю Країну від експлоатації її чужою владою.

Громада Кубанців, як організація аполітична, ніколи не ставила й не розвязувала питань політичних. Вона допомагала всім кубанцям всіх національностей, що живуть на Кубані. Це добре розуміли кубанці, не дивлячись на всю несовісну агітацію проти Громади Кубанців і її діячів, і через те в період самої завзятої агітації й боротьби проти Громади, Загальні Збори Громади Кубанців, 26-го грудня 1922 року, при участи 55 членів Громади, 20-го травня 1923 року — при участи 76 членів, 30-го вересня 1923 року, при участи 120 членів *одноголосно* висловлювали подяку Управі Громади за її працю й цим самим ствержували те, що й напрямок і методи праці Громади Кубанців відповідали бажанню кубанців.

Одначе й після цього супротивники Громади Кубанців не припинили своєї боротьби проти неї, навпаки, коли вони побачили, що Громада Кубанців з кожним місяцем поширює свою діяльність, що вона вміщає до шкіл сотні кубанців, збірає бібліотеку, веде курси, на десятки тисяч корон чеських видає кубанцям допомогу, коли вони побачили, що натиск на неї збоку немає ніякого успіху, то стали шукати шляхів, щоб пошкодити їй з середини. Це легко було здійснити, бо членом Громади Кубанців міг стати кожний кубанець, подавши тільки відповідну коротеньку писану заяву. Вже 4-го січня 1924 року Загальні Збори Громади Кубанців констатують, що ведеться агітація серед членів Громади, скерована до руйнації Громади Кубанців, було також сконстатовано, що серед членів Громади є особи — члени російських військових організацій (Врангелевських) і що ці особи мають доручення закласти відділи цих організацій в Чехословаччині. Тоді ж Загальні Збори ухвалили постанову про те, що члени російських військових організацій не можуть бути членами Громади Кубанців.

Тими ж Загальними Зборами прийнята була й така постанова: «Загальні Збори запрошують Управу розвинути в найбільше широкому маштабові свою культурно-просвітну працю й серед кубанців-українців, виходячи з тієї засади, що українізація шкіл і розвиток правного, економичного й культурного життя на Кубані буде потребувати великої кількости українських культурних робітників».

Після цих постанов кожний член Громади, хто надалі хотів залишитись у складі Громади Кубанців, повинен був подати писану заяву про те, що він не належить до складу військових організацій, а нові члени приймались до Громади тільки після подання подібної ж заяви.

Наприкінці 1924 року в Празі заснувалось «Общество малороссов и белоруссов». Це «Общество», по сути, має своєю метою боротьбу з культурним відродженням української нації, воно в самому коріні відкидає, навіть, думку про існування українського народу, як окремої нації, це «Общество» мову великого украінского народу зводить на положення «наречия» мови російської, воно намагається у несвідомих українців і надалі приспати пробудження любови до свого рідного народу, його культури, мови, історії... Ідеологично культурно-національні завдання Громади Кубанців і «Общества малороссов и белоруссов» одно друге виключають. Не може бути, щоб одна й та ж людина серйозно думала, що

український нарід є, як окремий нарід, і в той же час доводила, що його немає, а, значить, немає й необхідности праці для задоволення його окремих культурно-національних потреб, про що так виразно говорить вищенаведена резолюція Загальних Зборів Громади Кубанців. Коли до Загальних Зборів Кубанців поступили відомости про те, що де-хто й з кубанців записався до «Общества малороссов и белоруссов», Загальні Збори 8-го лютого 1925 року схвалили таку постанову:

«В склад Громади Кубанців не можуть входити кубанці, які числяться членами других організацій, котрі мають на меті осягнення, що йдуть всупереч з загальним напрямком культурно-національної діяльности Громади Кубанців».

В той же час Загальні Збори знову ствердили слідуюче: «В склад Громади Кубанців можуть входити кубанці всіх національностей, які живуть на Кубані: українці, росіяне й горці і всі вони користуються в Громаді рівними правами».

Громада Кубанців є організація, яка обєднує кубанців ріжних національностей, але ці кубанці повинні поважати всі права всіх національностей, що живуть на Кубані. В Громаді Кубанців немає місця тому, хто стремить до пригноблення якої будь національности, або шкодить діяльности Громади, скерованої на задоволення культурних потреб кубанської еміграції у всіх її національних складових частинах. Далі, одно діло бути членом Громади, мати право й фактичну можливість впливати на напрямок її діяльности, а друге діло мати право і можливість одержувати від неї допомогу. Вище вже зазначено, що при призначенні тієї чи иншої допомоги ніколи й нікого з кубанців в Громаді не запитували ні про його національність, ні про його політичні переконання.

Така діяльність Громади Кубанців все ж таки і в 1925 році не задовольняла росіян. Після Загальних Зборів 8-го лютого 1925 року в емігрантській російській пресі *) з'явились статті, в яких Управу Громади Кубанців було обвинувачувано в тому, що діловодство Громади ведеться українською мовою **), що уперто переводиться «украинизация Общества», що праця Громади Кубанців велась тільки для того «чтобы усилить кадры кубанцев-украинцев и украинствующих», що Громадою Кубанців нічого не зроблено для зближення з російською демократією і т. п. Орган «Загально-Козачого Сільсько-Господарського Союзу» — «Казачій Путь» у свою критику діяльности Громади Кубанців вмістив і такі слова, сказані одним із промовців на Загальних Зборах Громади Кубанців 8-го лютого 1925 року:

«В итоге же, в вашей деятельности таится лик будущей гражданской войны на Кубани».

Так росіяне і їх преса оцінили виключно культурно-допомогову діяльність Громади Кубанців. І така оцінка зроблена при умові, 1) що за 5 років ні одному росіянинові-кубанцеві не було відмовлено Грома-

*) Газета «Дни» від 21-го лютого 1925 року. Газета «Послѣднія Новости» від 1-го березня 1925 року. Газета «Дни» від 25-го березня 1925 року. Журнал «Казачій Путь» від 21-го лютого 1925 року.

**) Діловодство Громади Кубанців ведеться трьома мовами: чеською, російською й українською.

дою Кубанців в допомозі, 2) що все листування Громади Кубанців з росіянами-кубанцями весь час провадилось виключно російською мовою, 3) що Громада Кубанців на свою працю не витратила ні однієї російської копійки, 4) що кількість росіян-кубанців, яким Громада допомагала, перевищувала кількість кубанців-українців, в той час, як росіяне на Кубані складають біля 30% населення цілої Країни, а українці не менш 60%, 5) що кубанці-росіяне, бувші члени Кубанської Краєвої Ради, не тільки не захотіли підтримувати діяльність Громади Кубанців, а всі до одного вийшли з неї і, більше того, вели, як уміли, боротьбу проти неї, 6) що від початку існування Громади Кубанців і до 8-го лютого 1925 року в склад Громади Кубанців було прийнято кубанців: росіян — 198 душ, українців — 89 душ, горців — 2 душі, а значить, росіяне-кубанці весь час складали в Громаді більшість і мали повну фактичну можливість впливати на напрямок і характер діяльности Громади Кубанців і на склад її виконавчого органу і Ревізійної Комісії, 7) що ні Загальні Збори Громади, які до 8-го лютого 1925 року було скликано 7 разів і кожного разу вони були доступні всім членам Громади *), ні Ревізійна Комісія Громади не тільки ніразу не зробили ніяких зауважень Управі Громади, а, навпаки, висловлювали повне задоволення діяльністю Управи Громади.

Розуміється, натиск росіян на Громаду Кубанців має инше походження. Не в тім річ, що Громада Кубанців сповна задовольняла потреби росіян-кубанців, а в тім, що вона не забувала й кубанців-українців; в тім річ, що кубанську українську інтелігенцію Громада кликала до культурної праці для рідного народу; в тім річ, що український нарід і в найбільш зрусифікованій країні поволі просинається; в тім річ, що кубанці і із станиць Спокойної і Безскорбної, і з Ключевої і Катеринівської, і з Довгої й Анастасієвської, і з Брюховецької й Усть-Лабинської**) почали вживати свою рідну мову нарівні з мовою російською й иншими славянськими мовами.

Все це ми наводимо, щоб підкреслити те, в яких умовах приходилось працювати Громаді Кубанців. Кожного разу, коли на Громаду Кубанців налітала чергова хвиля ненависти її супротивників і їх руйнацької праці, знаходилась подавляюча більшість членів Громади (українців і росіян), яка й зберігала внутрішню цілість її і цим забезпечувала дальшу діяльність Громади Кубанців.

Пройшло пять років, як Громада Кубанців була заснована. Весь час вона стреміла йти шляхом, який, на її думку, в еміграптських умовах є едино можливим: це є шлях співробітництва кубанців в демократичній громадській аполітичній організації, це є той самий шлях, яким намагалась, у свій час, іти Кубанська Краєва Рада — шлях вільного обговорювання й вільного рішення всіх питань, шлях завідування й управління ділами Громади через обраних цілою Громадою людей, відповідальних перед нею.

---

*) Збори скликались у свята, немаєтним кожного разу видавалась допомога на дорогу.

**) З усіх цих станиць є українці в Чехословаччині.

Несприяючі зовнішні обставини не дали можливости Кубанській Краєвій Раді довести діло устрію рідної Країни до кінця: в 1919 році над нею насміялись одні, а в 1920 році її захопили другі. Червоною кров'ю й гіркими сльозами полито кубанські широкі степи й високі зелені гори.

Сини її, викинуті в 1919 й 1920 рр. за кордон, шукають нових шляхів для служення своїй Батьківщині. Громада Кубанців пять років допомагала кубанцям, як уміла й як могла. Вона переборювала внутрішні й зовнішні перешкоди й твердим кроком йшла до мети.

* * *

Оглянувши діяльність Громади Кубанців, ми не будемо робити висновків, це зробить хтось инший, що в майбутньому обєктивно підійде до оцінки діяльности ріжних кубанських угруповань на еміграції. Ми тільки констатуємо той факт, що Громада Кубанців на еміграції є єдиним кубанським осередком культурної праці для кубанців і для Кубані.

Констатуємо й друге: все те, що Громада зробила, могло статись не тільки тому, що серед кубанців найшлись діячі, що зорганізували й повели Громаду, а, головним чином, через те, що Чехословацький Уряд, з ініціятиви Президента Республіки професора Доктора Масарика, розвинув широку допомогову акцію всій еміграції з земель бувшої Росії.

Особливо кубанці вдячні Міністерству Закордонних Справ і його керовникам, які дали моральну й матеріяльну підтримку Громаді Кубанців і цим зробили можливою її культурно-допомогову акцію.

В цьому 1926 році кубанці, що були влаштовані в школи Громадою Кубанців, починають кінчати високі чехословацькі й українські школи й далі зможуть більше часу й уваги віддавати громадській роботі.

Доки є кубанська еміграція, доки Кубань страждає під політичним, національним і економичним гнітом, доти кубанці на еміграції будуть працювати. А прийде щасливий мент, коли кубанські емігранти, без приниження своєї гідности, зможуть повернутися на Кубань, вони понесуть туди найкращі почуття до Чехословацького народу, понесуть теоретичні й практичні знання, набуті в Чехословацькій демократичній Республіці, і, як вірні сини Кубані, віддадуть служенню їй всі свої сили.

Тоді зможе й Громада Кубанців дати самий повний звіт про свою закордонну діяльность.

П. Л. Макаренко.

З життя Кубані під радянською російською комуністичною владою.

(1920—1926 р.р.).

З осени 1917 р. Кубань стала на шлях боротьби за свою незалежність, за право її населення власними силами будувати своє щастя, свій добробут. Два з половиною роки тяглась ця крівава й жорстока боротьба. Не тільки большовицькі війська йшли проти Кубані, а і єдинонеділимці-монархисти. Кубань не витримала боротьби на два фронти — в березні місяці 1920 р. нею заволоділи большовики. Сьомий рік вона перебуває під їх владою, сьомий рік тисячі кубанців примушені перебувати за кордоном, далеко від Батьківщини.

Ми мусимо пильно придивитись до того, що діється на Кубані тепер, ми мусимо проаналізувати, які процеси відбувались на Кубані за минулі шість років, щоб, на підставі всебічного вивчення подій на Кубані, зробити найбільш правильні висновки віднюсно завдань, напрямку й змісту дальшої праці кубанців, як на еміграції, так і на самій Кубані.

У нас немає бажання робити огляд подій з якогось партійного кутка, чи з точки погляду інтересів однієї, тієї чи иншої, верстви населення Кубані: інтереси цілої країни і всіх працюючих верств населення її постійно будуть стояти перед нами.

З другого боку, на самому початкові ми мусимо зазначити, що в нашому розпорядженні немає вичерпуючих й перевірених відомостей, на підставі яких можна б намалювати більш-менш обєктивно повну картину життя на Кубані за останні шість років. Брак необхідних матеріялів і відомостей не дозволяє нам сістематично вести огляд подій.

За браком иншых джерел, ми примушені використовувати, головним чином, статистичні й инші відомости, котрі вийшли друком у Катеринодарі, Ростові, Харкові та Москві після 1918 р. На жаль, обставини позбавляють нас можливости зробити перевірку цих матеріялів, що було б

необхідно перевести, бо, перш за все, СССР*) немає свободи друку, а через те в газетах, журналах і, взагалі, в книжках там уміщується тільки те, на розповсюдження чого погоджується пануюча комуністична партія; по-друге, під її безпосереднім доглядом та її вказівками працюють всі статистичні установи, і по-третє, ці установи допускаються в своїй праці якщо несвідомих ухилень од правди, то значних помилок, що не раз було сконстатовано й самою комуністичною пресою. Наведемо тут один тільки приклад правдивости радянської статистики: офіційний «Статистический ежегодник за 1916—1920 год», виданий в Москві в 1921 р., на сторінках 340—341 говорить, що в 1920 р. на Кубані (Куб.-Черн. обл.) під ріжними культурами було засіяно 1.987.000 десятин; «Статистичский ежегодник за 1921 г.», виданий в Москві в 1922 р., на сторінці 260, посів на Кубані в тому ж 1920 р. означає в 1.842.513 десятин; а третя книжка — «Сборник статистических сведений по СССР» за 1918—1923 р.. видана в Москві в 1924 р., на сторінці 260 говорить, що на Кубані р. 1920 засіяно було всього тільки 1.435.600 десятин. В якій же з цих книжок Статистичного Управління відомости про площу засіву на Кубані в 1920 р. наближаються до дійсности?

Це все ми зазначаємо на самому початку нашої статті.

* *
*

За що боролась Кубань.

До захоплення Кубані большовицькими військами 2½ р. вона боролась за свою самостійність, за Союз Вільних Народів і Земель. за демократизм. Вона не хотіла належати ні до радянської, ні до монархистичної Москви**). Це твердження не є порожньою фразою: коли ми переглянемо всю діяльність Кубанської Краєвої Ради, починаючи 1917 р., коли ми пильно придивимось до постанов її про Кубанську Конституцію, про Кубанську Армію, про земельне питання, про Союз Народів та Земель і т. и. ми знайдемо там повне підтвердження цієї думки.

Розуміється, коли ми так говоримо, то маємо на увазі переважаючу більшість населення Кубані, бо була і є одна частина його, що йшла за російськими комуністами, а друга — що йшла за російськими монархістами. Ми зараз не будемо зупинятись на цій надзвичайно складній боротьбі, а зазначаємо тільки засадничий факт: для того, *щоб заволодіти Кубанню, большовики мусили її завоювати.*

Повне визнання цього факту ми знаходимо навіть в комуністичній пресі. Так от бувший секретарь Кубанської Комуністичної партії, В. Чор-

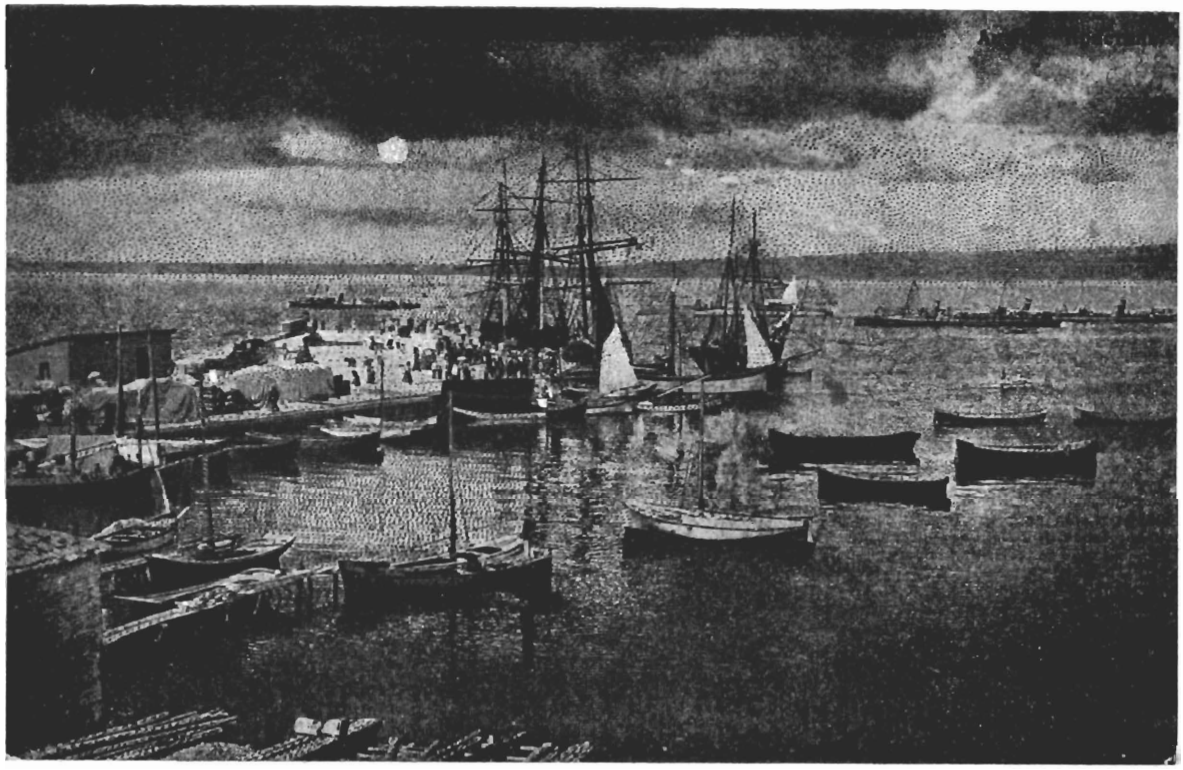
---

*) Союз Советских Социалистических Республик.

**) Кубанська Краєва Рада, постановою своєю з місяця лютого 1919 р., категорично заборонила навіть пропаганду ідей большовизма і монархизма на території Кубані.

Річка Псекупс і «Вовчі ворота».

Анапа (пристань на Чорному морі).

ний, про це говорить так: «Кубань стала советской в 1920 году не по собственными усилиями, а будучи отвоеванной у Деникина»*).

* *
*

Для чого Кубань була і є потрібною для большовиків.

Перш за все, для того, щоб мати можливість вивозити з неї хліб і другі засоби харчування, а також сирівці. Про це згадуваний уже В. Чорний каже так: «Перед Кубанью самой жизнью выдвигалась (1920 р.) первая основная задача — дать России хлеба, подкормить голодную страну и ее рабочие центры. И Кубань за все пятилетие и особенно в первые годы эту свою задачу и обязанность выполняла и выполнила с честью»**).

Не відомо, через що це Кубань має на собі такий тяжкий обовязок — годувати Росію — та навіть і тоді, коли самій Кубані нічого було їсти, коли її діти вмірали десятками тисяч з голоду, як це було в 1921—22 р.!

По-друге, Кубань необхідна для радянської влади, як найближчий суходольний шлях до Кавказу, а далі, до Персії й до Турції. а Кубанські порти — для сполучення морем з Європою, Азією й Америкою.

По-третє, радянська влада не хотіла допустити, щоб Кубань знову могла стати одним з осередків боротьби проти централістичних стремлінь Москви. Через те за всяку ціну ця влада намагалась захопити Кубань і мати її у своїх руках.

* *
*

Засоби, якими користувалась Московська влада, щоб удержати Кубань.

Для здійснення цього свого завдання радянська влада не спинялась перед вживанням найбільш крайніх і жорстоких заходів. Після приходу радвлади на Кубань до краю загострились взаємовідносини поміж козаками та іногороднімі. Останнім передано було большовиками всю владу по станицях. Про цю політику комуністичної влади свідчить В. Чорний, кажучи, що кубанське козацтво — «в течение всего пятилетия советской власти на Кубани, за свои вольные и невольные ошибки, держалось на положении пасынка в советской семье, не привлекалось к общественным делам. к советской работе в станице! Находилось, если не под подозрением. то «на заметке» и стояло в стороне от общественной жизни, издали наблюдая. как у нас идут дела».

Ми навмисне характеризуємо становище козаків під радвладою словами комуніста, який, розуміється, не стане й не може писати проти своєї

*) В. Чорний — козак ст. Троїцької. Див. його статтю. «Первое пятилетие советской Кубани», надруковану в газеті «Красное Знамя», за 21-III-1925 р., № 65.

**) Майже скрізь цітати ми наводимо в тій мові, як це значиться в цітуємому оригіналі.

влади. Але про що ми довідуємось із його слів? Козаки, що навіть під тяжким гнітом царської Росії зуміли зберегти у себе по станицях свої виборні ради, виборних отаманів, які в свій час не допустили у себе кріпацтва, які, головним чином, своєю працею вкрили широкі кубанські степи багатими станицями, які своїм хлібом в 1920—25 р. р. годували цілу Росію, комуністичною владою свідомо держуться в стані *пасинків,* як делікатно висловлюється В. Чорний!

Чого досягла радвлада такою своєю політикою на Кубані? Ще в 1918 р. вона викликала страшенну ворожнечу й криваву боротьбу поміж козаками й некозаками; дякуючи цьому вона здобула р. 1920 Кубань і, роздмухуючи ворожнечу між ними, тим полекшувала собі панування над цією багатою країною. Надалі, на будучину політикою правного й фактичного нерівенства й пригнічення козаків, та особливо своєю земельною політикою вона створила грунт і засіяла зерна, що ще довго будуть давати злі для Кубані рослини: масове недовірря й ненависть між двома основними групами населення — козаками й іногородніми.

Року 1920 у всі станиці були призначені ревкоми (революційні Комітети), які мали в своїх руках повну владу над майном та головами населення, крім того, по станицях безупинно їздили надзвичайні комисії («Чрезвычайки») й вишукували скрізь «контр-революцію».

Кубанські офицери, що залишились на Кубані, були зібрані в концентраційні лагері й потім, здебільшого, вивезені на північ: у Рязань, Москву, Вологодську й Архангельську губерні, або заслані на Сібір. Було також багато людей заарештовано по станицях й теж вивезено на північ. Забірали з Кубані тих, хто, на думку большовиків, міг бути організатором боротьби проти них. Значна кількість цих людей знайшла собі смерть або від большовицької кулі або від голодної смерти. Все населення станиць було зарегістровано радянською владою і всім зарегістрованим були видані спеціяльні картки, як документ на легальне життя на Кубані.

Абсолютно по всіх станицях складені були списки «контр-революционеров», які зобовязані були періодично приходити «на регістрацію» або тут же у станиці, або в район, або й в Катеринодар.

Поголовно у всього населення одбірались рушниці, револьвери, шашки, кінжали й инша зброя.

По станицях, в районі котрих були повстанці, большовики забірали «заложників» і, при першій можливости, розстрілювали їх. Так гинули кращі сини Кубані, котрі не виступали навіть активно!

Цей страшний терор особливо збільшився під час десанту генерала Врангеля на Кубань — в місяцах серпні й вересні 1920 р. Тисячі людей тоді були розстріляні по станицях і по містах під керовництвом відомого большовика Артабекова.

Раніше Кубань перенесла дикий терор збоку генерала Покровського й инших, а тепер знову лилась кров її синів від руки червоних катів!

Щоб хоч до деякої міри зрозуміти те, яким тяжким кривавим гнітом радянська московська влада придавила Кубань, наведемо тут статистичні відомости про кількість «робітниче-селянської» міліції на Кубані в 1920 р.,

одночасно наводячи кількість робітн.-сел. міліції за той саме рік тако-ж по других губернях РСФСР*).

1. Івано-Вознесенська губерня . . .	878
2. Калужська губ.	895
3. Московська губ.	2.225
4. Нижегородська губ.	1.550
5. Тверська губ.	1.356
6. Ярославська губ.	1.158
7. Орловська губ.	1.355
8. Пензенська губ.	1.017
9. Рязанська губ.	1.544
10. Тульська губ.	1.545
11. Володимирська губ.	1.418
12. Костромська губ.	811
13. Псковська губ.	1.081
Разом	16.833
Пересічно	1.217
Донська область	4.808
Кубань	6.738

Для порівняння ми взяли цілих 13 російських губерень. Як бачимо, кожна з цих губерень, пересічно, мала біля 1.200 душ поліції, в той час як на Кубані її було 6.738 д. с.-т., в 5 разів більше пересічного числа. На жаль, не маємо відомостей про те, яким змінам підлягла ця кількість радянської поліції на Кубані в роках 1921—1926.

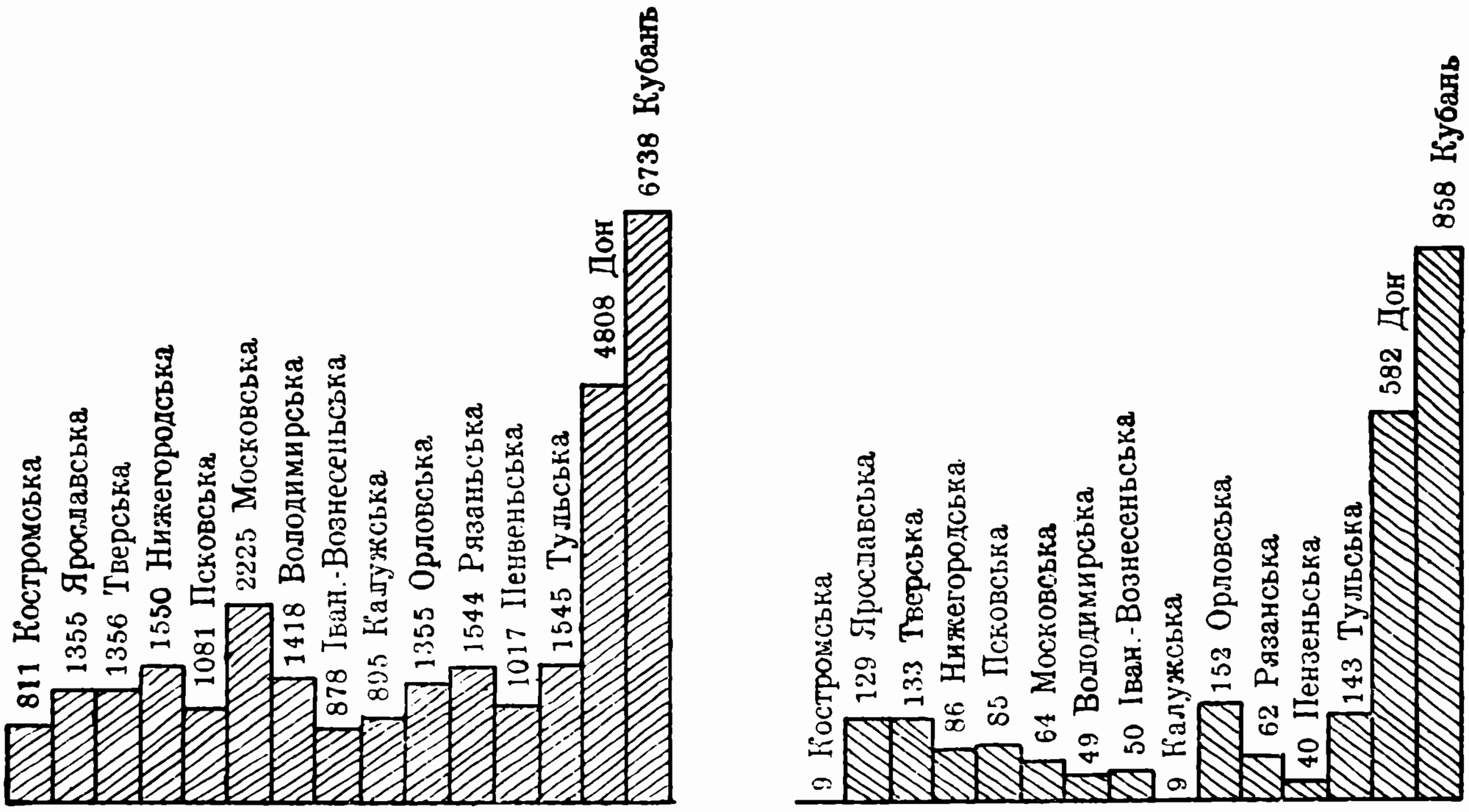
До революційних трібуналів того ж 1920 р. поступило справ «про контр-революцію»:

в Івано-Вознесенській губерні	50
« Московській губ.	64
« Тверській губ.	133
« Орловській губ.	152
« Рязанській губ.	62
« Володимирській губ.	49
« Псковській губ.	85
« Калужській губ.	9
« Нижегородській губ.	86
« Ярославській губ.	129
« Пензенській губ.	40
« Тульській губ.	143
« Костромській губ.	9
« Донській обл.	582
на Кубанщині	858

В 13 губернях разом 1.011 справ, на одній Кубані — 858. А скільки люду було розстрілювано, вже так, без усяких «справ»!

* * *

*) Ці відомости беремо з «Статистического ежегодника» за 1918—1920, в. II, Москва, стор. 56—57.

* * *

Адміністраційний устрій Кубані.

Не дивлячись на жорстокий терор, на тисячі червоних поліцаїв, не дивлячись на десятки тисяч московського окупаційного війська, скупченого на Кубані, большовики не могли почувати себе спокійно в цій країні.

«Будучи уже советской, — писав р. 1925 В. Чорний, Кубань долгое время была как-бы осажденной крепостью, со всех сторон обложенной врагом»*). Дійсно вся Кубань вкрилась загонами повстанців! Особливо високо хвиля повстання піднялась в 1921 р., коли це повстання прийняло організовані форми і повстанці мало-мало не захопили центру Кубані — Катеринодару. Большовики послали тоді на Кубань Буденного і знову залили степи, плавні й гори кровію. Одначе це не ліквідувало зовсім загони повстанців.

Така упертість кубанців в боротьбі з большовиками, з одного боку, Кронштадський бунт**), безугавні повстання на Україні, в Білорусії, а також селянський рух на Тамбовщині, з другого, примусили большовиків і на Кубані шукати ще й инших шляхів і засобів для замирення її. Вони бачили добре, що одного нацьковування иногородніх на козаків не вистарчає.

---

*) «Красное Знамя», за 17. III. 1925.

**) Кубанці, що складали тоді частину гарнізону Кронштаду, теж виступили проти большевиків. Частина їх утікла потім у Фінляндію.

І от большовики почали робити спроби, щоб перетягти на свій бік горців Кубані: в 1922 р. московська влада відокремила Адигейську (черкеську) автономну область і Карачаєво-черкеську автономну область*).

Коли б цим областям були дані автономні права, а не права повітів російських губерень, як то є в дійсности, кубанські горці могли б бути до де-якої міри задоволені. Проголошення цих двох «автономных областей» не дало большовикам бажаних наслідків — роздроблення протибольшовицьких сил на Кубані і замирення її.

Головним джерелом протибольшовицьких повстань було кубанське козацтво. Для забезпечення успіхів большовицької політики на Кубані треба було його розєднати, розпорошити його сили. З другого боку, московські большовики, завоювавши Кубань, мусили не тільки «выкачивать из нее побольше хлеба, чтобы кормить голодающую Россию», а мусили ще й дати тут заробіток тій комуністичній інтелігенції й півінтелігенції, котра допомогла большовицьким проводирям не тільки утриматись в Москві. а й завоювати Кубань, Дон, Україну. Сібір, Туркестан, Кавказ і т. и. І як колись царський уряд проводив «обрусение» і призначав скрізь на посади. в першу чергу, «потомственных дворян» і дітей «чиновников», так і тепер московська комуністична влада порозпихала по завойованих країнах десятки й сотні тисяч членів нового «служилого сословия» — членів комуністичної партії. Одні з них дивляться «за порядком». другі виловлюють «контр-революцію». треті збірають ріжного роду податки, четверті ведуть агітацію. пяті торгують, шості складають «плани» господарювання, сьомі ділять землю і т. п.

Большовики утворили на Кубані замість єдиного центру Кубано-Чорноморської области сім адміністраційних осередків. розділивши територію Кубані на відповідне число адміністраційних одиниць. Це районування було переведено 1-го жовтня 1924 р.

Розділивши Кубань на округи і «автономні» области. большовики вілібрали у станиць і ті права на самоврядування. які станиці мали навіть за часів царської влади. і передали частину цих прав новим районовим комітетам. До большовиків кожна станиця мала свій бюджет, сама утримувала школи. больниці й т. п.. тепер цим відає район. Станиці з величезним населенням (15—20 тисяч) поставлені в залежність від районових комітетів, у станичних рад руки звязані. Станиці. що сотню років самостійно вели своє громадське господарство, мусять тепер по ріжних дрібних справах звертатись за 15—30 верстов в районовий комітет! Громадські діячі-учителі, фершали. агрономи і инші мусять ходити пішки щомісяця за платнею у район. Дарма гається час, витрачаються кошти на канцелярську переписку, гальмується діяльність станичних громад. Це у большовиків називається — «приблизить власть к населению!»

---

*) За даними 1) «Весь СССР» і 2) «Административное и территориальное деление СССР», виданими в Москві, — Адигейська автономна область має площу в 2.959 кв. км., населення 111.701 д., з цього — черкесів — 48,8%. Карачаєво — черкеська: площа — 11.400 кв. км., населення — 148.322 д., серед них: черкесів — 10,9%, чеченців — 33,6%, осетин — 9,0%, разом — 53,5%.

Цей новий адміністраційний розподіл Кубані показаний на наступній таблиці*):

Округи, автономні області.	Площа в кв. верст.	Кількість					Густота насел
		Населення	Районів	Сільрад	Осель	Дворів	
Чорноморська ..	7.587	191.494	6	30	388	20.711	25
Майкопська	12.027	299.955	5	70	385	51.295	25
Армавірська	17.008	755.803	12	156	650	128.958	44
Карачаєво-черкеська авт. обл.	10.281	161.095	6	73	125	25.772	16
Адигее-черкеська авт. обл.....	2.328	109.024	5	40	222	21.869	46
Кубанська	32.591	1.410.651	18	215	1.119	221.460	43
Донська**)	Даних немає						
Разом ***)	91.822	2.928.022	52	584	2.889	470.065	

Таке районування розпорошило козаків, дало можливість большовикам розмістити на Кубані тисячі «державних» установ і вселити десятки тисяч урядовців, що видно з наступної таблиці †):

Округи і автономні обл.	Кількість установ	в них урядовців.
Кубанська	2.772	17.324
Адигее-черкеська	408	1.397
Черноморська	685	7.241
Майкопська	548	2.977
Армавірська	1.045	6.607
Карачаєво-черкеська . . .	381	1.533
Донська	Немає відомостей.	
Разом	5.839	37.079

На кожну тисячу населення припадає 12,6 «совработников». Кожний урядовець в 1924—25 р. діставав пересічно 56 карб. 35 коп. на місяць††), а 37.079 урядовців одержували на місяць 2.089.401 карб. 65 коп., а на рік 25.072.819 карб. 80 коп.

Ці колосальні видатки на радянських урядовців на Кубані свідчать про те, що московська влада дійсно стала дуже близько... до кишені населення і витягає з неї на своїх «совработников» щорічно 25 милійонів карбованців, або з кожної душі бере 8 карб. 50 коп.

Ми не говоримо, що ці «совработники» усі не потрібні для Кубані. Ні! Ми тільки констатуємо, що 1) «совработников» на Кубані занадто багато і 2) що вони коштують для населення надзвичайно дорого!

В тому ж 1924 р. большовицька влада організувала окреме Управління Північно-Кавказького Краю, обєднавши 1) *округи* Донецьку,

*) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стр. 2—3.
**) До Донської округи одрізані Ейський, Старомінський і Кущівський райони Кубані.
***) Без Ейського, Старомінського і Кущівського районів.
†) «Справочник по Северо-Кавказскому Краю», стор. 327, на 1. V. 1925 р.
††) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 330.

Шахтінську, Таганрогську, Донську, Сальську, Ставропольську, Кубанську, Чорноморську, Майкопську, Армавірську, Терську і Сунженську, 2) *автономні області:* Адигеє-Черкеську, Карачаєво-черкеську, Кабардіно-Балкарську, Северо-Осетинську, Ингушетську і Чеченську і 3) *самостійні міста:* Владікавказ і Грозний.

Північно-Кавказький Край має: територію в 268.149 кв. кілом., населення 7.521.582 душ, районів — 146, сільрад — 1.832, осель — 9.183, дворів — 1.225.020*).

Порівняємо Північно-Кавказький Край з де-якими самостійними державами**):

Держави.	Територія в тис. кв. км.	Населення в тисячах душ.
Північно-Кавказький Край . .	268	7.521
Бельгія	30	7.666
Болгарія	103	5.008
Венгрія	93	8.159
Чехословакія	140	13.611
Югославія	249	12.017
Румунія	296	16.500
Голандія	34	7.204

Відомо, що з 1917 р. і до 1920 р. кубанці, донці й терці мали свої виборні парламенти — Кубанську Краєву Раду і Круги — Донський і Терський, відомо, що не тільки кубанці, а донці й терці довго вели боротьбу з большовицькою владою за свої права.

Здавалось, що комуністична влада, почавши в 1924 р. організовувати Північно-Кавказький Край, має на увазі дати йому принаймні автономію. Одначе цього не сталося! Величезний і багатий Північно-Кавказький Край большовики зробили просто звичайнісенькою губернією РСФСР. Голова Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю і голови всіх округ призначаються московською владою, як за часів царської влади призначались з Петрограду наказні отамани і губернатори. Це ми мусимо сконстатувати і цей факт ясно засвоїти не на підставі наших спостережень або даних еміграитської преси, а на підставі заяв самих комуністів.

Ось голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданов, на засіданні Совнаркому в Москві в осени 1926 р. заявив наступне: «Наши округа, которые не ниже крупных губерний РСФСР., пользуются только правами уездов! Краевой Исполком, в сущности, имеет права не больше любого губернского исполкома. Поэтому Крайисполком выдвигает вопрос о необходимости расширения административно-хозяйственных прав Северного Кавказа»***). Навіть комуніст, призначений тією ж Москвою, примушений говорити «о расширении прав!»

Коли большовики вели боротьбу проти Кубанської Ради, вони проголошували Кубансько-Чорноморську, а потім і Північно-Кавказьку са-

*) «Статистический справочник по С.-К. Кр.», стор. 2—3.
**) «Народное хозяйство СССР в цифрах», 1925.
***) Газета «Молот» за 3. XI. 1926.

мостійні республіки, а коли завоювали Кубань, то цілий Північно-Кавказький Край зробили губернією Москви. Кубанська округа, наприклад, що займає територію більшу цілої Бельгії і має 1.410.651 д. населення*), користується тільки правами повіту любої російської губерні! Не більші права мають Адигейська і Карачаєво-черкеська «автономні» области. Виконавчі Комітети в округах і «автономних» областях залежать від Краєвого Виконавчого Комітету, а Краєвий — в Ростові має права губерніяльного.

Така сумна дійсність захована за крикливою большовицькою вивіскою — РСФСР., такий зміст конституції «первой в свете социалистической республики!»

Очевидно, большовиків на Кубані цікавлять не права населення, не права національностей, а щось инше!

* * *

СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ПОДАТОК.

По приході на Кубань радянська влада почала вивозити відціля на північ пшеницю, ячмінь, жито, коров, овець і т. п., дармо забіраючи все це у населення. Раніш вже згадуваний В. Чорний пише про це так: «*Став хлебным и продовольственным резервуаром Советской России, она (Кубань) дала многие десятки, если не сотни миллионов пудов хлеба, спасла от голода и смерти тысячи и тысячи людей*».

В дійсности, розуміється, хліб свій Кубань не давала по своїй волі, а радянська влада забірала його у населення. Перший редактор газети «Красное Знамя», заснованої зараз же після приходу радвлади на Кубань в 1920 р., *А. Диманг*, в статті: «Воспоминания о первых днях» пише: «Работа советской власти и нашей партии тогда состояла в том, чтобы, по возможности, выкачать больше хлеба с Кубани для снабжения армии и голодающих рабочих»**).

Спочатку не називалось «продразверсткой», яка полягала в тому, що агенти влади наказували станицям стільки й стільки-то десятків тисяч пудів зерна приставити на своїх возах, своїми кіньми чи волами до зазначеного місця. Разом з такими наказами виряжались у станиці війська з кулеметами, а иноді й з гарматами, зганялось населення на майдани, де й оголошувалось йому, які будуть наслідки, коли збіжжя не буде своєчасно звезене. Від цієї «продразверстки» стогін стояв по всій Кубані!

Потім, коли кубанські винбарі були вичищені, влада запровадила «продналог», який в 1923 р. перетворюється в єдиний сільсько-господарський податок. Здавалося, що мусили б наступити кращі часи, бо у державі, яку її влада іменує соціялістичною, оподаткування населення на всій території її мусить переводитись на однакових засадах.

Що ж бачимо в дійсности? Порівняємо те, що бралось з Кубані, з

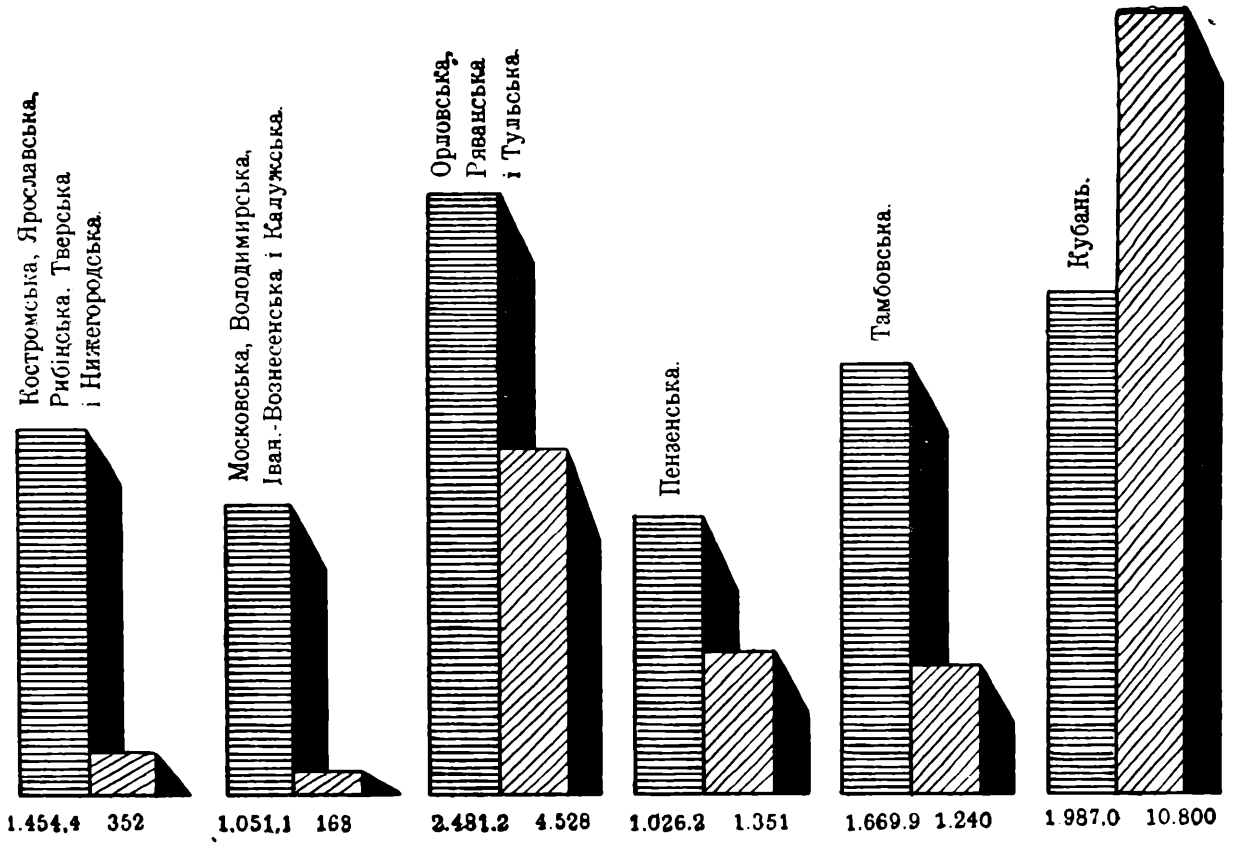
*) Площа Кубанської округи — 32.591 кв. кілм., площа Бельгії — 30.000 кв. км. Кубанська округа обєднує території військ бувш. Черноморського і Азовського.

**) «Красное Знамя», 5. V. 1925.

тим, що бралось з Центральної Росії, наприклад, за другу половину 1923 р. у формі єдиного сільсько-господарського податку*):

Губернії.	Площа засіву р. 1920 в тис. дес.	Продподаток в тис. пудів.
Володимирська	389,7	60
Івано-Вознесенська . .	145,2	00
Костромська	293,2	12
Московська	276,5	41
Нижегородська . . .	319,4	168
Рибінська	218,2	00
Тверська	470,2	172
Ярославська	153,4	00
Калужська	239,7	67
Орловська	791,5	1.083
Пензенська	1.026,2	1.351
Рязанська	857,5	1.638
Тамбовська	1.669,9	1.240
Тульська	832,2	1.807
Разом	8.062,8	7.439
Кубань	1.987	10.800

З цієї таблиці бачимо, що з 14 російських губерень зтягається с.-г. податку 7.439.000 пудів, а з самої Кубані — 10.800.000 пудів. Це порівняння наводимо тільки, як зразок тому, як продподаток збірається на Кубані і як в Росії.

*) Дивись: 1) «Бюллетень Центрального Статистического Управления». № 87, за 1924 р. Москва.
2) «Сборник статистических сведений за 1918—1923 гг.». Москва, 1924, стор. 106.

Площа засіву в тисяч. десятин.

Продподаток в тисячах пудів.

Коли нам скажуть, що в Центральній Росії сіють мало, а населення живе там густо, то ми можемо на це відповісти, що в тих губернях зосереджено майже всю фабрично-заводську промисловість РСФСР., також промисловість лісову, а нарешті там значно розвинутий дрібний хатній промисел, в той час, як на Кубані 92% населення живлеться майже виключно з сільського господарства.

Заробіток, принесений московським селянином до свого господарства з тимчасового отхожого промислу або від хатнього (кустарного) виробу, зовсім не оподатковувався, а продукт його праці на полі оподатковувався в зниженій нормі. Одночасно, кубанський хлібороб відчував тягар збільшеного податку на весь продукт своєї праці, бо з під податкового пресу ніщо не висклизало; навпаки, як побачимо, ще де-що накидалося зверх дійсного прибутку.

Скільки неправди й всякого насильства творилось представниками радянської влади на Кубані, щоб зтягти з її населення «продналог», або с.-г. податок, скільки трудових козачих та инших господарств зруйновано і зроблено жебрацькими, скільки людей за продподаток було посажено по тюрьмах, скільки гірких сліз темними ночами пролито на Кубані, так про це все й писати не треба!

Коли у закордонній пресі вміщуються звістки про ці жахливі насильства, комуністичні газети, звичайно, на це відповідають, що все, що пишеться в еміграційній пресі про знущання комуністів над громадянами СССР., є неправда й вигадки контр-революціонерів. Щоб уникнути такого закиду, в нашому огляді подій на Кубані ми покликаємось, майже виключно, на комуністичну пресу, яка, розуміється, в жадному разі не стане прибільшувати ганебних вчинків представників своєї влади.

Вкажемо декілька прикладів того, в який спосіб збірають продподаток на Кубані. Навмисне візьмемо факти з життя на Кубані не в жахливий період до 1925 р., коли, як пише В. Чорний, «у власти не было необходимой чуткости к населению, внимательного отношения к его нуждам, запросам и требованиям... временами товарищи забывали, что они служат народу, что перед ним они ответственны, что они для населения, а не население для них... Часто излишне приказной тон в разговорах с населением, преувеличенное администрирование, отсюда иногда и неправильные распоряжения, незаконные действия, притеснение населения, высокомерное отношение к нему... что вызывало недовольство населения, раздражение против местной власти»*).

Ні, не з цих часів будуть наші приклади, а з «нової ери», коли комуністична влада стала «лицом к деревне», «лицом к казачеству», це — роки 1925 та 1926.

Ось станиця Успенська, бувш. Кавказького відділу, 24 січня 1926 р. зібралось 900 чоловік громадян станиці послухати доповідь про роботу

*) «Красное Знамя» за 21. III. 1925 р.

районового виконавчого Комітету. Після заслухання йде обговорювання доповіді. З приводу виступів селян дописувач газети «Красное Знамя» пише наступне:

«По докладу РИК-а граждане говорили больше о налоге, обложение которым большинства хозяйств станицы было неправильным. Уполномоченный РИК-а, по выявлению скрытых пашен, насильно приписывал некоторым хозяйствам по 3—4 десятины неизвестно чьей земли; эта земля впоследствии вошла в об'ем обложения приписным хозяйствам, в результате граждане отказались платить или же, под давлением станичных органов, продавали последнее, чтобы уплатить... *Много хозяйств нашлось и таких, которые при продаже последней лошаденки или овец, не в состоянии были уплатить налог, благодаря неправильному обложению.* Все это сильно отразилось на состоянии хозяйств станицы».

Ну й що ж? Покарано п. уповноваженого РИК-а, який зробив такі вчинки в 1925 р.? Ні!

А ось другий приклад: «14—XI—1925, Ейск. Президиум райисполкома (Ейского) постановил привлечь к судебной ответственности сельсоветы (станичні ради — збори депутатів. Примітка П. М.) Широчанской, Камышеватской и Старощербиновской станиц за бездеятельность по сбору сельско-хозяйственного налога. Перед Донисполкомом возбуждено ходатайство об устройстве в станицах показательных судов над этими сельсоветами».

Як бачимо, цілі станиці несуть відповідальність за несвоєчасне внесення селянами продподатку. Так було в Європі в давні середні віки, так було при московських царях, так було в часи кріпацтва, так є й тепер в соціялістичній, як називають її комуністи, державі. Станичні ради віддаються під суд за те, що станичники не змогли внести «продналог»: виборні люде ставляться на знаменитий за царів московських «правьож».

Через те ми не мусимо дивуватись, коли читаємо повідомлення про те, як члени станичних рад, од ранку й до пізнього вечора, бігають по станицях й хуторах і примушують населення приносити останню мірку зерна, щоб бути — «хлебным и продовольственным резервуаром Советской России».

Для прикладу наведемо тут кореспонденцію:

«Ст. Удобная, Отрадненского района. Сельсовет на ногах! Квартальные из темного утра все в разгоне! Председатель совета весь день с седла не вставал. («Трудовой Путь» 11—XII—1925)».

Не тільки центральна комуністична влада накладала на Кубань надзвичайно тяжкі податки, а й її агенти на Кубані з усіх сил намагались стягти з населення, як можна більше, хліба й инших засобів харчування. Наприклад, в 1925 році з Кубанської округи взято було продподатку не 9.300.000 пудів, як це було загадано з центру, а 9.642.108 пудів, себ-то на 342.108 пудів більше («Красное Знамя», № 85, за 1925 рік).

Яким шляхом цього було досягнуто? Там же читаємо слідуючу відповідь на цей запит: «К неплательщикам, за январь и февраль 1925 г., были применены следующие меры воздействия: описей имуществ — 9.132 случая, оштрафовано — 92 хозяйства, отчуждено — у 756 хозяйств на сумму — 24.899 руб. 82 коп. За январь и февраль месяцы

предано суду 177 человек, осуждено — 149 человек». Або ось ще приклади: «Село Казминское. 1 декабря 1925 г. в село прибыла выездная сессия суда.... Суд вынес справедливое решение: виновные осуждены на 6 месяцев принудительных работ с взысканием в пользу государства полностью налога».

Далі — «Отрадненский район. К 1 декабря из 184.000 рублей, причитающихся по двум срокам, внесено 119.293 руб. Первой по уплате налога идет ст. Подгорная. Между прочим, Подгорная сильнее других пунктов пострадала от градобития, в ее юрте выбито до 2.000 десятин. В районе произведено 467 описей на отчуждение имущества неплательщиков, 315 описей утверждено».

Коли тут зазначимо, що Отрадненський район дуже бідний на землю для оранки (Армавірська газета «Трудовой «Путь» ч. 12 за 1926 рік пише, що в цьому районі на душу населення припадає всього 0,85 десятини), що цей район в 1925 р. дуже постраждав од градобою, буде зрозумілим, через що там, при всьому бажанні, не мають можливости вносити с.-г. податок. Але представники «робітниче-селянської влади» на Кубані не дивляться на це й з молотка продають селянське добро!

Не тільки шляхом зтягання продподатку большовики забірають добро у населення, а ще й шляхом «торговлі». Про це буде сказано у відповідному відділі.

* *
*

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ.

З цілого терену бувшої Кубанської области Кубанському козачому військові належало біля 78,8%*). Це була величезна козача громада, що нараховувала біля 1½ міл. душ обох полів, в якій усі її члени-козаки мали рівні права на землю. Майже вся земля, крім лісів, була розділена на станичні юрти і вже самі станичні козачі громади наділяли своїм членам паї у тимчасове користування. Земельне питання у Кубанського війська має свою довгу історію, але зараз про це ми говорити не будемо. Зазначимо тільки слідуюче: з кінця минулого XIX ст. значна частина козачих станичних громад постійно скаржиться на недостачу землі. Деяким, особливо гірським станицям приходиться досить скрутно, тим більше, що козаки мусили на свій рахунок набувати військовий одяг, зброю, коней і т. п. Станична козача громада відповідала за добрий стан військового вбрання й коней у всіх станичників, що йшли у російське військо, незаможним козакам станична громада позичала кошти на купівлю військового одягу. Заборженність козаків станичним громадам з кожним роком зростала. Перед революцією 1917 р. козачий пай у степових станицях був рівний 4—12 десятинам, а в гірських — 1—5 дес. Майже всі приватні землі були в руках іногородніх, або як власність, або на правах оренди.

Поруч з козаками, горцями й «корінними» іногородніми, що мали

---

*) Див. Г. Ладоха. «Очерки гражданской борьбы на Кубани», 1923, Катеринодар, стор. 13; всього земель на Кубани — 8.620.589 десят., куб. каз. військові належало — 6.785.144 дес. або 78,8%. Паевої землі — 72,9%. Горці мали — 600.000 дес. або 6,9%.

землю, по станицях жило ще 500—700 тисяч безземельних іногородніх, котрі займались хліборобством, промислом, ремісництвом, торговлею, або заробляли найманою працею.

За даними російського сільсько-господарського перепису 1916—1917 р. на Кубані, за винятком Чорноморської округи, наймитів у сільському господарстві було — 35.000 чоловіків і 37.000 жінок, разом — 72.000 д. о. п., проти 1.199.000 своїх робочих рук (527.000 чоловіків і 672.000 жінок)*).

Тут ми мусимо сказати де-кілько слів про походження іногороднього населення на Кубані. В 1865 році, себ-то через рік після скінчення довгої и кривавої Кавказької війни, всього населення на Кубані було 556.916 душ обох полів**). Серед них було: козаків 430.040 душ о. п., горців — 73.871, міщан — 29.090, селян — 11.343, купців — 3.952, духовних — 2.875, вислужених салдатів — 2.314, німців — 1.435. Як бачимо, козаків і горців було тоді 503.911 д. о. п., або 90,5%, а решта населення складала тільки 53.000 душ о. п., або 9,5%. Коли взяти на увагу те, що духовні, німці й значна частина селян були також забезпечені землею, а купці торговлею, можна зрозумти, що «іногородне» питання не стояло тоді гостро. У 80-х роках минулого століття кількість іногородніх на Кубані зросла до 250.000; з кінця ж минулого століття кількість іногороднього населення з кожним роком значно збільшувалась за рахунок переселенців, головним чином, з українських губерень.

За даними перепису 1897 р. Кубань мала населення 1.971.853 душ о. п., а в 1914 році вже 2.884.600 душ о. п.***), а значить за 17 років населення Кубані зросло на 912.747 душ. о. п. До кінця 1919 року кількість населення Кубані, без Чорноморської округи, піднялась до 3.254.000 душ о. п.†), себ-то з 1914 року зросло на 370.00 душ о. п., а з 1897 р. — на 1.283.000 душ о. п. Розуміється, що такого великого збільшення населення ні в якому разі не міг дати природній зріст його. Перед революцією 1917 р. козаче й гірське населення Кубані складало, приблизно, тільки біля 51% всього населення цієї країни.

На загально-кубанському з'їзді представників всього населення Кубані в місяці квітні 1917 р. делегати іногородніх, з власної ініціятиви, одноголосно ухвалили постанову про те, що вони взагалі не мають ніяких претензій на козачі паї й що свої надії покладають на Російські Установчі Збори.

Як відомо, земельним законом Кубанської Краєвої Ради 1917—1918 р.р. на Кубані була скасована приватна земельна власність. Землі приватні, церковні, манастирські, бувші державні й т. п. поступали у краєвий земельний фонд для наділення малоземельних та безземельних козаків, горців і корінних іногородніх. За тими земельними власниками, котрі обробляли землю своїми руками, залишалась земля у розмірі пая

*) Большовики самі визнають, що дані цього перепису не можна рахувати точними.

**) Дивись: «Указатель географическаго матеріала, заключающагося въ Кубанскихъ областныхъ вѣдомостяхъ за 1863, 1866 и 1874 г.г.». Тифлисъ. 1874. Стор. 11.

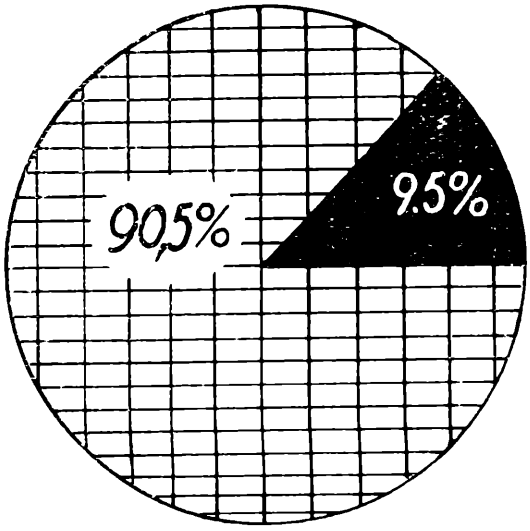
***) Див.: «Статистический ежегодник». Том VIII, вип. I. 1921 р., Москва.

†) Див. Дм. Мерхалев — «Материалы по Экономическому положению Кубанского Края», Екатеринодар, 1919 р.

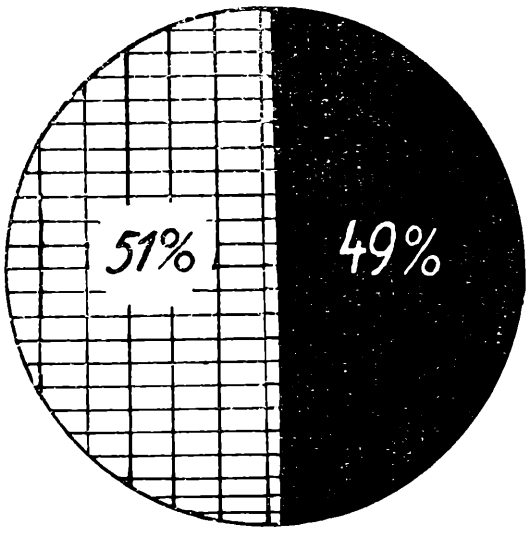
сусідньої станиці. Громадські землі козаків, горців і селян залишались за ними сповна. Краєва Рада не змінила ні порядку наділення землею ні принципу, який був положений в основу землекористування.

На нижченаведених діаграмах показано відношення кількости козачого й гірського населення Кубані до кількости иншого населення її в 1865 і 1915 роках.

1865 р.

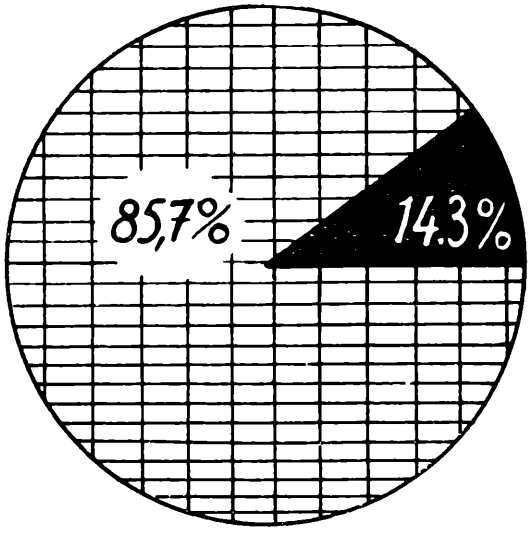
1915 р.

козаки й горці — 90.5% інші — 9,5%

Росподіл землі на Кубані перед революцією 1917 р. можна зробити більш наочним на такій діаграмі:

Площа Кубані: 8,6 мл. дес.

землі:

козачі й гірські — 85,7% инші — 14,3%

Радянська влада, захопивши Кубань в 1920 р., розповсюдила також на неї свій земельний закон. По цьому законові: 1) все населення Кубані, яке проживає у цій країні й займається сільським господарством, має право одержати землю, 2) земля наділяється на кожну родину на всіх її членів обох полів, в незалежности від їх віку («по числу едоков»), 3) розподілу на всіх підлягають всі юртові землі кожної станиці, села, або аула, 4) всі, хто займається сільським господарством, творять земельну громаду цієї станиці, села, аула, чи хутора, 5) бувші приватні землі проголошені державним земельним фондом.

В наслідок переведення в життя цього закону боротьба за землю на Кубані стала надзвичайно гострою. На боці іногородніх стояли: 1) радянська влада з її сістемою державного примусу й терору, 2) комуністична партія, 3) комсомол (комуністичний союз молоді), 4) «ков» — и (крестьянские общества взаимопомощи), 5) «союз робітників землі й ліса».

З часу приходу на Кубань військ московської червоної влади, себ-то, з весни 1920 р., починають іногородні захоплювати козачі й инші землі. В ріжних станицях це проводилось по ріжному, але загальна картина цього процесу може бути зведена ось до чого*): 1) під проводом озброєних червоноармійців іногородні захоплювали ті чи инші кутки козачого станичного юрта, ділили їх на клапті й починали засівати, при чому чимало було випадків, що забіралась й земля вже засіяна. Звичайно, забіралась ними краща земля: або біля річок, або по балках, або просто вирізувалась біля самої станиці. В такий же спосіб було захоплено багато хуторів приватних власників. Там іногородні знайшли готові будови для людей і для худоби, сільсько-господарські машини, хліб, корм для коней і т. п. 2) Іногородні йшли, так би мовити, легальним шляхом: вони, підтримані станичною владою, яка до 1925 р. була в руках, майже виключно, їх представників, а також підтримані всіма тими організаціями, які ми перерахували вище, проводили через загальні збори громадян станиці постанови про переділ станичної юртової козачої землі. В де-яких станицях такий переділ був зроблений уже в 1920 р. Коли бідноті в якійсь станиці чи на селі не вдавалось звичайним шляхом перевести постанови про переділ землі, ватажки їхні допускались терору. Обвинувативши у контр-революційности тих, хто, на думку іногородніх, стояв на перешкоді їх бажанню одержати землю, вони заарештовували їх, садовили тут же в станиці в арештні хати. або одвозили у район чи й в округ. Иноді просто забивали таких людей у їх же на дворах, або на кладовищах, або й в станичному правлінні. Такі випадки траплялись не тільки по станицях, де земля була в руках козачих громад, а й по селах, де козаків зовсім не було. Про подібні факти в книжці «Революция в деревне» росказано слидуюче**).

«Село Львовское (Майкопського відділу — П. М.) населено также украинцами. В этом селе 5.000 душ, 480 хозяйств и больше 3.000 десятин... С первых же дней прихода советской власти на Кубань беднота

*) Див.: «Революция в деревне», Москва, т. II.

**) «Революция в деревне». Очерки под редакцией В. Г. Тана-Богораза, ч. II. Москва. 1925. Стор. 71.

начала требовать наделения землею... Но кулаки, а с ними и некоторые середняки противостояли этому справедливому требованию своим большинством... Поэтому беднота создала нелегальную, но решительную организацию, которая произвела террор... Спрашиваю у одного из бедняков: «Как же вы добились наделения землей?» — «Да, долго они нас морочили своими правами. Все говорили: «Босяки, понаходылы соды, тай сыдыте на наших шыях... Сыдилы б та робылы б як робылы раньше» — «Такое нас зло взяло, — говорят другие бедняки, — та беднота и начала их». — «Что начала? — спрашиваю я, «просить у них землю?» — «Как же просить?» продолжаю допрашивать. — «Да пойдут ночью к такому кулаку и вызывают его: Иван Иванович! или как там. Он и выйдет. Ну, и бацнут его из револьвера... и готов. Да так шесть человек главнейших и упросили. Потом все стали шелковые и сразу согласились делить». — «Много же вам досталось земли?» — «Да по 2.160 кв. саж. на душу. (1 десятина, як відомо, = 2.400 кв. саж.)».

Таким чином, щоб одержати менше однієї десятини землі на душу, у цьому селі іногородні незаможники вжили кривавого терору. Так було й по станицях.

З-за недостачі землі й заробітку ці люде пять, десять, або й двадцять років перед цим залишили свою батьківщину й прийшли на Кубань, шукаючи кращої долі, кращих умов для життя. Але тут вільних земель уже не було: вони належали або козакам, або черкесам, або приватним землевласникам. Десятки й сотні тисяч цих нових поселенців до революції знаходили собі заробіток у старих колонізаторів Кубанщини.

Прийшла революція й поставила і перед кубанцями земельне питання, поставила його як перед тими, хто її мав, так і перед тими, хто її ще не мав.

На початку революції, коли море людське ще не було розбурхане, іногородні самі проголосили, що вони не зазіхають на козачі землі. Але між 1917 й 1920 роками стояли вже 2½ роки занадто жорстокої, упертої й кривавої боротьби. Зазнали вже за цей час козаки й некозаки і шибениці і нагана, не мало людей було росполосовано шаблюками, були вже жорстокі повстання козачі, був кубанський перший та другий похід, були й повстання іногородніх, позаду був уже їх зимовий похід через астраханські піски, багато десятків тисяч людей загинуло в цій боротьбі не тільки від кулі й шаблюки, але й від хвороб (тиф), горіли вже козачі хати, палали й хати іногородніх.

Був в 1918 р. приказ Кубанського Уряду про те, що ніхто не має права карати смертю без суда й без затвердження його постанови виборним Кубанським Отаманом, а хіба цього послухали всі, хіба мало було забито людей по станицях тишком-нишком у ночі? Звісно, це діялось тільки у де-яких станицях, але це було.

Закликала й Кубанська Краєва Рада до припинення ворожнечі, випустила в 1918 р. відозву з приводу цього, зачитували її по всіх станицях, зачитували її й перед полками. Але чи скрізь послухали цього приказу? 30. IV. 1919. року Кубанська Законодавча Рада висловила недовірря Кубанському Урядові, між иншим, і за те, що він не карав тих

представників Уряду, хто на терені Кубані допустився вбивства. Це все було, але жорстоких засобів боротьби це не могло припинити. За часів Ради помста за пролиту кров родичів, близьких або знайомих мала місце.

Коли прийшла на Кубань радянська влада, вона теж спочатку закликала до спокію, до забуття пролитої вже крови, але це продовжувалось не довго.

Шляхом крови, шляхом безчоловічного терору захопили большовики владу в Росії, шляхом збройної ж боротьби з Денікіним, Колчаком, Юденічем та иншими, вони удержали Москву й Петроград у своїх руках; цим шляхом рік крови вони йшли до світової революції, до збройного повстання в цілому світі. На початку їм необхідно було закріпити свою владу на землях бувшої Росії.

І от на цьому їхньому шляхові зустріли вони Кубань, невелику але надзвичайно богату хлібом, так потрібним для робітників та селян Росії, так потрібним для червоної армії, що розбила Денікіна, Колчака й инших.

Так хіба большовики подивляться на те, хто й як придбав цей хліб на Кубані, у кого мозолі були на руках, добуваючи цей хліб?... Вони розвязують питання просто — беруть хліб і везуть його на північ, а коли хто з кубанців перешкоджає цьому, так вони усовують його з дороги чи то загрозою кари чи то й смертю. Бо для них Кубань є засіб, а не мета.

Це кубанці люблять свою Кубань-неньку, це вони за неї клали й кладуть свої голови, бо широкі її степи вони зорали своїми руками, бо ці степи й гори вони вкрили багатими станицями, це для них вона мати! Кубанцеві болить, коли у нього силою забірають його добро, коли розоряють його гніздо, яке його батьки та й він сам будували десятки років! А хіба болить це людям, які прийшли, щоб задармо взяти кубанське добро?

Ось Кубань в 1920 р. знову була повстала.

Вона не підтримала десанту з Криму, не дивлячись на те, що збройну його силу склалали кубанські козаки, бо вона по 1919 р. знала, що принесе їй Врангель.

Але проти большовиків вона повстала в горах, почала збірати сили по плавнях, шепотіла про повстання ночами по степах.

Цю незадоволенність кубанців большовицькою владою, ці повстання намагались використати монархисти, що йшли раніш під проводом генерала Денікіна, а тепер скупчились в Криму під керовництвом генерала Врангеля. Вони посилали на Кубань своїх агентів, посилали гроші, тільки щоб кубанський повстанський рух прибрати до своїх рук і направити його в потрібний для них бік. Иноді це їм удавалося зробити.

Московська большовицька влада теж поспішила послати на Кубань жорстокого Артабекова й других, приїхав до Катеринодару й сам Троцький. Повстання утопили в крові!

І от, коли розстрілюють тисячі кубанців високі комісари московські, коли це роблять менші агенти московської влади, коли їх за це не тільки ніхто не карає, а такий спосіб возведений є в принцип (бо це ж убивають, мовляв, контр-революцію, кулаків, що хотять морити голодом борців за революцію), через що ж не може убивати людей незаможний іногородній, якому хочеться зараз же мати у своїх руках землю, як засіб для забезпе-

чення себе й своїх дітей? То на початку революції проводирі (російські с.-д. й с.-р.) говорили йому про те, що його найбільш пекучі потреби задовольнять Російські Установчі Збори, що зберуться в Петрограді. Після того Установчі Збори зібрались, але їх розігнали й на протязі 2½ р. не знайшлось сили, яка б захистила їх.

Замість цього були Колчак, Денікін та инші генерали, які теж воювали, розстрілювали, лили річками людську кров, а разом з цим, повертали величезні маєтки поміщикам, били різками й шомполами селян, що в 1918 чи 1919 р. посіяли собі хліб на цій землі. Ці генерали, зібравши біля себе силу війська, йшли до влади теж шляхом крови, насильств, але забірали у селян те, що вони цілі століття обробляли своїми руками — землю.

За минулі роки революції була перед кубанськими іногородніми ще одна сила, це та, яка породила Кубанську Краєву Раду, сила кубанської трудової демократії, що те-ж скасувала приватну земельну власність, що боролась за національне й соціяльне визволення! Але над Кубанською Краєвою Радою насміявся Денікін, ніхто її не захистив! А тепер її й зовсім не було, на її місці був «Совет Кубано-Черноморской области», й скрізь по станицях неслася большовицька проповідь про те, що Кубанська Краєва Рада є організація контр-революційна, що козаки теж контр-революціонери, що іногородні власними силами мусять розвязати земельне й инші пекучі кубанські питання, що це вони допомогли розбити генеральські контр-революційні сили. І як в 1918 році, з поворотом на Кубань Кубанської влади, на поверх життя виплило не мало людей, які зайнялись жорстокою помстою, одбірали й роспродавали з молотка майно іногородніх, били різками й тих, хто тільки щось негарне сказав й т. п., так і в 1920 р. й пізніше друга верства населення Кубані дала не мало таких людей, котрі діяли з помсти за кров і кривди. Ріжниця тільки в тому, що за часів Ради велась боротьба проти такого способу розвязання соціяльних питань, а за часів московської радвлади на перших порах откривалась широка безкарна можливість такої діяльности.

При таких загальних умовах і настроях розвязувалося земельне питання на Кубані. Розподіл земель поміж всіма був вже не тільки програмом якоїсь партії, а став законом, що видала існуюча влада.

Козаки всіма засобами протягом усіх шости років існування радвлади на Кубані боряться проти переведення в життя нового земельного закону. Ця боротьба провадиться ними на станичних ралах, в де-яких станицях козаки спробували не визнавати постанов про переділ землі: виїзтили в степ і орали старі свої наділи, або відмовлялись від оранки землі тих іногородніх, що не мали своїх коней. Є станиці, де козаки організовано вели боротьбу з тими козаками, що згоджувалися орати за гроші землю іногороднім, які не мали сільсько-господарського інвентарю (ні плуга, ні борони, ні коня, ні вола), иноді цих орачів просто били, а потім кидали в борозни.

Чимало є й таких станиць, що посилали своїх депутатів до Катеринодару, Армавіру, Ростову й навіть до Москви, щоб легальним шляхом боротись проти наділення землею всіх іногородніх.

Під примусом обставин козаки погоджуються тепер дати землю тим іногороднім, котрі дійсно займались хліборобством на Кубані до 1914 ро-

ку, але відмовляються давати землю тим, хто не займався хліборобством або прийшов на Кубань пізніше 1914 р. А таких було багато!

З усіх кінців великого СССР йдуть люде за землею на Кубань.

Для характеристики цього явища, процітуємо тут статтю, вміщену в газеті «Красное Знамя» за 22. IV. 1925 року:

«В текущем году замечается громадный наплыв на Кубань ходоков со всех уголков нашего Союза. Ежедневно окружное землеустроительное управление осаждается представителями разных концов РСФСР*) и Союзных Республик. Тут и украинцы и закавказцы и сибиряки и жители Западной, Средней и Северной России. Кажется нет ни одной губернии, нет ни одного самого отдаленного уголка Союза, который не прислал бы на Кубань своего представителя-ходока за землей. К сожалению, вместе со славой о нашем черноземе, всюду рознеслось неверное представление о большом количестве свободной земли на Кубани**). Такое ошибочное представление имеется не только в отдаленных местах Союза, но даже у наших ближайших соседей. Отсюда и ходоки. Их много, в большинстве — по несколько человек от общества или группы их посылающей... Между тем, все поездки ходоков совершенно напрасны и, кроме расходов, потери рабочего времени и разочарования ничего желающим переселиться не дают и дать не могут. Причины совершенно ясны: земли на Кубани не много, землеустройство еще не везде прошло и еще много у нас местных хлеборобов, которые земли еще не имеют или имеют в недостаточном количестве».

Завідуючий землеустрієм на Північному Кавказі на засіданні Північно-Кавказського виконавчого комітету в 1925 р. про це говорив так: — «У нас сейчас большой наплыв стихийных переселенцев. Переселение идет так, что земорганам не удается даже узнать, где поселились, какие земли имеются в запасе, какие засеяны. Словом, нет учета! Пример отсутствия учета: 50.000 десятин Кугоейской степи втихомолку заселено переселенцами». («Молот» 15. VII. 1925).

До цих слів ми нічого додавати не будемо, бо вони й так добре характеризують становище Кубані!

В 1920—1924 роках і потягами й на возах їхали на Кубань нові поселенці й займали ті землі, які їм полобались. В наслідок цього на Кубані і в сусідніх землях зявилось багато нових хуторів і «підселків». Є тут люди з Харьківської, Полтавської, Курської, Гомельської й инших губерень.

Ніхто ще, на жаль, не підрахував того, скільки нових поселенців прийшло на Кубань за роки 1920—1925.

Нарешті радвлада росповсюдила й на Кубань закон, згідно з яким право на одержання землі у кожній земельній громаді мають тільки ті, хто прибув у цю місцевість не пізніше 22 травня 1922 р., але на червоноармійців цей закон не росповсюджується: вони, за радянськими законами, мають право одержати землю в кожній станиці, коли б не прийшли туди.

---

*) Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика... РСФСР.

**) Ще в 1917 році на «Всероссийском Крестьянском съезде» у Петрограді відомий с.-р. В. М. Чернов говорив про «море земель в казачьих областях».

Питання про те, хто й коли прийшов у станицю і чи займався він хліборобством тут, розвязується на місці кожною земельною громадою через її виборну земельну комісію, але рішення це може бути опротестоване перед вищими органами землеуправління або й перед судом.

Найгостріша боротьба по станицях велась як раз біля питання про те, кого рахувати членами тієї чи иншої земелыюї громади. Зпочатку ця боротьба провадилась поміж козаками, горцями чи селянами, котрі були членами земельних громад до революції, з одного боку, й тими, хто хотів увійти в них знову, з другого боку. А пізніше всі старі поселенці, та припислені до земельних громад некозаки, почали обєднуватись у боротьбі проти нових поселенців, що приходили на Кубань після 1920 р. р. В комуністичних газетах досить часто зустрічаємо вказівки на це.

Тепер на Кубані є нові, так би мовити, іногородні, це ті, хто прийшов на Кубань після 22. V. 1922 р.: по Кубанській окрузі їх тепер уже нараховують 29.647 д., а по Армавірській — 16.239 душ, але ці відомости безумовно не відповідають дійсности. По округах Майкопській, Чорноморській та частині Єйського відділу, що приєднана до Донської округи, відомостей про це ми не маємо зовсім, але й без цього ясно, що нові безземельні іногородні на Кубані складають вже тепер десятки або й сотні тисяч душ і з кожним місяцем кількість їх все збільшується.

Радвлада ніби-то не підтримує цих поселенців в їх бажанні одержати землю на Кубані, в той же час сама поселяє на Кубані нових поселенців, так в 1925 р. Виконавчий Комітет Північно-Кавказького Краю ухвалив поселити на Кубані жидів-хліборобів і зробив роспорядження про одведення для них десяти тисяч десятин землі в Чорноморській окрузі. Ми ще не знаємо, в якому розмірі здійснюється радвладою ця постанова, але в 1926 р. де-кільком жидівським родинам одведені були землі в Майкопській окрузі.

Факт недостачі землі для задоволення потреб хліборобського населення Кубані був не раз зконстатований земельними органами радвлади на Кубані; про це не раз писалось в радянських газетах, говорилось на офіційних засіданнях представників радянської влади.

При таких умовах надзвичайно тяжко дати які-будь задовольняючі й зрозумілі пояснення земельній політиці радвлади на Кубані, коли взяти на увагу те, що вона дала німцям біля міста Крапоткіна (бувший хутір Романівський при станції Кавказській) двадцять тисяч десятин дуже родючої землі на концесію на 31 рік.

Німці люде розумні: взяли ці 20.000 десятин біля річки Кубані з будовами попередніх власників, навезли туди сільско-господарських машин з Німеччини тай хазяйнуть собі на здоровячко! Дописувач газети «Молот» (за 19. V. 1925) скаржиться на те, що — «рабочие концессии (розуміється, не німці) находятся в положении кочевников: столов нет, скамеек тоже, о кроватях и разговору не может быть... рамы в окнах не застеклены и затянуты тряпками и камышом»...

Хіба діло в тому, що німецькі капіталісти затикають вікна комишем та ганчірками, через які, звісно, кубанські робітники не побачут світу білого, питання в тому, через що не роздали цієї землі безземельним кубанцям?! Цеж не десятина й не дві, з-за яких людей вбивають в селі Львівському й скрізь по Кубані, а цілих 20.000 десятин!

Чи Кубань пережила й переживає криваві події, щоб дати можливість німецькій буржуазії одержувати тут величезні земельні концесії?! Чи радвлада обрала Кубанську землю для переведення на ній спроб капіталістичного господарювання?

Не можна також зрозуміти й другого явища в земельній політиці радвлади на Кубані, а саме: землі бувших власників були зараховані у державний земельний фонд; частину цих земель радвлада роздала під «совхозы» (советские хозяйства), а другу частину здала в оренду. Господарювання в совхозах ведеться таким чином, що багато з цих земель оброблялось дуже зле, або й зовсім не засівалось. Наприклад, в районі станиці Ахтирської участок родючої землі в 100 десятин заростає бурьянами з 1920 р. аж до 1926 р.

Тільки в 1925 р. на третьому пленумі Північно-Кавказького Виконавчого Комітету представники радвлади заговорили про наділення цією землею малоземельних громад. Через що цю землю шість років не роздавали хліборобам, не відомо.

* * *

Далі наведемо відомости, що маються під руками, про землеустрій по округах Кубанській і Армавірській. Із цілої площі Кубанської округи в 3.289.481 дес. на 1. X. 1924. на підставі радянського закону розмежовано 1.227.233 дес., себ то поділено 36% цілої площі Кубанської округи, а на 1 жовтня 1925 р. розмежована земля складала вже біля 1.800.000 дес., або 53%.

Про форми землекористування в Кубанській окрузі маємо такі відомости:

1) громадська трудова (паєва) земля складає — 93,3%,
2) колективна — 0,8%,
3) «единоличная» — 0,9%,
4) меліоративні товариства — 5,0%.

Як бачимо, в Кубанській окрузі залишається стара форма землекористування — громадська, паєва.

За даними газети «Трудовой Путь» Армавірська округа має 1.650.000 десятин землі, зручної для обробки, і 118.000 дес. незручної для оранки; на цьому терені з дрібними хуторами нараховувалось 699 осель; в 1916 р. на землях теперешньої Армавірської округи козаче населення складало 51,5%, селяне-тубольці (корінні) — 8% і іногородні — 40,5%.

В 1925 р. козаче населення складало вже тільки 43 %, а іногородне — 57%. Пересічно на 1 душу сільського населення припадає — 2,4 дес.

На 1 жовтня 1925 р. землеустрій був переведений на площі в 1.197.621 десятині, що складає 68%. В 1923 р. був переведений землеустрій у 28 виселках на площі в 17.000 десятин і наново виділено 13 виселків на площі — 5.590 десятинах. В 1924—1925 р. р. зафіксовано було вже 80 існуючих виселків на площі в 52.000 десятин, з 4.500 дворами і з 22.250 душами о. п.; в цьому ж році організовано 47 нових виселків на 29.000 десят., з 2.500 дворами і з 12.400 душами о. п., так що на 1. X. 1925 р. у Армавірській окрузі було вже 168 виселків на 103.590 десятинах.

В 1923 р. в Армавірській окрузі колективних господарств було 15 на площі в 4.300 десят.; в 1924 р. був переведений землеустрій ще у 19 колективних господарствах на 4.000 дес., разом у 34 колективних господарств з 8.300 дес.

* * *

«*Совхозы*». Вище вже було сказано про те, що радянська влада після свого приходу на Кубань завела й тут «совхозы» — совітські державні господарства. Уже в першій половині 1920 р. подібних господарств було на Кубані 62 з засівом в 6.676 десят. На кінці того ж р. кількість їх піднялась до 120 господарств і мала 183.000 дес. всієї землі. В 1921 р. було зліквідовано 41 господарство на площі в 122.417 дес., залишилось — 79 господарств на площі в 60.583 десят., з посівом в 2.279 десят.*):

Роки.	Совхози		
	Кількість господарств.	Площа в десят.	Посів в десят.
1920 — літо	62	?	6.676
1920 — кінець	120	183.000	
1921 — кінець	79	60.583	2.279

Таке величезне зменшення за один рік кількости «совхозів», площі, ними засіяної, і посіву, очевидно, пояснюється розпочавшимся тоді вже розподілом земель поміж безземельними, з одного боку, і неврожаєм 1921 р., з другого.

Цікаво звернути увагу й на те, як були забезпечені «совхози» живим і мертвим інвентарем в р. р. 1920 і 1921**):

Роки	Робоча худоба.		Мертвый інвентарь			
	Коні.	Воли.	Плуги.	Сіялки.	Косілки.	Молотілки
1920	1.282	767	532	270	192	124
1921	650	685	475	178	265	58
Ріжниця ±	— 632	— 82	— 57	— 92	+ 73	— 66

Далі маємо відомости про «совхози» за рік 1925, причому, на жаль, не по всій Кубані (без Чорноморської округи і частини Єйського відділу, що відійшла до Донської округи***):

Округи і автон. обл.	Совхози			
	Кількість господар.	Посів в десят.	Робоча худоба: коней	волів
Армавірська	14	21.755	814	1.023
Кубанська	13	2.458	241	151
Майкопська	1	830	52	20
Адигея	2	224	18	8
Кар.-черк.	—	—	—	—
Разом	30	25.267	1.125	1.202

*) «Статистический ежегодник за 1921 р.». Стор.: 274—78, 298.
**) Там-же.
***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 117.

З порівняння даних про «совхози» за р. р. 1921 і 1925 видно, що кількість цих господарств зменшилась, зате посів зріс з 2.279 десят. до 25.267 десят., також збільшилась і кількість робочої худоби. Таким чином, державні господарства ніби-то закріпились на Кубані, але складають вони всього біля 1% всієї площі посіву 1925 р.

* * *

Комуни, артілі. Найчастіше хліборобські комуни на Кубані складались з родин червоноармійців-кубанців, були й комуни з післяреволюційних поселенців на Кубані. Звичайно така комуна забірала панський хутір з землею, з будовами, з сільсько-господарськими машинами й т. п. більшість комун надзвичайно недбало вела своє господарство й нарешті такі комуни розкладались, але невелика частина їх продовжує вести комунальне господарство. Є й такі комуни, що з кожним роком значно поліпшують своє господарство.

Кількість колективних господарств в 1920 р., населення їх, розміри посіву і забезпечення їх робочою худобою видно з наступної таблиці*):

	Колективні господарства				
	Кількість.	Населення.	Посів.	Робочої худоби коней	волів
Комуни	369	1.352	1.059	198	87
Артілі	66	293	100	67	2
Разом	435	1.645	1.159	265	89

На одно колективне господарство припадало тільки 2,6 десят. посіву, не кожний колектив мав робочу худобу.

Дані про колективні господарства в 1925 р. видно з наступної таблиці**):

Округи і автон. обл.	Кільк. господ.	Населення.	Посів.	Рабочої худоби коней	волів
Кубанська	166	9.276	15.038	1.125	402
Армавірська	79	5.105	9.662	595	71
Кара-черк.	3	352	371	27	19
Майкопська	34	1.962	1.611	143	15
Чорномор. } Донська }	Немає відомостей.				
Адигейська	7	515	792	45	8
Разом	289	17.210	27.474	1.935	515

На кожне колективне господарство, пересічно, припадало 59 душ, 91,5 дес. посіву і 8 штук робочої худоби. Порівнюючи ці дані з даними за 1920 р., бачимо, що кількість колективних господарств зменшилась на 146, проте вони далеко краще забезпечені і посівом і робочою худобою.

Щоб хоч до де-якої міри схарактеризувати те, як ведеться господарство в колективах, наведемо тут приклади, взяті нами з радянської преси.

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., стор. 274—76.
**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 116.

Подамо короткі відомости про найбільшу комуну на Кубані. Це є — «Всемирная дружба», що 12.VI. 1920 р. захопила землі, будови, худобу й сільсько-господарські машини у Марії-Магдалинського манастиря, що біля станиці Рогівської. Як відомо, цей манастирь був гарно впорядкований, добре вів своє господарство. Організатором цієї комуни був козак станиці Рогівської — Карауx.

В комуні було:

Роки.	Чоловіків.	Жінок.	Разом.	Середних. Козаків.	Іногород.-кубанців.	Инших.
1920	87	110	197	9	181	7
1921	331	353	684	24	616	43
1922	125	113	238	4	234	0
1923	158	144	302	4	298	0
1924	69	77	146	0	146	0

З наведеної таблиці видно, що населення комуни за пять років підлягло значним змінам. В 1921 р. на Кубані був особливо розвинутий «бандитизм». У місяці квітні (апреле) було вирізано сусідню комуну «Набат», що оселилась на землях Лебежого манастиря, через що комунари з «Всемирной дружбы» охоче приймали до комуни людей, щоб збільшити свої військові сили. В тому ж 1921 р. усіх манашок вони виселили з манастиря. Комуна була озброєна рушницями й кулеметом, усі чоловіки складали роту. Частина комунарів постійно держала сторожу. Комунари орали землю й провадили иншу працю у степу з рушницями за плечима. Так було до 1925 р. В 1920—1921 р. було засіяно комуною — 292 дес., в 1921—1922 р. — 302 дес., в 1922—1923 — 362 д., в 1923—1924 р. — 322 дес. В 1924 р. комуна мала 25 коней, 25 корів. 160 овець, 117 свиней, 382 птахів.

Того ж 1924 р. комунари займали тільки половину всіх келій (окремих хаток). «Кельи пришли в полуразрушенное состояние и производят неприятное впечатление» читаємо в нарису про діяльність комуни*). Далі там же читаємо: «Соседи комунны говорят: «У монашек как было хорошо! В кельях и перед кельями было чистенько, цветники были хорошие... А вы все загадили, перебили стекла, проломили полы, сняли двери, крыши текут, а вместо цветников кучи грязи». И это все верно и сознают это сами коммунары, но ничего не предпринимают для искоренения этого недостатка. На вопрос: «Почему вы не делаете ремонта?» — отвечают: «Они (кельи) у нас государственные, мы сделаем ремонт, а государство потом скажет: «Уходите из келий, это не ваши!» Так говорят рядовые коммунисты, такую же мысль, только облеченную в лучшую форму слов, высказывают и верхи коммуны... ...Собор закрыт. Думали устроить в нем паровую мельницу, да боятся, что окрестные жители не повезут к безбожникам».

Комуна має школу. «Из окончивших три мальчика имеют желание поступить во вторую ступень. Но... коммунары против этого, говорят: «Мы будем работать, а они поедут учиться, — только расходы для коммуны... Между прочим, фельдшер отмечает недоверчивое отношение ком-

*) Див.: «Революция в деревне», т. II, 1925, Москва, стор. 91.

мунаров к медицине. Обращаются к фельдшеру, в большинстве случаев, когда лечение бабки не помогает». Національний склад комуни в 1924 році був такий: українців — 128, росіян — 14, поляк — 1, чех — 1, латиш — 1, китаєць — 1.

В радянських газетах частенько зустрічаємо повідомлення про те, як недбало комунари ведуть господарство. Ось приклад: «Многие колхозы (колективные хозяйства) не дождались 1925 г. — умерли, некоторые значительно продвинулись вперед, а некоторые продолжают разорять богатства, принадлежащие рабоче-крестьянскому государству. Если в 1922 году умирающие и разоряющие государство колхозы и говорили, что «нам-де трудно жить, некооперированное население, под влиянием врагов соввласти, враждебно относится к нам и подставляет нам ногу», то в настоящее время причиной уважительной такое оправдание считать нельзя. В Брюховецком районе по соседству расположены два колхоза: «Общий труд» и «Зерно». «Общий труд» от государства получил великолепное хозяйство, значительную часть которого разорил и продолжает разорять. Взять хотя бы ветряную мельницу: стоит она, как сирота, крылья обломались, подтоварники гниют. Единственное назначение мельницы теперь — служить маяком, показывать, где в степи притаился колхоз. Коммунары внимания не обращают на то, что они своим ведением хозяйства, внутренними раздорами, а иногда п'янством и дракой, подрывают авторитет с.-хоз. кооперации. Пора разорителей убрать, а имуществом пусть пользуется тот, кто умеет хранить хозяйство». («Красное Знамя» за 1925 рік, № 164).

Що ми можемо сказати проти такого розумного заклика?!. Звісно, ще краще було б, як би з цілої Кубані «разорителей убрать!»

А ось приклад доброго ведення господарства:

«Второй колхоз — «Зерно» от государства получил несколько построек и больше ничего. В настоящее время там виднеются жилые хаты, построенные колхозом, и сараи и инвентарь, нажитый бедняками. Все в исправном виде. Семейного раздора не замечается и от населения имеет этот колхоз хорошие отзывы и отношение к нему населения самое хорошее. Вот как разнятся колхоз от колхоза».

* * *

Із всього сказаного про земельне питання на Кубані, бачимо, що це питання ще не розвязане там за минулі шість років панування радвлади, бачимо, що тепер там наділяють землею усіх, хто прибув на Кубань до 22-V-1922 р., але це не розвязує ще земельного питання, бо в де-яких станицях на душу припадає менше однієї десятини, а вде-яких і по 3—4 десятини, з другого боку, значна кількість іногороднього населення немає чим обробити землю й через те здає її в оренду за гроші, за зерно, оддає з половини і т. п., або й повертає її знову до станичного земельного фонду. Так от у станиці Дядьківській за один рік було повернуто 550 десятин, у станиці Ільській теж більше 500 десятин і т. д.*).

*) «Революция в деревне», т. II, стор. 66—72.

В багатьох станицях й селах землю дали тим, хто не мав на неї права навіть на підставі радянських законів, а є такі станиці, що до 1926 року ще ні разу не робили переділу землі.

* *

Ще не так давно було те, що на шляхові розвитку російської держави — Российской Империи ніби-то стояли черкеси, що з давніх давень, ще до народження Христа, жили на Кубани. Жили й господарювали, як уміли. Царська Росія розпочала з ними війну. Зруйнувавши Запорожську Січ, царський уряд переселив на Кубань частину Запорожських козаків — Чорноморське військо і втяг їх у війну з вільними синами гор — Черкесами. Потім примусом були переведені на Кубань донські козаки. Війна була довга й кривава. Черкеси надзвичайно хоробро й завзято боронили свою землю, але не змогли витримати натиску цілої Росії.

В 1864 р. їх останній аул попав до рук російськ. військ. І що ж з ними було зроблено? Їх вигнали з гір, де жили вони не менш 2.000 років, зруйнували їхні аули, знищили небагате їхне господарство! Черкеси почали тікати до Турків. За офіційними відомостями, їх переїхало до Анатолії більше 400.000 д., а скільки ще їх було потоплено у Чорному морі?!

Черкеські землі роздали закубанським козачим станицям. За час від 1861 р. до 1864 р. на бувших черкеських землях за Кубанню було засновано 111 станиць. Людей для цих станиць брали там, де тільки було можливо (з Куб. коз. війська — 147 сімей, з бувшого Чорноморського — 3.850 сімей, бувшого Лінейного — 4.490, Терського — 51, Донського — 1.008, Азовського — 1.051, Оренбургського — 425, Уральського — 83, салдат Кавказької Армії — 1.014, державних селян — 1.338, ріжних — 929 сімей).

З приводу цього російська газета «Русскій Инвалид» (№ 29 за 1868 р.) писала тоді: «в 1864 г. положение Куб. обл. было вполне обеспечено: 220.000 душ воинственного населения Кубанского войска занимали самые горы, тогда как 100.000 горцев, выселенных на плоскость, были разобщены друг от друга».

Так був здійснений «высочайше утвержденный в конце 1858 г. план о колонизации обоих скатов Кавказского хребта воинственным христианским населением», — писав тоді — «Русскій Инвалид».

Чи не нагадує нам політика большовицького уряду політики царського уряду: і той і другий не спинились перед пролиттям рік крови, щоб тільки захопити й утримати в своїх руках багату Кубань. Ріжниця тільки в тому, що 60 років тому нищили черкесів, а тепер нищуть козаків і черкесів; 60 років тому на Кубані селили «воинственное христианское население», а тепер населяють «воинственных» червоноармійців. Тоді були одні умовини, а тепер інші, а суть — однакова.

* *

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.

До революції Кубань була країною сільсько-господарською, такою вона залишилась і при радвладі, а тому саме положення сільського господарства на Кубані характеризує добробут її населення. На нашу думку, положення сільського господарства на Кубані можна схарактеризувати: 1) розмірами площі землі, засіяної ріжними культурами, і урожаєм взагалі або з десятини посіяного, 2) кількістю худоби, як робочої, так мясної й молочної. Порівняємо дані про стан сільського господарства в нашій країні під радянською владою з даними перед захопленням Кубані большовицькими військами.

Площа засіву. Ріжними культурами на Кубані засівалося щороку за останні перед війною часи (пересічно) . . . . . 3.140.000 дес.
р. 1917 було засіяно*) . . . . . 2.888.000 «
р. 1919 « « **) . . . . . 2.781.000 «
р. 1920 « « ***) . . . . . 1.987.000 «

Отже участь Кубані у світової війні, з 1914 р. до 1917 р., викликала зменшення загальної площі засіву на 252.000 дес., а боротьба Кубані за свою незалежність ще на 107.000 дес., разом на 359 тис. дес., або на 12%.

Катастрофально падає посівна площа р. 1920: замість попередніх 2.781.000 дес. цього року було засіяно лише 1.987.000 дес., себ-то зменшення зразу на 794.000 дес. чи на 28,5%.

Це був страшний для Кубані рік завоювання її большовиками: в січні вони вступили на Кубанські терени, а в початку березня вже захопили Катеринодар; в результаті — недосіяно ярових 800.000 дес.

Цікаво подивитись, яким змінам підлягла площа засіяного ріжними с.-г. культурами, коли порівняти 1917 р. з 1920 р.:

	в 1917 р.	в 1920 р.	+ —
	тисячі десятин.		
Пшениця озима	1.082	791	— 291
Пшениця ярова	384	243	— 141
Жито озиме	18	14	— 4
Жито ярове	10	,7	— 3
Просо	14	12	— 2
Гречка	2	6	+ 4
Горох, квасоля й инш. . . .	3	1	— 2
Ячмінь	694	452	— 242
Овес	129	71	— 58
Кукуруза	118	142	+ 24
Сояшник	290	138	— 152
Льон	9	2	— 7
Прядиво	4	8	+ 4
Картопля	24	24	—
Табак	15	2	— 13
Баштани й городи	32	43	+ 11
Буряки	2	1	— 1
Трави	46	24	— 22
і инші.			

*) Див.: «Кубанский настольный Календарь на 1920 год», выданий «Куб. Союзом Потреб. Обществ», Екатеринодар, 1920, стор. 16.

**) Дм. Мерхалев. «Материалы по эконом. полож. Куб. Края», стор. 9.

***) Див.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, вып. 1, Москва, 1921, стор. 340—341.

З цієї таблиці видно, що з 1917 р. до 1920 р. засів пшениці озимої й ярової зменшився на 430 тис. дес., жита на 7 тис. дес., ячменю на 242 тис. дес., табаку на 13 тис. дес., сояшника — на 152 тис. дес. і т. и., себ-то, тільки по пяти головних культурах зменшення рівно 844 тис. дес. Площа засіву кукурудзи зросла на 23.000 десятин, баштанів і городини — на 11.000, гречки — на 3.700 десятин. Це збільшення пояснюється, очевидно, тим, що на весні 1920 р. безземельні іногородні стали одержувати землю й засівати її, в першу чергу, баштанами, городиною, кукурузою, гречкою й т. и.

Сбор хлібів. Під руками ми не маємо точних відомостей про те, як змінялась площа посіву по всій Кубані в наступних роках, натомісць маємо дані про сбор хлібів на Кубані в рр. 1920—1922. Ось вони:

1. До війни щороку (пересічно) збірали на Кубані . .	224.000.000	пудів або	100 %
2. у 1920 році зібрано всього тільки	94.144.000	« «	42 %
3. « 1921 « « « « (рік голоду) . .	62.281.000	« «	27,8%
4. « 1922 « « « «	113.044.000	« «	50,5%

З порівняння валового збору врожаю за перші три роки перебування московської радвлади на Кубані зі збором довоєнним бачимо, що в 1920 році зібрано менше, ніж за рік миру, на 130.000.000 пудів, або на 58%, за 1921 рік — менше на 162.000.000 пудів, або на 72,2%, за рік 1922 — менше на 111.000.000 пудів, або — 49,5%, за три роки недобрано 403.000.000 пудів хліба. На власні потреби (споживання й посів) в нормальні роки для Кубані було необхідно біля 124 міл. пудів зерна на рік. Отже 1920 р., давши збору 94 міл. пудів, визначив дефіцит зерна в 34 мил. пудів; цей дефіцит сяк-так було покрито зі запасів попередніх років, хоч в цей же час десятки мілионів пудів вивезено на Московщину. Неврожайний 1921 р. дав збору 62 мил., с.-т. тільки половину власної потреби; біля 50—60 міл. пудів треба було-б ввезти на Кубань; в цей час зерно й борошно вивозились з неї, а кубанцям було полишено право вмирати з голоду.

Зміни в с.-г. на Кубані, в загальних рисах, підходять дуже близько до змін у сільському господарстві на сусідніх землях: на Донщині, Терщині й Ставропольщині, а через те ми наведемо дані про засів і урожай на Південно-Східних Землях, а, разом з цим, ці дані порівняємо з відповідними даними по Московському районові (губерні — Московська,

Роки.	Кубань, Дон, Терек, Ставропольщина.				Московський промисловий район			
	Засіяно в тисячах десятин	%%	Зібрано зерна в тисячах пудів.	%%	Засіяно в тисячах десятин	%%	Зібрано зерна в тисячах пудів.	%%
1909—1913	12.033,6	100,0	578.238	100,0	4.393,0	100,0	176.448	100,0
1916	9.685,0	80,4	347.554	60,1	3.403,6	77,4	140.999	79,9
1917	8.931,3	74,2	376.372	65,8	3.397,2	77,3	104.564	59,3
1920	6.202,3	51,4	222.514	38,5	2.630,7	59,8	95.899	54,3
1921	5.810,1	48,2	130.329	22,5	2.744,2	62,4	96.952	54,9
1922	4.514,8	37,5	227.058	39,2	3.103,8	70,6	122.602	69,5

Володимирська, Івано-Вознесенська, Костромська, Нижегородська, Рибінська, Тверська й Ярославська)*). (Див. табл. на стор. 104 внизу).

За цими даними загальна площа посіву на Південно-Східних Землях в 1922 р. проти 1913 р. зменшилась на 7.518.800 десятин, або на 62,5%, а в Московському районі — на 1.289,2, або на 29,4%. Тут збор 1922 р. менше щорічного пересічного збору 1909—1913 р.р. на 351.180.000 пудів, або на 60,8%, а в Московському районі на 53.846.000 п., або на 30,5%.

Далі, порівнюючи ці два райони відносно площі посіву тільки в 1920—1922 р.р., себ-то з моменту, коли радянська московська влада опанувала Кубанню, ми бачимо, що на Південно-Східних Землях р. 1920 було засіяно 6.202.300 десятин, а в 1922 р. вже тільки 4.514.800 десятин, або констатуємо зменшення на 1.687.500 десятин (або на 27,2%), а в Московському районі в 1920 р. було засіяно 2.630.700 десятин, а в 1922 р. — 3.103.800 десятин, або за два роки збільшення на 473.100 десятин (+ 18%).

Скотарство. Боротьба на Кубані 1917—1920 рр. викликала в сільському господарстві значні втрати на конях, худобі, вівцях, свинях і т. п. Це видно з наступної таблиці:

Роки.	Коні.	Воли, корови, телята.	Вівці.	Кози.	Свині.
1917**)					
Без Чорноморської округи	985.000	1.497.000	2.054.000	107.000	942.000
1920***)					
По Куб.-Чорн. обл. . .	812.000	1.135.000	1.216.000	52.000	834.000
Ріжниця ±	— 173.000	— 362.000	— 838.000	— 55.000	— 108.000

Така кількість коней й т. п. у 1917 р. нарахована тільки по бувшій Кубанській області, а в 1920 р. кількість коней й т. п. нарахована по бувшим Кубанській області й Чорноморській губерні, а значить змен-

Райони-роки.	Коні.	Воли, корови, телята	Вівці.	Кози	Свині.	Разом. голів.	Разом. %%
Південно-Східний Край.†)							
1916 рік	2.862.100	1.773.600	9.447.800	613.100	2.328.800	17.025.400	100,0
1920 ,, ...	1.742.200	1.551.800	4.724.200	322.900	1.544 400	9.885.500	58,0
1921 ,, ...	1.598.400	1.455.800	4.971.900	455.600	1.189.800	9.671.500	56,8
1922 ,, ...	962.500	1.131.400	2.476.600	238.000	252.200	5.060.700	29,7
За 6 років 1916-22 ±	— 1.899.600	—642.200	—6.971.200	—375.100	—2.076.600	—11.964.700	70,3
За 1920-22 р. ±	—779.700	—420.400	—2.247.600	—84.900	—1.292.200	— 1.824.800	
Московський район (8 губерень).††)							
1916 рік	1.420.100	1.674 100	3.611.900	33.800	471.300	7.211.200	100,0
1920 ,, ...	1.293.300	1.765.600	3.158.000	43.100	107.500	6.367 500	88,3
1921 ,, ...	1.288.400	1.750.200	3.625.400	58.400	162.800	6.885.200	95,4
1922 ,, ...	1.334.500	1.832.700	.3780.200	77.000	169.200	7.193.600	99,75
За 6 років 1916-22±	—85.600	+158.600	+168.300	+43.200	—302.100	—17.600	—0,25
За 1920-22 р. ±	+41.200	+ 67.100	+622.200	+33.900	+61.700	+826.100	

*) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, 1924, стор. 122.
**) Див.: «Кубанский настольный календарь на 1920 г.». Стор. 17.
***) Див.: «Статистический ежегодник» 1918—1920, вып. II, Москва, 1921, стор. 340—341.
†) Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1920, Москва, стор. 138—139.
††) Там-же, стор. 136.

шення за вказані роки по цілій Кубані в дійсности більше на ту кількість коней й т. п., яка в 1917 р. була в бувшій Чорноморській губерні *).

Тепер знову порівняємо Південно-Східні Землі з Московським районом відносно кількості коней, худоби, овець, свиней і т. п. (Див. табл. на стор. 105 внизу).

Таким чином, на Південно-Східних Землях з 1916 р. до 1922 р. бачимо величезне зменшення кількости коней на 1.899.600 голов, крупної худоби — на 642.000 голов, овець — на 6.971.200 голов, коз — на 375.100 голов і свиней — на 2.076.600 голов, всього зменшилось на 11.964.700 голов, або на 70,3%, в той час як у Московському районі бачимо зменшення тільки кількости коней на 85.600 голов і свиней на 302.100 голов, проти тому крупної худоби стало більше на 158.600 голов, овець — на 168.300, коз — на 43.200, в результаті — зменшилося всього лише на 17.600 голов, або на 0,25%.

Таким чином в 1922 році на Північному Кавказі залишалось тільки 29,7%, а в Московському районі 99,75% того, що було в 1916 р.

Ще більш цікава картина получається, коли ми візьмемо для порівняння тільки роки 1920—1922 (три перші роки радвлади на Південно-Східних Землях).

	Південно-Східні Землі.	Московський район.
Коні	— 779.700	+ 41.200
Худоба	— 420.400	+ 67.100
Вівці	— 2.247.600	+ 622.200
Кози	— 84.900	+ 33.900
Свині	— 1.292.200	+ 61.700
Разом ±	— 4.824.800	+ 826.100

Як відомо, в 1920 р. радянська влада опанувала майже всією тією територією, якою володіє й тепер, внутрішніх фронтів вже не існувало, також з Польщею війна була припинена, наступили, так би мовити, мирні часи творчої праці. І ми бачимо, що Московський район дійсно багатіє: за три роки, з 1920 до 1923, площа засіву в цьому районі, як сказано вище, збільшилась на 473.100 десятин, зросло також на 826.100 голов число коней, овець, свиней і т. п.

Зовсім инше бачимо в сільському господарстві Південно-Східних Земель: за цей час засів зменшився на величезну площу в 1.687.500 десятин, а кількість коней, овець, свиней, волів і т. п. зменшилась на 4.824.800 голов. Коли ці величезні втрати на площі засіву й на худобі ми перевели б на гроші, то краще зрозуміли б мову цих чисел. Вони наочно свідчать про страшну й грізну руйнацію сільського господарства на Північно-Східних землях за часів радянської влади.

Коли пригадаємо тепер і те, що у другій половині 1923 р. з однієї Кубані взято 10.800.000 пудів продподатку, а з величезного району 14-ти російських губерень тільки 7.439.000 пудів, то німі статистичні дані, які взяті з московської статистики, а не з еміграційної преси, починають оживати й краще всяких промов характеризувати і політику

*) За даними книжки: П. И. Лященко: Юго-Восточный статистический сборник. Ростов на/Д., стор. 17, в 1914 р. в Чорноморській губерні було: коней — 12.135, волів і коров — 29.023, овець — 7.140, коз — 14. 729 і свиней — 10.976 голов.

радвлади і стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі.

З метою характеристики стану сільського господарства на Кубані в 1920—22 р.р., а також і положення цієї країни в СССР, ми наведемо тут ще де-які дані. Візьмемо й порівняємо Московський район (8 губерень) з Кубанню відносно того, скільки господарств без посіву, без робочої худоби, без корів, припадало на кожні 100 господарств в цих країнах за роки 1917, 1920 і 1922.

Р а й о н и.	Р о к и		
	1917	1920	1922
Кубанський *):			
з кожних 100 господарств без посіву було	29	31,4	17,3
« « « « « робочої худоби було . .	38,4	40,7	44,9
« « « « « корів було	36,6	39,1	39,1
на 100 душ населення було корів	20,9	19,5	15,9
Московський:			
з кожних 100 господарств без посіву було . . .	17,0	7,8	5,7
« « « « « робочої худоби було .	36,6	35,7	37,0
« « « « « корів було	21,2	17,8	19,2
на 100 душ населення було корів	17,3	19,5	18,7

Помічаємо: 1) відсоток господарств без посіву на Кубані значно більший, ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані без посіву було 17,3%, а в Московському районі — 5,7%; 2) відсоток господарств без робочої худоби знову на Кубані більший ніж у Московському районі: в 1922 р. на Кубані — 44,9%, а в Московському районі — 37,5%; 3) на 100 душ сільсько-господарського населення в 1922 р. на Кубані припадає 15,9 корів, а в Московському районі — 18,7.

Гірка доля хлібороба, у якого нічого не засіяно, який немає коняки, тяжко живеться його дітям, коли в господарстві немає корови. Як бачимо з даних радянської статистики, відсоток таких хліборобів-бідолаг на Кубані в 1922 р. був більший, ніж у Московському районі. Ми зовсім не заздримо московським хліборобам, навпаки, ми б бажали, щоб у кожному дворі там була не одна, а дві-три корови, щоб у всіх хліборобів були й коні, малась би й засіяна нива. Ми тільки констатуємо той факт, що за перши три роки перебування радвлади на Кубані положення хліборобського населення її с кожним роком гіршало й гіршало, а в той же час загальний стан господарства хліборобів московських помітно покращав.

Чи не цим саме пояснюється і той факт, що в 13 губернях Московського району в революційних трібуналах було майже стільки контрреволюційних справ за рік, скільки на одній Кубані; в Калузькій за рік 9, в Костромській — 9, а на Кубані коло 900. Там радвлада є своя, рідна влада, вона дає селянам землю, худобу; тут, на Кубані, вона чужа, вона тільки бере, бере землю, зерно, худобу й все инше!

* *
*

*) Див.: «Сборник статистических сведений» за 1918—1923, Москва, 1924, стор. 108—112.

Як пишуть радянські газети, з 1923 р. посівна площа на Кубані знову потроху стала збільшуватись. За даними «Центрального Статистичного Управління» у Москві в цьому (1923) році на Кубані було засіяно всього 2.090.900 дес.*), проти 1.987.000 дес. 1920 р. (+103.900 д.).

В Кубанській окрузі, котра займає приблизно третину площі цілої Кубані, за радянськими даними, було засіяно в 1916 р.**) 1.391.000 дес. — 100,0%, а в 1925 р.***) 1.317.109 дес. — 98,9%.

В Армавірській окрузі було засіяно:

Роки.	Площа засіву в десят.	%%
1916 . . .	819.898	100,0
1922 . . .	435.094	53,0
1924 †) . .	616.660	75,0
1925 ***) . .	758.619	92,5

За даними «Северо-Кавказского Краевого Статистического Управления»***) в 1925 р. на всій Кубані було засіяно:

Округи.	Площа в десятинах.
Армавірська	712.580
Майкопська	133.880
Адигеє-черкеська	74.516
Карачаєво-черкеська . . .	50.339
Кубанська	1.317.109
Донська (Єйський відділ) . .	300.000
Разом	2.588.424, або 82,9%
В 1913 році було засіяно . . .	3.140.000, або 100,0%

Площа засіву на Кубані в 1925 р. не досягла ще розмірів 1916 р. (92,5%—98,9%) і була ще значно меншою площі засіву 1913 р.

* *
*

Але чи поліпшало польове господарство якостно? На цей запит находимо таку відповідь в радянській пресі: «Урожайность за последние годы была значительно ниже (процентов на 25) по сравнению со средней урожайностью довоенной... Качество обработки за последние годы во многих районах не улучшилась, а ухудшилась, засоренность полей огромна, головня уничтожает не менее 10% урожая, причиняя ежегодно убыток 8—10 миллионов рублей (тільки по Кубанській одрузі — *П. М.)*. Основной причиной плохой техники полеводства является недостаток рабочего скота и мертвого инвентаря. Нагрузка посевами на одну рабочую лошадь увеличивается: в 1916 году на 1 лошадь приходилось 3,4 де-

*) «Стастистический ежегодник за 1922—1923 г.», вып. I, Москва, 1924, стр. 126.
**) «Красное Знамя», 3-X-1925.
***) «Статистический справочник по Северо-Кавк. Краю», Ростов на/Д., 1926, стор. 105
†) Див.: «Трудовой Путь» 20-X-1925.

сятины посева, а в 1925 — 4,6 десятины, т. е. нагрузка возросла на 35%. В северо-восточном районе округа в истекшем году площадь посева доведена уже до 7 десятин на 1 рабочую лошадь. Правда, стальной конь — трактор уже переложил часть работы на свои плечи, но *в общем хозяйстве округа работа трактора еще мало заметна»* *).

Щоб ця заява комуністичної газети стала більше зрозумілою, наведемо далі статистичні дані про те, який відсоток хазяйств Кубані не мав зовсім коней, робочої худоби і корів, а також машин для оранки землі і для уборки врожаю в 1925 р.**):

Округи	Загальна кількість хазяйств.	Із кожних 100 хазяйств не мали:						
		Плугів і букарів		Косілок		Коней	Робочої худоби	Корів
		Кількість	% %	Кількість	% %			
Армавірська	141.178	80.278	56,8	124.717	88,4	54	45	36
Кубанська ..	232.359	126.805	54,5	195.047	83,9	42	41	35
Майкопська	51.929	35.091	67,6	49.811	95,9	65	44	38
						Пересічно		
Разом ..	425.466	242.174	56,9	369.575	86,8	53,6	43,3	36,3
							або	
						228.000	183.000	153.000

Таким чином, 56,9% хазяйств не мають чим виорати землю, а 86,8% хазяйств не мають косілок. Далі: у 53,6% хазяйств Кубані немає коней і 43,3% не мають зовсім робочої худоби (ні коней, ні волів).

Ці статистичні відомости досить виразно говорять про те, в якому надзвичайно тяжкому стані працюють бідолаги хлібороби на Кубані під радянською московською владою: тільки по трьох округах Кубані 242.174 хазяйства не мають ні плугів ні пукарів, 228.050 хазяйств не мають коней, 184.227 хазяйств не мають ні волів ні коней!

До світової війни на Кубань щороку довозилось біля 1½ міл. пудів ріжного роду сільсько-господарських машин***):

1910 р.	1911 р.	1912 р.
(в тисячах пудів)		
1.558	1.378	1.529

Довіз с.-г. машин на 1 душу населення до війни був такий***):

	1910 р.	1911 р.	1912 р.
	(в пудах на 1 душу):		
Воронізька губерня .	0,13	0,16	0,21
Курська губ. . . .	0,07	0,10	0,12
Харківська губ. . .	0,18	0,25	0,36
Донська область . .	0,54	0,49	0,42
Кубань	0,60	0,50	0,54

*) «Красное Знамя» за 3-X-1925.

**) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 128.

***) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

Зпочатку світова війна, а потім горожанська майже зовсім припинили довоз с.-г. машин на Кубань. Большовики за 6 років свого панування не наладили постачання с. г. машин для Кубані, через те абсолютна кількість їх з кожним роком не збільшується, а зменшується. На наступній таблиці порівняємо кількість де-яких с.-г. машин на Кубані за рр. 1914 і 1925:

С.-г. машини.	Кількість машин.		Ріжниця ±	
	1914 *)	1925 **)	Кількість	% %
Плуги	335.900	235.100	— 100.800	— 30,3
Косілки	68.900	51.800	— 17.100	— 24,5
Сноповязалки	26.400	17.000	— 9.400	— 35,6
Віялки	112.300	75.000	— 37.300	— 33,2
Молотілки:				
a) парові	4.700	4.600	— 100	— 2,1
b) кінні	700	300	— 400	— 57,1

Таким чином, на підставі цих даних можна сконстатувати, що з 1914 р. до 1925 р. кількість плугів зменшилась, приблизно, на 100.800 штук, або на 30,3%, косілок — на 17.100 штук, або 24,5%, сноповязалок — на 9.400 штук, або на 35,6%, віялок — на 37.300 штук, або на 33,2% і т. д.

До такого стану большовицька влада довела за 6 років колись багату країну — Кубань!

Коли большовики завойовували Кубань (1917—1920), вони вели саму ганебну агітацію проти кубанського казацтва й черкесів, проти Кубанської Ради й Кубанського Уряду; вони не спинялись ні перед чим, аби тільки захопити Кубань.

Тепер населення Кубані добре бачить, що дала йому большовицька московська влада. Землю поділили «по числу едоков», кожний, хто хотів, одержав її на Кубані, але чи ліпшою стала од цього доля хлібороба?

Ні, бо більше ½ хліборобських господарств не мають чим виорати цю землю, більше $^2/_5$ — не мають, що запрягти хоч би в чужого плуга!

Самі большовики добре розуміють, що правильне розвязання земельного питання не полягає в розділі її «по числу едоков». Учитель большовиків, В. Ленін, ще в 1917 р. на Всеросійському зїзді Селянських Депутатів заявив:

«Крестьяне часто говорят — земля разгородится, будет вольная земля и вольный труд. Значит ли это, что земля передается всем трудящимся? Нет, не значит!... Землю есть нельзя, а *чтобы хозяйничать, нужно иметь орудия, скот, приспособления, деньги!* Без денег, без орудий хозяйничать нельзя!»***).

Як забезпечена робочою худобою решта господарств Кубані, видно з наступної таблиці†):

*) Д. Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 59—61.

**) «Статистический справочник по Северо-Кавказскому Краю», 1926, стор. 128—129.

***) А. С. Мартынов. «Ленин и аграрный вопрос», 1924, стор. 53.

†) Див.: «Итоги сельско-хозяйственной переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», Ростов, стор. 20.

Округи	1925 рік. %% господарств, котрі мають робочої худоби: 1 шт.	2 шт.	3 шт.	4 шт.	%% господар. без робочої худоби.	Разом %%
Армавірська	23,2	23,9	4,5	3,7	44,7	100
Майкопська	27,0	22,3	3,5	2,8	44,4	100
Кубанська	17,6	27,7	7,0	7,1	40,6	100

Як бачимо, поруч з господарствами, що зовсім не мають робочої худоби (43,3%) значний відсоток, від 17,6 до 23,2, складають господарства, котрі мають тільки одного коня, або вола. Таких господарств тільки по трьох округах Кубані було нараховано р. 1925 — 96.155. Господарства, що мають 2 штуки робочої худоби, складали тільки $^1/_5$, ті — що мають 3 штуки — $^1/_{20}$, приблизно $^1/_{22}$ складають ті господарства, що нараховують 4 штуки робочої худоби й більше.

За даними перепису 1925 р. на Північному Кавказі, з точки погляду забезпечення господарств робочою худобою, відбулись такі зміни в 1920—24 рр.*):

Роки	%% господарств без робочої худоби	з 1 головою	з 2 голов	з 3 голов	з 4 голов	з 5 голов і більше
1920	39,3	16,8	24,6	8,8	6,5	4,0
1924	47,9	24,8	19,6	4,6	2,2	0,9

Кількість господарств без робочої худоби, порівнююче, зросла з 39,3% до 47,9%, — господарств з 1 головою робочої худоби теж, порівнююче, зросла (16,8%—24,8%). З другого боку, % господарств з 2—5 головами робочої худоби зменшився.

Теж саме можна сказати й про забезпечення господарств коровами**):

Роки	%% господарств без коров.	з 1 коров.	з 2 коров.	з 3 коров.	з 4 коров.	з 5 коров.
1920	35,1	37,7	17,7	6,0	2,2	1,3
1924	40,3	41,7	13,0	3,4	1,1	0,5

Порівнююче на обох таблицях 1920 р. з 1924 р., мусимо сконстатувати значне збільшення % господарств пролетарських (без робочої худоби і без коров), і напівпролетарських, і значне зменшення % господарств, котрі мають 3—5 голов худоби.

* * *

Населення Кубані уперто веде тяжку боротьбу за своє існування. Ті сотні тисяч господарств Кубані, котрі не мають ні робочої худоби, ні машин для обробки землі чи вборки врожаю, або мають те й друге в малій кількости, виробили ріжноманітні форми співпраці. Дані сільсько-господарського перепису р. 1925 на Північно-Кавказ. Краєві, що торкаються цього питання, можна представити на такій таблиці***):

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения соверо-кавказской деревни», 1925, Ростов на/Д., стор. 41.

**) Там-же.

***) Див.: «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37.

Райони.	Склад сімьї на 1 господарство.	%% господарств, котрі обробляють свою землю.					
		Своєю худобою і своїм інвентарем.	Своєюхудобою і найманим інвентарем.	Найманою худобою і своїм інвентарем	Найманою худобою і найманим інвентарем	«Спряжкою».	Ріжними способами
Кубанський ..	5,13	21,8	1,7	1,0	27,9	23,7	23,9
Армавірський	4,77	14,3	1,7	0,8	36,4	43,4	3,4
Майкопський	4,67	18,1	2,6	1,1	35,9	28,8	13,5

Своєю худобою і своїм інвентарем в 1925 р. обробляло землю тільки 14,3%—21,8% господарств Кубані, або загалом менше $^1/_5$ частини їх; «спрягаються» для обробки землі приблизно $^1/_3$ господарств; також значний відсоток господарств (27,9%—35,9%) — обробляють землю найманою худобою і найманим інвентарем.

Ці дані свідчать про те, що життєздатних господарств на Кубані в 1925 р. було приблизно $^1/_5$—$^1/_7$ частина, це ті господарства, що мають і свою робочу худобу і свій інвентарь; безумовно нежиттєздатними є господарства, котрі для обробки землі наймають і худобу і інвентарь; тільки по трьох округах (Кубанській, Армавірській і Майкопській) таких господарств нараховано більше 140.000. Коли до цього прирахувати подібні господарства (що наймають інвентарь і худобу) з других районів Кубані (Карачаєво-черкеський — 5.300 господарств, Адигейський — 4.000, Чорноморський — 5.000, Єйський — 12.000, разом 26.300*), то таких господарств по перепису 1925 р. нарахуємо біля 166 тисяч. Маючи на увазі й те, що, за даними того ж перепису, на 1 господарство на Кубані припадає пересічно біля 5 душ сімї, ми прийдемо до висновку, що в 1925 р. до подібних нежиттєздатних господарств належало більше 800 тисяч населення Кубані!.

* *
*

Тепер подивимось, як були забезпечені посівом хлібороби Кубані в 1925 р.

За даними перепису цього року по трьох округах Кубані було нараховано господарств, що не мали зовсім посіву**):

Округи	Без посіву		Склад сімьї на 1 господарство
	господарств	вони складали %%	
Армавірська	11.834	8,3	3,14
Майкопська	4.734	9,0	3,11
Кубанська	25.180	10,7	3,42
Разом	41.748		

*) Див. «Итоги с.-х. переписи по Сев.-Кавк. Краю», стор. 37; стор. 20-В.
**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—136.

Як наведено вище в 1917 р. безпосівні господарства на Кубані складали 29%, а в 1925 р. — 9,8%*), себ-то за пять років майже $^1/_5$ всіх господарств Кубані, котрі були до війни безпосівними, стали засівати. Не дивлячись на цей факт, кількість безпосівних господарств по трьох округах в 1925 р. ще досягала великого числа — 41.748, з населенням, приблизно, в 133 тисячі душ!

Росподіл тих господарств Кубані, що мали р. 1925 посів, можна бачити з наступної таблиці**):

Округи	%% господарств, котрі мали посів в розмірі:											
	до 1 десят.		1,1—4 десят.		4,1—8 десят.		8,1—16 десят.		16,1—25 дес.		25,1 д. і більше	
	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%	господарств	%%
Чорноморська ..	591	10,1	3.051	51,3	1.521	25,1	597	9,6	43	0,7	00	0,0
Майкопська	11.169	21,9	23.831	46,3	9.508	17,9	2.521	4,6	166	0,3	00	0,0
Армавірська ..	10.903	7,9	50.342	35,9	38.444	27,1	24.045	16,9	4.608	3,2	1.002	0,7
Карачаєво-черк..	3.645	22,5	8.157	50,1	2.093	12,7	972	5,3	287	1,7	18	0,1
Адигеє-черк. ..	2.210	11,9	9.051	48,0	5.191	26,5	1.682	8,5	123	0,6	00	0,0
Кубанська	15.608	6,8	63.190	27,4	72.342	27,1	45.025	19,3	8.729	3,7	2.285	1,0
Разом	44.126	10,4	157.662	37,2	129.099	30,5	74.842	17,9	13.956	3,3	3.305	0,7

47,6%

78,1%

З посівом всього 422.950.

З наведених цифр видно: 1) що господарства з посівом до 1 дес. по одних округах Кубані складають 7%—8%, (Кубанська, Армавірська), а по других — 22% (Майкопська, Карачаєво-черкеська), 2) господарства з засівом від 0,1 дес. до 4-х десятин складають в Чорноморській окрузі — 61,4%, Майкопській — 68,2%, Армавірській — 43,8%, Карачаєво-черкеській области — 72,6%, Адигеєе-черкеській области — 59,9% і в Кубанській — 34,2%. Цих господарств нараховано р. 1925 — 201,748, або 47,6%.

Такі господарства самі большовики називають «карліковими».

Господарств, що засівали від 4-х до 8 десятин, було нараховано 129.099, або 30,5%. Подібні господарства большовики називають «маломощными». Середняків нараховано 74.842 господарства, або 17,9%; це ті, що засівають від 8 до 16 десятин і, нарешті, «кулацьких» — 4%.

Таким чином, коли до характеристики положення сільського господарства на Кубані підходити з точки погляду забезпечення населення посівом, бачимо, що «карлікові» і маломощні господарства в 1925 р. складали 78,1%, або більше $^3/_4$ всіх господарств!

Ступінь забезпечення посівом населення Кубані видно також і з наступної таблиці***):

*) Всього по трьох округах 425.466 господарств, безпосівних — 41.748 господарств, або 9,8%.

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 132—144. В нашу таблицю не внесені Ейський, Старомінський і Кущівський райони Кубані, котрі в 1924 р. приєднані до Донської округи.

***) «Итоги с.-х. переписи 1925 г. по Сев.Кавк. Краю», стор. 41.

Округи	Посів в десятинах	
	на 1 господарство	на 1 душу населення
Карачаєво-черкеська	2,9	0,6
Армавірська	5,0	1,1
Майкопська	2,6	0,6
Чорноморська.	3,9	0,7
Адигеє-черкеська	3,9	0,7
Кубанська	5,7	1,1

На одно господарство припадає пересічно 4 десятини посіву, на одну душу — 0,8 десят., при чому забезпечення посівом по округах Кубані значно ріжниться: від 2,6 десят. до 5,7 десят. на господарство і від 0,6 десят. до 1,1 десят. на одну душу, або одні райони забезпечені посівом у два рази краще других районів Кубані. А ці факти знову свідчать про те, що земельна політика большовиків не внесла в станиці рівенства матеріяльного.

В 1910—14 рр. на кожне господарство в Кубанській окрузі припадало 9,7 десят. посіву*), а в 1925 р., як бачимо, 5,7 десят., а по всій Кубані тільки 4 десят.

За даними сільсько-господарського перепису 1925 р., площа посіву на 1 господарство в 1920—24 рр. на Північному Кавказі підлягла таким змінам**):

Роки	% % господарств							
	Без посіву	0,1—2,0 десят.	2,1—4,0 десят.	4,1—6,0 десят.	6,1—10,1 десят.	10,1—16,0 десят.	16,1—25,0 десят.	Більше 25 десят.
1920	24,3	13,7	16,4	12,7	16,5	9,6	4,6	2,2
1924	11,6	17,8	22,7	17,4	18,7	8,6	2,5	0,7

На підставі цих даних, можна сконстатувати, що 1) кількість безпосівних господарств, порівнююче, зменшилась, 2) також зменшилась і кількість господарств, що сіють більше 10 десят., при чому, чим більшу площу засіву мали господарства, тим більший % їх ліквідується, 3) порівнююче, зросла кількість господарств «середняцьких», що сіють 6—10 десят., але 4) разом з тим, росте і кількість господарств напівпролетарських (0,1—2,0 десят.) і «маломощных», котрі разом складали в 1924 р. 57,9%, а з безпосівними — 69,5%. Ці дані знову свідчать про те, що загальний стан сільського господарства Північного Кавказу, а в тому разі й Кубані, з кожним роком гіршає.

* *
*

Вище вже було вказано, що загальний збор хлібів на Кубані складав р. 1920 — тільки 42%, р. 1921 — 27,8%, р. 1922 — 50,5% щорічного збору перед світовою війною (224 міл. пудів).

На жаль, ми не маємо відомостей про врожай і збор хлібів по цілій Кубані за р.р. 1923—25. Само собою розуміється, що значне скорочення

*) Див.: «Кубанский статистический сборник», Краснодар, 1925, стор. 246.

**) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», стор. 40.

площі засіву, відсутність інвентаря і робочої худоби не могли не відбитись на якости обробки землі, а значить і на врожаєві і загальному зборі хлібів. Наведемо тут відомости про врожай і збор головних культур тільки по одній Кубанській окрузі за р.р. 1923 і 1924, разом з тим, порівняємо ці дані з даними про врожай за роки перед світовою війною:

Культури	Пересічно рр. 1905—1914*) За даними Міністерства Хліборобства	Пересічно рр. 1905—1914*) За даними Центрального Статистичного Комітета	1919**)	1923***)	1924***
Жито	71,7	63,8	63,2	51,4	46,3
Пшениця озима .	73,3	64,6	62,4	54,1	52,8
Пшениця ярова .	66,6	58,3	69,1	37,6	29,3
Ячмінь яровий .	80,2	69,6	79,6	39,5	32,8
Овес	74,1	66,4	73,6	44,9	31,1
Кукуруза . . .	98,0	85,7	114,5	71,7	68,6
Сояшник . . .	—	65,5	77,1	61,7	72,0
Картошка . .	329,2	350,4	514,7	236,5	211,7

З таблиці видно, що особливо катастрофично падає врожай ярових культур: пшениці, ячменю, вівса, кукурузи і картошки...

В Кубанській окрузі зібрано було ріжних культур †):

р. 1905—14	113 мілийонів пудів		100%
« 1923	59	«	« 52%
« 1924	57	«	« 50%

Так стоїть справа в Кубанській окрузі, де населення, як видно з вищенаведених таблиць, і інвентарем, і робочою худобою, і землею забезпечено краще ніж по других округах Кубані. Коли по цій окрузі в 1923—24 р.р. збірають 50%—52% того, що давали щороку ріжні польові культури до світової війни, то що ж дістають хлібороби за свою працю в Майкопській, Армавірській і по инших округах?

Відомо, що до світової війни щороку з Кубані вивозилось біля 100 мілийонів пудів ріжних хлібів††) та й само населення харчувалось значно краще ніж по другим районах бувшої Росії; большовики своєю політикою за пять років довели Кубань до такого страшного стану, що на весні 1925 р. самі примушені були для робітників Катеринодару привозити американську пшеницю. Це дуже показний і характерний факт! Треба було зуміти зруйнувати господарство багатої країни настільки, щоб вона на шостому році панування большовицької московської влади примушена була ввозити хліб з Америки!

Так успішно большовики з Москви ведуть Кубань до комунизму!

Може бути, що кого-небудь і ведуть, але тільки не кубанських хліборобів! Добробуть цих большовики сістематично руйнують.

Тепер уже не йде про те, кому стало краще за часів панування большовиків — козакам чи іногороднім. Ясно, що кубанське трудове козацтво

---

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, 1921, стор. 246—262. Дані по цілій Кубані.

**) Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», 1919, стор. 9. Дані по цілій Кубані.

***) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251. Дані по Кубанській окрузі.

†) «Куб. стат. сборник», 1925, 251.

††) «Статистический сборник» за 1918—1923 гг. Москва, 1924.

понесло й несе надзвичайні жертви і людьми і матеріяльно, а що придбали іногородні?

З кого складаються 242 тисячі (57%) господарств, що немають чим орати землю?

А чії то 228 тисяч (53,6%) господарств, що не мають коней?

А кому належать 183 тисячі (43,3%) господарств, котрі не мають робочої худоби?

Кому належать 42 тисячі (9,3%) господарств, котрі зовсім не мають посіву, або 44 тисячі (10,4%) господарств, що сіють менше 1 десятини?

Безумовно, це, головним чином, господарства іногородніх.

В 1925 р. на Кубані була нарахована величезна кількість господарств безпосівних, «карлікових» і маломощних — біля 370 тисяч, або біля 88%.

Поруч з цим, як вже сказано вище, після пятирічного панування большовиків на Кубані збирається врожаю ріжних культур тільки ½ того, що збиралось за рік до світової війни, а це вказує на щорічний недобор в розмірі більше 100 міл. пудів. Коли взяти на увагу те, що р. 1925 на Кубані нараховано біля 423 тисяч господарств, котрі мали посів, то ця втрата на кількости зібраного хліба на кожне господарство, пересічно, буде рівною 264 пудам.

Ніхто не може рахувати за ідеал положення сільського господарства на Кубані перед світовою війною, навпаки, і навіть большовики в своїй літературі вказують на його хиби, на те, що воно було екстенсівним й т. п. Але як же назвати большовицьке господарювання, коли воно дає такі наслідки?

* *
*

Коли ми росцінюємо положення хліборобської Кубані під большовицькою московською владою, розуміється, діло не тільки в тому, наскільки хлібороб запезпечен робочою худобою, інвентарем, посівом, що йому дає земля за його тяжку працю, а і в тому, що з його бере держава в виді ріжних податків і що хлібороб може дістати за свій хліб: яка ціна на продукт праці хлібороба — хліб і на ті товари, що так потрібні хліборобові. Про податок — «единый с.-х. налог» ми вже говорили вище, а про ціни на хліб і на фібричні товари, котрі встановлює комуністична влада, скажемо в розділі «торговля».

* *
*

Комуністічна московська влада називає себе «робітниче-селянською». Попереду ми вже бачили, наскільки вона селянська, до яких злиднів вона довела селян. Тепер порівняємо положення фабрично-за-

водських робітників з положенням хліборобів, візьмимо економичний бік життя.

За радянськими даними по містах Кубані бюджет робітника в місяці лютому 1925 року був такий (в золотих карбованцях)*).

	Катеринодар.	Армавір.	Новоросійськ.	По Краю.
	к а р б о в а н ц і			
Приход . . .	81,18	62,23	75,33	72,91
Росход . . .	74,65	60,13	69,35	68,04
Ріжниця . . .	+ 6,53	+ 2,10	+ 5,98	+ 4,87

Видатки покривають: найом помешкання, топливо, освітлення, харчі, спіртні напитки, табак, господарські видатки, лікування, культурно-освітні витрати, громадсько-політичні, допомога відсутнім членам родини й т. п., словом ріжнородні потреби родини робітника. Прибуток робітника пересічно складав — 72 карб. 91 коп. на місяць, або 864 карб. 92 коп. на рік. Видатки його на місяць — 68 карб. 04 коп., — на рік 816 карб. 48 коп. За покриттям видатків залишається робітникові 58 кар. 44 коп.

Який прибуток має хлібороб від своєї праці?**).

За радянськими даними***) в 1924—25 рр. пропорція польових культур на Кубані була така (в %%):

Округи	Жито	Пшениця	Ячмінь	Овес	Кукуруза	Соняшник	Картопля	Баштан	Трави	Инши
Армавірська . .	0,3	54,8	8,0	1,3	12,9	17,0	0,5	2,8	0,7	1,7
Майкопська . .	0,5	53,6	1,6	4,1	15,9	18,6	1,3	2,2	0,5	1,7
Кубанська . .	1,0	52,8	18,5	1,1	7,3	11,3	0,6	4,0	1,6	1,8
По Краю . .	0,6	53,8	9,4	2,2	12,0	15,6	0,8	3,0	0,9	1,7
				93,6%						

Перші шість культур (жито, пшениця, ячмінь овес, кукуруза, соняшник) займають 93,6% всієї площі посіву. Ці культури являються головним джерелом прибутків кубанського хлібороба.

Що мог уторгувати хлібороб, продавши увесь врожай з 1 десятини, скажемо, в 1924 р.? †).

Культури	Зібрано з 1 десятини пудів	Ціна 1 пуда	Що дала 1 десятина
		К а р б о в а н ц і	
Пшениця озима . . .	52,8	0,93	49,10
Пшениця ярова . . .	29,3	0,93	27,24
Ячмінь	32,8	0,64	20,99
Овес	31,1	0,71	22,08
Кукуруза	68,6	0,85	58,31
Соняшник	72,0	0,91	62,52
Пересічно			40,50

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 336—338.

**) Бюджет кубанського хлібороба ще ніким докладно не виучувався, через те ми не маємо під руками необхідних даних.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 108—109.

†) «Кубанский статистический сборник», 1925, стор. 251, 184—185.

Одна десятина головних польових культур в 1924 р. дала пересічно 40 карб. 50 коп.

Щоб одержати такий прибуток, необхідно було затратити гроші на оранку, на насіння, заплатити за косовицю і молотьбу, що складає біля 25—30 карб. росходу на 1 десятину*), а значить в 1924 р. на харчі і на всілякі видатки залишалось з десятини 10—15 карб.

На харчі на рік на 1 душу треба 15—16 пудів**), а на сімью в 4—5 душ — 60—80 пудів.

А ще ж видатки на одяг, на ріжні господарські й культурні потреби, а ще «единый сельско-хозяйственный налог», на який йде, приблизно $^1/_5$ врожаю!

На жаль, ми не маємо даних про бюджети хліборобів Кубані, через те навіть приблизно не можемо определити, який % всіх прибутків хлібороба-кубанця складають прибутки від польового господарства.

Але коли ми будемо рахувати, що польове господарство на Кубані дає тілько 50% всіх прибутків хлібороба, то увесь його доход при посіві до 4 десятин не буде, пересічно, вищий 300—350 карб., а при посіві в 8 десятин — 640—700 карб.

Ясно, що господарство, котре має посів до 4-х десятин, не може задовольняти навіть мінімальних потреб його хазяйнів, і, у всякому разі, положення подібних хліборобів далеко гірше положення робітників, котрі, як наведено вище, на сімью мають 864 карб. 92 коп. річного доходу.

Такі хлібороби примушені продавати свою працю.

Відомо, що й серед фабрично-заводських робітників є багато безробітних. При таких умовах, де і як можуть заробити члени таких господарств, щоб мати гроші на задоволення самих пекучих потреб? Куди підуть з Кубані оці бідолаги-хлібороби в «отхожий промисел», як це робили до світової війни селяне українських і російських губерень?

* *
*

Большовики давно уже відмовились від проголошеного ними після захоплення влади в 1917 р. принципу — «кожний може обробляти землю тілько власними руками», — уже давно вони примушені були дозволити вживати і в сільському господарстві найману працю. З нижченаведеної таблиці видно, яка кількість господарств і яку кількість робітників наймала в 1925 р.***):

---

*) Оранка — 7—10 карб., насіння — 10 карб., косовиця — 5 карб., молотьба — 4—6 карб.

**) Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 4.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 120.

Округи	Кількість господарств, котрі наймали робітник.		Ними нанято.		
	Абсолютна	%% загальної кількости господ.	чоловіків	жінок	разом
Чорноморська	990	5,0	626	457	1.083
Майкопська	2.155	4,1	1.903	419	2.322
Адигеє-черкеська	803	4,2	784	526	1.310
Армавірська	6.241	4,4	4.759	2.685	7.444
Карачаєво-черкеська	287	1,1	268	19	287
Кубанська	12.600	5,4	8.033	6.873	14.906
Єйський відділ (частина) ..	Даних	не маємо			
Разом	23.076		16.373	10.979	27.352*)

Також большовики завели в сільському господарстві і другий «буржуазний» принцип — оренду землі.

Округи	Кількість господар., кторі арендують землю.	Ними зааренд. десятин						
		За гроші	За натуру	За відробіток	З мірки	Ріжні форми	Форма невідома	Всього**)
Армавірська ..	20.168	17.812	6.930	10.065	9.285	10.860	12.737	67.689
Карачаєвх-черк.	624	5	58	76	326	131	355	951
Майкопська.....	5.208	3.112	934	1.576	662	577	807	7.668
Чорноморська ..	2.271	1.361	829	149	341	—	433	3.113
Адинеє-черкеська	2.582	941	—	98	—	270	5.550	6.859
Кубанська	21.065	23.592	7.443	7.594	17.427	6.593	15.270	77.919
Єйський відділ ..	невідомо							
Разом	51.918	46.823	16.194	19.558	28.041	18.431	35.152	164.199

З таблиці видно, що в 1925 р. 51.918 господарств, або 12,2% орендувало 164.199 десятин землі.

Оренда землі, наймана праця, оренда живого і мертвого інвентаря свідчать про те, що на Кубані й тепер панують самі звичайні для буржуазної держави взаємовідносини поміж хліборобами.

* *
*

Своєю політикою большовики досягли просто блескучих для них наслідків: зруйнували кубанське хліборобство, зробили усіх незаможними! Цей факт визнають і самі большовики. Ось комуніст А. Н. Пономарев про це пише так: «Разом з безпосівними господарствами, кількість котрих значно скоротилась в порівнянні з дореволюційними часами, сільські незаможники, посіви котрих не більші 4 десятин на господар-

*) Ці дані радянської статистики безумовно не відповідають дійсности: наймитів на Кубані в 1925 р. було значно більше. Це видно хоч би з того, що за даними газети «Красное Знамя» в одній Кубанській окрузі в 1925 р. було наймитів у сільському господарстві 28.014 душ, а не 14.906 душ, як це значиться в «Статистическом справочнике по Сев.-Кавк. Краю». А в 1926 р. в Куб. окр. було 30.000 наймитів («Кр. Зн.», за 8-XII-1926 р.).

**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 118.

ство, складають мало не половину усіх господарств сучасного села. Коли додати до них і групу «неустойчивого середняка» (з посівом до 6 десят. на господарство), в їх рядах буде більше $^2/_3$ сучасного селянства!.. За час з 1920 до 1924 р. виселилось або ліквідувалось до $^1/_5$ господарств з посівом не вище 2 десят. на господарство і біля $^1/_7$ господарств з посівом до 4 десят.»*).

Само життя висовує перед кубанськими хліборобами запит: як найти шляхи до кращої долі, як визволитись з під тяжкого гніту, що ось уже більше 6 років гнітить хліборобів Кубані, забірає їх працю, руйнує їх господарство? Як скинути ярмо, що наділи на Кубань московські правителі? Треба кубанцям добре подумати над тим, як найти найліпший шлях до щасливої будучини.

Вдалось большовикам в 1917—18 р.р. нацькувати іногородніх на козаків. Тепер уже добре відомо з їх же книжок, як вони кинули на Кубань 39 дівізію, як вони намагались розбити догоду поміж козаками, горцями і іногородніми, що була вже вироблена й прийнята в грудні місяці 1917 року на спільних засіданнях Кубанської Краєвої Ради і Зїзду іногородніх. Нагла клевета, демагогія, підкуп — все було вжито, аби тільки викликати внутрішню боротьбу на Кубані й на всьому Північному Кавказі!

Позаду страшні криваві сторінки горожанської війни.

Так де ж тепер вихід? Невже в тому, щоб повторювати 1918—26 р.р., невже в тому, щоб знову одна частина населення Кубані зі зброєю в руках одбірала землю у другої, нищила людей і таким тяжким трудом набуте господарство?!

Коли будуть кубанці між собою воювати, прийде стороння сила і знову завоює їх і буде діктувати їм свою волю! Зараз сторонні сили експльоатують Кубань, це вони впрягли і козака і іногороднього у одно ярмо!

Спасіння в обєднанні і в захисті спільними силами від спільного ворога!

* *
*

Вище ми спинили увагу читача на де-яких головних сторонах життя кубанських хліборобів. Коли тепер ми візьмемо на увагу те, які лихі часи переживають наші кубанські хлібороби за останні 12 років: тут і трьохрічна світова війна, й ще тяжча горожанська, тут і надзвичайно важкі «продразверстка», «продналог», «единый сельско-хозяйственный налог», тут і довгий, кривавий, руйнуючий у корінні сільське господарство, процес боротьби за землю на Кубані; тут і нечувана суша 1921 р., сухі й дуже холодні зіми; тут і ріжні шкідники: сарана, польові миші; тут і, порівнююче, низькі ціни на хліб й занадто високі на товари, потрібні хліборобові, й т. п., тоді тільки зрозуміємо, яку велетенську боротьбу мусили вести кубанські хлібороби, щоб не тільки захистити себе й свою родину від голодної смерти, не тільки зберігати своє господарство й підтриму-

*) А. А. Пономарев. «К характеристике расслоения северокавказской деревни», 1925, стор. 61.

вати загальний добробут Кубані, а ще й своїм хлібом годувати «голодающую Россию!»

Далі ми мусимо зазначити, що за останні роки на Кубані робляться зусилля, щоб підняти рівень сільсько-господарської культури, щоб росповсюдити серед широких кол хліборобів необхідні сільсько-господарські знання.

У кожному числі газет, котрі виходять там, зустрічаємо гарно написані статті по ріжних питаннях сільського господарства, де даються поради, як краще вести хліборобство. По станицях організуються агрономичні гуртки й сільсько-господарські курси, влаштовуються по всіх більших станицях сільсько-господарські виставки, а в 1925 році відбулась велика окружна сільсько-господарська виставка в Катеринодарі. В багатьох станицях є свої громадські агрономи, у де-яких станицях організовані взірцеві господарства й т. п. Приклади: «хутор Упорный, Павловського района. При нашей школе организован сельско-хозяйственный кружок. Работой руководит учитель. В с.-х. кружке состоит 80 человек хлеборобов. Есть своя запашка. Библиотечка тоже есть, но небольшая. «Здорове спасибі нашому вчителеві за такий гурток», кажуть хуторяни. («Кр. Знамя». 9. X. 1925).

«Отрадная. По смете РИК'а (районный исполнительный комитет) ассигновано 350 рублей на проведение с.-х. курсов и на последнем заседании рай-бюро агропропаганды решило организовать передвижные с.-х. курсы и обслужить следующие маломощные станицы: Надежную, Подгорную, Спокойную, Передовую, Преградную. Указанные станицы ежегодно страдают от градобития и полеводство не имеет главенствующей роли». («Трудовой Путь» 6. XII. 1925).

Це, як бачимо, робиться заходами самого населення та близької до його інтелігенції. В цьому виявилась «своя», місцева економична політика, а не центральна радянська.

* * *

ПРОМИСЛОВІСТЬ І РОБІТНИКИ.

А. Промисловість. Промисловість на Кубані за мирних часів була на низькому рівні. Щороку оброблялось сирівців тільки на 40—50 мілійонів карбованців*). В 1915 р. на Кубані (без Чорноморської губерні) зарегістровано було 7.994 промислових підприємств, з 21.690 робітниками і оборотом в 36.484.881 карб.; того ж року домовим промислом на Кубані займалось 21.734 душі й ними вироблено ріжних товарів на 7.603.880 карб.

Від 28 серпня 1920 р. й до початку 1921 р. радвлада перевела перепис усіх промислових підприємств по цілому РСФСР. За даними цього перепису**) на Кубані (бувшій Кубанській области і Чорноморській губерні) було зарегістровано 11.363 промислових підприємства, між ними

*) Див.: «Настольный календарь» на 1920 р., стор. 18.

**) Див.: «Статистический ежегодник» за 1918—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 209—211.

2.688 з механичною силою, причому в це число увійшли всі підприємства, як здобуваючої, так і обробляючої й переробляючої промисловости, що мали: 1) окреме помешкання, 2) механичний двигун, 3) найнятих робітників.

З 11.363 підприємств працювало тоді ще 10.720 підприємств з 53.689 робітниками (фабрично-заводської й домової промисловости); з числа працюючих підприємств найманих робітників мали 3.235 підприємств, з механичною силою — 2.438, де працювало 41.650 робітників. Підприємств, що мали робітників в числі не менше 31, було 282, з них працювало 272 (з 32.293 робітниками)*). Ті підприємства, що мали найману робочу силу, розподілялись так: (вкажимо найголовніші):

Види промисловости	Кількість підприємств	Кількість робітників
1. Добування й обробка каміня, глини й т. п.	50	14.118
2. Нафта	7	626
3. Соляна	1	44
4. Металообрібна	464	2.532
5. Виробка с.-г. машин, струменту й т. п.	37	3.217
6. Обробка дерева: лісопильні й фанерні заводи й инші	13	351
7. Хемична промисловість:		
a) жири	5	599
b) миловарні	17	315
c) сірнички та инші	1	79
8. Млинів (парових і водяних)	919	6.242
9. Цукровари	1	394
10. Пивоварні	19	332
11. Табачні	17	1.540
12. Чинбарні	262	2.035
13. Обробка шерсти	21	879
14. Одежа й взуття	466	4.415
15. Залізничні майстерні та инші	15	7.069

Постановою ВСНХ (Всероссийского Совета Народного Хозяйства) від 29 листопаду 1920 р. були націоналізовані всі підприємства приватних осіб та громад, «имеющие число рабочих свыше 5 при механическом двигателе или 10 без механического двигателя».

В наслідок цього розпорядження й на Кубані радвлада забрала до своїх рук фабрики, заводи, млини, олійниці й т. п.

Одначе, дякуючи багатьом причинам, на яких спинятись не будемо, радвладі на Кубані, як і в инших районах РСФСР, не пощастило зберегти велику кількість промислових підприємств в чинности, решту ж підприємств або зовсім позачиняно, або віддано на оренду артілям робітників, станичним виконавчим комітетам, КОВ-ам (Крестьянским обществам взаимопомощи), кооперативам і приватним особам. У своїх руках радвлада залишила більші по кількости робітників фабрики й заводи.

Особливо тяжку кризу кубанська промисловість пережила в 1920—1923 роках; цьому є багато причин, перш за все, військовий комунізм, далі, загальний тяжкий економичний стан РСФСР, голод 1921—1922 року, неуміння робітників керувати фабрично-заводськими підприємствами,

*) В число працюючих Московський Статистичний Комітет поставив і ті підприємства, котрі працювали в 1920 році принаймні декілько днів. («Статистический сборник» за 1920—1922, вып. II, стор. 241)

розладження транспорту, неможливість налагодити постачання сирівців і збут товарів і т. п.

На 1 січня 1923 р., на Кубані було фабрично-заводських підприємств 201, на них було робітників 8.264, службовців — 1.854, разом — 10.118 душ. З цієї кількости фабрично-заводських підприємств в приватних руках було 77 підприємств, з 1.364 робітниками й 303 службовцями, разом 1.667 душ.

Протягом 1923—1925 р. р. радвлада й професійні робітничі організації роблять значні зусилля, щоб підняти промисловість: із державної скарбниці даються гроші на ремонт заводів та фабрик. Так, наприклад, у 1924—25 бюджетовому році тільки по Кубанській окрузі було видано на ремонт 993.434 золотих карбованців. Державні органи й робітничі організації вживають різних заходів, щоб підняти продукційність праці, щоб налагодити своєчасне одержання фабриками й заводами як сирівців, так і замовлень на вже вироблені товари.

Але ці зусилля зустрічають на своєму шляху значні перешкоди й через те, коли стан промисловости брати взагалі, ні радвлада ні робітники на Кубані не мають до цього часу (1926 рік) бажаних наслідків своєї праці. Від цього страждає все населення. Ми тут наведемо заяву селянина Сульєва, сказану ним у місяці грудні 1925 р. на засіданні Краєвого Виконавчого Комітету в м. Ростові: «Мы, как самые низы, должны сказать, что наша районная и сельская промышленность в самом плачевном виде находится! Мельницы стоят и крестьянину приходится несколько верст грязь месить, чтобы пуд муки смолоть. На все на это надо обратить внимание, надо поближе смотреть на наши нужды». Проти цих слів селянина ніхто не протестував ні на засіданні, ні в пресі.

Та й не тільки «мельницы стоят». В газетах частенько читаємо повідомлення про те, що та чи инша фабрика чи завод стоїть. Ілюстрація: «Крапоткін (хутір Романівський біля ст. Кавказької); хладобойня, которая имеет краевое значение и хорошо оборудована, стоит без дела и гниет. Несколько раз ее пускали и вновь закрывали, сокращали и ликвидировали... и, в конце концов, совершенно закрыли».

На початку 1926 р. було «положение маслобойной промышленности... весьма тяжелое. В главнейшем из производственных районов — Кубанском, за отсутствием сырья, остановлено 5 заводов: Армавирский с производственной программой в 2.120.000 пудов, Лабинский — в 890.000 пудов. Белореченский, Северский и Краснодарский — в 1.400.000 пудов. Расчитано 70% рабочих».

«Краснодар. 1-й госгидрогенизационный завод имени Коминтерна 31 декабря 1925 г. стал за отсутствием сырья и простоит две недели. Остановка завода связана с колоссальными расходами: на уплату жалованья 300 рабочим, которые будут двор убирать и т. п.».

В Катеринодарі не працює крохмальний завод.

Таким чином, зі слів селянина Сульєва й наведених прикладів, бачимо, що тяжку кризу переживає на Кубані якраз промисловість, що в найбільшій мірі, здавалось би, забезпечена сирівцями: олійна і млинарська.

З другого боку, зусилля робітників Кубані в 1923—1925 р. р. дали були по де-яких заводах та фабриках добрі наслідки. Це бачимо, як на

роботі окремих заводів, так і на загальній цінности вироблених товарів на Кубані.

Вкажимо тут на роботу Кубанського цукровару й консервної фабрики. Кубанський цукроварний завод почав працювати в 1913 р. Наслідки його праці були такі:

в 1914 р. посіяно	3.514	десят., . .	вироблено	422.584	пудів цукру *)
« 1915 « «	4.000	« . .	«	300.794	« «
« 1919 « «	1.219	« . .	біля	200.000	« «
« 1920 « «				13.512	« «
« 1924—25 р. «				346.559	« «

Якщо відомости за 1924—25 роки відповідають дійсности, Кубанський цукровар у тому році наближається вже до-військової продукційности.

Добре також працювала до 1925 р. консервна фабрика в Катеринодарі; це можна бачити з таких даних:

в 1920 р. вона виробила . .	109.500	коробок	консервів**)
« 1921—22 р. вона « . .	385.399	«	«
« 1922—23 р. « « . . .	623.078	«	«
« 1923—24 р. « « . .	800.000	«	«

Тут теж констатуємо помітний зріст продукційности.

Відродження Кубанської промисловости можна бачити на цінности продукції всієї промисловости Країни. За даними радянської преси, на кожні 100 карб. фабрично-заводської виробки до війни (1913 рік), припадало*):

в 1920 р.	38,50	карбованців
« 1924 «	52,25	«
« 1925 «	68,00	«

| | | | | |

зношеність фабричних і заводських установок — старі машини, словом дуже низький технічний стан їх взагалі.

В радянській пресі ми досить часто зустрічаємо вказівки на це. Наприклад: «Майкоп. Работа спичечной фабрики «Красный химик» хромает во многом. Работа идет плохо не потому, что рабочие не хотят работать хорошо, а потому, что фабрика технически плохо оборудована»*). Того ж 1925 р. один з радянських економистів писав у доповіді наступне**): «изношенность фабрик и заводов (на Північному Кавказі) достигает 50—70 проц. Особенно изношены котлы».

Щоб фабрика чи завод мали можливість далі нормально працювати, необхідно зробити фундаментальний ремонт, необхідно поставити нові машини. Це добре розуміють на Кубані. Але вона не сама розвязує подібні питання: вона просить Ростов, де сидить Виконавчий Комітет Північно-Кавказського Краю, а цей, у свою чергу, мусить просити у Москви дозволу на купівлю машин.

Москва сама не тільки немає чим допомогти, а, як ми вже бачили, озброєною рукою забірає для себе на Кубані все їй потрібне! Москва немає необхідних для Кубані машин, це все є закордоном. Але, щоб одержати машини з-за кордону за свої кошти, обовязково треба дістати дозвіл з Москви, бо в її руках «монополия внешней торговли».

Постачання сирівців для кубанських фабрик й заводів: заліза, сталі, чавуна, жерсті, міді, олива, цінку, бавовни й т. п. залежить теж від Москви. Невчасний довоз на Кубань цих сирівців гальмує або й зовсім припиняє працю заводів. Ось, наприклад, у літі 1925 р. — «ейские заводы ощущают острый недостаток в чугуне для литья. Недостаток чугуна... грозить удорожанием продукции»***).

Велике значіння в роботі фабрик і заводів мають фахові сили й робітники. Ще до світової війни Кубані, як і всій бувшій Росії, бракувало інженірів ріжних фахів. За часів світової й горожанської війни і той малий кадр фахівців, який був раніш, значно зменшився: одні померли чи забиті, другі попали за кордон, а третіх вивезли на північ.

Запозичити фахові сили у сусідів не можливо, бо їх спіткала така ж доля. Через те працюють тепер на Кубані або люде з Центральної Росії або й чужинці†), що не знають цієї Країни. Приїздять вони на Кубань і замість того, щоби, передовсім, придивитись гарненько до обставин і до умов життя, починають навчати других, складати «плани» для праці фабрик та заводів цілої країни, щоб через місяць чи через півроку про ці «плани» заявити — «да, мы сделали просчет».

Ось приклад: на пленумі Північно-Кавказького Краєвого Комітету комуніст Лавров в липні місяці 1925 р. робить величезний доклад на тему «экспортно-импортный план на этот год» (1925—1926), між иншим

---

*) Див.: газета «Молот» за 1925 год, № 1331.
**) Див.: газета «Молот» 5-V-1925.
***) Див.: газета «Молот» за 9-X-1925.
†) На заводі «Саломас» в Катеринодарі працював в 1925 році інженер-німець, пан Маркман, що одержував щомісячно 480 зол. карбованців платні, та командіровочних біля 300 зол. карбованців.

він говорить: «помимо подсолнечного масла, нам придется экспортировать и подсолнечное семя, ибо общий урожай, исчисляемый в 40.000.000 пудов, не может быть переработан нашими заводами. Предполагается экспортировать 5.000.000» і т. п.*).

Для комуніста Лаврова все ясно і через те він склав «гарний план». Цей план правителі Північного Кавказу схвалили. А наслідки такої «планової» роботи олійних заводів ми вже бачили: через півроку прийшлось зачинити 5 великих заводів у тому самому районі, відкіля думали вивозити сояшникове насіння.

Від такого «плану» терпить країна, втрачає держава і на вулицю викидають 70% робітників. Подібних «планів» багато було складено за минулі шість років.

Наведемо тут ще один приклад того, які наслідки має «планове» большовицьке господарювання на Кубані: ось газета «Молот», за 24. IX. 1926 р., сповіщала — «зачинився Кубанський завод «Кубаноль». Безплановість роботи, відсутність учота, роздутий штат службовців і робітників... ось причини, наслідком котрих «Кубаноль» давав величезні страти: в 1922—23 р. «Кубаноль» дав 70.000 карб. страти, в 1923—24 р. — 26.000 карб., в 1924—25 р. — 240.000 карб. За першу половину 1925—1926 р. страта була рівною — 90.000 карб. 27. IX. 1926 спинили останні станки».

До большовиків це був один з самих нових і великих заводів на Кубані, він добре працював, а при большовиках тільки за 3½ роки цей завод дав на 426.000 карб. дефіциту й, нарешті, зовсім припинив працю. Так «планово» працює на Кубані большовицька влада!

* *
*

Успіх праці й взагалі розвиток фабрично-заводської промисловости на Кубані, в значній мірі, буде залежати від того, хто буде керувати господарством цієї Країни, чи вона сама через відповідальних перед її громадянами людей, чи представники московської влади.

Ця країна надзвичайно багата на ріжнородні сировини, є вуголь білий (вода), є вуголь і земляний, є нафта, є повна можливість мати добрі шляхи (водні, залізні, шосовані), населення її працьовите, землі вже замало, щоб зайняти всі робочі руки. Отже, маються всі підвалини для розвитку промисловости. Все залежить від того, хто та як надалі буде господарювати на Кубані!

* *
*

---

*) Мова йшла про Північний Кавказ. На жаль, під руками у нас є відомости тільки про Кубань, де в час миру (1909—13) збірали сояшникового насіння, пересічно, біля 13 мілійонів пудів. Тілько р. 1917 було зібрано 23 міл. пудів. Див.: Мерхалев. «Материалы по экономическому положению Кубанского Края, стор. 15.

В. РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ.

Влада РСФСР називається владою робітниче-селянською. Робітникам влада уділяє найбільшу увагу: на сторожі їх інтересів стоять державні закони, преса, їх захищають партійні й професійні організації. Робітники йшли в перших рядах революції; головним чином, вони організували селянство на боротьбу з дійсною контр-революцією. РСФСР це є перша спроба організувати робітниче-селянську державу. Подивимось, як же живеться робітникам на Кубані.

Як зазначено було раніш, до горожанської війни на фабриках і заводах Кубані працювало біля 20.000 робітників; крім того, за даними сільсько-господарського перепису (1916—1917 р.), по станицях і селах Кубані жило в наймах 72.000 душ обох полів. Після свого приходу на Кубань радвлада шляхом перепису спробувала виявити число працездатного населення на Кубані. За даними цього перепису в другій половині 1920 р. в цій країні було 453.104 працездатних чоловіків та 612.796 жінок, разом 1.065.900 душ, і ті й другі віком од 16 до 50 років*). Із цієї кількости робітників ріжних фахів, мимо тих, що працювали у сільському господарстві, було нараховано 121.058 чоловіків і 65.385 жінок, всього 186.443 душ обох полів.

Кожна працездатна людина обовязково мусила належати до професійної організації людей свого фаху і тільки, маючи відповідний документ від своєї організації, така людина мала право на захист її інтересів та на допомогу збоку держави. В наслідок цього й на Кубані в тому ж році організулалось багато професійних організацій, а саме**):

гірняки	727	членів
робітники по обробці дерева .	2.538	«
робітники по металу . . .	5.380	«
харчові робітники	5.523	«
будівельники	5.978	«
текстільщики	1.579	«
швачки	2.362	«
транспортники	11.475	«
чинбарі	4.390	«
друкарщики	1.916	«
стекольщики . . .	470	«
тютюнники	2.294	«
хеміки	4.242	«
транспортники-місцеві . .	3.434	«
залізничники	25.375	«
робітники землі й ліса . . .	7.967	«
народнього харчування . . .	3.468	«
комунального господарства . .	3.410	«
робітники розумової праці:		
a) мистецтво	3.558	«
b) медико-санітари	13.145	«
c) просвіта	4.782	«
d) нар-сполучення	3.650	«
e) радробітники	18.542	«
Разом	136.165	членів

*) Центральні статистичні установи в РСФСР самі зазначають, що цей перепис не був повним: не все населення Кубані було ним охоплено. «Стат. ежег. за 1918—1920 р., вып. II.

**) «Статистический ежегодник», 1918—1920 гг., Москва, вып. II, стор. 158—159.

Порівнюючи загальну кількість робітників ріжних фахів (186.433 д. обох полів) з кількістю членів професійних організацій (136.165 душ обох полів), бачимо, що значна кількість (біля 50.000 душ обох полів) робітників у 1920 р. всеж таки не увійшла в склад професійних союзів.

Робітники обовязані були працювати на державу там, де вона їм укаже; натомість держава (теоретично) мала на своєму обовязкові: харчування робітників, мусила одягати їх і давати помешкання.

В Катеринодарі й по других містах, а також по де-яких станицях були організовані громадські їдальні, де робітники діставали собі страву. Само собою розуміється, що радвлада не мала можливости годувати всіх робітників; звичайно, страву діставали далеко не всі й не в тому розмірі, як це було б необхідно. З часом такий спосіб стравування робітників залишили. Забезпечення робітників стравою, одягом і т. п. почали переводити через кооперативи, де це було можливо. Державна радянська влада, порівнюючи, по низьких цінах, давала для цих кооперативів харчові продукти, мануфактуру і т. п.

Щоб забезпечити робітників помешканням, у всіх містах і по де-яких станицях Кубані були реквізовані будинки, куди й вміщали робітників та їх родини. Але це не розвязало задовольняюче питання про квартирі, бо за останні 10—15 років населення міст подвоїлося, в той час, як нових будинків не ставилося і через те в містах ще в 1926 р. і робітники й не робітники живуть в дуже скрутних житлових умовах. Наприклад, в Катеринодарі на 1 душу населення припадало в 1925 р. 4,9 квадратових метрів (проти 9, що положено по радянських законах).

Із 10.000 домів у Катеринодарі муніципалізовано 1.119 будов, які виносять 45% всієї житлової площі. Щоб схарактеризувати, настільки гостро стоїть житлове питання в Катеринодарі, можна вказати на те, що в 1926 р. цілі родини жили в норах під кручею біля Кубані.

Зорганізовані «житлові кооперативи» теж майже ніякої фактичної допомоги в цій справі не подали за браком коштів на нові будови.

Ми знаємо, що це питання стоїть гостро в усіх державах Європи, навіть в Англії, де в самих широких розмірах будівнича діяльність провадиться на кошти держави, великих міст, банків, робітничих кооперативів і т. п.

* * *

На жаль, ми не маємо відомостей про те, скільки робітників всіх фахів живе на Кубані після її районування в осени 1924 р. За радянськими даними на Північно-Кавказському Краєві їх було:

на 1. X. 1924. . .	500.000 душ
на 1. X. 1925. . .	610.000 »

В склад фахових організацій входило:

1. X. 1924.	.	367.340 душ*), або	73% всієї кількости
1. X. 1925.	.	433.377 « *), «	71% « «

З цього числа членів професійних союзів на Кубань припадало*):

*) Див.: «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», 1926, стор. 345.

Округи і автономн. обл.	Всього членів профсоюзів	З них %% до загальної кількости. Робітників.	Службовців.
Кубанська	69.203	53,2	46,8
Адигеє-черкеська	3.361	29,7	70,3
Армавірська	37.200	53,1	46,9
Карачаєво-черкеська	2.522	19,9	80,1
Майкопська	15.415	58,4	41,6
Чорноморська	26.975	60,9	39,1
Донська (Ейський відділ)	Відомостей немає.		
Разом	154.676		

В літку 1925 р. в Кубанській округі наймитів по станицях зареєстровано 28.014 душ, з числа котрих в робітничі союзи входило тільки 3.699 душ, або 13%.

Большовики ведуть серед робітників саму енергійну агітацію за вступ їх в професійні організації, одначе біля 27—29% робітників зовсім не вступають в ці большовицькі професійні союзи. По станицях Кубанської округи в професійні союзи не записалось 87% наймитів. Через що ж майже $^1/_3$ робітників не вступає в професійні організації?

Здавалось би, що наймитам, роскиданим по станицях, більш потрібно було б вступати в професійні союзи, щоб захищати свої професійні інтереси!

Необхідно підкреслити й другий факт, а саме, в професійних союзах на Кубані службовці складають, порівнюючи, досить значний відсоток — від 39,1% в Чорноморській округі до 80,1% в Адигейській, навіть в Кубанській і Армавірській округах в професійних організаціях службовці складають біля 47%.

* *
*

Безробіття. У попередньому розділі — «Промисловість» ми на прикладах пояснили, в якому досить тяжкому стані знаходиться промисловість на Кубані, а ще раніше говорили про те, в яких скрутних умовах там живуть хлібороби. Наслідком всього цього є безробіття: люде не находять праці ні в місті, ні в станиці. Наведемо далі де-які дані про безробітних на Кубані, при чому зовсім не будемо торкатись перших трьох років перебування Кубані під радвладою, бо це були роки руйнації, голоду, крови! Візьмемо останні 1924—1926 роки.

Скільки безробітних нараховували за ці роки? За даними Ради професійних робітничих організацій у Ростові, на Північному Кавказі безробітних було в 1924 р.: 1. I. — 36.000 душ об. пол., 1. IV. — 40.000, 1. VII. — 38.000, I. X. 42.000 і 1. I. 1925. — 73.000. Себ-то кількість безробітних за один 1924 рік зросла з 36.000 душ до 73.000 душ, або на 202,8%. За офіційними даними — «бірж праці» 1. I. 1925 безробітних було — 28.313. Розуміється, ближче до дійсности будуть відомости професійних організацій, що регіструють всіх безробітних, котрі звертаються до цих організацій. За тими ж офіційними даними безробітних було: 1. VIII. 1925. — 33. 976. 1. X. 1925. — 28.418.

По регістрації професійних організацій на Північному Кавказі було безробітних: 1. X. 1925. — 65.701*), 1. VII. 1926. — 82.770 душ о. п.**), в той же час членів професійних союзів нараховано біля 500 тисяч душ**). Таким чином, літом 1926 р. безробітні складали 16,5% всіх робітників Північного Кавказу, або кожний 6-й робітник не мав праці.

У самому Катеринодарі було безробітних: 1. XII. 1925. — 5.213, 1. I. 1926. — 6.327. В Армавірській окрузі — 1. VII. 1925. — 6.703, 1. X. 1925. — 6.092, у Новоросійську 1. IX. 1925. — 2.617 душ.

Із всього числа безробітних, зареєстрованих на офіційних «біржах праці», на початку 1926 р. допомогу одержувало тільки 11.134 душ, себто менше третини офіційно зареєстрованих. Чим жила решта безробітних, не відомо. У Армавірі, наприклад, із 2.000 безробітних допомогу одержувало 1.287 душ, у розмірі від 8 карб. 08 коп. до 14 карб. 40 коп.

Щоб знайти собі заробіток, безробітні організуються у ріжного рода колективи. На I. VI. 1925 р. таких колективів у Катеринодарі було 19 з 624 членами (461 чоловіків і 163 жінок).

Але подібні колективи не мають оборотових коштів, не мають також грошей на започаткування роботи й через те вони далеко не всі життездатні. Не диво, що разом зі звістками про відкриття нових колективів, читаємо в радянській пресі повідомлення й про ліквідацію уже існуючих колективів безробітних. На території Північно-Кавказського Краю в 1925 р. в колективах безротітних було всього 3.612 членів. Вони допомагають боротьбі з безробіттям, але, при загальній економичній кризі, їх значіння не дуже помітне.

Крім безробітних, котрі купчаться по містах Кубані, ще більше безробітних роскидано по станицях. Їх стан ще гірший, бо ні професійні організації, ні радянська влада не допомагають їм, бодай в тих розмірах, як це робиться в містах***).

Таким чином, число безробітних на Північному Кавказі, а значить і на Кубані збільшується з кожним роком; безробітних було:

1. I. 1924.	36.000 д.
1. I. 1925.	73.000 д.
1. VII. 1926.	82.770 д.,

або за 1½ року збільшення на 229%. Для Північного Кавказу це числа страшні! Руйнація сільського господарства й друга криза фабрично-заводської промисловости і надалі будуть збільшувати голодну армію безробітних†).

Розуміється, що не тільки економична політика большовицької влади на Кубані й на всьому Північному Кавказі є причиною того, що тут утворюється з кожним роком все більша армія голодних. Кубань є частина СССР: ті причини, які викликають зріст безробіття по других країнах, діють і на Кубані. В розділі «Земельне питання» наведено було

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 353.

**) Газета «Молот» за 24. IX. 1926.

***) Див.: газета «Молот». № 1365.

†) Газета «Советский Юг» за 9. XII. 1926, повідомляє, що в осени цього року безробітних на Північному Кавказі було вже 102.575 душ.

довшу цітату з большовицької газети для характеристики того, як на Кубань з цілого СССР йдуть люде, шукаючи вільної землі. Так і з безробітними: вони, вишукуючи праці, снують і сюди і туди по широких теренах «соціялістичної держави».

«З ріжних районів Республіки», говорив в місяці вересні 1926 р. комуніст Белінькій на з'їзді комуністів Північно-Кавказського Краю, — «безробітні приходять в наш край і осідають тут... Ми в цьому році витратили на безробітних $1^1/_2$ мілійону карб.; по одному тільки Ростову видано 150 тисяч карб.; асігновано 320 тисяч на громадські роботи. Але всі ці заходи не вистарчають, щоб утримувати стотисячну армію безробітних! Ось через що треба добиватись плану й регулювання переброски робочої сили. Це тим більше необхідно, що це питання з часом починає перетворюватись в політичне питання: чим більше поліпшується матеріяльний стан тих, котрі працюють, тим гостріше стає ріжниця поміж працюючими і безробітними». («Молот» за 24. IX. 1926.).

З цієї заяви комуніста Белінького довідуємось, що за 8 місяців 1926 р. на безробітних Північно-Кавказького Краю держава видала $1^1/_2$ міл. карбованців. Як би большовики видавали на кожного безробітного тілько 40 коп. на день*), пересічно, то на 80.000 безробітних протягом 8 місяців вони мусили б видати 7.680.000 карб.; видано фактично тільки $1^1/_2$ міл. карб., або 19,5%, меньше $^1/_5$ потребної суми, а значить, підтримка видавалась $^1/_5$ безробітних: 15—16 тисячам.

А чим же жили 64—65 тисяч безробітних? Як відомо, в буржуазних державах (Англія, Франція, Германія і т. д.) допомога видається всім безробітним, а от у большовицькій СССР так $^4/_5$ безробітних Північно-Кавказького Краю такої допомоги не отримують.

Чи повірять ці голодні люде в те, що большовики ведуть їх до соціялізму чи ні?! А чи повірять большовикам мілійони членів сімей пролетарських і напівпролетарських хліборобських господарств Північного Кавказу?

* * *

Ті робітники, які мають заробіток на фабриках і заводах, живуть, порівнююче, добре. Для прикладу вкажемо на заробітки робітників чинбарень у Катеринодарі. За даними Московського «Центрального Статистичного Управління», в 1913 р. вони заробляли пересічно 268 карбованців за рік, або 22 карб. 33 коп. за місяць; в 1924 р. заробіток їх виносив од 70 карб. до 86 карб. 54 коп. на місяць, а в 1925 р. від 82 карб. 15 коп. до 108 карб. 08 коп.**). У всіх груп фабрично-заводських робітників Кубанської округи заробітна платня, пересічно, рівнялась: в 1923—1924 році 44 карб. 79 коп., а в 1924—1925 — 50 карб. 80 коп.

За радянськими даними в 1924/25 р. робітник мусив платити 1 карб. 92 коп. за те, за що в 1913 р. він платив тільки 1 карб., себ-то реальна заробітна платня в 1924/25 р. була рівна не 50 карб. 80 коп., а 26,4 карб.

*) В Чехословацкій Республіці видається на день, пересічно, біля 50—55 коп. На Північному Кавказі видають, пересічно, 40 коп. на день.

**) Див.: газета «Молот» за 9. X. 1925.

Даних про заробітну платню по других округах Кубані не маємо під руками. На Північному Кавказі в 1924/25 бюджетному році фабрично-заводські робітники діставали таку платню, пересічно:

папірники	46,19	карб.
деревообробл.	43,54	«
слюсарі	50,84	«
друкарщики	51,82	«
харчові	47,44	«
кравці	44,01	«
водники	53,36	«
гірняки	37,86	«
чинбарі	65,64	«
будівельники	45,83	«
ткачі	42,73	«
хеміки	52,33	«
комунальники	51,84	«
залізнодорожники . . .	49,86	«

* *
*

Як відомо, успіх праці державних як і инших заводів і фабрик залежить не тільки від технічного влаштування й других чинників, зазначених на відповідних містах розділу — «промисловість», а, також в значній мірі і від ступня технічної підготовки самого робітництва, від його трудової дисципліни й уміння господарювати на тому чи иншому підприємстві.

Радянська економична преса констатує, що заробіток робітників зростає скорійше ніж продукційність їх праці. Так, коли порівняти заробіток робітників Північно-Кавказького Краю й продукційність праці їх на кінці двох років — 1924 і 1925, побачимо, що за рік заробіток робітників піднявся на 28,2%. а продукційність праці їх тільки на 18,2%. Через те у відповідному розмірі зростає собівартість товарів, які виробляє фабрика чи завод, а споживає, головно, хлібороб.

Є й другі явища, загрожуючі успіхові праці, це прогули робітників та простої фабрик і заводів. На фабриках і заводах Північно-Кавказького Краю за першу чверть 1924—1925 господарського (жовтень — грудень) року було зарегістровано 7.324 чоловіко-днів простоїв, а за жовтень—грудень 1925—1926 р. простоїв уже було 10.000 чоловіко-днів, що покаує збільшення простоїв на 36,6%.

Ще страшнішим явищем є прогули робітників, які в 1925—1926 р. теж збільшились на 37.2% проти 1924—1925 р. Тільки за жовтень—грудень 1925 р. на кожного робітника припадає 8 прогуляних днів. при чому за прогуляні дні було заплачено 67.964 карб., як щоденна платня 24.529 робітникам; ці ж прогули викликали затримання в виході продукції на 329.258 карбованців*).

Таким чином, порівнявши останні три місяці 1924 р. з тими ж місяцями 1925 р., констатуємо, що 1) заробіток зростає скорійше продукційности праці. 2) кількість прогуляних і простояних днів в 1925 р.

*) Ці всі дані взяті в газети «Молот», за 1926 р.

теж значно зросла проти р. 1924, а від цього вироблені товари мусять бути продані дорожче, ніж слід, щоб мати можливість повернути гроші, видані робітникам за прогуляні й простояні дні. Вже не говоримо про якість вироблених товарів.

Далі, маємо такі відомости про стан державної промисловости Північно-Кавказського Краю в січні місяці 1926 р.

«По предприятиям С.-К. Края, пише газета «Молот», количество предприятий с 132 в декабре (1925 р.) сократилось до 125 в январе (1926 р.), т. е. произошло относительное уменьшение количества работающих предприятий на 5,3%. Точно так же сократилось число дней работы этих предприятий с 3.207 до 2.888, т. е. на 9,9%. В этом же месяце имеем сокращение числа отработанных человеко-дней на указанных предприятиях на 4,8%. Особенно важно отметить происшедшее за этот период сокращение числа человеко-дней, отработанных непосредственно на производстве, а именно: декабрь показывает цифру 426.827, январь — 407.910, т. е. абсолютное уменьшение на 18.917 человеко-дней. Далее следуют такие факты: увеличивается число дней, потерянных вследствие прогулов: в декабре прогульных человеко-дней было 71.732,, в январе — 78.397, т. е. увеличение прогулов на 6.665 человеко-дней. Наряду с этим вырисовывается другой, не менее угрожающий фактор, т. е. потеря человеко-дней вследствие простоев предприятий. Простои увеличились с 6.294 до 7.122 т. е. на 828 человеко-дней. Декабрь дал продукции на 10.468.658, январь на 9.443.363 или уменьшение на 1.025.295 довоенных рублей. В то же время заработная плата на одного рабочего в день в червоном рубле поднялась с 2 руб. 69 коп. в декабре до 2 руб. 77 коп. в январе». (Газета «Молот» за 1926 рік. № 1370).

Гарно працюють! Прогуляли 18.917 чоловіко-днів, продукції дали менше на 1.025.295 золотих карб., але платню збільшили!

Коли підрахуємо, що коштували державі тільки прогуляні й простояні дні на фабриках і заводах Північно-Кавказького Краю за один місяць січень 1926 р., то одержимо 218.425,58 червоних карбованців. Державна радянська скарбниця заплатила робітникам цю величезну суму грошей за прогуляні й простояні дні, а з кого ж вона взяла ці кошти?

Газета «Молот» за 28. X. 1926 р. сповіщала, що за 9 місяців 1925—1926 г. «в подведомственной Сев.-Кав. Крайсовнархозу промышленности, вследствие простоев и прогулов, недовыработано продукции на 15.454.000 рублей. Одни прогулы по неуважительным причинам дали недовыработку продукции на 3.756.000 руб. За три первые квартала прошлого хозяйственного года (1925—26) количество прогулов выразилось в 834.700 человеко-дней. По сравнению с соответствующим периодом 1924—25 хозяйственного года количество прогулов увеличилось на 325.500 человеко-дней. В то время, как в 1924—25 хоз. году на каждого рабочего приходилось 22,7 человеко-дней прогулов, в 1925—26 хоз. году их было — 24,3 человеко-дней».

Радянська влада й преса ведуть досить енергійну боротьбу за підвищення продукційности праці робітників, за краще господарювання. За минулі роки праці маються помітні досягнення, але ще й досі в багатьох відношеннях на фабриках і заводах СССР не досягнуто, навіть, того, що було в Росії перед світовою війною.

Розуміється, що перед робітниками стоять величезні завдання! Досягнення норми продукційности, що була перед війною, ще не означає, по сути, серйозного успіху. Це, може, й має значіння, як доказ того, що радвлада й робітники можуть працювати без капіталистів і їх влади. Але чи має це велике значіння, коли становище фабрично-заводської промисловости СССР, продукційність праці робітників, кількість і якість вироблених товарів, брати в порівнянні з наслідками праці фабрик та заводів у державах з високою техникою, з високою загальною культурою?

До світової війни американські с.-г. машини були кращі й дешевші на Кубані, ніж машини російської виробки. А що ж буде через 5—10 років? Хай на землях бувшої Росії буде досягнуто того, що було перед війною. Чи задовольнить це потреби населення?! Чи товари російської виробки будуть дешевші, ніж товари заграничні (машини, мануфактура і т. п.)?

Цікаво тут навести слова відомого комуніста Троцького, сказані ним у січні місяці 1926 р. на зїзді текстільщиків СССР у Москві. Порівнюючи положення текстільної промисловости в «соціялістичній Росії» з положенням текстільних фабрик у капіталистичній Америці, він сказав:

«число веретен, що припадає у нас на 135 мілійонів населення — є $7^1/_2$ мілійонів. У Сполучених Державах (Америка) на 112 мілійонів населення — 38 мілійонів веретен, тоб то в $5^1/_2$ разів більше. У нас на душу населення на рік виробляється тканин $2^1/_2$—3 фунти, а в Сполучених Штатах — 30 фунтів. Загальна вартість текстільної продукції, коли взяти в довоєних карбованцях, у нас дає біля міліярда карбованців, а в Сполучених Штатах — 14 міліярдів карбованців. На 1.000 веретен у Сполучених Штатах, завдяки правильній організації та високій техніці, працює $2^1/_2$—$3^1/_2$ робітників, а у нас $7^1/_2$ робітників. Механичних двигунів на одного робітника у нас припадає 1 кінська сила, а то й менше, а в Сполучених Штатах — $4^1/_2$ кінських сили. Річної продукції на одного робітника у нас припадає на 1.500 карбованців, там — на 3.500 карб. на рік».

При таких умовах, чи зможе російська фабрика продавати для Кубані, скажемо, ситець по такій ціні, як Сполучені Штати?

Коли Кубань примушена купувати для себе фабрично-заводські товари, то відкіля ці товари можна дістати кращі й, порівнюючи, дешевше, з Росії чи з Европи й Америки?

* * *

ТОРГОВЛЯ.

За даними «Центрального Статистического Управления в Москве*) в 1909—1911 р. р. Кубань довозила щороку, пересічно, між иншим такі товари *(в тисячах пудів)*:

каміного вугіля й коксу	7.665
сільско-господарських машин	1.387
машин фабрично-заводських	722

*) Див.: «Статистический сборник» за 1918—1923 г.г., Москва, 1924.

залізних, сталевих і инших виробків	1.220
заліза, сталі, чавуна, бляхи не в виробках (півсирівці)	2.287
міді, свинцю, цинку не в виробках	12
бавовни	43
овечої вовни	30
бавовняної тканини	548 (137 мілійонів аршин)
вовняної тканини	85 (5.950.000 аршин)
обробленої шкури	43
барв	74
чаю	45

Вивозила щороку (пересічно) в тисячах пудів:

пшениці	57.672
жита	1.967
ячменю	31.355
вівса	775
пшеничної муки	6.124
житньої муки	782
макухи	6.900
сояшникового насіння	5.757
мяса	13
битих птахів	9
яєць	13
масла коровьячого	5
коней	3
птахів живих	7
льону	1
кож вироблених	81
вовни	230

Товари перевозились як по залізницях (Владікавказька, Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Єйська), так і по річці Кубані і по Чорному й Азовському морях. Рух пароплавів в Кубанських портах за 1913 р. видно з наступної таблиці:

Порти	Закордонні пароплави		Каботаж близький і далекий (пароплани)	
	Прибуття	Одхід	Прибуття	Одхід
Новоросійськ	509	490	2.262	2.265
Єйськ	1	2	1.421	1.428
Темрюк	31	31	276	274
Анапа	6	6	775	775
Приморсько-Ахтарська	38	39	418	418
Тамань	—	—	361	362
Геленджик	2	1	1.003	995
Туапсе	—	1	1.079	1.081
Джубга	—	—	287	288
Сочі	—	—	915	915
Всього	587	570	8.797	9.001

В 1914 р.*) торговлею на Кубані займалось 19.392 особи (не козаків — 18.138, козаків — 1.254). Обороти торговельних підприємств у тому ж році були рівні — 230.400.000 карбованців.

* * *

*) Див.: «Кубанский календарь» на 1920 р., стор. 19.

Світова війна в значній мірі загальмувала довоз і вивоз товарів з Кубані. Уже в 1916 р. торговля переживала кризу, особливо страждало постачання найнеобхідних товарів для населення станиць, крім того дуже були піднялись ціни на ці товари. Населення було надзвичайно цим незадоволене, наслідком чого в 1916 р. на Кубані, та й по других областях, пройшла хвиля «погромів лавок».

За часів горожанської війни потреба населення Кубані в привозних товарах задовольнялась теж не в повній мірі.

Радвлада привезла на Кубань в 1920—1922 роках невеличку кількість товарів і, в першу чергу, видавала ці товари робітникам по містах. Товарів було так мало, що їх не вистарчило для задоволення потреб навіть саміх робітників. У станиці дійшло тоді товарів зовсім мало та й продавались вони по надзвичайно високих цінах, так, наприклад, у січні місяці 1921 р. ситець продавався по 2.938 карбованців за аршин*), прості чоботи — 10.000 карб. за пару, а вже у місяці липні того ж року за 1 аршин ситцю платили — 6.000 карб.; сіль у січні місяці 1921 р. коштувала 750 карб. за фунт, в той час як на пшеницю, ячмінь і т. п. радвлада назначала дуже низькі ціни (60—75 карб. за пуд).

Ми вже говорили на початку нашої статті, що найголовніщим своїм завданням на Кубані радвлада ставила — добування хліба для Росії. Хліб та инші засоби для харчування радвлада не тільки просто забірала у населення (дивись розділ — «продподаток»), а й «купувала» по твердих цінах. Населення зобовязане було дати для представників радвлади, або залежним від неї організаціям («хлебопродукт», «центро-союз» й инші) по твердих цінах «излишки хлеба».

Щоб пояснити, що значили для населення ці «тверді ціни», ми вкажемо, що, наприклад, у другій половині 1920 р. забірали у населення Кубані й Ставропольщини пуд жита за 60 карб., пуд пшениці за 75 карб., а на базарі ця ж пшениця продавалась в Ставропольщині того ж 1920 р.**) в липні місяці по 4.250 карб. за пуд, у жовтні — 7.500 карб. за пуд, а в січні 1921 р. — 13.250 карб., себ-то, пересічно, за півроку по 8.666 карб. за пуд, або в 115 разів дорожче, чим за неї платила радвлада.

Заготовлення збіжжя й фуражу на Кубані по твердих цінах за 1920—1923 р. р. дало для радвлади дуже гарні наслідки. Кількість хліба, «купленого» на Кубані за ці роки, ми порівняємо з валовим збором урожаю, що дасть можливість бачити, який відсоток всього урожаю на Кубані було «куплено»; з другого боку, поруч з даними про Кубань поставимо й дані про Московський район (8 губерень):

Райони	1920—1921			1921—1922			1922—1923		
	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовл.	%	Валовий збор	Заготовлено	%
	тисячі пудів			тисячі пудів			тисячі пудів		
Кубанський	94.144	36.581	38,8	62.281	5.076	7,6	113.044	28.675,2	25,0
Московський	95.899	7.845	8,2	96.952	15.707	16,2	122.602	22.107,0	18,0

*) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 113—114.
**) Див.: «Статистический ежегодник», 1918—1920, стор. 106.

Крім хліба, «купували» худобу, сіно, овочі, картошку, мед і т. п. За ті ж роки всього (хліба, худоби, овочів, сіна й т. и.) було «куплено» по цінах до світової війни:

Райони	1920—1921	1921—1922	1922—1923	Разом
	В тисячах карбованців			
Кубанський .	53.913	9.688	32.504	96.105
Московський .	25.731	30.425	33.346	89.502

Таким чином, ріжних харчових засобів й фуражу за три роки на одній Кубані «куплено» більше, ніж у восьми губерніях Московського району, не дивлячись на те, що Кубань в 1921 р. голодувала*).

* * *

Нам не вдалось зібрати відомостей про те, що і на яку суму большовицька московська влада «купила» на Кубані в 1923—24 господарському році. На підставі ріжних даних можна думати, що за цей рік було «куплено» тут не менше, ніж в р. 1924—25.

В 1924—25 р. большовиками було «куплено» на Кубані**):

Культури	Округи							Разом
	Чорномор-ська.	Майкопська.	Карачаєво-черкеська.	Армавір-ська.	Адигейська.	Кубанська	Ейський, Старомин-ський і Куп-ський райони***)	
	в пудах							
Пшениця.....	248.006	304.710	8.572	5.520.946	16.524	10.384.954	2.832.000	19.315.712
Ячмінь	22.563	29.000	1.219	329.071	—	2.006.347	368.000	2.756.200
Жито	—	—	—	—	—	4.222	52.600	56.822
Кукуруза	—	—	9161	350.475	—	1.000	—	360.636
Сояшникове насіння	88.684	817 783	17.535	7.599.046	13.145	6.023.299	1.430.000	15.989.492
Льон	—	—	—	22	—	342	9.700	10.064
Просо	4.000	—	—	119.800	—	—	250	124.050
Инші	74.800	3.342	—	227.400	—	465.181	25.000	795.723
Разом	438.053	1.154.835	36.487	14.146.760	29.669	18.885.345	4.717.550	39.408.699
Макуха	44.000	37.000	2.000	1.682.000	—	1.248.000	866.000	3.879.000
Всього	482.053	1.191.835	38.487	15.828.760	29.669	20.133.345	5.583.550	43.287.699

В 1924—25 господарському році «купували» те, що вродило в 1924 р. В розділі «Сільське господарство», на підставі большовицьких даних, було сконстатовано, що в цьому році (1924) на Кубані зібрано врожаю ріжних культур тільки $^1/_2$ того, що збиралось щороку до світової війни, себ-то набрано біля 110—112 мілійонів пудів. З цієї кількости біля $^1/_5$ або 20—22 мілійонів пудів большовики взяли, як «единый сельско-хозяйственный налог». Залишилось біля 90 мілійонів пудів.

*) За офіційними радянськими відомостями на Кубані з голоду вмерло не менше 70.000 д.

**) Див.: «Стат. справочн. по Сев.-Кавк. Краю», стор. 261—272.

***) Для определення кількости «купленого» по районах Ейському, Старомінському і Кущівському беремо ½ «купленого» по новій Донській окрузі, в склад якої входять ці райони. *П. М.*

За даними статистики*) на задоволення тільки своїх потреб для Кубані щороку до світової війни було необхідно:

	в тисячах пудів.
жита	7.076,9
пшениці	65.876,3
ячменю	27.248,8
вівса	13.468,3
кукурузи	7.541,6
проса	2.433,9
гречки	133,5
гороху і квасолі . . .	194,4
картошки	21.433,5
разом	145.407,2

Коли потребу Кубані определяти, не беручи на увагу картошки, то і то одержимо величезне число — 123.973.700 пудів. Далі візьмемо на увагу й те, що засівається тепер на 500—600 тисяч десятин менше, ніж до світової війни, а значить на насіння йде теж менше на 4½—6 мілійонів пудів; також худоби тепер теж менше в порівнянні з роками до світової війни, а значить менше витрачається зерна на її корм. Одначе це зменшення не дасть великого числа. З другого боку, треба взяти на увагу й те, що населення Кубані, в порівнянні з роками до війни, безумовно, збільшилось. Про це ми вже говорили в розділі: «Земельне питання».

Взявши все це на увагу, річну потребу Кубані в зернових хлібах можна б определити, приблизно, в 120 мілійонів пудів. Вище було сказано, що після внесення «единого сельско-хозяйственного налога» на Кубані в 1924—25 р. залишилось біля 90 мілійонів пудів, себ-то менше потреби Краю на 30 мілійонів пудів. Один цей факт характеризує тяжкий стан Країни.

Але це не спиняє московську владу! З 90 мілійонів пудів вона ще «купує» по встановленних нею занадто низьких цінах 39½ мілійонів пудів.

Крім того, в тому ж році «куплено» на Кубані рогатої худоби і свиней — 21.760 штук, шкур — 150.000 штук, вовни — 32.000 пудів, смушків — 87.000 штук і т. п.

* * *

На прикладах, що торкаються 1920 р., ми вже показували, що по сути значить ця «купівля». І в наступних роках радвлада вживала всіх заходів, щоб весь час удержувати низькі ціни на пшеницю, ячмінь і т. п. В 1924—1925 господарському році радвлада думала добре заробити на купівлі хліба у населення по низьких цінах й на продажу його по високих цінах за кордоном, через те в літні місяці 1925 р., наприклад, пуд ячменю в Кубанській окрузі купувався й по 50—60 коп.**), а аршин ситцю продавався тоді ж по 40—80 коп., або за пуд ячменю можна було дістати тільки 1 аршин ситцю.

*) Див.: Е. Е. Яшнов — «Производство, перевозки и потребление хлебов в России». Дм. Мерхалев в книжці — «Материалы по экономическому положению Куб. Края», 1919, стор. 5, говорить: «Потребление Кубани определено по формуле: годовое потребление равно годовому производству плюс годовой ввоз минус годовой вывоз».

**) «Красное Знамя» за 21. VII. 1925.

За радянськими даними*) за 1 пуд житньої муки можна було купити:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
цукру	8,5 фунт.	3 фунт.	7 фунт.
соли	190 ,,	17,5 ,,	66 ,,
ситцю	9 арш.	3 арш.	7 арш.

Далі, за радянськими ж даними:

	в 1913 р.	в 1924 р.	в 1925 р.
1 фунт цукру коштував	14,5 коп.	39 коп.	33 коп.
1 ,, соли ,,	1,0 ,,	6,7 коп.	5 ,,
1 аршин ситцю ,,	13—17 коп.	60—90 коп.	40—80 коп.
			В 1926 р.**)
1 дюймова дошка ,,	80—90 коп.		5 карб.
1 вершкова доска ,,	2 кар.—2 кар. 50 коп.		9 ,,
1 полувершкова ,,	3 кар.—3 кар. 50 коп.		11 ,,
1 рейка 1/2 дм. ,,	60—80 коп.		3 ,,
1 пуд шпагату ,,	8—10 карб.		40 ,,
1 пуд пшениці	80 коп.—1 карб. 10 коп.		1 карб. 20 коп.

Ці порівняння досить виразно говорять про те, як на Кубані тепер бідує хліороб, бо результати своєї праці він продає принаймні в три-чотирі рази дешевше, ніж то було перед світовою війною.

Ці порівняння говорять і про те, в яких умовах живуть там дрібні радянські службовці, що заробляють 18—40 карбованців на місяць. Особливо ж тяжке положення десятків тисяч людей, що живуть без постійного заробітку.

Радянські журналісти пишуть у газетах, що підчас виборів до станичних рад в 1926 р. «кулаки» вели агітацію серед бідноти, вказуючи на те, що «радянська влада у нас (кулаків) забірає, а вам (бідноті) нічого не дає». А про що говорять цифри, які ми беремо майже виключно з радянських джерел?

* * *

З другого боку, велика ріжниця поміж цінами на речі сільсько-господарської продукції й цінами на речі фабрично-заводської промисловости свідчить і про те, що фабрично-заводських товарів продукується в СССР занадто мало, що радянська промисловість не в силах задовольнити попит населення на ці товари.

Вихід є єдиний і ясний — купити необхідні товари за кордоном і дати їх населенню. Кубань і до війни багато товарів одержувала з-за кордону (с.-г. й инші машини і знаряддя, шпагат і т. п.), або з земель, що не входять тепер у склад Росії (Лодзь, Варшава, Білосток й инші). За свої сирівці (збіжжа, табак, цемент, поташ, вовну й т. п.), вона могла б дістати й тепер потрібну кількість товарів з-за кордону.

В 1921 й 1922 р.р. кубанцями й за кордоном і дома вживались зовсім практичні кроки, щоб дати Кубані необхідні товари. В наслідок цієї праці в осени 1922 р. приїздила до Праги делегація кубанських коо-

*) Див. газету «Трудовой Путь» за 7. X. 1925. Армавір.

**) «Красное Знамя», № 37, за январь 1926 р. Ціни на складах державних.

ператорів. Кубанські кооперативні організації, що вміли до світової війни и підчас цієї війни, а також горожанської вести торговлю, зуміли б і тепер зібрати серед населення необхідні для Європи товари, вивезти їх за кордон, а відтіля привезти на Кубань мануфактуру, с.-г. машини й знаряддя, цвяхи й т. п. Але на цьому шляхові стала Московська радянська влада та її організація — «Внешторг» («внешняя торговля»), що зосереджує в своїх руках усю торговлю з-за кордоном цілого величезного СССР, й Кубань не одержала товарів.

Щороку Кубанський Виконавчий Комітет складає окремий програм торгових операцій Кубані на наступний рік. Потім цей план поступає на розгляд до Виконавчого Комітету Північно-Кавказького Краю, а далі вже йде на розгляд і затвердження Москви. Такий трьохповерховий порядок проходження торговельного плану викликає значні непорозуміння серед самих представників комуністичної влади в Катеринодарі, Ростові й Москві.

Згаданий уже нами комуніст Лавров на офіційному засіданні Виконавчого Комітету в літі 1925 р. говорив наступне: «Москва должна учитывать, что Северо-Кавказский Край нуждается в утверждении нашего плана быстрее, чем в других частях Союза... Президиум Крайисполкома поставил в центре вопрос, чтобы для нашего края то количество товаров, которое надо ввезти, давалось бы совершенно самостоятельно»*).

Як бачимо, представники тієї ж Москви, такі ж самі комуністи, сидючи на Північному Кавказі, вже помітили добре, що саме життя вимагає необхідність розірвати ланцюги, якими централістична Москва сковує економичне життя цілої багатої Країни. Залежність Північного Кавказу від Московської влади дуже шкодить економичному розвиткові цієї Країни, а в тому разі й Кубані.

Із тієї ж доповіді комуніста Лаврова довідуємось, що Північний Кавказ в 1924—1925 р. вивіз ріжних товарів на 70 мілійонів карбованців (хлібо-фуража на 29 мілійонів карб., нафти на 28 мілійонів і т. п.) і Виконком гадав, що треба Країні повернути принаймні частину взятого у неї добра — довезти сюди потрібні для неї товари. Але й на таку, здавалось би, зовсім природню річ, треба мати дозвіл Москви.

А які наслідки? Відповідь на цей запит дамо словами комуніста Лаврова: «в отношении импорта Крайисполком в прошлом (1924—1925) году вынес постановление о ввозе в наш край на 12.000.000 различных заграничных машин и медикаментов, но Москва значительно урезала этот импортный план — до 3.525.000, т. е. дала только 25% того, что мы просили». Висновок який? З населення взяли по низьких цінах на 29.000.000 хлібофуражу, а на місто взятого не хотять дати цьому населенню, та знову за його ж гроші, сільсько-господарські машини і знаряддя, які для нього дійсно потрібні для продукції того-ж хлібофуражу.

В 1925—1926 р., по плану Краєвого Виконавчого Комітету в Ростові, передбачалось вивезти з Північного Кавказу, а, значить, головним чином, з Кубані, ріжних товарів на 275.000.000 карбованців. «Раз мы предполагаем такой колоссальный экспорт», казав комуніст Лавров, «то, конечно, мы должны расчитывать на то, чтобы ввезти как можно больше

*) Газета «Молот» за 14. VII. 1925.

товара, с таким расчетом, чтобы потребности хозяйства, промышленности, городского и сельского населения были бы совершенно прочно удовлетворены».

Думка вірна, але комуніст Лавров був примушений додати до цього — «Мы решили просить Москву ввезти заграничных товаров на 39.000.000 рублей... общая нужда в сельско-хозяйственных орудиях будет определяться в 12.854.000 рублей... Наиболее существенным вопросом является вопрос о тракторах... мы, по плану, предполагаем получить 2.500 (тракторов). Мы имеем реальное обещание (Москвы) о 800 штуках... Ввоз для переоборудования промышленности должен выразиться в цифре 20.000.000 рублей». Ці слова комуніста свідчать про те, на які колосальні суми треба ввезти тільки за один рік товарів з-за кордону для задоволення потреб країни!

На шляху до задоволення цих потреб сидить Москва, яка є, власне, не тільки «капіталістичний комісіонер», що бере з країни гроші й за ці гроші довозить їй потрібні товари, ні, вона не тільки «гандлює», вона також «регулює»: бере по надзвичайно низьких цінах у населення продукти його праці, а взамін дає йому й мало товарів і по високих цінах. Коли бере, добре заробляє, а дає, то знову заробляє, та найголовніше — не дає того, що так потрібно для населення. Це твердження ми зараз зробимо наочним прикладами, взятими з життя Кубані за 1924—1925 рр.

Газета «Красное Знамя» (за 1. XI. 1925 р.) констатує: «в истекшем 1924—1925 хозяйственном году потребности Кубанского населения были удовлетворены: мануфактурой на 49%, обувью — на 72% и сельскохозяйственными машинами на — 53%». За липень, серпень і вересень місяці 1925 р. необхідно було для Кубані заліза 2.000.000 пудів, довезено 176.000, або 8%; у серпні місяці лісних матеріялів потрібно було 700 вагонів, довезено 150 вагонів — 21,4%, мила довезено 50% потреби. На місяці жовтень—грудень 1925 р.*) необхідно було:

1) підошви 18.000 пуд., дали — 8.600 . . . . . 42%
2) чобіт і ботиків 87.000 пар**), дали — 18. 681 пар . 20,7%

«Особенно остро стоял вопрос с подошвой, футовыми товарами и крестьянскими мягкими; в данное время особый острый недостаток ощущается в заграничных хромовых товарах» — пише газета «Красное Знамя».

Заліза сортового необхідно було — 65.000 пуд., дали — 13.000 пуд. — 20%
Заліза на стріхи необхидно було — 60.000 пуд., дали — 10.000 пуд. — 16,7%
Скла необхідно було — 1.300 ящиків, дали — 500 ящиків — 38%
Лісних матеріялів небхідно було — 1.160 вагонів, дали — 267 вагонів — 23%

Таким чином, за липень—грудень 1925 р., по определенню большовиків, потреба Кубані в ріжних фабрично-заводських товарах була задоволена:

заліза	8% — 16,7%
лісних матеріялів .	21,4% — 23%
чобіт і ботиків .	20,7%

*) Див.: «Красное Знамя» за 1926 р., № 27.

**) За даними книжки Мерхалева — «Материалы по экономическому положению Кубанского Края», стор. 37, на душу населення припадало взуття 2,65 пари, а в іногородніх — 2,12 пари, пересічно — 2½ пари. На Кубанську округу в 1924—25 р. треба було б 3½ міл. пар.

Чи краще стало в 1926 р.? На цей запит комуністична преса дає таку відповідь:

«Недостаток в лесоматериалах имелся большой, при чем само качество их далеко не удовлетворяло потребностей» — пише газета «Красное Знамя» (№ 27 за 1926 р.). Це так обережно говорять про якість матеріялів на державних складах, а що ж там було в дійсности, коли вже не може мовчати комуністична газета? Ціни на ці самі матеріяли указані вже нами вище.

В тій же газеті читаємо (№ 17 за 1926 р.): «в настоящее время главную нужду рынок ощущает в мануфактуре... Совершенно нет на рынке грубошерстных суконных товаров, а на них то и наибольший спрос. До сих пор затянулся кризис в железо-скобяных товарах. Особенно сильно чувствуется отсутствие кровельного и сортового железа... Ощущается недостаток бумаги и карандашей, особенно в станицах. Это вредит нормальной работе школы».

Для характеристики якости товарів наведемо ще такі цітати з радянських газет: «Молот» (15. X. 1925.) пише: «Крапоткин. В Кубчерпайторге имеется много гнилого товара. И вот, когда приходит какой-либо покупатель, все равно за какой покупкой, ему обязательно всучат 15—18 катушек гнилых ниток или же пожарную кишку, а если не хотите брать этого, то убирайтесь из магазина — нет вам ничего!»

Спроби привезти фабрично-заводські товари з-за кордону дали негарні наслідки. Газета «Трудовой Путь» (8. X. 1925) пише: «привезенный из-за границы сатин французского и австрийского производства по прочности и в отделке неудовлетворителен». В радянській пресі писалось, що з-за кордону в 1925 р. був привезений ситець такої якости, що сорочки розлазились за тиждень. Відомо, що в осени 1925 р. була роскрита величезна панама з закупками товарів за кордоном. Де-кого з радянських шахраїв було покарано, але чи стало від цього краще населенню Кубані?

Ось що говорить інспектор наркомвнуторга (Народного Комиссариата внутренней торговли) про торговлю на Кубані після того, як він ознайомився з нею в осени 1925 р.: «на рынке промышленных товаров установлен целый ряд ненормальностей. Одно из безобразнейших явлений этого рода — это, прежде всего, «нагрузка» или «принудительный ассортимент» (себ-то, бери те, що дають!). Это дело практикуют все оптовики, маскируя этим, собственно говоря, вздутие цен. В станицы дают мохнатые полотенца, шолковые повязки, дорогие сукна, платки не подходящих размеров, анекдотические «близнецы» сковороды. Мы говорим об электрофикации, но есть станицы, которые по три месяца не видят у себя керосину! Отсутствует сахарный песок, подсолнечное масло, нет кровельного железа, леса, не хватает мануфактуры».

Чи можна краще схарактеризувати положення торговлі на Кубані? Це ж говорить не контр-революціонер-емігрант, а свій рідний комуніст! Заліза немає, натомість «шолковые повязки», «говорим об электрофикации», а нема керосину: в 1925 р. на Кубані нема олії.

Це все на шостому році господарювання на Кубані московської радвлади. І це все констатує не кубанець (який, звісно, з дебільшого є «контр-революціонер»), а агент тієї ж самої влади, що трохи совісними очима глянув на кубанську дійсність!

Великий біль і жаль за долю населення мусить стискувати серце кожному, хто бачить таку «торговлю», такі способи й методи постачання товарів для того населення, яке по низьких цінах з примусу дало до рук радвлади десятки мілійонів пудів пшениці, ячменю і т. и., здобутих дуже тяжкою працею! Заплатило воно не легкий «единый сельско-хозяйственный налог», оддало за безцінь ще на сотні мілійонів карб. збіжжа, худоби й инш., забрали його синів до «красної армії», поділили всю землю і на всіх, а йому за його гроші не дають конче потрібних для нього товарів!

Ми далеко стоїмо від тієї думки, що кубанцям хтось повинен був допомагати! Ні, для них одно є необхідне — щоб їм тільки не шкодили. За кордонами СССР є багато товарів і добрих товарів, і їх кубанці змогли б дістати при допомозі своїх кооперативних організацій, аби тільки не ласкава політика «матушки Москвы».

Але чи можуть взагалі завойовники не шкодити завойованим? Чи може Кубань без боротьби звільнитись від большовицького панування?

* * *

Хто ж провадить при большовиках торговлю на Кубані? На жаль, ми не маємо відомостей за всі роки і по всій Кубані. За даними «Статистического справочника по Северо-Кавказскому Краю», в місяці лютому 1925 р. на Кубані було нараховано всього 10.684 торговельних підприємств. котрі мали річний оборот в 169.576.000 карб. Розподіл цих підприємств по округах Кубані і по тому, хто веде торговлю, покажимо на наступній таблиці*):

Оборот в тисячах карбов.

Округи і Автон. обл.	Торговельні підприємства							
	Державні		Кооперативні		Приватні		Всього	
	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот	Кількість	Оборот
Чорноморська	38	24.294	94	6.956	1.165	6.768	1.297	86.018
Майкопська	12	107	165	2.573	854	3.319	1.031	5.999
Армавірська.....	82	12.219	299	11.648	2.117	12.858	2.498	36.725
Карачаєво-черкеська	5	95	68	765	292	996	365	1.856
Адигес-черкеська ..	6	57	43	376	23	57	72	490
Кубанська	264	27.449	730	29.918	4.427	29.121	5.421	86.488
Ейський, Старо-мінськ. Кущівський **)	відомостей немає.							
Всього	407	64.221	1.399	52.236	8.878	53.119	10.684	169.576
%%	3,8	37,9	13,0	30,8	83,2	31,3	100	100

*) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 202—244.

**) Ейський, Старомінський і Кущівський райони, як це расказано вже вище, складають частину Донської округи з центром в м. Ростові. В місяці лютому 1925 р. по цій окрузі нараховано 5.059 торговельних підприємств з оборотом в 164.518.000 карб. Не маємо даних, на підставі яких можна було б відокремити згадані райони Кубані, котрі увійшли в Донську округу.

Державних і кооперативних підприємств нараховано було 1.806, або 16,8%, а приватних — 8.878, або 83,2%. Оборот державних — 37,9%, кооперативних — 30,8% і приватних — 31,3%.

Тяжко сказати, наскільки дані цієї таблиці, складеної на підставі офіційного статистичного збірника, виданого в 1926 р. в Ростові н/Д., відповідають дійсности.

Для порівняння наведемо далі дані про торговлю тільки по Кубанській окрузі, взяті нами зі звітів про торговлю, уміщених в газеті «Красное Знамя»:

1) 1923—1924 р. торговельних підприємств по Кубанській окрузі було всього — 7.029; державні складали — 2%, кооперативні — 8% і приватні 90%.

2) 1924—1925 р. — всього підприємств — 8.153, із них державних — 4%, кооперативних — 10% і приватних — 86%.

В літі 1925 р. — всього по Кубанській окрузі — 9.831 торговельне підприємство, із них — в станицях 60%. За першу половину 1925 р. станична торговля мала 37.133.035 карбованців обороту. На кооперацію припадає 37% цієї суми. В Катеринодарі в 1925 р. було 3.970 торговельних підприємств, із них державних — 134, кооперативних — 122, приватних — 3.711. Між ними: гуртових — 250, решта — роздрібні.

Як бачимо, не дивлячись на «внешторг» і «внуторг», приватний торговець в життю Кубані відграє значну ролю.

* *
*

Не дивлячись на досить тяжкі обставини, все ж помалу стала відновлятись торговля Кубані з-за кордоном: в 1925 р. почали вивозити цемент: до портів Ближнього Сходу і до Америки, табаку вивезено 20.000 пудів, риби — 80 вагонів до Турції, 1.100 тон поташу до Німеччини і т. и. Помалу відновляється рух і в кубанських портах: за місяць вересень 1925 р. до Новоросійська прийшло 56 чужоземних пароплавів (французьких — 3, англійських — 22, італійських — 13, грецьких — 16, єгипетський — 1, німецький — 1), а одпливло — 36, каботажних прийшло — 2 і одпливло — 2, в Єйську був в тому ж місяці 1 грецький пароплав і в Ахтарях — 1 англійський. Чужі пароплави вивозять, головним чином, зерно.

Якої якости товари та в якій кількости й по яких цінах дістає Кубань за взяте у неї добро, ми вже бачили.

* *
*

ШЛЯХИ.

Шосовані. Царська Росія теж забірала з Кубані все, що тільки могла, й зовсім не дбала про її добробут. Коли візьмемо, наприклад, шосовані шляхи (шоссе), то Кубань, в порівнянні в цьому відношенні з любою державою Європи була найзанедбанійшою країною. В Румунії на 100 квадратових кілометрів припадає 21,14 кілометрів шосованих дорог, а на 1.000 душ населення — 4,22 кілометрів. На Кубані — на 100 квадратових вер. — 0,24 верстви шосованих шляхів і на 1.000 душ населення — 0,38 верстви. Відомо всім, яке величезне господарське значіння мають добрі шляхі для господарського й культурного розвитку країни. В Кубанській окрузі на 7.271 вер. колісної дороги шосованого шляху припадає 59 верстов.

Що ж зроблено радвладою для поліпшення шляхів? До 1925 р. не тільки не проведено ані одного вершка шосованого нового шляху, а й старі (Катеринодар-Тахтамукай, Брюховецька-Переяславська, Канівська-Стародеревянківська, Прочноокопська-Армавір і инші) не ремонтувались. В 1925 р. був розроблений план на проведення 313 вер. нових шосованих шляхів (за 6.573.000 карбованців), але комуніст Рабинович, що розробляв план, сам казав, що коли по кошторису округа будуть давати на шляхи те, що нині дають (80.000 карб. на рік), то й цей малесенький програм буде переведений в життя тільки за 100 років.

Залізниці. Тепер скажимо коротко про стан залізниць. Усі залізниці Північно-Кавказького Краю (Владікавказька, Армавір-Туапсінська, Чорноморсько-Кубанська, Єйська й инші) тепер обєднані і управління ними провадиться з міста Ростова. З низченаведеної таблиці видно, скільки вантажу й пасажирів перевозилось цими дорогами за 1913, 1922—1923, 1924—1925 роки:

	1913 р.	1922—23 р.	1924—25 р.
пассажирів . .	9.731.000	5.000.000	9.255.000
вантажу (грузів)	590.000.000	219.000.000	442.000.000

Далі порівняємо кількість паротягів та вагонів за 1924—1925 р. з кількістю їх за 1914 р.

	1914		1924—25		Зменьшення	
	кількість	%%	кількість	%%	кількість	%%
паротяги .	806 *)	100	632	79,0	174	21,0
вагони . .	29.374**)	100	19.120	65,2	10.254	34,8

За 10 років кількість паротягів зменшилась більше ніж на 174, або на 21%, а кількість вагонів зменшилась на 10.254, або на 34,8%. Загальний стан залізниць можна схарактеризувати наступними заявами найбільше відповідальних радянських урядовців на Північно-Кавказьких залізницях: «состояние путевого хозяйства создает не только угрозу невыполнения намеченных планов по грузо-перевозкам, но и угрозу в смысле безопасности движения» («Молот» 18. IV. 1925).

---

*) Тільки на дорогах Владікавказькій і Ейській.
**) На Владікавказькій, Армавір-Туапсинській і Ейській.

«После разрухи состояние дорог ухудшилось. Основной капитал на одну версту линии до войны составлял 117.471 руб., а в 1924 году — всего — 76.490 руб., или 65,1% («Молот» 31. 1. 1926).

«Изношенность парового хозяйства округа составляет 50%—60%», — свідчить газета «Молот».

Не тільки не будуються нові залізниці, конче необхідні для краю (Лабинська-Старе Житло, Катеринодар—Ключева—Туапсе, Славянська—Темрюк—Тамань), але до 1926 р. не ходили зовсім потяги між Славянською й Кримською та не продовжувано будування залізниць Невиномиська—Теберда й Сосика—Медвеже, яких не закінчено було до революції.

Знаючи про все це, ми дивуємось тому, яку колосальну працю й уміння виявили прості робітники, техничний персонал і інженіри Північно-Кавказьких залізниць, щоб при надзвичайно несприятливих умовах досягти тих значних наслідків праці, які спостерігаємо, наприклад, за 1924—1925 р.: залізниці перевезли 9 мілійонів пасажирів і 440 мілійонів пуд. ріжнородного вантажу та дали мілійони чистого прибутку. Шкода тільки, що цей прибуток стався — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей», як про це дізнаємося з постанови президії Краєвого Виконавчого Комітету («Молот», 18. IV. 1925); розуміється, прибуток пішов до Московської кишені.

«Президиум Крайисполкома признал такое положение совершенно недопустимым и не отвечающим интересам края» — справедливо проголошує далі газета «Молот».

А як дивиться на це Москва, коли своєю політикою руйнує залізниці Північно-Кавказького Краю?

Стан залізниць настільки тяжкий, що вже не можуть мовчати навіть агенти московської влади — теж комуністи!

Москві скрізь потрібні бариші і вона їх одержує з залізниць, — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей». Паротяги зносились на 50%—60%, основний залізничний капітал зменшився на 34,9%, мається явна загроза безопасности руху, а комуністи тягнуть і тягнуть у Москву не тільки те, що можна перевозити по залізницях: пшеницю, ячмінь, худобу й т. и., а ще й з самої праці залізниць видавлють бариші!

Кавказькі комуністи кричать: «Ратуйте! Така політика недопустима і не відповідає інтересам Краю». А що б сказало з приводу цього населення завойованої країни, як би тільки воно мало можливість одверто висловити свої погляди. Руйнуються залізниці, що будувались 50 років, псуються шляхи, котрі збудовані кубанськими станицями: Чорноморсько-Кубанська, Армавір-Туапсинська, Єйська. Унеможливлюється нормальный економичний розвиток Краю в майбутньому.

Це так робить влада, котра називає себе комуністичною, котра працює під гаслом: «Будуймо соціялизм!» Навіть буржуазні держави тепер не роблять того в своїх колоніях, що робить комуністична влада на Кубані!

Всі дійсно соціялістичні і прогресивні партії давно вже ведуть боротьбу за визволення колоній буржуазних держав, а чи не слід вести боротьбу за визволення колоній, що залежать від комуністичної Москви?!

Чи лекше населенню Кубані від того, що московська комуністична влада щороку зтягає з цієї Країни десятки й сотні мілійонів карбованців і розсилає ці гроші комуністам цілого світу?

Чи не так же боляче давить плечі працюючих верств буржуазне ярмо в Африці, в Азії і по других краях, як комуністичне на Кубані?

* *
*

ОСВІТА.

Революційні події по станицях та хуторах Кубані, голод 1921 року та його наслідки і, майже, повна руйнація економичного життя взагалі, усунення козачого населення від громадських справ і громадського господарства по станицях й т. п. в надзвичайно шкідливий бік відбились на стані школи на Кубані.

До приходу радвлади на Кубань усі початкові школи, за винятком шкіл «церковних» і «іногородніх», утримувались на кошти станичних козачих громад. Як відомо, при кожній школі була «Шкільна Рада», що складалася з окремо обраних на станичній раді членів, далі в неї входили: отаман станиці, завідуючий школою та представники учителів. На обовязку «Шкільної Ради» лежало повне матеріяльне забезпечення школи. «Шкільна Рада» була безпосереднім й органичним звязком поміж школою й станичною радою. Крім початкових шкіл було на Кубані в 1919 р. 180 шкіл «вищих початкових» (4 класи середньої школи), що утримувались, за дуже невеличким винятком, те ж на станичні кошти.

В 1919 р. початкових та вищих початкових шкіл на Кубані (без Чорноморської округи) було — 1.571, в них вчилось біля 160.000 дітей, учителів було біля 4.500 душ. У початковій школі р. 1919 витрачалось на 1 учня, пересічно, 103 карб. на рік, а у вищій початковій школі — 228 карб. за рік*), або на всі початкові й вищі початкові школи станиці витрачали щороку, приблизно, біля 20 мілійонів карб.

І вересня 1919 р. на Кубані середніх шкіл було 151, серед них дві українських, вчилось в них біля 13.000 учнів. Існувало також дві середніх сільсько-господарсько-техничних школи (в Григориполіській і Новощербинівській) і одна середня технична школа (в Майкопі), учительський інститут і пять учительських семинарій, з того числа одна українська; инших професійних шкіл було 124.

На початку 1919 р. в Катеринодарі був одчинений Кубанський Політехничний Інститут, в 1919—1920 шкільному році в ньому вчилось 2.665 студентів*).

* *
*

Радянська влада, перш за все, старі назвиська шкіл перемінила на нові: замісць «початкових», «вищих початкових», «гімназій», «реаль-

*) Див.: «Кубанский календарь» на 1920 р., стор. 53.

них», «семинарій» і т. п. були вжиті інші назви — школа першого ступня (4-х річна), школа другого ступня (семилітка і девятилітка), подтехникум (бувша семинарія), сільсько-господарський техникум й т. п.

Далі почалась «переподготовка» вчителів. Щороку вчителів збірають на курси, де їм читають «політграмоту» (политическую грамоту). У школі має право залишитись тільки той, хто складе встановлений іспит з «політграмоти». Правове положення вчителя погіршало, він залежав від усіх: від комісарів, від членів комуністичної партії, членів комсомолу; всі вони не розумілися у шкільній справі.

Стан учителя й школи за перші роки панування большовиків на Кубані радянська преса характеризує так: «шкраб» (школьный работник) — это было голодное, до обморока напуганное революцией существо, потихоньку свыкшееся с неполучением пайков и убогого жалованья и по инерции продолжавшее учить грамоте в нетопленных школах»*).

Багато з старих підручників було заборонено, а нових ніде було дістати. Школи мусили приймати участь у ріжних політичних святах, що йшли одно за другим. На перші місця в школах піднялись люде, які, в першу чергу, своєю поведінкою задовольняли представників влади та пануючої комуністичної партії.

Матеріяльний стан шкіл став дуже тяжким, бо 1) станичні громадські каси були порожніми, 2) «Шкільні Ради» були зліквідовані й на їх місце поставлені нові «Комитеты содействия», 3) шкільні земельні участки були відібрані у шкіл. Станична громада, або «Комитет содействия», або й просто група батьків наймали вчителя за умовлену кількість пудів пшениці на місяць і він приймався за свою тяжку працю. Не тільки не було коштів на нові будови для шкіл, а й старі помешкання ні за що було оправляти. У значної кількости шкіл не було паперу, чорнила, підручників. Зімою школи, здебільшого, не топились, а через те вчителі й діти мерзли, або й зовсім припинялось навчання.

Зараз зовсім не маємо ні можливости, ані наміру писати історію шкільної справи на Кубані за часів радвлади (1920—1926). Нам хотілося б тільки в коротких словах згадати про шкільництво на Кубані за ці часи.

Дуже сумні й тяжкі для неї були роки 1920—1923. В той час, як радвлада оголосила рішучу боротьбу з неписьменністю серед дорослих, великий відсоток дітей шкільного ріку за ці роки не попадав зовсім до школи. Тяжке політичне й економичне становище Кубані, розуміється, не могло не відбитися на стані школи.

* *
*

Початкова школа в 1924—26 рр.

Починаючи з 1924 р. положення школи начеб трохи покращало, вона ніби-то стала загоювати свої глибокі рани, принаймні про її болячки стали з більшою увагою писати в радянських газетах та жур-

*) Газета «Молот» за 5. VII. 1925.

налах. Щоб схарактеризувати положення кубанської школи в 1924—25 й 1925—26 шкільних роках, ми звернемось знову таки до радянської преси, добре знаючи наперед, що ця преса не стане малювати занадто чорними барвами роботу радвлади на Кубані, скоріш — навпаки. Ось газета «Молот» (за 16-VI-1925), характеризуючи радянську школу взагалі, пише так:

«Подбор инспектуры, в особенности на местах, далеко не удовлетворяет требованиям момента. Некоторые из них не имеют не только авторитета, но вызывают законнейшее недоумение по поводу их пребывания на столь ответственных местах. Подбор заведующих школами также оставляет желать много лучшего. Квалификация их далеко недостаточна. Наблюдается разложение «командного состава»: буйство, драки, п'янка, картишки и т. п. «Переподготовка учительства дает пока чрезвычайно слабые результаты. Отрыв от центра по этой линии, отсутствие фактического руководства приводят места к тому, что при огромной затрате сил (вернее, варения в собственном соку) получается в итоге апатия».

Отже на шостому році господарювання в школі представників радвлади ми бачимо: «разложение командного состава — буйство, драки...» «переподготовка дает чрезвычайно слабые результаты» і т. п.

Далі там же читаємо: «весьма часто приходится наблюдать непролазную грязь (в школах). В детях не прививают бережливого отношения к предметам первой необходимости, а, между прочим, задача школы — воспитать будущих хозяйственников и строителей. С формальными навыками, т. е. с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо. Наблюдаются случаи, что ребята четвертой группы (4-го отделения) едва-едва по своей грамотности соответствуют второй группе... Родители протестуют против такого положения вещей в школе, но их утешают выставками, лепкой, рисунками... Применение новых программ, без соответствующих пособий (даже для учителя), привело к тому, что дети разучились читать, писать и владеть правильно речью... Многочисленность праздников и торжеств, отнимающих для предварительной подготовки целые недели от учебного времени, требуют неимоверного напряжения сил со стороны учащих и учащихся, бьющие, главным образом, на показную сторону, в конце концов, вызывают у детей и учительства одно утомление и безразличие к работе. Родителей учащихся второй ступени чрезвычайно волнует половой вопрос»...

Так характеризується радянська школа самими комуністами в 1925 р., а через рік, в літі 1926 р., завідуючий народною освітою на Кубані, комуніст Потапов, про кубанську школу пише так: «в последнее время обострились некоторые вопросы, потребовавшие принятия серьезных мер к изжитию, а именно: 1) трудность осуществления программ вследствие обширности материала и неподготовленности учителей и учащихся, 2) *ужасающая безграмотность учащихся, с каждым годом все углубляющаяся.* Учащиеся слабо усваивают технику чтения, письма, арифметических действий и т. д., пишут безграмотно. Если мы теперь же не обратим серьезного внимания на обучение грамоте, счету, то школе грозит опасность — *она с каждым годом будет увеличивать количество выпускаемых безграмотных*» («Кр. Зн.», за 31. VII. 1926).

До цих слів ми додавати нічого не будемо, бо не тільки для того, хто любить школу й дітей, та хто розуміє значіння вихови в школі, а й для всякого ці слова малюють повну картину «досягнень» шостирічної праці большовиків у школі. Гірка доля батьків, а ще гірша доля дітей, що вчаться у подібній школі: «Многочисленность праздников и торжеств», а поруч з цим — «с тем, что называется грамотностью, дело обстоит совсем плохо»; нові програми, а рядом — «дети разучились читать, писать»,... або, як говорить ком. Потапов, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все углубляющаяся».

* *
*

Але навіть і таку школу не мають можливости відвідувати всі діти шкільного віку (8—11 років), бо немає для навчаня їх помешкань, не выстарчає вчителів. Розуміється, люде, відповідні в першу чергу за шкільне діло на Кубані, иноді намагаються представити шкільну справу перед громадянами в рожевих барвах; так, наприклад, робить згаданий вже завідуючий освітою в Кубанській окрузі*), коли пише, що тепер на Кубани ніби то вчиться 61% дітей шкільного віку і взагалі шкільна справа стоїть краще, ніж то було в 1914 р. Але в тій же газеті «Красное Знамя», тільки місяцем раніше**), читаємо наступне: «Из обзора и сопоставления статистических данных о количестве учащихся в школах 1-й ступени в 1924—1925 учебном году, и об общем числе детей в возрасте от 8 до 11 лет за то же время, можно видеть, что образовательная нужда Кубокруга в отношении указанного возраста удовлетворена на 49%, а 51% детей школьного возраста остаются вне школы». Це говориться в офіційному органові комуністичної партії.

А як ця справа стоїть по других округах Кубанщини? Щоб дати відповідь, візьмемо де-кільки прикладів за 1925—1926 шкільний рік з радянської комуністичної газети «Трудовой Путь», що виходить в Армавірі.

«Село Ольгинское. (Армавірської округи). Из вновь поступающих предполагается отослать домой больше половины (детей) по неимению в должном количестве парт и скамеек и школьных работников. Преподавателей на бумаге семь, а на лицо пять».

«Село Коноково. (Армавірської округи). В прошлом учебном году 182 ученика остались за бортом (школы), в этом же году эта цифра выросла до 275 человек. Районо (районный отдел народного образования) не то, чтобы увеличить штат учителей, но даже сокращает его».

«Армавир. Записалось в 1 ступень 2.195 детей, принято 978, осталось вне школы 1.217 (або 55%). Во вторую ступень записалось 762, принято 323, осталось 439 (або 57%). В общей сложности, за бортом школы осталось 1.656 детей школьного возраста. Школы второй ступени насчитывают по 800 человек, перегружены, загрязнены, работают в три смены, это «заводы с суточным действием».

*) Див.: «Красное Знамя» за 26. IX. 1925.
**) Див.: «Красное Знамя» за 29. VIII. 1925.

«Петропавловский район. По станице Петропавловской и Темиргоевской вновь записалось в школы 1.038... Школы в состоянии принять только 400». За бортом школи 638 душ (або 61%) із складу одних «записавшихся» до школи, а певно були й такі, що не записувалися. Далі ми не будемо наводити прикладів, бо їх було б стільки, скільки є станиць на Кубані.

Загальна картина і без дальших прикладів ясна! Нам можуть зауважити, що ми навмисне вказуємо тільки на ті оселі, де шкільна справа стоїть дійсно кепське, і замовчуємо ті, де це діло стоїть добре. Щоб уникнути подібних закидів, покличемось ще на свідоцтво комуністичної газети «Молот», котра 18. IX. 1926 р. писала про те, що на Північному Кавказі в 1924—25 шкільному році початкову школу відвідувало тільки 35,9% дітей шкільного віку, а в 1925—26 — 46,9%. Так було у «русского населения», а у горців, по свідоцтву тієї ж газети, вчилось тільки 15% — 25%.

Виходу з такого становища радвлада шукає не в будові нових шкіл, а в тому, що починає перебірати дітей і вибірати серед них дітей пролетарів і незаможних селян. Але часто буває й так, що ці бідолахи мають право та не мають жадної можливости посилати своїх дітей до школи. Голова Кубанського Виконавчого Комітету, комуніст Нейбах, причину цього явища вбачає в тому, що «не менее важную роль, конечно, играет и невозможность беднейшего населения посылать детей в школу за отсутствием средств на приобретение учебных пособий, обуви, одежды и проч.»*). Але для чого ж існують «Комитеты содействия?»

Раніш школи давали даремно учням підручники й приладдя, а шкільні ради допомогали одягом і взуттям біднішим дітям, однаково і козачим і «городовицьким». Чому ж тепер цього нема? Чи не тому, що школа перестала бути громадською, зробилася «казьонною?» Чи не тому, що вона стала населенню чужою, не своєю?

* *
*

Матеріяльний стан шкіл на Кубані надзвичайно тяжкий і в 1925—26 р. Ось що пише в 1926 р. газета «Красное Знамя» (№ 32) про школи сусідньої з Катеринодаром Адигейської автономної республіки: «инвентарь школ весьма скуден и приобрести новый на имеющиеся небольшие средства — невозможно. Здания школ, в большей части (70 школ из 105), не отвечают своему назначению».

Через що ж не ставиться нових шкільних будинків? Згаданий вже комуніст Нейбах відповідає на це так: «через недостаток средств».

В попередніх розділах ми вже вказували причини руйнації сільського господарства й взагалі економичного життя на Кубані. Доки будуть діяти ті причини, доки з Кубані будуть вивозити на північ її добро, працю її населення, доки чужі люде будуть керувати її справами, доти вона не відродиться економично й не зможе витрачати необхідних коштів на школи.

---

*) Див.: «Красное Знамя», № 173 за 1925 р.

Крім цієї, так би мовити, засадничої причини, є й инші. Комуніст Нейбах твердив: — «Мы имеем «Школьные комитеты содействий». Однако, в большинстве случаев, они бездействуют! Мы имеем при стансоветах (станичных советах) секции народного образования, однако, и они работают очень слабо!»

Раніше «Шкільні Раді» були живими, працездатними й творчими організаціями, що постачали школам все необхідне, що дали можливість зібрати при школах прекрасні й багаті фізичні кабінети, а тепер — «школьные комитеты содействия» — бездействуют!» Це на шостому році радянської влади на Кубані! А коли ж вони почнуть діяти? Бо не тільки не будуються нові школи, а й старі в багатьох місцях занедбані до крайности, їх не ремонтують, не дають топлива й т. п. Ось приклади:

«Отрадо-Кубанская... Школа по-прежнему стоит, как ощипанный гусак: штукатурка осыпается, крыша протекает. Во время дождей — полон класс воды. Кроме того, в прошлом 1924—1925 учебном году школа в холодные дни была закрыта».

«Ст. Константиновская. Наступает время учебного года. Школы в крайне плохом состоянии: без окон, в стенах дыры и т. д. («Трудовой Путь», 2. IX. 1925).

«Ст. Старолеушковская. Школы 1-й и 2-й ступени закрыты, ученики распущены, так как заниматься в школах нельзя из-за холода» («Красное Знамя» № 26 за 1926 р.).

«Удобная. Мерзнут школьники в школе потому, что нет стекол в окнах и дров для отопления». («Трудовой Путь» № 3 за 1926 р.).

«Армавир. Печально обстоит дело со школьными зданиями: новых нет, старые обветшали, например, в 5-й школе местхоз собирается ставить 19 подпорок... Норма топлива недостаточна»...

«Усть-Лабинская. В продолжении целого ряда лет ремонту школ уделялось мало внимания и средств; школьные здания с каждым годом все более и более теряли в своем внешнем виде. Оконные рамы подгнивали, двери изнашивались, полы стирались, печи перестали греть!»

«Хутор Александровский. Школьное здание пришло в такое состояние, что угрожает обвалом, заниматься в нем опасно. Сельсовет не включил в смету ни копейки на ремонт школы. Рик (районный комитет) тоже относится к этому делу равнодушно! В прошлом году занятия происходили при очень тяжелых условиях: холод в классах был адский! Да и как ему не быть, если в стенах дыры... («Кр. Зн.» № 176 за 1926 р.).

Здається, що досить і цих прикладів, взятих з ріжних районів Кубані!

Розуміється, що станиця, чи місто, які збудували для себе школи (та ще які школи! Иноді просто паляці!), не винні в тому, що нові господарі, нові правителі так їх занедбали! Розуміється, що боляче станичанам дивитись на те, як громадське майно псується, руйнується, але, мабуть, не сила їхня прогнати «хазяйнів!»

* *

*

Тепер ще де-кілька слів про положення учителя. Перед світовою війною учитель початкової станичної школи, як відомо, одержував зовсім не велику платню за свою тяжку працю, а все ж не менше 52 карб. на місяць (золотих). Але нині під радвладою та платня йому здається, певно, мрією, сном, бо в 1924—1925 шкільному році він одержував, пересічно, 32 карбованці на місяць, що, в переведенні на крам, дасть не більше 15 передвоєних карбованців, себ-то матеріяльне положення вчителя в-тричі погіршало. Як бачили раніш, роботник на заводі одержував в 1924 р. пересічно 44,79 карб., а в 1925 р. 50,8 карб.*); робітникові ж на ниві освіти платиться в 1½ раза менше. Звісно, добре, що робітникам платня збільшена, але зовсім зле, що вчителів поставлено в положення парій в соціялістичній республиці. Це характеризує керовників цієї республіки. Що найменше робітників цих двох категорій слід було б урівняти в праві на рівну винагороду за працю.

Платню свою вчителі отримують в районній станиці. «Почти всюду учителя за жалованьем в район за 20—30 верст ходят пешком: местные власти подвод не дают» — пише газета «Молот» (5. VII. 1925).

Праця учителя й перед війною не була легкою, але за перші 6 років перебування радвлади на Кубані ця праця стала надзвичайно тяжкою. В той же час правне положення вчителя за часів радвлади не тільки не стало кращим, а погіршало. Ось приклад: «В станице Северской, читаємо в тій же газеті, была созвана учительская конференция, на которой с докладом должен был выступить председатель РИК'ка (районного виконавчого комітету). Гордый «Пред», однако, счел для себя унизительным явиться на конференцию, да еще с докладом, да еще к учителям. Учитель С. отозвался об этом поступке «Преда» неодобрительно, за что был в скорости арестован за «контр-революцию» и выпущен только через 4 месяца». Це було в 1925 р.

Ось ще приклад: «В станице Холмской местные власти буквально затравили учителя К., большого общественного работника. Человека довели до того, что он ни с кем не говорит без свидетелей» («Молот», 5. VII. 1925). Подібних фактів газета наводить цілу низку й, нарешті, додає: «увеличить эту коллекцию фактов сможет всякий, кто заглянет в Кубанский отдел Работпрос (работников просвещения).

Не дивлячись на таке тяжке матеріяльне й правне своє становище, кубанський учитель працює не тільки в школі, а ще й приймає живу участь в найріжнородній громадській роботі й цю працю він виконує безплатно. Так, наприклад, в 1925 р. тільки по самій Кубанській окрузі вчителі були членами наступних громадських і кооперативних організацій: 1) членами станичних рад 313 душ, 2) членами районних виконавчих комітетів — 29 чоловік, 3) членами КОВ'ів (крестьянские общества взаимопомощи) — 171 чоловік, 4) членами кооперативів — 2.035. «Зараз ми знаєм, пише радянська газета, яку величезну, тяжку й відповідальну працю несе на собі станичний учитель: він — лектор, агроном, лікарь, статистик, фінансовий агент».

* *
*

*) Робітники чинбарень одержували в 1924 р. 70—86 карб., а в 1925 р. — 82,15—108,08 карб.

Коли порівняємо стан початкової школи на Кубані зі станом тієї ж школи в Московському районі, то побачимо*), що: 1) в 1923 р. шкільними помешканнями було забезпечено — в Московському районі 69,7% всіх дітей шкільного віку (8—11 років), а на Кубані тільки 30,7%; в 1924 р. — в Московському районі забезпечено було вже 76,1% дітей, а на Кубані — 38,7%, 2) на кожну тисячу душ населення Московського району учнів припадало 95 душ, а на Кубані — на кожну 1.000 душ населення було тільки 45 школярів**).

Висновок ясний: діти шкільного віку (8—11 років) в Московському районі і школою забезпечені в два рази краще, ніж діти того ж віку на Кубані, і фактично школу відвідує там в два рази більший відсоток дітей, ніж на Кубані, себ-то через 8—10 років у Московському районі відсоток грамотних, порівнююче, у двічі буде більший, нім на Кубані.

Як бачили з попередніх розділів, економичний стан Московського району теж є значно кращий, ніж економичний стан Кубані. Отже нищиться Кубань, підноситься Москва!

* * *

Середні школи.

Коли говорити про стан середних шкіл на Кубані під радянською владою, то будемо примушені й про них сказати майже все те, що говорили вже про початкові школи. Яке число цих шкіл на Кубані за часів радянської влади?

роки	школи
1919 було	151
1923	98
1924	76 (з Черноморскою округою).
1925***)	73—74

Коли радянські статистичні відомости відповідають дійсности, мусимо зробити висновок, що за 6 років перебування радвлади на Кубані зачинилось біля 77—78 або більше ½ середніх шкіл з числа тих, що були на Кубані за часів Кубанської Краєої Ради. Це є страшний факт!

Яку підготовку дають середні школи при большовиках? Завідуючий освітою в Кубанській окрузі, комуніст Потапов, як вже говорилось вище, констатував «ужасающую безграмотность учащихся, с каждым годом все увеличивающуюся». Це говорилось, очевидно, про початкові школи. Може в середніх школах краще, може на них не росповсюдився руйнуючий вплив радянської влади?

---

*) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления в Москве». № 92, за 1924 р.

**) В Чехословацкій Республіці на кожну 1000 д. населення в початковій школі вчиться 125 дітей.

***) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 72. «Статистический справочник» вказує на існування на Кубані в 1925 р.

a) шкіл II ступня — 51.

b) «Об'единенных I и II ст.» — 17, разом 68. До цього числа мусимо прирахувати 5—6 середніх шкіл по районах Ейському, Старомінському і Кущівському. Всього на Кубані р. 1925 було 73—74 середніх шкіл.

Відомий є той факт, що за часів радвлади, в порівнянні з тим, що було до большовиків, значно зменшені вимоги при вступі до високих шкіл, але кожний, хто бажає вчитись у високій школі, мусить тримати іспит по де-яких предметах з курсу середньої школи. Для характеристики підготовки вступаючих до високих шкіл, візьмемо наслідки іспитів, переведених на початку 1926—27 шкільного року високими школами Кубані*).

В Кубанському Медичному Інституті тримало іспит 280 душ, з них витримало задовольнаюче з усіх предметів 48 душ, або 17,1% вступило 87 душ. Екзаменаційна комісія дає такий загальний одзив: «неумение логически выражать свои мысли, незнание синтаксиса и, просто, грубая неграмотность свойственны половине письменных работ; на устных испытаниях обнаружено незнакомство с литературой; по математике дело обстоит несколько лучше, хотя были случаи, когда отдельные лица не знали арифметики (деление и умножение дробей) и не имели понятия о тригонометрии».

В Кубанському Педагогичному Інституті тримало іспити 403 душі, з них витримало задовольняюче з усіх предметів 161 душа, або 40%, вступило в Інститут — 246 душ.

«В результате слабой подготовки лиц даже зачисленных в Пединститут, говорить екзаменаційна комісія, этому ВУЗ'у придется заняться ликвидацией грехов школ 2-й ступени и техникумов, введя на I курсе дополнительное изучение русской литературы, математики и физики».

Констатуємо: 1) середні школи при большевицькій владі дають настільки слабу підготовку, що і при зменшиних вимогах при вступі до високих шкіл іспити витримують тільки 17,1%—40% з числа скінчивших середні школи, 2) в наслідок цього високі школи примушени приймати непідготовлених слухачів і вводити в свій курс предмети середньої школи, що, безумовно, затримує нормальний хід навчання у високій школі і робить її, власне, не високою, а переходовою від слабої середньої до справжньої високої школи.

* * *

«*Роббфак*». Радвлада 1920 р. одчинила в Катеринодарі середню школу виключно для робітників та селян. Це є робітничий факультет — роббфак. Того ж 1920 р. до нього було прийнято біля 200 душ слухачів. 1. I. 1923 р. на роббфаку вчилось 573 душі, а 1 січня 1924 р. в цій школі було вже 52 вчителя (51 чоловік і I жінка) і 875 слухачів (600 чоловікі і 275 жінок). 1 січня 1925 р. — 755 слухачів**).

В 1924—1925 шкільному році роббфак скінчило 170 душ. В 1925—1926 р. прийнято було 210 душ нових слухачів, серед них: трудових хліборобів 100, кандидатів російської комуністичної партії — 60, ради професійних союзів — 40, демобілізованих червоноармійців — 10 душ. В 1926—1927 р. на робітничий факультет приймаються: а) особи, що по

*) «Красное Знамя» за 1926 р., № 202.
**) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 81.

своєму походженню належать до робітників і селян і що безпосередньо перед вступом на робфак фізично працювали в промислових, транспортових і сільсько-господарських підприємствах, у віці:

від	17-ти	до	20-ти	років	.	.	.	не менше	3-х	літ
«	20-ти	«	25-ти	«	.	.	.	« «	4-х	«
«	25-ти	«	30-ти	«	.	.	.	« «	6-ти	«

в) хлібороби, котрі займались перед вступом на робфак хліборобською працею без експлоатації чужої праці. Поступаючі на робфак мусять уміти читати й передати прочитане, вони мусять знати 4 арітметичні правила на прості й «іменовані» числа, а також бути знайомими з елементарними дробями. Крім того, вони мусять скласти іспит з політграмоти по програму: радянська влада й її органи, професійні союзи і їх органи, російська комуністична партія і всеросійський комуністичний союз молоді, засадничі одміни господарського й політичного устрію СССР від буржуазно-капіталістичних держав, світова війна 1914—1918 років, февральський переворот й жовтнева революція 1917 р., горожанська війна, кооперація та її значіння в соціялістичнім будівництві.

Катеринодарський робітничий факультет вже дав можливість сотням робітників і селян одержати середню освіту.

* *
*

Високі школи.

В 1920 р. Кубанський Учительський Інститут був реорганізований в Кубанський Педагогичний Інститут. В тому ж році в Катеринодарі був відчинений Кубанський Медичний Інститут, а потім і Кубанський Сільсько-Господарський Інститут. Кубанський Політехничний Інститут, котрий був відчинений в 1919 р., пережив де-кілька разів реорганізацію й, нарешті, в 1923 р. був зачинений і його майно було передано Індустріяльному Технікумові.

Кубанські високі школи до 1925 р. переживали тяжку матеріяльну кризу й не раз стояли, особливо, Сільсько-Господарський Інститут*), перед повною ліквідацією. Але ж, дякуючи надзвичайним зусиллям професури, громадських діячів, а також дякуючи допомозі збоку де-яких представників радвлади на Кубані, ці високі школи збереглися і працюють далі. Матеріяльне їх положення і в 1925—1926 р. залишається тяжким, але вже не є безнадійним.

1 січня 1924 р. в Кубанському Медичному Інституті було: 89 професорів і лекторів (71 чол. і 18 жінок) та 1.209 студентів (616 чоловіків і 593 жінок). В Кубанському Педагогичному Інституті тоді ж було: 68 професорів і лекторів (55 чоловіків і 13 жінок) і 622 слухачів (261 чоловіків і 361 жінка); слухачі по факультетах на Педагогичному Інституті росподілялись так: загальний — 287, природничо-математичний — 172, словесно-історичний — 116, педологичний — 14, позашкільної

*) В 1924 р. С.-Г. Інст. після постановки Московського Уряду був намічений до повної ліквідації.

освіти — 33. В Кубанському Сільсько-Господарському Інституті було: професорів і лекторів 36 (32 чоловіків і 4 жінки) і слухачів 392 (268 чоловіків і 124 жінки).

В 1924—1925 р. по всіх високих школах була переведена «чистка», в результаті якої школу залишило біля 30% студентів.

Для характеристики складу студентів високих шкіл на Кубані, матеріального стану і успіхів їх, наведемо тут докладніші відомости про Кубанський Педагогичний Інститут і про Кубанський Медичний Інститут. 1 квітня 1925 р. в Куб. Пед. Інст. було 494 студенти (194 мужчин і 300 жінок), з цього числа було:

дітей робітників . .	53,	або 10,7%
селян і козаків . .	265,	« 53,7%
ремісників . . .	19,	« 3,8%
службовців . . .	88,	« 17,9%
інтелігентних професій	52,	« 10,5%
инших	17,	« 3,4%

Партійний склад слухачів був такий:

членів російської комуністичної партії	9,	або 1,8%
російського ленінського комуністичного союзу молоді	30,	« 6,1%
безпартійних	455,	« 92,1%

На державних стипендіях було 152 студенти, инших стипендій малося — 7. Професорів, лекторів та наукових співробітників було 70, з того числа комуністів — 2. Професор за 6 обовязкових лекцій на тиждень одержував 80 карб. на місяць, лектор — 54 карб. Матеріяльний стан Інституту характеризується порівнянням витрат на одного студента до світової війни, які складали тоді 1.400 карбованців на рік, з витратами на одного студента 1924—1925 р., що виносили тільки 110 карбованців, або в 12—13 разів менше, ніж то було до світової війни. Того ж року вчились задовольняюче: на I курсі — 25%—30% студентів, на II — 35%—40%, на III — 50% і на IV — 80%—85%.

В 1925—1926 р. було одведено 15 місць для кандидатів Адигеї, Карачаєво-Черкесії, Абхазії й Аджарістану. В 1925 р. Педагогичний Інститут закінчило 51 слухач.

Кубанський Медичний Інститут в 1925 р. постановою Московської Ради Народніх Комісарів було перебрано на державні копити. Того ж року Медичний Інститут зробив перший випуск 114 лікарів (67 чоловіків і 47 жінок), серед них було: дітей робітників — 15, дітей хліборобів — 34, дітей службовців — 28, инших — 37; за національністю: росіян — 88, жидів — 13, вірмен — 6, греків — 3, черкесів — 1, инших — 3. Українці мабуть попали серед «инших» або їх зовсім не було серед лікарів!

Про підготовку осіб, поступаючих до високих шкіл, було вже сказано раніше.

Великою перешкодою до розвитку високих шкіл на Кубані є тяжке їх матеріяльне становище, недостача наукових сил (наприклад, в Медичному Інституті в 1924—1925 р. не було заміщено 4 катедри: судебної медицини, фізіологичної хемії, гігієни й терапевтичної хемії), та незабезпеченість студентів. 1925—1926 р. на трьох високих школах, на ро-

бітничому факультеті та на 6 технікумах (середні фахові школи) вчилось 4.888 душ. Державні стипендії отримували 991 чоловік, а решта вчилася на свої кошти. Обід у студенській їдальні коштував 27 коп., обідало там 1.150 студентів, а решта, як повідомляє радянська преса, харчувалось на базарі. Газета «Красное Знамя» (за 15. XI. 1925.) пише: «в общем положение студентов, как в смысле бюджета, материяльного, в смысле квартиры, а также питання — очень тяжелое».

Серед студентів робітничого факультету на початку 1926 року було хворих: на недокрівлення — 249 душ, або 49,8%, неврастенію — 109 д., 21,8%, невроз серця — 15 д. 3%, катар легенів — 44 д. —8,8%, туберкульоз легенів — 57 д. — 10,8%, катар шлунка — 15 д. — 3%, на малярію — 74 д. і т. д.

«Державної стипендії в розмірі 17 карбованців на місяць не вистарчає не тільки на культурні, але й на господарські потреби, не кажучи вже про підручники й одежу» — пише газета «Красное Знамя» (№ 32, за 1926 р.).

Кількість студентів у високих школах на Кубані за р. р. 1922—1925 (на 1 січня кожного року) була така:

Високі школи	1922*)	1923**)	1924***)	1925†)
Педагогичний Інститут	300	658	622	490
Медичний Інститут	700	951	1.209	1.001
Сільсько-Господарський Інститут . .	297	363	392	385
Політехничний Інститут	1.319	1.393	—	—
Разом	2.616	3.365(?)	2.223	1.876

Наскільки ці данні відповідають дійсности, сказати тяжко. Можна сконстатувати слідуюче: 1) загальна кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. (1.876 д.) менше кількости студентів в одному Кубанському Політехничному Інституті, що малась там в 1919 р. (2.665 д.) на 790 душ, або на 30,4%, 2) кількість студентів у трьох високих школах в 1925 р. на 347 д., або на 15,7% менше кількости їх в р. 1924.

Очевидно, що дуже тяжкий загальний економичний стан Кубані перебуваючої під большовицькою владою, слаба підготовка, яку дають своїм слухачам середні школи, і загальна мала кількість останніх не сприяють розвиткові високих шкіл в Катеринодарі.

* * *

ФАХОВА ОСВІТА.

Кількість фахових шкіл на Кубані та учнів в них за 1922—1925 р. р. були такі:

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып., II, стор. 4.
**) «Статистический ежегодник» за 1922—23 рр., вып. I, стор. 212.
***) «Красное Знамя» за 1925—26 рр.
†) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79.

Технікуми	1922[1])		1923[2])		1924[3])		1925*)	
	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів	Шкіл	Учнів
Педагогичні	7	1.004	6	702	5	818	7	931
Сільсько-господарські	2	149	3	172	3	288	2	315
Техничні	7	998	3	423	4	1.311	4	454
Промислово-економично-індустіяльні .	—	—	1	100	—	—	2	376
Медичні	—	—	—	—	1	329	1	313
Мистецькі й музичні	2	560	2	335	2	639	2	640
Кооперативні	—	—	—	—	—	—	1	274
Разом							19	3.303

1 січня 1925 р. на Кубані були наступні технікуми: 1) *Педагогичні:* в Баталпашинській — вчилось 72 д., Армавірський 80 д., Майкопський — 128 д., Новоросійський — 101 д., Полтавський (український) — 258 д., Катеринодарський — 232 д., Адигейський в Катеринодарі — 60. *Сільсько-господарські:* Катеринодарський — 123 д., виноградо-винодільний в Туапсе — 192. *Техничні:* Катеринодарський робочий — 96 д., механично-будівельний в Майкопі — 133, індустріяльно-техничний в Новоросійську — 197, електро-механичний робочий в Новоросійську — 28. *Промислово-економично-індустріяльні:* Катеринодарський — 274, Армавірський — 102. *Медичні:* фершальсько-акушерський в Катеринодарі — 313. *Мистецько-промисловий* в Катеринодарі — 148, *музичний* в Катеринодарі — 492. *Кооперативний:* Пашківський — 274, заснований Північно-Кавказьким Союзом Кооперативів.

Всі ці школи працюють по програмах вироблених у Москві.

Кубанський Індустріяльний Техникум в Катеринодарі має такі відділи: дорожно-будівельний, електро-механичний, хемико-техничний і промислово-економичний. В 1925—1926 р. на всі ці відділи він мав зачислити 305 кандидатів. Професурою цього техникума робляться значні зусилля, щоб цю школу з часом перетворити у високу школу.

В 1924—1925 шкільному році в Кубанській окрузі, крім згаданого вже вище Сільсько-Господарського техникума, існували ще й 4 нижчих сільсько-господарських школи: — одна в Катеринодарі, друга в станиці Старолеушковській, третя в бувшому Покровському манастирі й 4-та в бувшому Лебежому манастирі. Всі вони утримуються на кошти станиць. У Майкопській окрузі в 1925 р. не було ні однієї сільсько-господарської школи ні низчої ні середньої.

Для росповсюдження сільсько-господарських знань по всій Кубані улаштовуються ріжного рода сільсько-господарські курси.

* *
*

*) «Статистический ежегодник» за 1921 р., вып. II.
**) «Статистический ежегодник» за 1922—23 рр., вып. I.
***) Див.: «Бюллетень Центрального Статистического Управления» за 1924 р., № 92.
†) «Статистический справочник по Сев.-Кавк. Краю», стор. 79—81.

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА.

За даними перепису 1920 р. на 1.000 чоловіків припадало грамотних 420, на 1.000 жінок — грамотних 253, обох полів пересічно — 330*).

Значні зусилля радвлада робить для ліквідації неписьменности серед дорослого населення. У всіх станицях ведеться праця в цьому напрямку і дає, порівнюючи, добрі наслідки. Особливо успішно така робота переводиться на фабриках та заводах. Як що вірити радянським даним, є вже на Кубані такі фабрики, де серед робітників не залишилось ні одного неписьменного.

Крім того, по станицях є читальні. Але тяжкий економичний та моральний стан населення Кубані й відсутність підготовлених робітників до цього часу не дали можливости зробити помітних успіхів у цій справі. Величезне значіння має також і те, що ця культурна праця серед населення провадилась шість років не на рідній для більшости його мові. Населення говорить між собою здебільшого по-українському, а приходить до школи грамоти, або до читальні й там зустрічає книжки й газети на иншій мові. Докладніше про це скажемо на другім місці, а зараз констатуємо, що праця бібліотек-читалень, як це було й за царських часів, не дає ще бажаних наслідків.

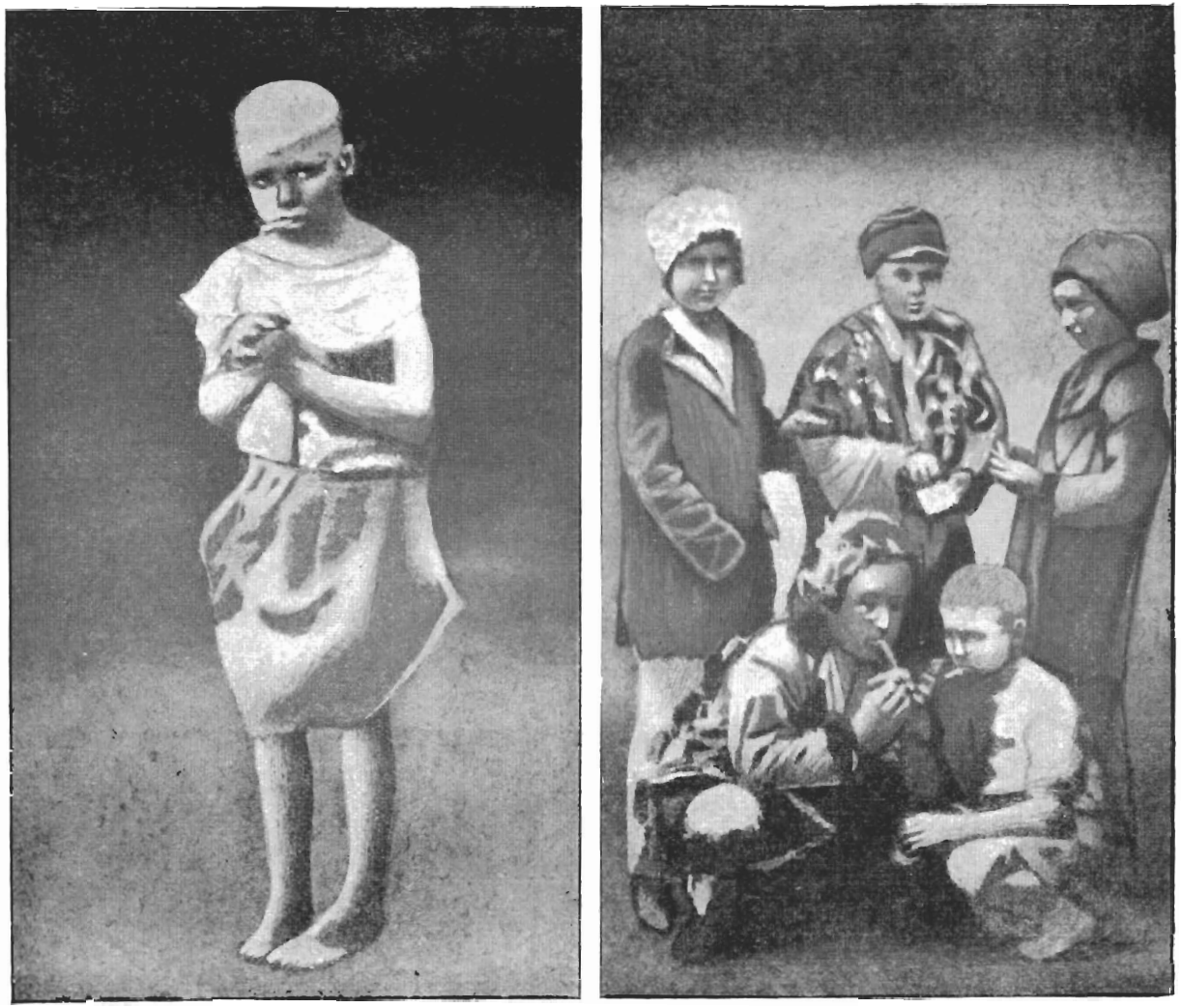
У радянських газетах дуже часто зустрічаємо повідомлення про те, що читальні або зовсім не працюють, або як що й працюють, то зле. Частенько дописувачі газет сповіщають про те, що — «напа изба-читальня служит больше для свиданий, никто, никогда и ничего не читает, на столах газетный хаос, избач редко наведывается». Особливо люди старшого віку — «боятся и нос показать в избу»: «Як його там усидиш, коли кругом тебе то цілуються, то обнімаються, а крик такий, що хоч вуха затикай» — кажуть старі люде («Красное Знамя», № 38 за 1926 р.). Розуміється, що не скрізь так, є й такі станиці, де читальні працюють дуже гарно, але таких станиць не багато.

Дошкільна освіта дітей знаходиться на дуже й дуже низькому рівні. Немає на це коштів, немає організаторів, само населення не виявляє жадної зацікавленности до цієї справи. І так не тільки на Кубані, а й по цілому РСФСР. Ось газета «Молот» (№ 1375), закликуючи до праці в цій царині, констатує, що — «дошкольное воспитание охватывает пока всего 2% дошкольного населения, а у нас, на Северном Кавказе, и того меньше». Два відсотки це, власне, нічого! Цей факт ми мусимо сконстатувати з великим жалем.

БЕЗДОГЛЯДНІ ДІТИ.

Жахливим фактом з життя Кубані й цілого СССР є сотні тисяч бездоглядних дітей, що за роки світової й горожанської війни, за часи голоду 1921 р. втратили своїх батьків і матерів. За радянськими даними, тільки на Північному Кавказі їх є біля 40.000 душ, при чому 98% складають діти селян і робітників.

*) «Сборник статистических сведений» 1918—1923, стор. 51.

Безпритульні діти на Кубані в 1925—1926 р.р.

«В настоящее время» — оголушує 12. V. 1925 р. Кубанський Виконавчий Комітет (газета «Красное Знамя» за 1925 р. № 105) — «перед Советской властью и населением всего Союза особенно остро стоит вопрос о борьбе с детской беспризорностью. Тысячи беспризорных детей раздетые, голодные, больные, разбросанные по территории всего округа, вынуждены воровать, чтобы не умереть с голоду, ночевать в темных зловонных подвалах и т. п.».

Голодні, босі, прикриті тільки ганчірками ходять ці діти ватагами й по одинці по базарах, по вулицях, купчаться по станціях залізниць, скрізь вишукуючи собі «кусочок хлібця», піячуть, грають у карти, нюхають кокаїн, співають неподобні пісні... Жахливі малюнки з життя цих тисячів бездоглядних дітей частенько зустрічаємо в радянській, як російській, так і українській, пресі.

Ці малі бездоглядні діти тисячами попадають у радянські тюрми, а по виході відтіля знову блукають по містах та селах. Тільки на Північному Кавказі в літі 1925 р. більше 800 душ бездоглядних дітей сиділо по тюрмах.

Радвлада не може організувати їм необхідної допомоги й через те звертається до громадян СССР зі закликом до боротьби з цим страшним соціяльним злом. Робить це і радвлада на Кубані. Ось у 1925 р. в газетах читаємо наступне: «Кубанский Исполнительный Комитет обращается ко всем гражданам и организациям Кубанского округа с призывом оказать помощь советскому государству в большом деле — ликвидации беспризорности в Кубанском округе. Каждый сознательный гражданин, имеющий хотя бы некоторую материальную возможность, должен взять на иждивение круглого сироту и приучить его к полезному труду. Всякий крестьянин, взявший ребенка из детского дома, получает на него подушный надел. Кустарь, ремесленник, взявший на иждивение сироту, так же пользуется от государства льготами».

Дуже мало людей послухало цього заклику; але були й такі, що, взявши до себе бездоглядних сиріт, потім виганяли їх прямо на вулицю. У газеті «Красное Знамя» (за 8. XII. 1925) читаємо: «Ст. Славянская. В нашей станице имеется детдом. Детей раздавали первому попавшемуся, лишь бы разгрузить. Что же мы видим теперь? Некоторые из «разгруженных» очутились на улице и ночуют под забором».

Притулків («детских домов») для сиріт на Кубані дуже мало, та й дітям в таких притулках живеться не скрізь гарно. Ось, наприклад, про притулок у станиці Уманській читаємо наступне («Красное Знамя» за 21. XII. 1925): «Санитарное состояние детдома очень плохое, за целый год дети были только раз в бане. С насекомыми нет сил бороться, вши заели детей окончательно. Дети разуты и нет надежды когда либо получить одежду и обувь. О воспитательной работе и говорить нечего. Всех детей 100 человек, а воспитателей трое» і т. и.

В самому центрі Кубані, Катеринодарі, безпритульні діти тікають з дітських притулків. Через що? Відповідь дає радянська преса: «Когда послушаешь, можно сказать, вопли работников детдомов о том, что там твориться, действительно становится грустно; не будем говорить о разврате, потому что это уже не ново, а вот что страшно, что после нескольких лет обучения в детдоме дети выходят совершенно неграмотные и

не приспособленные к труду; как пример, можно привсти несколько подростков, сейчас работающих на кожзаводе, которые после нескольких лет обучения в детдоме не умеют даже расписаться». («Красное Знамя» за 29. VIII. 1926).

Хіба це не жахливі інформації? Дітей заїдають воші остаточно! Діти розбуті й роздягнуті! «Разврат» — явище старе, до нього звикли вже; після кількох літ навчання в дітбудинкові діти не уміють навіть, написати своє призвище!

Для чого ж існують подібні дітбудинки?! Не диво, що діти тікають від такого життя в большовицьких притулках і як повідомляє «Красное Знамя», краще кучами ночують на гробках у склепах для мертвяків, аби тільки уникнути від «соціяльної вихови» комуністичної влади.

Слід було б якійсь заграничній делегації заглянути в кубанські дітбудинки, щоб мати обективну уяву про дійсний стан річей, а не вихвалювати московські «потьомкінські деревні». Большовики можуть і уміють показувати ріжним делегаціям «успіхи своєї праці», а чи зможуть вони обманити населення Кубані?

Ні в одній державі цілого світу не знайдемо тепер такої величезної кількости безпритульних дітей і такого тяжкого положення їх, як у СССР. В 1926 р. зїзд представників станичних рад звернув увагу на бездоглядних дітей і дав доручення Виконавчому Комітетові вступити в рішучу боротьбу з цим соціяльним лихом. Це ж представники станиць, а що ж представники радвлади та й сама Радвлада?

* *
*

НАЦІОНАЛЬНА СПРАВА.

За даними перепису 1897 р. на Кубані було українців — 49,1%, росіян — 41,8%, черкесів і инших — 9,1%. Після 1897 р., як вже зазначалося раніш, значно збільшився приплив на Кубань нових поселенців, головним чином, з українських губерень. На жаль, більш менш точних відомостей про національний склад населення Кубані перед великою революцією ми не маємо.

За даними сільсько-господарського перепису 1917 р. на Кубані було господарств: українських — 56%, російських — 36% і инших — 8%*).

В тяжкі часи боротьби 1917—1920 рр. національне питання на Кубані не було поставлене гостро перед широкими масами й вся праця в Краєвій і Законодавчій Радах провадилась не під українським, або російським прапором, а під кубанським, при чому самостійність Кубані захищали, головним чином, козаки й горці, а іногородне населення в 1917 р. в більшости своїй йшло за російськими партіями соціялістів-революціонерів та соціял-демократів, а з 1918 р. за партією большовиків.

---

*) Коблянський. Українці на Кубані. «Червоний Шлях», 1924, № 3, стор. 267.

Жорстока й надзвичайно кривава війна з большовиками гальмувала нормальний хід українізації Кубані, але не припинила цього природнього процесу. Кубанська Військова Рада, прийнявши ще в місяці вересні 1917 р. постанову про бажанність переведення шкіл Кубані на рідну мову, тільки сконстатувала те, яке стремління в національній справі виявилось тоді серед більшости населення цієї Країни; це бажання населення мати школу на рідній мові виявилось також і в постановах цілого ряду станичних рад про українізацію станичних шкіл. В 1919 р. було вже на Кубані декільки початкових українських шкіл, дві українських гімназії і одна учительська семинарія.

Ми вже пояснювали раніш словами самих комуністів, які найголовніщі завдання переслідувала на Кубані російська комуністична партія. Національного питання на Кубані для цієї партії на перших порах не існувало зовсім, а пізніше, коли комуністи вже й звернули увагу на це питання, то не з метою задоволення національних потреб тих національностей, що були в російському ярмі, а тільки з метою закріплення пануючого положення комуністичної партії й радянської московської влади на Кубані.

Як вже сказано вище, ця влада в 1922 р. відокремила на Кубані Карачаєво-Черкеську і Адигеє-Черкеську автономні области, але поставила їх в такі економичні й політичні умовини, що фактичне положення цих областей є не кращим, аніж положення звичайного повіту російської губерні. Коли не можна вже було придушити національний рух серед українського населення Кубані, комуністична російська партія з усіх сил намагається прибрати керовництво ним до своїх рук, але зовсім не для того, щоб сприяти нормальному розвиткові його.

Політичні діячі кубанці, що були самі свідомими комуністами (Полуяни, Чорні, Ковтюхи та инші), або ті, що йшли за цією партією, рахували себе росіянами. Тільки пізніше серед комуністів на Кубані зявилась невеличка купка людей, що визнавали себе українцями й хотіли працювати на користь і свого народу.

* *
*

Радянська влада перевела на Кубані в 1920 р. перепис всього населення, а в 1923 р. — перепис тільки по містах. При перепису кожного кубанця не «інородця» запитували, хто він є: руський, українець чи великорос. Згідно з даними цього перепису було нараховано по містах*): (див. таблицю на стор. 164).

Що з цієї таблиці видно? У всіх містах на Кубані в 1920 р. українцями себе проголосили 6,5% населення, а в 1923 р. вже 32,2%, себ-то за три роки большовицької влади значно зросла національна свідомість мійського українського населення Кубані. Особливо цікаво порівняти кількість українців в цих роках по таких містах, як Армавір, Крапоткін, станиця Лабинська й т. п.: так от, в Армавірі в 1920 р. українцями себе за-

*) «Червоний Шлях» за 1924 р., ч. 3, стор. 207. Харків.

Міста	1920 рік				1923 рік.			
	Усього насел.	«Русских»	Великоросів.	Українців.	Усього насел.	«Русских»	Великоросів.	Українців.
Краснодар	146.691	92.146	12.897	17.261	144.327	29.105	40.493	48.037
Новорос.	49.521	34.281	13	127	49.055	11.062	13.773	10.275
Єйськ	42.333	40.571	8	32	34.776	8.199	12.713	12.431
Темрюк ..	15.916	15.417	—	46	15.163	5.561	1.858	7.314
Анапа	16.909	10.944	2	1.649	13.015	2.982	2.375	5.054
Туапсе ..	8.876	5.520	1	17	10.650	1.246	4.345	1.820
Сочі	7.758	4.557	8	110	7.876	318	3.193	1.351
Геленджик	5.183	3.048	2	1	4.357	1.551	737	950
Гарячий Ключ ..	2.181	1.867	—	3	1.330	418	149	540
Майкоп	50.436	5.808	27.174	12.003	44.766	1.952	25.468	12.091
Армавір ..	63.167	43.637	7	363	60.474	11.678	17.261	12.318
Крапоткін	33.617	30.299	2	154	27.455	1.661	12.277	10.287
Тихоріцька..	15.167	14.449	1	8	13.602	634	7.038	4.805
Лабинська	25.797	21.616	1.575	1.206	25.585	731	12.817	9.776
Приморсько-Ахтарська	11.058	10.608	5	196	10.639	577	2.426	7.035
Славянська..	19.505	18.742	—	136	18.437	1.864	4.007	11.131
Разом	514.115	353.510	41.695	33.312	481.507	79.539	160.930	155.215
У відсотк.	100,0	68,8	8,1	6,5	100,0	16,5	33,4	32,2

явили тільки 363 душі, а в 1923 р. — 12.318 душ, в Крапоткіні в 1920 р. — 154 душі, а в 1923 р. — 10.287, в Лабинській — в 1920 р. — 1.206 д., а в 1923 р. — 9.776 д.

* * *

Школа. Зріст національної свідомости серед українців викликав і необхідність задоволення культурних потреб людей цієї національности. І дійсно, ми бачимо, як у 1920—1924 роках іде продовження процесу, котрий роспочався в 1917 р. — по ріжних станицях, заходами самого населення, організуються українські початкові школи.

Страшний голод 1921 р., тяжкий с.-г. податок, надзвичайно жорстокий утиск збоку чужої влади не спиняють цього руху! Уже на початку 1924 р. було на Кубани 143 українських школи, а в 1925—26 шкільному році — 148 шкіл з 442 комплєктами, де навчання переводилось на українській мові.

Як ставилась радянська влада до цього руху, як ставилась комуністична партія, що на увесь світ голосно кричит про утиски національностей у других державах, що всі пригноблені національности закликає до збройного повстання проти гнобителів?! Вона, перш за все, не дає для шкіл необхідних підручників. З приводу цього газета «Радянський Станичник» (14-X-1925) пише наступне: «Зовсім не можна було дістати

українських учебників у Краснодарі і школярам доводилось братись за російські книжки». Не треба бути педагогом, щоб розуміти, що не легко вчити дітей без книжок.

Величезна большовицька держава — РСФСР, в якій живе більше 5 мілійонів українського населення, 9-й рік зовсім не дбає про друк українських учебників і книжок взагалі для українських шкіл і населення. Цей безумовно ганебний факт з життя «соціялістичної» республіки сконстатувала катеринодарська газета «Красное Знамя» в статті Я. Кальницького «Украинские школы без учебников» (№ 175 за 1926 р.).

Населення Кубані веде уперту боротьбу за рідну школу: не дивлячись на саму жорстоку й сістематичну експлоатацію його збоку московскої влади, не дивлячись на голод, на надзвичайно тяжкий економичний стан, воно поширює рідну школу, не спиняючись перед значними витратами на її утримання. Але, на жаль, ця велика робота самого населення для рідної школи не може поширитись за межі станиці, бо по містах міцно сидять комуністи-єдинонеділимці! Населення до цього часу не має можливости при большовицькій владі готовити українські учебники. Московська влада не в силах позачіняти українські школи на Кубані, учебників же для цих шкіл друкувати не хоче.

І от, як повідомляє згаданий вище Я. Кальницький в «Кр. Зн.», «недавно Наркомпрос*) РСФСР обратился к Наркомпросу УССР (Украинской Социалистической Советской Республики) с просьбой снабдить и кубанские украинские школы учебниками. И это тоже понятно, потому что больше некому во всем Союзе заниматься этим делом!».

Через що ж Москва не хоче надрукувати букваря або читанки для української школи? Коштів немає? Так населення не даром візьме українську книжку, а за гроші і, таким чином, поверне кошти Москві! Чи мало ще десятків і сотен мілійонів Москва стягла з Кубані? Чи немає людей в РСФСР, котрі зайнялись би цією справою?

Розуміється, є кошти, найшлись би й люде, але большовики не хотять задовольняти самі елементарні потреби українців в РСФСР! А наслідки які? «Чи можемо ми бути спокійні що ця українізація реальна? — запитує Я. Кальницький в згаданому вже числі «Красн. Знам.? Чи можна бути певним, що українська школа на Кубані залишиться українською і виконає свої завдання?».

«Ні, не можемо!» — відповідає він, — «без учебника не можно вести навчання! Без української літератури не може бути української хатичитальні!». Це не гірше, ніж комуніст Я. Кальницький, розуміють у Москві, і саме через те й не друкують українських книжок.

Цікаво знати, як стоїть справа з друком російських книжок на радянській Україні? На підставі радянських даних вкажемо, яке число назв книжок в українській і російській мовах було надруковано за рр. 1924, 1925 і за першу половину 1926 р. на Україні, а також вкажемо тираж книжок**):

---

*) Народний Комісар Освіти.

**) Газета «Вісти» за 5-V-1926, Харків.

Роки.	Українською мовою				Російською мовою			
	назв.		тираж		назв.		тираж	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
1924	870	31,0	7.461.000	50,0	1.876	67,0	7.284.000	?
1925	1.373	42,7	16.887.000	61,0	1.724	54,0	10.207.000	?
1926	1.135	41,0	9.636.000	56,0	1.533	55,0	?	?

Таким чином, за рр. 1924—26 книжки видані на Україні в українській мові складали всього 31,0% — 42,7% назв, а в російській — 54%—67% назв. Тільки за останні 2½ роки на Україні надруковано російською мовою 5.133 книжки, а в той же час, — «некому заниматься» друком українських книжок в РСФСР!

Так большовики задовольняють культурні потреби росіян на Україні і українців в РСФСР.

Другим надзвичайно серйозним фактором в житті школи є учитель. В молодій українській школі на Кубані, що будується при таких несприятливых умовах, роля учителя є значно більша, ніж його роля в звичайних обставинах шкільної праці. Тут він мусить бути не тільки педагогом в самому широкому розумінні цього слова, ні, він мусить глибоко любити, перш за все, свій нарід, його історію, його культуру, він мусить бути пропагатором рідної школи, він мисить виборюваті її! Особливо є значною роля завідуючого українською школою.

Як же стоїть ця справа тепер на Кубані? Ось газета «Радянський Станичник» (№ 74, за 15-V-1926) констатує такий факт: «у нас є технікум в станиці Полтавській*), який уже дав вчителів чоловік з 50, із них є дуже підготовлені педагоги, але й досі ще, на 200(?) українських шкіл на Кубані, з їх нема ні одного завідуючого українською школою, а з де-більшого завідуючі цих шкіл такі, що частенько перечать українізації, бо її не хотять». Це в українські школи, що відчинені заходами самого населення й на його кошти, не призначають завідуючими тих, хто скінчив українську вчительську семинарію («педтехнікум») і присвятив себе праці на користь рідного народа, а навмисне на чолі цих шкіл ставлять осіб, котрі не хотять, щоб українське населення на Кубані мало свою школу. Для чого комуністи доручають, так би мовити, вовкові пасти овець, це кожний зрозуміє!

На зїзді українських вчителів Північно-Кавказького Краю 15 травня 1926 р. було сконстатовано (див. «Радянський Станичник» за 22-V-1926), що «при перегляді завідуючих українськими школами виявилось, що є особи не придатні до цієї роботи, а инколи навіть і зовсім не володіють українською мовою». Для чого ж радвлада в українські школи призначає завідуючих, що «зовсім не володіють українською мовою?». Очевидно, для того, щоб губити українські школи на Кубані! В той час, як учителів, що скінчили українську семинарію, призначають до російських шкіл, росіян посилають в українські школи. «На вчительській укра-

*) Це большовики так назвали кубанську учительську семинарію, українізовану за часів Краєвої Ради в 1919 р.

їнській конференції в ст. Славянській на кінці 1925 року можна було помітити таких вчителів, котрі з великим трудом розуміли доповіді, котрі викладались в українській мові. Чого можна ждати від роботи таких педагогів в школі?» — пише газета «Радянський Станичник».

Нам можуть зауважити, що таких учителів і завідуючих призначали без відома комуністів, без відома радвлади, а, значить, ми свідомо пишемо неправду про політику влади й партії, яка на своєму прапорі написала гасло — боротьба за визволення всіх поневолених націй, яка ніби-то допомагає китайцям, індусам та иншим народам в їх боротьбі проти гнобителів. У відповідь на такий можливий закид нам процітуємо комуністичне «Красное Знамя», що виходить у Катеринодарі: «В Краснодаре 1-го апреля 1925 года открылся окружной с'езд украинских учителей. Этот с'езд за все время существования не только советской власти на Кубани, но и, вообще, в жизни украинской школы, проводится первый раз. Доклады с мест ярко обрисовывают картинки быта украинцев-хлеборобов. Заведующий Педтехникумом (українською семинарією — прим. П. М.), в станице Полтавской, *член партии с 1917 года, рассказывает, что за ведение работы на украинском языке, за выступления среди масс, в течение года он получил восемь выговоров и два раза подвергался исключению из партии.* Были такие случаи, рассказывает член Р. Л. К. С. М. (Российского Ленинского Коммунистического Союза Молодежи), когда учителя, выступающего с докладом, масса просит говорить по-украински, а «начальство» приказывает говорить по-русски, говоря, что «надо бросить собачий язык».

Це росповідають не звичайні громадяне, а комуністи. Українська мова — «собачий язык», за вживання її серед населення Кубані в 1925 р. виключають із комуністичної партії.

Отак російські комуністи хазяйнують на Кубані! Отак вони задовольняють національні культурні потреби! Не даром голова комуністичної влади на Кубані, комуніст Нейбах, у великій статті («Красное Знамя» № 173 за 1925 р.) «К новому учебному году» навіть не згадував про українську школу на Кубані, бо проти цієї школи та її потреб йому писати, очевидно, незручно, а говорити на користь її він не рахує за необхідне. Так робить голова Кубанської округи, де, навіть за даними комуністичної статистики, українці складають не меньше 80% всього населення. Не диво, що на згаданному вже зїзді вчителів українських шкіл на Північному Кавказі було сконстатовано, що «*в большинстве округов (округи — Армавірська, Майкопська, Чорноморська, Таганрозька, Ставропольська, Терська,* примитка *П. М.), не смотря на наличие значительных масс украинского населения, не велось никакой украинской просветительной работы...* Большим препятствием в самообразовательной и методической работе украинского учительства до сих пор являлось отсутствие на местах соответствующей украинской литературы, журналов, газет» («Красное Знамя» за 30-V-1926).

І це констатує зїзд українців на 7-ому році перебування большевицької влади на Північному Кавказі! А через що це в більшости округ Північного Кавказу не ведеться ніякої української освітної праці?! Через що немає української литературы, журналів, газет?! Більше того, за останні два роки (1924—26) були зліквідовані початки національної

української культурної праці в Таганрозькій окрузі після того, як цю округу в-осени 1924 р. було одірвано від України і приєднано до Північно-Кавказького Краю. Ось що писала про це газета «Червоний Прапор» (26-IX-1926), що виходила в Ростові на/Д.: «Початок українізації міста Таганрогу і його округи був закладений ще тоді, коли Таганрог належав до України. Тоді були організовані українські школи перших ступнів, були дитячі притулки, крамниці з українською літературою; існувало багато українських гуртків, бібліотечок. *Все це росло, поширювалось.* Але, якось, все це раптом рушилось, загинуло без надії на відродження. Закрили дитячі притулки, школи перевели на російську мову і всій українізації прийшов край. Багато культурних робітників бігали, шукали допомоги, дбали, але нічого з цього не вийшло!» Так пише робітник-українець.

Хто ж це українські школи в Таганрозькій окрузі перевів на російську мову? Хто позачиняв дитячі притулки? Розуміється, що це зробив той, хто Таганрозьку округу відірвав від України — московська большовицька влада.

Инакше не було жадної рації приєднувати цю округу до московського царства! На Кубані, власне в Кубанській окрузі, цього не посміли зробити прямо, тут хотять досягти тих же наслідків, але більш складною роботою.

В-осени 1926 р. Кубані «пощастило»: приїхав до Катеринодару сам Наркомос Луначарський. «На зібранні Катеринодарських робітників освіти 11 вересня, як повідомляє «Красное Знамя» (за 18-IX-1926), йому було поставлено багато запитів, котрі торкались українізації шкільної мережі на Кубані». Комуніст Луначарський, між иншим, дав такі вказівки: «Украинизация» пугает некоторых русских учителей тем, что и русская школа будет украинизирована. и, таким образом, русский язык займет положение исчезающего языка на Кубани. Эти опасения совершенно напрасны. Если на Украине проведена основательно украинизация*), то это там совершенно естественно, согласуется со всем местным бытом. Здесь же, на Кубани, этого делать нельзя!» Далі комуніст Луначарський радив вживати в школі «кубанський язык», а не український. «Ведь, можно в будущем перевести учебу на русский язык», додає комуніст Луначарський.

Ось до яких «розумних» висновків додумався наркомос РСФСР в 1926 р.! Чи не краще було б не плутати бідних «работников просвещения» якимсь «кубанским языком», а повернутись до відомого наказу 1876 р. про заборону українського слова! Але це зробити прямо, незручно, через те й треба займатись видумками! Щось ніхто не чув від розумного Луначарського про існування рязанського чи володимирського язика, в обох цих губернях вчать російській мові. Розяснення ком. Луначарського, зроблені в Катеринодарі, роблять зрозумілим і його поведінку в Москві, наслідком чого є те, що в цілому Союзі (СССР) нікому займатись друком українських книжок.

---

*) В 1926 р. на Україні до шкіл попало тільки 38% дітей, що мали вже 8 років; українські школі II ступня складають на Україні тільки 54,1%. Це комуніст Луначарський називає «основательной украинизацией».

Усім добре відомо, який галас на увесь світ підняв був у Москві комуніст Ларін на весні 1926 р. з приводу «українізації України», а чого ж він мовчить тоді, коли в українського населення Кубані й цілого Північного Кавказу шість років забірають на сотні мілійонів його добра, а йому не дають книжки й газети на рідній українській мові! Чи це не болить комуністові Ларинові й його партії?! Чи книжки й газети на рідній мові потрібні тільки для китайців, індусів, мароканців, яких комуніст Ларін хоче «освободить от эксплоатации капиталистических держав?». А якою ж тоді державою, по сути, є СССР? Бо це робиться не один день і не помилково якось там, а цілих шість років провадиться жорстокими заходами економична акспоатація Кубані й її національне пригноблення.

Які підстави мали і мають росіяне для того, щоб голосити про «насильственную украинизацию?!» Що говорять факти з життя національних меншостей на Україні, якими там є росіяне, жиди, поляки, німці й инші?

За даними перепису 1920 р. на Україні нараховано росіян 2.607.978 душ обох полів, жидів — 1.698.619 душ обох полів, поляків — 348.135 душ обох полів, німців — 289.649 душ обох полів, і т. д.*). Скільки шкіл мали ці меншости на Україні? За даними «Радянського Статистика» — органу Центрального Статистичного Уряду в Харкові р. 1925 на Україні було шкіл: російських — 1.214, жидівських — 295, польських 192, німецьких — 345, разом 2.046 шкіл. Крім того, було ще російсько-українських 905 шкіл, жидівсько-українських — 63, польско-українських — 100, німецько-українських 99, молдавсько-українських — 31 і т. д. Так задовольняється на Україні потреба нацменшостей в рідній школі! Російських шкіл тільки II ступня було на Україні 279.

А на 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю залишилась тільки одна Катеринодарська школа II ст.**) і було 210 українських шкіл з 508 групами, 548 вчителями й 24.000 учнів, в той час, як дітей українців шкільного віку (8—11) не менше 350 тисяч***).

---

*) Див.: «Україна. Статистичний справочник», 1925, стор. 13.

**) Та й про цю єдину українську школу II ступня не тільки на Кубані, а і в цілому РСФСР, ось що писала «Червона Газета» 27-XI-1926 р.: «Цей рік наша школа почала свою працю в тяжких умовах. Перше те, що хотіли зачинити її. Школа не була зачинена тільки завдяки батькам, що попеклувались і звернулись куди слід з проханням не зачиняти її. Потім, спочатку нам не дозволяли ходити в кабінети як фізичний, так і хемичний... Приходиться у темряві вчитись, бо світла немає, а немає його тому, що комсод наш бідний і йому трудно платить за електрику. У школі майже всі діти робітників і хліборобів. От жалко, що зачинили перший ступінь школи»...

Як бачимо з цього прикладу, заява наркома Луначарського про можливість ліквідації українських шкіл на Кубані переводиться в життя: вже зачинили в Катеринодарі перший ступінь української школи, де вчились діти робітників і хліборобів... Російські школи II ступня находяться на утриманні мійських і районових Виконавчих Комітетів, а на українському школу в Катеринодарі коштів немає і її «хотіли зачинити» на сьомому році існування.

***) За даними перепису 1897 р. діти шкільного віку (8—11) складали тоді 9,4% всього населення, а за даними перепису 1920 р. — 11,5%. Ми беремо 10%, що від 3.500.000 українського населення Північно-Кавказького Краю дасть 350 тисяч. (Див.: «Сборник статистических сведений» 1918—1923, Москва, стор. 60).

В Армавірській окрузі до 1926 р. на 400.000 душ українського населення було тільки 3 школи (249 учнів), на Терщині — тільки одна, в Чорноморській окрузі — лише одна група*).

Коли рахувати за нормальне дати можливість вчитись усім дітям шкільного віку, то для українських початкових шкіл Північно-Кавказького Краю треба найменше 7.000 учителів (350.000 учнів, по 50 душ на одного учителя). А скільки ж треба українських учительських семинарій, щоб вони підготовили принаймні $^2/_3$ потрібної кількости вчителів, себ-то 4.600 душ? Кубанський Педтехникум у 1924 р. зробив перший випуск учителів в кількости — 37 душ, у 1925 р. дав нових — 27 душ і в 1926 — 29. Коли б большовики в дійсности думали перевести всі школи на рідну мову протягом 5-ти років, як це вони пишуть, вони мусили б щороку давати не 29 нових учителів, а 800 душ. А скільки треба було б мати середніх українських шкіл, скільки фахових: сільсько-господарських, техничних, торговельних, кооперативних й инших... На це діло потрібні величезні кошти, необхідно поставити до роботи тисячі людей.

Позачиняли большовики українські школи в Таганрозькій окрузі, не допускають організації їх на Ставропольщині, Терщині, в Армавірській, Майкопській і Чорноморській округах, з усіх сил гальмують працю українських шкіл в Кубанській окрузі, а ком. Ларін кричить у Москві: — «Ловіть злодія!».

Треба мати совість московського комуніста, щоб так робити!

* * *

Газета. Кожному добре відомо, яке колосальне значіння має для населення газета чи журнал на рідній мові. Що ж з приводу цього зроблено на Кубані, та й не тільки на Кубані, а й у сусідніх землях — на Донщині, Ставропольщині й Терщині, де живуть «значительные массы украинского населения»?. До 1925 р. не було зроблено нічого, а з осени цього року перевели на українську мову тільки три сторінки малесенької щотижневої газети «Радянський Станичник», що виходила в Катеринодарі прилогою до газети «Красное Знамя». Але вже через місяць у комуністичному «Красному Знамени» почали вміщувати нерозумні й дикі статті «против украинизации» цієї газети. Звісно, вороги української справи повилазили з усіх дірок й підняли звіряче ревище проти бідного засмоктаного «Радянського Станичника!». З приводу цього редактор газети «Красное Знамя», комуніст Базарник, писав так: «Ни одна дискуссия в нашей газете за все 5 лет существования не вызывала таких горячих и таких многочисленных споров». Той же комуніст Базарник (Секретарь Кубанської комуністичної партії) розумно доводив, що само населення бажає мати газету на рідній мові, що «население Кубани — украинцы, в основу их теперешнего языка положен украинский язык (он основной, коренной, а русский наносный) и этим определяется и вся наша политика по этому вопросу».

*) Красное Знамя» за 30-V-1926.

Здавалось, що після цього українська газета на Кубані буде виходити що-дня, що на неї дадуть необхідні кошти. Але в дійсности сталось слідуюче: «Радянський Станичник» продовжував виходити тільки один раз на тиждень у кількости всього 1.900 примірників, в той час, як усі газети Північно-Кавказького Краю мають щоденний тираж біля 210.000 примірників*). Крім російських газет і однієї тижневої української на Північному Кавказі виходили ще й такі газети**):

«Карахалк» в кабардинській мові, тираж . .	1.100	прим.
«Таулу Чашау» в карачаєвській мові, тираж .	500	«
«Адиге-Псагу» в черкеській мові, тираж . .	500	«
«Растдзинад» в осетинській мові, тираж . .	1.200	«
«Сердало» в інгушській мові, тираж	1.000	»
«Серло» в чеченській мові, тираж	500	«

Це все тижневі газети. Коли порівняти тираж тільки російських і українських газет, що виходять на Північному Кавказі, то вийде, що українські складають не більше $^1/_{110}$ частини російських.

Треба мати на увазі ще й те, що газета «Радянський Станичник» була єдиною українською газетою на всю РСФСР!

А як забезпечені газетами національні меншости на Україні? Там в р. 1925 видавались ось які газети***):

жидівська «Дер-Штерн», тираж . . .	10.000	примірників
німецька «Дас нойє Дорф, тираж . .	8.500	«
польська «Серп», тираж	7.100	«
молдавська «Плугарул Рош», тираж . .	3.000	«
болгарська «Светське село», тираж . .	3.000	«
російські біля 30 газет тираж . . .	420.000	«
Разом . . .	451.000	«

Вище ми бачили, що говорив вартовий російської пануючої нації, наркомос Луначарський, про українську справу на Великій Україні і на Кубані: «Если на Украине проведена основательно украинизация, то... на Кубани этого сделать нельзя!» В перекладі на мову чисел ця заява стає ще більш ясною й зрозумілою для українців як на Великій Україні так і на Кубані: 420.000 примірників російських газет на Україні і 1.900 примірників українських в РСФСР! Нам здається, що російські емігранти можуть спокійно спати; большовики досить енергійно захищають інтереси «русской культуры» на землях, заселених українцями!

Цікаво тут порівняти кількість і тираж російських і українських газет, що виходять на Україні***):

Роки	Всього газет	З них українською мовою		Тираж газет	
		газет	%%	російських	українських
1924	64	24	37,5	445.000	90.000
1925	75	29	38,0	369.000	439.000
1926	84	50	61,0	420.000	612.000

*) Це число було оголошено на зїзді журналистів в м. Ростові р. 1926.

**) Див.: Умар Алиев. «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском Крае», 1926, стор. 57.

***) Газета «Вісти» за 5-V-1926.

А ще ж який потоп російських газет пливе на Україну з Москви і Петрограду по всіх залізницях! Оце й називається в большовицьких і в емігрантських російських газетах «гонением на все русское», «насильственной украинизацией». А комуніст Луначарський називає це явище «основательной украинизацией!».

Ці факти констатуємо для того, щоб краще зрозуміти відношення большовиків до українського друкованого слова в РСФСР взагалі, і зокрема, на Кубані.

Ще в місяці лютому 1926 р. українська секція зїзду робсількорів у Катеринодарі (робітниче-селянські кореспонденти) ухвалила була таку постанову: 1) прохати редакцію «Красного Знамени» видавати «Радянський Станичник» двічі на тиждень, 2) збільшити формат, 3) ввести в штат ще одного літературного робітника-українця*), 4) більше ілюструвати газету малюнками й т. п.

Це молоді українці висловили такі побажання про поліпшення рідної газети. Не дивлячись на все це, а також і на те, що в кожному числі вона проповідувала «Заветы Ильича», в травні місяці 1926 р. й цю маленьку газету — «Радянський Станичник» — радянською владою було припинено. Офіційно це пояснено браком коштів і випуском у світ щотижневої газети «Червоний Прапор» в місті Ростові. Отже Кубань, де живе біля 2.000.000 Українців, знову немає своєї газети. Найшлись кошти на 420.000 примірників російських газет на Україні і немає коштів на 1.900 примірників української газети в РСФСР!

Большовики багато пишуть про утиски українського населення під Польщею, а як мусить бути названа їх політика відносно українського населення на Кубані й на цілому Північному Кавказі?

* * *

До цього часу (1927 р.) немає в Катеринодарі українського театру, немає українського клубу, немає навіть доброго українського хору, бо на все це «немає коштів». А поруч з цим у газеті «Радянський Станичник» (за 15-V-1926) читаємо наступне: «В м. Катеринодарі по де-яких клубах є українські драматичні гуртки. Один з таких драм.-гуртків є при клубі «Профінтерн»**). Але дивно стає, коли поглянеш на роботу цих гуртків, пише «Радянський Станичник», перш за все, в цьому гурткові, як члени його, так і керовник зовсім не знають української мови. Не знаючи мови, учасники не розуміють не тільки дієвих осіб, а навіть ідеї пєси. Тепер виникає питання: для чого існують такі гуртки», запитує «Рад. Станичник». Відповідь ясна: щоб дурити Українців, щоб гальмувати українську справу, бо робітники Катеринодару, в більшости своїй, українці, вони бажають чути пєси на рідній мові***), так от їх потребу й задовольняють подібні «українські артисти з Москви».

---

*) Як відомо, большовики викидають мілійони карбованців на агітацію в чужих землях, а на Північному Кавказі не дають грошей на співробітника української газети.

**) Це є головний клуб для робітників міста Катеринодару.

***) Про це писало навіть «Красное Знамя».

Призначати в українські школи завідуючими росіян, організувати українські гуртки з росіян, а, разом з тим, карати Українців «за ведение работы на украинском языке», — так можуть робити тільки закляті й уперті вороги відродження українського народу! Коли за ведення праці українською мовою виганяють із пануючої комуністичної партії, коли голова уряду, комуніст Нейбах, не цікавиться українськими школами, коли наркомос Луначарський проголошує можливість переведення українських шкіл на російську мову, коли влада не дає коштів на українську книжку, на українську газету, на українську школу, то що ж забороняє решті росіян перешкоджати веденню культурної праці серед українського населення Кубані? Наведемо для ілюстрації декільки прикладів запозичених з комуністичних газет, що виходять на Кубані:

«В городе (Краснодаре) на окраинах процент украинцев достигает 80—90%, а преподавание в школах, за небольшими исключениями, ведется на русском языке. Введенное в прошлом году в окраинных школах украиноведение проходиле слабо и не дало реальных результатов. Педагоги (русские — примітка «Красного Знамени») школ 1 и 2 ступени слабо или почти совсем не интересовались вопросом украинизации», пише газета «Красное Знамя» 11-X-1925 р. А ось що пише газета «Радянський Станичник» (12-XI-1925): «Ст. Полтавська. На засіданні Станради в біжучих справах було поставлено питання про те, на якій мові вчити дітей в школі. Це питання поставив робітник, котрий недавно прибув у ст. Полтавську. Він указував, що однієї російської школи мало, що треба відкрити ще одну. В станиці 95% складають українці. *Населення — хлібороби заявили, що наші діти вчились по вкраїнські, то й нехай вчаться.* На сцену виліз тоді учитель, котрий почав доказувати станичникам «превосходство русского языка пред украинским». Тільки хлібороби припинили «горячу» промову і попрохали його зійти зі сцени».

А ось із станиці Іванівської пишуть — «багато наших робітників вороже ставляться до поширення роботи українських шкіл».

Ось «Червона Газета», що виходить у Ростові, 20-XI-1926 р., писала про працю українського відділу Кубанського робфаку наступне: «У нашому рабфакові українізація не дає себе почувати... Росіяне з призирством дивляться на українську мову. На зборах студентів 12-X було подане питання до президії українською мовою. Росіяне-студенти казали (звичайно не всі): «Что за дурак такой; разве не мог написать по-русски, а то прет — «прохаєм»... кімната»... Таких випадків у нас трапляється багато... Навчання йде українською мовою, але завдання даються студентам на російській мові. Студенти гають даремно час, приходиться завдання перекладати на українську мову, або писати відповіді російською мовою»...

Сам завідуючий освітою в Кубанській окрузі, комуніст Потапов, про цю агітацію пише наступне: «В некоторых районах положение культурно-просветительной работы на украинском языке является ненормальным, так как часть местных работников ведет неправильную линию, идущую против украинизации, одни оказывают противодействие открыто, иногда ставят данный вопрос на разрешение учащихся первой ступени (безграмотных) и прибегают к другим средствам, совершенно ненужным

и недопустимым. Другим тормозом в деле украинизации является отрицательное отношение к этому вопросу со стороны части руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм». Хто ж призначає на посади «руководителей просвещения, проявляющих излишний русский шовинизм?».

В оцьому «русском шовинизме» і все діло! В яку б партійну одежу він не одягся, а все його кріваве й ненажерливе обличчя вилазе наверх. Не тільки росіяне-комуністи, в міру сил своїх та уміння, ведуть боротьбу проти українського національного руху, це ж саме зустрічаємо і в еміграційній російській пресі*).

У вересні місяці 1926 р. з Ростова була послана в Єйський і Старомінський райони спеціяльна комісія для облслідування цих районів збоку українізації. Що ж найшла ця комісія? Газета «Червоний Прапор» (за 26-IX-1926) з приводу роботи комісії пише наступне:

«Відносно українізації цих районів питання підіймається тільки зараз... в ст. Старомінській уже маються 5 українських шкіл, українізовані лікпени (пункти ліквідації неписьменности), українізована хата-читальня»...

Комуністи ставлять це питання перший раз тальки в 1926 р., а населення, при допомозі своєї інтелігенції, давно вже має 5 українських шкіл! Далі та ж газета повідомляє: «Старомінський район має 84.475 душ населення переважно українського (80%). Населення поділяється на козаків (51.566) та іногородніх (26.905), але і ті і другі користуються українською мовою. Те-ж і в Єйському районі. Наприклад, ст. Довжанська має 10.942 душ населення. Козаки — бувші запорожці, іногородні — переселенці з Чернігівщини, Київщини та Полтавщини. Російська мова тут «не в моді». Комісія скрізь скликала збори станактиву, обговорювала питання з місцевими партосередками, з шкільними радами, з профактивом робітників освіти, і скрізь за малим вийнятком зустрічала прихильне відношення до питань українізації».

Цю довшу цітату наводимо, щоб на підставі матеріялів і всебічного обслідування питання, зробленого цією комісією, показати і національний склад населення цих районів і його відношення до українізації. Це все сконстатовано в місяці вересні, а ось в газеті «Молот» (за 5-X-1926) в кореспонденції з тієї ж ст. Старомінської зконстатовано другий факт: «*Отмечено, что в районах и отчасти в станичных организациях руководящий состав работников украинского языка не знает, что затрудняет массовый охват работы на родном языке и делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению*». Цей факт констатує бюро Старомінського райкому комуністичної партії.

Хто ці люде, що складають «руководящий состав в районных и отчасти станичных организациях», відкіля вони й чого прийшли на Кубань? Наколи б ці «руководящие работники» були родом з Кубані чи з України, вони знали б українську мову! Чи це не ті, що прислані на Кубань, «чтобы дать голодающей России хлеба!», як писав В. Чорний.

---

*) Газета «Руль» за 10-I-1925 писала: у нас в деревне (на Україні — прим. П. М.) теперь два фронта: бандиты и украинизация».

Здається, що питання ясне: це є урядовці, прислані московською комуністичною владою на Кубань, щоб переводити тут в життя таку економічну й національну політику, котра для Москви дає щороку десятки й сотні мілійонів карбованців прибутку. В попередніх розділах вже говорилось про те, що і як роблять на Кубані ці московські «руководящие работники». Вони наближаються до населення не для того, щоб допомогти йому, а для того, щоб зтягти з нього побільше ріжних податків.

* *
*

Не дивлячись на зовнішні несприятливі умови, українці на Кубані, перебуваючи під московською комуністичною владою, не тільки не залишили праці на користь рідному народові, а вживали всякої найменшої можливости для того, щоб ширити рідну школу, рідне слово, рідну культуру поміж громадянами. Так, крім згаданої вже праці по організації початкових шкіл по станицях Кубанської округи, вони повели широку працю по підготовці культурних робітників: в місяці квітні 1925 р. вони зібрали в Катеринодарі зїзд українських учителів, на якому одверто заговорили про болячки української національної роботи на Кубані; в місяці червні того ж року були відкриті в ст. Полтавській курси для українських учителів; в тому ж місяці червні було скликано на конференцію учителів українських шкіл у ст. Полтавській, а в місяці грудні в ст. Славянській. Далі, примусили владу відкрити в 1925—1926 шкільному році українські відділи на робітничому факультеті й при Педагогичному Інституті в Катеринодарі, розіслали по станицях 133 українських дитячих бібліотеки для початкових шкіл і 28 бібліотек для шкіл II ступня, у всі великі станиці передали педагогичні українські бібліотеки, відчинили Кубанську філію організації українських молодих письменників — «СІМ» («Село і Місто»).

Українське населення Кубані цю працю інтелігенції підтримувало, результатом чого й було те, що в 70 станицях на Кубані в-осени 1925 р. вже були українські школи. Розуміється, що для задоволення потреби населення в рідній школі цього замало, але це зроблено на Кубані за часів політичного, економичного й національного гніту.

Комуністична партія примушена була й сама звернути уваги на цей рух, і от 11—12 листопаду 1925 р. агітаційний відділ Краєвого Комітету комуністичної партії в Ростові затверджує спеціяльний програм праці комуністичної партії серед українського населення на землях Північно-Кавказького Краю. У цьому програму дуже обережно й в загальних рисах говориться про необхідність українізації школи, говориться про бажанність ведення роботи на рідній мові серед «піонерів, жінок та комсомолу, також говориться про необхідність організації комісій для вивчення питання про перевод діловодства радянського апарату на українську мову». Ми ще не знаємо, які позитивні наслідки мали ці ухвали, бачимо тільки, що на українську справу коштів не дають, як і раніш не давали, і що вже в 1926 р. зачинили єдну українську газету «Радянський Станичник».

Пять років збірались видавати українську газету, нарешті вийшла вона, малесенька й бідна. Але, не дивлячись на це, почала вона розбуджувати національну свідомість, почала скупчувати молоді українські сили на Кубані, мала вже 100 кореспондентів з станіць, і її придушили.

Припинили те, на що потрібні були всього тільки сотні карбованців у місяць. То хіба ж найдуться мілійони на українську справу?! Розуміється, мілійони знаходяться, але їх щороку забірають і вивозять до Москви на потреби її влади і тамтешнього, Московського народу.

Добре бачуть Українці на Кубані, що культурна праця серед свого населення, її розміри, зміст і напрямок, тісно звязані з політично-державним устрієм Кубані, залежать від того, хто господарює в цій країні. Вони бачуть, що не можна сподіватись на те, щоб змінилась політика радянської влади відносно Кубані й через те починають шукати шляхів, які б забезпечили можливість праці для рідної країни, для рідного народу. Вони поки що потихеньку, по кутках дебатують питання про автономію, або й про самостійність Кубані. Про це довідується пануюча партія і влада. Ось що писала з приводу цього явища газета «Радянський Станичник» (15. V. 1926):

«Де хто думав, що партія тільки на словах згодна з українізацією Кубані, а на ділі, «пасівно забороняє»*). З-за того вони ставились не дуже прихильно до Радвлади і партії. Знаходились «ватажки», які хотіли використати українізацію з контр- революційними замірами. Але недовірря до партії розвіялось, коли всі побачили, що українізація провадиться дійсно і практично. Тоді у контр-революційних ватажків випав останній козирь». Але вони стали відшукувать новий козирь. Для цього вони стараються роздуть «автономізм» серед населення і згодні тепер же ставить питання гостро: «Чи автономна Кубань чи ні?» Тільки населення вже не йде на такі вудочки. Кожному зрозуміло, що українізація є не мета (ціль), а тільки засіб для ускорення культурного й економичного розвитку населення. Тому й українізація повинна йти таким шляхом, який найбільше і найзручніше допомагає такому розвиткові. «Автономія», або самостійність не тільки не допомагають нічому, а, навпаки, можуть доставить зараз зайві турботи і витрати для населення. Коли відокремлення населення, яке перейде цілком на українську мову, стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешкоді. Але тепер контр-революційні ватажки прикривають «автономізмом» свої дійсні заміри. Їм вже ніхто не повірить і не стане підтримувать дурні вигадки».

Цю замітку ми наводимо всю цілком, від слова до слова. Не дивлячись на езоповську мову її, все ж вона досить виразно малює те, як ставиться населення й до українізації й до радвлади. Населення добре бачить, хто перешкоджає йому в цій справі і воно хоче усунути ці перешкоди, а для цього треба розірвати залежність Кубані від московської влади, відціля й «автономізм», відціля й самостійність, відціля й «ватажки». Автор дуже помиляється, кажучи, що «коли відокремлення населення стане можливим і необхідним, то ніхто не стане на перешколі».

*) Раніш на підставі даних радянської преси ми вже зконстатували, як в дійсности російські комуністи ставляться до національного питання на Кубані: забороняють українізацію не тільки «пасивно», а иноді зовсім активно!

Здавалось би, що нічого дивного, нічого неприроднього немає в тому, що кубанці ведуть боротьбу за усамостійнення Кубані від Москви, що вони висовують при большовицькій владі зовсім легальну форму — автономію. Большовики самі ж вихваляються тим, що вони ніби-то стремлять до роскріпощення поневолених царською Росією народів. Дійсно на 1 січня 1926 р. на папері значиться, що в РСФСР входять 11 автономних республік і 12 автономних областей, а СССР складається з 6 союзних республік: Російської СФСР, Української ССР, Білоруської ССР, Закавказької ССР, Узбекської ССР і Туркменської ССР.

Коли большовики не допустили обєднання всіх земель, заселених українцями, від Збруча до Кубані, в одну Українську Республіку, то чому українцям Північного Кавказу вони не дали принаймні автономних прав? Чим ці українці гірші від корельців, зирян, вотяків, башкирів, німців на Волзі, кімликів й инших, що мають «автономні республіки?» Українці в Північно-Кавказькому Краєві, коли брати його без гірських народів, складають не менше 60% всього населення, а в Кубанській окрузі — не менше 80%.

Здається, що ні ступінь розвитку національної культури, ні географичні й економичні умови, ні відсоток росіян, що живуть серед перечисленних народів, не дають їм переваги перед українцями Північного Кавказу. Звернемось до радянської статистики, подивимось, що вона говорить про розміри й національний склад «автономних республік» — Карельської, Зирянської й инших*).

Автономні республіки і области	Площа в тисячах кв. км.	Населення в тисячах душ	Національний склад населення	
			Інородц. %%	Росіян %%
Карельська автономна ССР	108,0	218,8	43,0	55,7
Вотська автономна область	28,4	784,2	56,9	39,5
Марійська автономна область	18,2	395,4	54,4	40,4
Башкирська автономна ССР.....	154,0	2.483,4	36,8	33,7
Татарська автономна ССР	65,5	2.925,0	49,0	45,0
Німців на Волзі ССР	27,3	503,4	67,5	21,1
Кімлицька, автономна Р.....	76,4	164.0	53,0	?

Що говорять ці цифри? 1) Що національности, відокремлені в ті чи инші автономні республіки, складають 36,8%—67,5% всього населення, 2) росіяне, що живуть на території тієї чи иншої автономної республіки, складають значний відсоток — від 21,1% до 55,7%, 3) що ці автономні республіки по кількости населення не більші, а менші Кубані, а, тим більше, Північно-Кавказського Краю. Чому ж це 100.000 карелів, або кімликів мають право на автономію, а 2 мілійони українців на Кубані, або 3½ міл. українців Північного Кавказу таких прав не мають?! Від Батайська, що біля Ростова, від Лежанки і ст. Торгової й до Новоросійська й Туапсе українці сидять суцільною масою, що складає не менше 80% всього населення. Чому вони не мають автономії? Хоч би на папері, як це мають инші?

*) Див.: «Весь СССР».

Хіба кубанці не воювали за свою самостійність 2½ р.? В 1917 р. не тільки Краєва Рада висловилась за боротьбу з большовиками, а і зїзд іногородніх в місяці листопаді й грудні приймав подібні ж постанови! Не слід забувати, що оружну боротьбу з большовиками на початку 1918 р. вів Кубанський уряд, котрий складався з 5 представників від козаків, 5 представників від іногородніх та 1 — від горців.

Кубанська Законодавча рада також складалась тоді з 46 козаків, 46 іногородніх і 8 горців, і саме ця Рада й підтримала оружну боротьбу проти тих большовицьких військ, що йшли тоді на Кубань по приказу Москви! А хіба Рада не вела боротьби проти Денікіна? Вела! Не даром же самі большовики визнають, що вони завоювали Кубань!

Таким чином, здається, всі підстави є для того, щоб кубанці й тепер домагались «розірвати залежність Кубані від московської влади!»

Московські комуністи (та й не тільки комуністи, а майже всі «московські люде») через те з усіх сил і гальмують справу українізації, бо ж як раз і бояться цього «відокремлення». Через те вони й карають своїх же комуністів «за ведение работы на украинском языке», через те й мова українського народу є «собачий язык», через те й на посади завідуючих українськими школами призначаються росіяне, які зовсім не розуміють української мови, через те й організуються при російських робітничих клубах «українські драматичні гуртки із росіян», через те й про українську школу в Кубанській окрузі «мовчить» комуніст Нейбах, а в Чорноморській, Армавірській та по инших округах Північно-Кавказького Краю при ОНО (отдел народного образования) немає завідуючих українськими школами, через те до кінца 1925 р. комуністична партія «мовчить» про українізацію Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю, через те й немає коштів на українські газети, книжки, школи, в той час, як з Кубані щороку забіраються десятки мілійонів карбованців і десятки, як що не сотні мілійонів пудів зерна і вивозяться з Кубані до Москви!

Де вже там давати Кубані автономію! До осени 1926 р. большовики не допустили ні в одній станиці Кубані навіть діловодства українською мовою!

«За останній рік, пише Б. Вишневецький в газеті «Червоний Прапор» (за 18. IX. 1926 р.), дуже багато писалось в газетах, говорилось на ріжних зборах про українізацію Кубані. А де-які установи прямо виносили палкі резолюції про те, щоб українізувати в станицях не тільки школи та хату-читальню, а й радянський апарат (станраду, суд й т. п.). Одначе від цього нікому не лекше. Постанови залишились на папері... Станична рада ст. Уманської, Кубанської округи, ще в лютому місяці прийняла постанову про українізацію. Рада хутора Козаче-Мальованого, Кореновського району на Кубані, й вивіску зняла з рали й написала нову українською мовою. А українізація так таки й не проводиться!.. Районні виконкоми стоять збоку й чекають, що воно з цього вийде. Українська секція (комуністичної партії — прим. П. М.) теж неначе й не чула про це!

Досить росказувати «теплі» слова про українізацію! Треба взятись за практичну роботу!» — закінчує Б. Вишневецький.

Дійсно! Чи не досить вже большовикам обманювати населення Кубані?! Районові виконавчі комітети на Кубані в 1926 р. складаються з 66,3% росіян і 29% українців. Тепер зрозуміло, чому це вони «стоять збоку», як пише Б. Вишневецький, коли питання йде про українізацію Кубані. Хіба члени цих виконавчих комітетів працюють для того, щоб помагати культурному й національному відродженню Кубані?! Та зовсім не для цього! Наказано їм тягти багацтва Кубані в Москву, вони це й роблять занадто старанно й успішно. А що до українізації, так можна й почекати, «що з цього вийде!» Це так в 1926 р., а раніше так просто «честью просили» не вживати «этот собачий язык», і навіть голову української учительської семинарії заарештували й виключали з партії.

А чому ж на Великій Україні не чекають, а організували «Молдавську Республіку», а в сотнях сел завели діловодство на мовах польській, жидівській, російській, німецькій й т. и. Ось голова Маріупольського Окужного Виконавчого Комітету докладав на III сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад (Харківські «Вісти» за 27. V. 1926 р.) про те, що «в Маріупольській окрузі утворено низку національних сільрад — грецьких, татарських, еврейських, болгарських, руських, та инших, де діловодство провадиться на мовах відповідних нацменшостей... По окрузі утворено судові камери нацменшостей і т. и.»

За даними газети «Вісти» (за 11-I-1927), що виходить в Харкові, до кінця 1926 р. на Україні було вилучено 933 національних рад:

руських	306,
німецьких	228,
польських	137,
еврейських	117,
молдавських	52,
болгарських	47,
грецьких	30,
чеських	13,
білоруських	2,
шведських	1,

де все діловодство провадиться на відповідній мові.

Чому це можна й слід робити на Україні, а на Кубані й Північному Кавказі цього не робиться! Де ж логіка, де навіть большовицька правда й послідовність? Чи большовики думають, що як підгребли Кубань під себе, так можна тепер безкарно й без кінця тягти з неї всі її соки, знущатись над її населенням, грабувати його працю, нищити його фізично й духовно?! Невже це є шлях до комунізму на землі, шлях обману, визиску, руйнації, одвертого й брутального насильства!

Чому це большовики в газетах на Великій Україні так голосно й старанно пишуть про насильства поляків над українцями, що дійсно так страждають під Польщею, а чому вони мовчать про те, що твориться над українцями в РСФСР і зокрема на Північному Кавказі?!

Все це робиться свідомо й уперто на протязі цілих років, хоч по договору про утворення СССР Москва добровільно прийняла на себе обовязок задовольняти потреби українського населення, що залишилось поза межами Української Республіки. Приклади того, як задовольняються

ці потреби комуністичною владою, ми навмисне взяли з радянської преси, яка, розуміється, є далекою від думки бути «унтер-офіцерською вдовою», що сама себя «высекла». А що ж там твориться в дійсности, коли наведені нами факти попадають навіть на сторінки комуністичних газет?

Такій поведінці московських комуністів ми не дивуємось, бо иншими вони не були й не можуть бути! Український нарід зробив уже з цього свої висновки. Ці висновки робить і та частина українського населення, що замешкує Кубань й на цілий Північний Кавказ. Це й родить «ватажків», що шукають кращого шляху для допомоги своєму народові. Ось якийсь молодий кубанець у газеті «Радянський Станичник» (№ 6 за 1926 р.) написав:

«Мені Кубань мамуся,
Бабуся — Україна.
Кубань і Україна
Були одна родина»...

В цьому примітивному віршові — цілий політичний програм.

Комуністи не раз писали в газетах і висловлювали на мітінгах правдиву думку про те, що на Кубані до революції була, порівнюючи з Росією, числена інтелігенція, але вона або загинула в боротьбі, або виїхала за кордон, і що комуністи-росіяне виховують тепер нову кубанську радянську інтелігенцію. Дійсно, на Кубані в огні революції й боротьби виростає молоде, національно й політично більш свідоме, більше здатне до національної праці, ніж батьки, покоління, що одверто поведе далі боротьбу за кращу долю працюючих. Треба також, щоб кубанська еміграція не спала, щоб вона зняла зі своїх очей політичну полуду, прищеплену старою школою Іловайських і Белярмінових, прищеплену ідейними рабами старих і нових панів; треба, щоб кожний кубанець знайшов своє місце в національній роботі.

Малі й великі славянські народи: чехословаки, поляки, болгари, росіяне, югославяне мають свої школи, свої суди, свої війська, свої держави.

За свою культуру, за збудування своєї самостійної держави бореться й український нарід!

Вибороли свою самостійність маленькі народи — финський, естонський, латишський, литовський та й живуть тепер значно краще, ніж ті народи, що не здобули ще собі самостійности!

Звісно, це вони зробили не одразу й не за один рік боротьби! Ще не так давно всі ці народи входили в склад великих держав-монархій — Австро-Угорщини, Турції, Росії, Германії. У кожного з цих народів була, в свій час, і своя еміграція; далеко не вся вона дожила до щасливих часів незалежного існування своїх народів, не вся вона повернулась на батьківщину!

Тепер для кожного кубанця питання повинно стояти руба: необхідно йти зі своїм народом і допомагати йому в визвольній боротьбі, або бути зрадником, йти проти свого народу, разом з його ворогами.

* *
*

Група членів з'їзду рад Кубанської округи в 1926 р.

З 1925 р. радвлада повернулась «лицом к деревне», «лицом к казакам». На Кубані, пишуть комуністи, — «казачество нужно второй раз, но уже не в военном смысле, а в политическом и общественном отношении, завоевать». Почали комуністи закликати до участи у виборах станичних рад майже все населення.

По Кубанській окрузі в 1926 р. обрано всього 202 станичних ради, в складі 10.519 членів. Із 540.317 виборців на вибори прийшло 227.539 душ, або 42,1%.

Цікаво порівняти склад станичних рад 1926 р. зі складом їх у 1925 р., а також зі складом цих рад до 1925 р.

	до 1925 р. %	в 1925 р. %	в 1926 р. %
А) Козаки	32,3	57,6	61,2
Іногородні	67,7	42,4	37,9
В) По соціальному положенню: хлібороби	57,0	81,0	80,7
робітники	20,8	6,7	3,5
С) Участь в армії: червоноармійці	47,8	31,4	28,9
Д) Партійний склад: безпартійні	78,64	92,18	88,5
комуністи	21,36	7,82	10,9
чоловіків	88,5	90,8	93,5
жінок	11,5	9,2	6,5

Не дивлячись на те, що радвлада й комуністична партія вживають усіх заходів, щоб у склад станичних рад провести яко мога більше комуністів, червоноармійців й іногородніх, не дивлячись на те, що вибори провадяться піднесенням рук, а не таємним голосованням, у станичних радах за останні два роки кількість комуністів знизилась з 21,36% до 10,9%, червоноармійців — з 47,8% до 28,9% й іногородніх з 67,7% до 37,9%. Відсоток жінок у станичних радах до 1925 р. був дуже низьким (11,5%), а в 1926 р. ще зменшився до 6,5%.

Иншу картину уявляє з себе склад районових виконавчих комітетів. По 16 районах Кубанської округи обрано 465 членів цих комітетів. Серед них:

А) козаків	174	душ, або	37,4%
іногородніх	274	« «	59,0%
инших	17	« «	3,6%
В) серед них хліборобів	179	« «	38,5%
робітників та наймитів	30	« «	6,5%
ремісників	5	« «	1,1%
службовців	222	« «	47,7%
інтелігентів	29	« «	6,2%
С) за національністю:			
росіян	308	« «	66,3%
українців	135	« «	29,0%
вірмен	3	« «	0,6%
греків	1	« «	0,2%
німців	2	« «	0,4%
инших	16	« «	3,5%

З порівняння складу районових виконавчих комітетів зі складом станичних рад, бачимо, що:

1) козаки в станичних радах складають 61,2%, а в районових комітетах — 37,4%
2) іногородні в « « « 37,9%, « « « « — 59,0%
3) хлібороби (козаки й іногородні) « 80,7%, « « « « — 38,5%

Районові виконавчі комітети мають де-які важливі права в сфері місцевого управління, вони мають свої кошториси, на їх утриманні є школи, шляхи, медична й санітарна справа й т. и. І що ж, — в цих комітетах хлібороби Кубані складають вже тільки 38,5%, а козаки тільки 37,4%. На першому місці стоять службовці: їх 222 душі, або 47,7%; це є окремий тип радянського урядовця, що пускає коріння в кубанський грунт.

Ще більш цікаву картину будемо мати, коли порівняємо національний склад населення Кубанської округи з національним складом районових виконавчих комітетів: за даними радянської преси в цій окрузі українці складають не менше 80%, а коли візьмемо тільки населення станиць та сел, то відсоток українців підніметься до 88%—95%, росіян же буде меньше 10%.

А в районових виконавчих комітетах українців нараховано тільки 29%, натомість росіян — 66,3%.

Значить в українській кубанській окрузі справами керують росіяне, а українське населення мусить працювати в степу, платити податки Москві, утримувати її урядовців, давати синів у червону армію й т. п. До громадських справ його допускають, щоб не можна було сказати, що українців у виконавчих комітетах зовсім немає, але допускають їх такий відсоток, щоб фактично можна було вести діло й без них.

В цьому відношенню особливо є цікавими результати виборів до мійської ради в Катеринодарі. Обрано було в 1926 р. 456 членів цієї ради, між ними комуністів 231, безпартійних — 225; за національністю: росіян — 383 душі, або 84%, українців — 15 д., або 3,3%, инших — 58 д., або 12,7%.

За даними мійського перепису 1923 р., як було сказано вже раніше, в Катеринодарі українцями себе проголосило 48.000 душ, або 33%, а в мійській раді українці складають тільки 3,3%.

Ясно, що Кубанню правлять чужі, московські люде, котрі, як повідомляє газета «Молот», «украинского языка не знают, что... делает трудно осуществимым приближение аппарата к населению», або, як писала «Червона Газета» (20-X-1926 р.) — «*У нас керовники радянських та громадських установ станиці, замість того, щоб пояснювати громадянам національну політику компартії і радвлади... вороже ставляться до українізації, бо майже всі вони не розуміють національної політики й висловлюються проти українізації, ставлючи свої власні інтереси вище громадських. Це помітно майже по всіх Чорноморських станицях... При таких умовах попробуй заговорити про українізацію!*» — говорить комуністична «Червона Газета». Це комуністи — плантатори, головним завданням котрих є — зтягати з населення Кубані добро для метрополії — Москви.

У розділі «національна справа» ми говорили про те, що в Катеринодарських початкових школах в 1924—1925 шкільному році учителі-росіяне не захотіли вести роботу по українознавству навіть в тих школах, де українські діти, по свідоцтву комуністичного «Красного Знамени», складають 80%—90%. Цих дітей вчать по-російські й бояться російською мовою расказати про Україну, про український нарід, та про його культуру. Цей ганебний факт можна пояснити тільки тим, що в Кате-

ринодарі, як і на цілій Кубані, діло освіти тримають в своїх руках вороги українського народу та його культури!

* *
*

В більшости станиць вибори пройшли під знаком більш чи менш гострої боротьби поміж козаками й іногородніми. Ця ворожнеча приймає часто характер одвертої боротьби, коли одна частина населення загрожує другій кривавою росправою. Другий Окружний зїзд рад, 19 березня 1926 р., з приводу цього сумного явища випустив прокламацію до населення Кубані. В цій прокламації, між иншим, говориться наступне:

«Съезд советов не может не отметить того чрезвычайно прискорбного явления, которое до сего времени наблюдается в единой трудовой хлеборобской семье станиц. Съезд имеет ввиду *сословную рознь* между хлеборобами казаками и иногородними, которая до сего времени разделяет их на два чуждых, а иногда и враждебных лагеря, мешая мирной работе по восстановлению хозяйственной и культурной жизни. Помните, что до тех пор, пока в вашей среде будет сословная вражда, не сможете восстановить и наладить свое хозяйство, не сможете упорядочить, как надо, всю общественную жизнь станицы, не сможете построить то лучшее будущее, к которому мы стремимся».

Це все так, але хто ж винен в тому, що одну частину населення Кубані (козаків), радвлада протягом пяти років тримала на становищі пасинків «в советской семье», хто винен в тому, що й досі по станицях відповідальні посади займають ті, хто пролив стільки козачої крови; хто винен в тому, що й досі синів Кубані держуть на засланні в далеких краях СССР, що й досі маються по станицях «чорні списки».

А для чого це й в 1926 р., всякими заходами, накидають станицям комуністів та більшости станиць не дають можливости обрати на громадські посади таємним голосованням тих людей, що найбільше здібні до громадської праці?!

Цікаво тут подати відомости про кубанську комуністичну партію. Ці відомости візьмемо з доповіді комуніста Маслієва, яку він зробив на Кубанській комуністичній конференції, що відбулась в Катеринодарі на кінці 1925 р.: «Наша организация по своему политическому уровню является чрезвычайно низко развитой: до 60%—70% в среднем в нашей организации составляют политически неграмотные товарищи; из этой же цифры около 20% приходится на вовсе технически неграмотных (що не уміють ні читати, ні писати — *П. М.).* Вы можете себе представить, как эта организация, при всех усложнившихся условиях, может правильно руководить, анализировать обстановку, правильно учитывать перспективы и на основе этого анализа и учета руководить массами. И не можем ли мы при нашем культурном уровне отстать от культурного уровня масс? Да, можем!» Так каже не який будь контр-революціонер, а правовірний комуніст про свою партію.

При такому складі комуністичної партії може бути, нам здається, тільки два виходи: або перейти цілком на шлях трудового дійсного демократизму в управлінні економичним і культурним життям держави,

або тримати й надалі владу над населенням військовою силою, терором та примусом взагалі!

Большовики вибірають другий шлях. Вони дуже обережно поводяться з робітниками взагалі, а також зі селянами Центральної Росії, бо їм є необхідний спокій навколо Москви та по містах, щоб можна було міцніше тримати владу в руках. Необхідно також мати добре озброєну слухняну армію. Але до всього цього треба мати ще й значні кошти, щоб утримувати органи влади й військо, щоб було за що вести агітацію. І ці кошти за всяку ціну большовики дістають на Україні, на Кубані, на Донщині, за Волгою й т. и.; вони держуть в руках держави зовнішню й внутрішню торговлю, щоб шляхом «регулювання ринку» видавлювати гроші знову ж таки для потреб влади.

Щоб мати кошти, большовики завели в 1925 р. «казенную продажу питей» та й топлять тепер в горільці робітників і селян СССР.

Не будемо говорити про те, який лад панує в Москві, може він є й добрий для тамтешніх людей, ми говоримо тільки про те, що дала радвлада Кубані, що придбала за цієї влади більшість її населення або що ця більшість стратила.

* * *

ВИСНОВКИ.

Цим ми закінчуємо огляд найголовніших сторін життя Кубані під московською комуністичною владою за рр. 1920—1926.

Які ж висновки можна зробити?

Географичне положення Кубані, природні багацтва, її тепле підсоння, працездатність її населення створили умови величезного економичного й культурного прогресу цієї країни за останні перед світовою війною десятеліття.

Загальний економичний стан населення перед світовою війною був тут значно кращий, ніж положення населення бувшої Росії: це видно хочби з даних про споживання харчових продуктів і ріжних товарів на 1 душу населення на Кубані і по инших районах*):

Див. діаграму № 1, на стор. 189.

Московська большовицька влада, завоювавши Кубань, поводиться з нею дійсно, як з російською колонією:

1) вона щороку стягає з Кубані на десятки мілійонів карбованців ріжних податків, а, крім того, «єдиний сільсько-господарський податок», на котрий іде, приблизно, $^1/_5$ частина врожаю;

2) мимо того, шляхом так званої «купівлі» лишків врожаю по дуже низьких цінах щороку забірає з Кубані ще на десятки мілійонів карбованців збіжжя, худоби й т. п.**), в той же час большовицька влада дово-

*) Див. Мерхалев. Материалы по экон. полож. Куб. Края.

**) Ось голова Північно-Кавказького Виконавчого Комітету, комуніст Богданів, на комуністичній конференції в Москві в місяці жовтні 1926 р., такими словами характеризує большовицьку «тороговлю» на Північному Кавказі: «В результате мероприятий по организации хлебного рынка нам удалось, с одной стороны, выполнить 100% заданий (даних московською владою, примітка П. М.) по хлебозаготовкам и хлебоэкспорту, а, с другой стороны, *держать цены на намеченном уровне значительно ниже окружаю-*

зить на Кубань незначну кількість фібрично-заводських товарів і роспродає їх тут по надзвичайно високих цінах. Дякуючи цьому хлібороби Кубані та й инші трудящі верстви населення Кубані за свої кошти, здобуті тяжкою працею, не одержують потрібної кількости так необхідних їм мануфактури, взуття, сільсько-господарських машин, заліза, лісних матеріялів й т. п.

Див. діаграму № 2, на стор. 190.

Не маючи можливости довезти на Кубань потрібну кількість товарів з СССР, комуністична влада не дає Кубані можливости за власні кошти одержати конче необхідні товари з-за кородону. Подібна політика Москви викликає конфлікти навіть поміж комуністами, тими, що сидять у Москві, з одного боку, й тими, котрі по призначенню тієїж Москви правлять Північним Кавказом, з другого.

Не тільки завдяки світовій війні й революції, а, головним чином, *дякуючи послідовно й свідомо вжитим московською владою методам колоніяльної політики, не дивлячись на колосальні зусилля й уперту працю трудящих верств по господарській відбудові Кубані, ця країна й на сьомому році перебування її під большовицькою владою знаходиться ще в дуже тяжкому економичному й культурному стані:*

1) без плугів і букарів — 56,9% господарств, без косілок — 87% господарств, без коней — 53,6% господ., без робочої худоби взагалі — 43,3% господарств.

Див. діаграму № 3, на стор. 190.

2) Площа засіву на Кубані ще й досі не досягла розмірів до військових часів на 17—20% (біля 500 тисяч дес.), хоч земля й розділена «по числу едоков». Дякуючи не тільки зменшенню площі засіву, а також і плохій обробці землі хлібів врожаї, пересічно, стали значно низчі врожаїв до військових, а через те *загальний збір, на Кубані тепер менше щорічного збору перед війною майже на 50%, або приблизно на 110—112 мілійонів пудів, себ-то тільки на зборі хлібів Кубань щороку втрачає більше 100 міл. карб.* А ще ж «єдиний сільсько-господарський податок», а ще ж большовицька «купівля»...

Див. діаграму № 4, на стор. 191.

3) Не більше 4 десят. сіють 202000 господарств, або 47,4%, від 4 дес. до 8 дес. сіють — 30,5% госп., від 8 дес. до 16 дес. — 17,9%, від 16 дес. до 25 дес. — 3,3% і більше 25 дес. тільки 0,7% господарств.

Див. діаграму № 5, на стор. 191.

4) Незначна по своїм розмірам і продукції фабрично-заводська промисловість Кубані і в 1925—26 рр. переживала ще тяжку кризу, і навіть та, що, здавалось, добре забезпечена тут сирівцями — млинарська і олійна. Взагалі фабр.-зав. промисловість на Кубані не досягла ще розмірів продукційности до військових часів*).

щих районов. Эта низкая цена дает нам возможность экспортировать наш хлеб с достаточной прибылью и тем самым улучшать положение нашего торгового баланса, получая на вывозимом хлебе значительную прибыль» («Красное Знамя», за 2. XI. 1926 р.).

Є загально відомий факт, що большовицька влада в цілому СССР держить дуже низькі ціни на продукти сільського господарства, але на Північному Кавказі ціни ці ще «значительно ниже окружающих районов».

*) Згаданий вже голова Північно-Кавказького Вик. Комітету, ком. Богданов, кон-

Большовицька московська влада своєю колоніяльною політикою систематичного й упертого видавлювання прибутків з Кубані нищить найважніщі культури в цій країні.

5) Стан залізниць Північно-Кавказького Краю дуже тяжкий: до 1925 р. паротяги зносились на 50—60%, основний капітал зменшився на 34,9%, мається явна загроза рухові, а большовицька Москва добуває з цих залізниць бариші — «за счет сокращения жизненно необходимых потребностей» (залізниць). Навіть комуністи, котрі правлять Північним Кавказом, визнають таке положення безумовно недопустимим і не відповідаючим інтересам Края.

До 1926 р. не будувалось зовсім нових шосованих шляхів.

6) Поруч з робітниками, котрі мають працю і отримують, порівнююче, не високу платню, але все ж таки живуть значно краще хліборобів, *є ще ціла армія безробітних на Кубані і взагалі на Північному Кавказі.* Положення цих безробітних є значно гірше положення безробітних в буржуазних державах Європи.

7) Стан сільського господарства на Кубані й на всьому Північному Кавказі тепер такий, що воно само викидає на торг зайву робочу силу, але стан фабрично-заводської промисловости теж є настільки тяжкий, що вона не тільки не може дати заробітку безробітним, що йдуть з села і станиці, а сама тисячами своїх безробітних гнітить хліборобів, з яких стягаються кошти на утримання безробітних.

Через все це працюючі маси Кубані й цілого Північно-Кавказького Краю стоять не тільки далеко від соціялізму, а не досягли ще й того економичного благобуту, котрий був тут перед світовою війною і котрий ніхто тоді не називав ідеальним.

Наймана праця в станиці і в місті, оренда землі, живого й мертвого інвентаря, безробіття, експлоатація й визиск чужої праці, словом, самі звичайні капіталістичні відносини панують тепер на Кубані і в цілому СССР.

Господарство Кубані підупало ще за часів світової й горожанської війни: треба було б дати цій країні трохи відпочити, але замісць цього большовицька влада енергійно і систематично експлоатує Кубань.

Значний відсоток населення Кубані немав землі. Необхідно було дати цю землю тим, хто жив на Кубані до революції і дійсно займався хліборобством чи то у своєму господарстві чи то працював, яко наймит, але не можна задовольняти землею всіх тих, котрі безушинно йдуть на Кубань з широких теренів цілої Росії, хай це будуть навіть червоноармійці.

статував на зїзді комуністів у Москві наступне: «Цены на подсолнух в прошлом году (1925) были значительно снижены и в этом году мы получили в виде ответа со стороны нашего хлебороба уменьшение посевной площади подсолнуха и в результате имеем недогруз маслобойных заводов. То же самое и в отношении табака. *Неудачно была поставлена политика кредитования в прошлом году, закредитовавшая нашего табаковода* («Красное Знамя» за 2. XI. 1926 р.).

Та ж газета «Красное Знамя» (за 7. XI. 1926 р.) повідомляла, що в 1925 р. в Куб. Окр. було засіяно табаком 8600 дес., а в 1926 р. вже тільки — 3800 дес., або 44,2% засіяного в 1925 р.

Нерозумно й просто є злочином при таких умовах давати чужинцям на Кубані величезні простори землі під концесії, або допускати, щоб землі державного земельного фонду заростали бурьянами, як це роблять большовики.

Щоб все населення Кубані мало добрий заробіток, треба б, перш за все, підвищити культурний рівень сільського господарства, а для цього не можна стригти бідних хліборобів, як овець, щороку тяжкими податками й «твердими цінами» на пшеницю й т. п.

Необхідно стримити до інтенсіфікації сільського господарства, до розвинення фабрично-заводської промисловости, необхідно збудувати численні фабрики й заводи: макаронні, табачні, миловарні, сірничкові, цукровари, чинбарні, консервні — на овочі, фрукти, рибу, мясо, — лісопильні, стекольні, молочні й сироварні, текстільні й т. п.

Необхідно будувати шляхи, порти, осушувати плавні й обводнювати кубанські степи, необхідно переводити електрофікацію країни, необхідно розробляти гірські багацтва.

Це дало б заробіток десяткам, а то й сотням тисяч робітників...

Але для всього цього потрібні кошти й кошти, потрібні машини, необхідні ріжні матеріяли, необхідно розкувати пута, що звязують творчу ініціятиву населення Кубані!

Натомісць експлоатація, визиск, тяжкий економичний, політичний і національний гніт...

* *
*

Школа в тяжкому стані: її відвідує менше 50% дітей шкільного віку, «ужасающая безграмотность учащихся с каждым годом все увеличивающаяся», як це констатує в 1926 р. завідуючий освітою на Кубані, комуніст Потапов.

Природній нормальний процес національного відродження двохмілійоннового українського населення Кубані: організацію рідної школи — початкової, середньої і високої, видання відповідних книжок і газет, переведення урядування в ріжних організаціях, урядових установах і в війську на рідну мову большовицька влада послідовно гальмує ось вже сім років. За минулі довгі роки панування комуністів на Кубані не відчинено тут ні однієї середньої української школи, ні в одній станиці або в селі не переведено діловодство на українську мову, не видається тепер на Кубані ні однієї української газети, в той час, як на Великій Україні є більше двохсот російських середніх шкіл, в 306 селах заведено діловодство російською мовою, видається російською ж мовою біля 30 газет*).

* *
*

Ясно, що така політика московської большовицької влади на Кубані не може змінитись по добрій волі червоних експлоататорів і гнобителів.

*) На зїзді представників національних меншостей на Україні, що відбувся в Харкові на початку 1927 р., було сконстатовано, що на Великій Україні живе 2.292.000 росіян («Вісти» за 11. І. 1927 р.).

Ясно, що большовики бояться втратити Кубань, як джерело великих прибутків у московську скарбницю, як джерело значної військової сили.

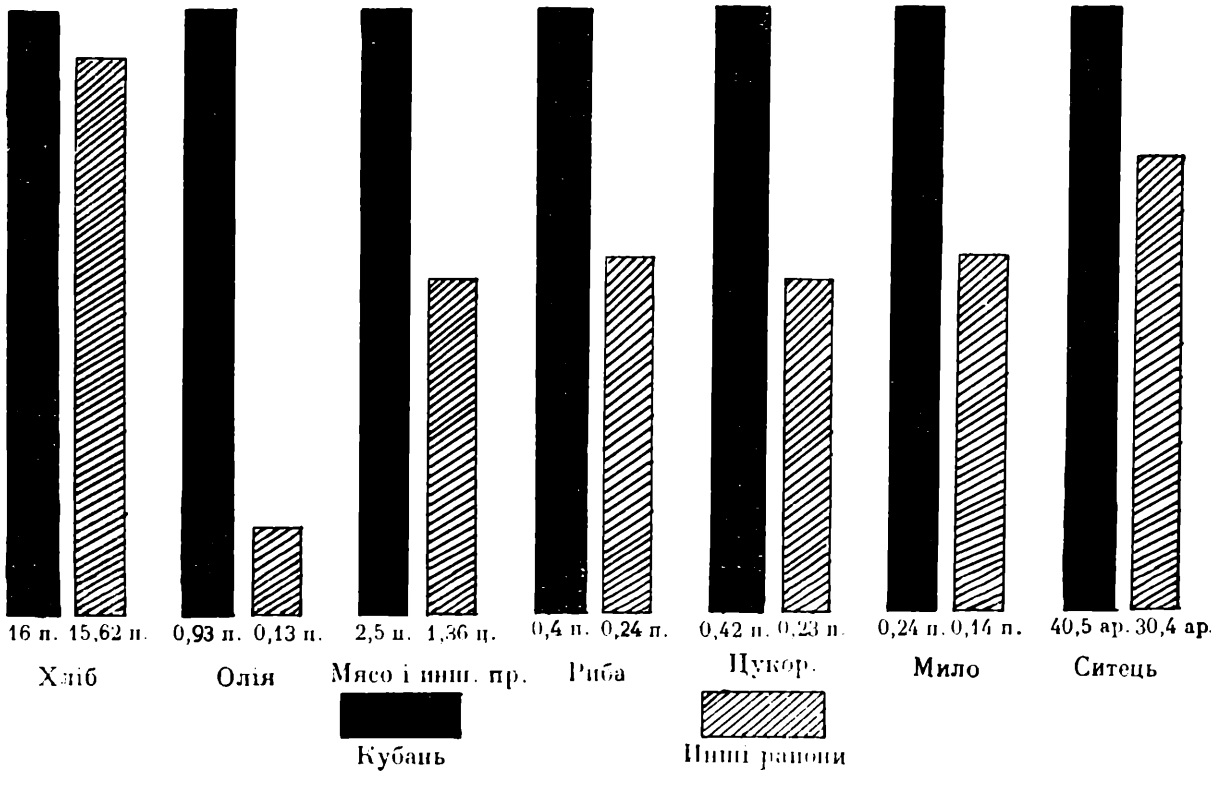
З другого боку, населення Кубані, розпочавши в 1917 р. оружну боротьбу з большовицькою владою і, дякуючи ріжнородним і складним причинам, програвши її в 1920 р., в наступних роках, як видно з большовицької преси, не припинило цієї боротьби, воно тільки міняло форми і тактику її, в залежности від обставин.

Очевидно, що й надалі большовики будуть вживати всіх заходів, щоб міцно тримати Кубань в своїх руках, а населення Кубані не залишить своїх змагань за економичне, політичне й національне визволення своєї Країни.

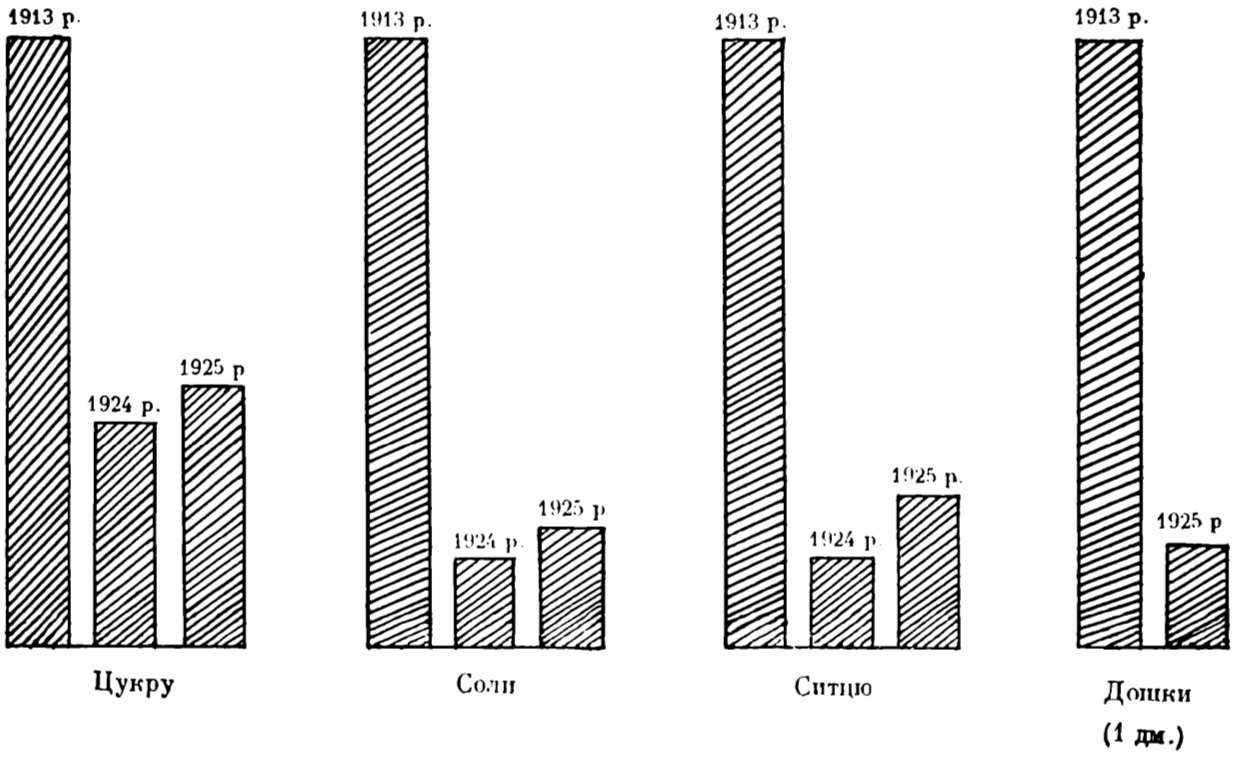
З огляду на те, що економична й політична залежність Кубані від большовицької Москви сталася тільки після завоювання Кубані большовицькими військами, з огляду на те, що Москва має можливість кинути на нове завоювання Північного Кавказу й зокрема Кубані значну кількість своїх людей і великі матеріяльні засоби, необхідно цій країні обєднати свої визвольні зусилля з тими Країнами, котрі мають з Кубанню й з усім Північно-Кавказьким Краєм спільні економичні, національні й політичні інтереси і в минулому активно виявили волю до захисту своїх інтересів, своєї свободи.

В цій величезній культурно-національній праці і тяжкій і довгій визвольній боротьбі необхідно обєднувати все працююче населення Кубані, а не ділити його на стани (сословия) і групи перед військові, не викликати ворожнечі й боротьби поміж цими групами й не полекшувати цим можливість панування над Рідною Країною сторонніх сил.

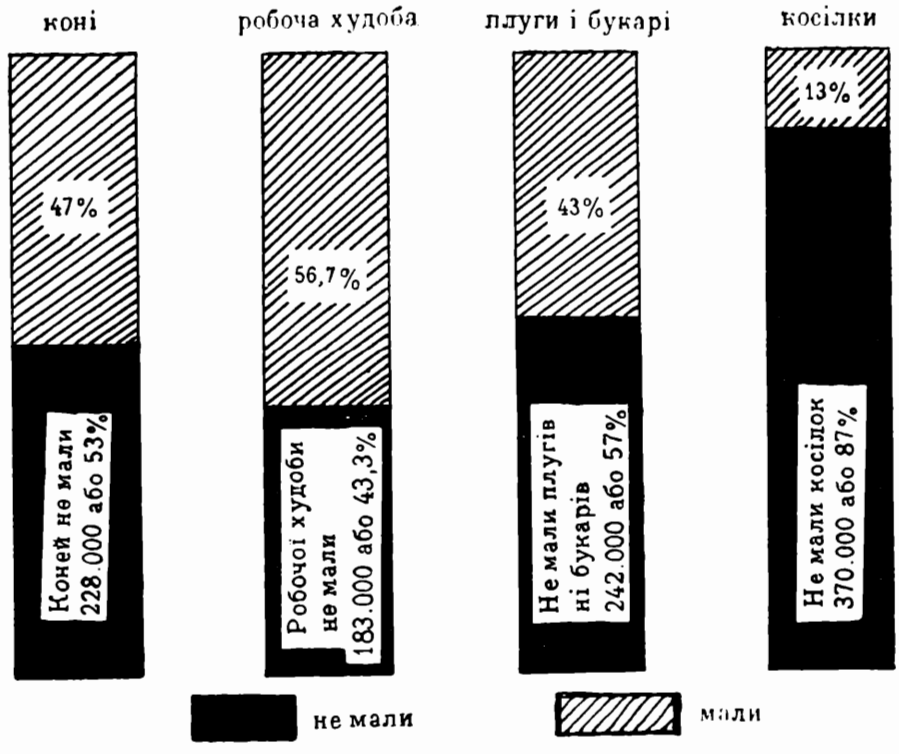
Діаграма № 1. Споживання харчових продуктів і ріжних товарів на 1 душу населення на Кубані й по инших районах бувш. Росії (до 1924 р.):

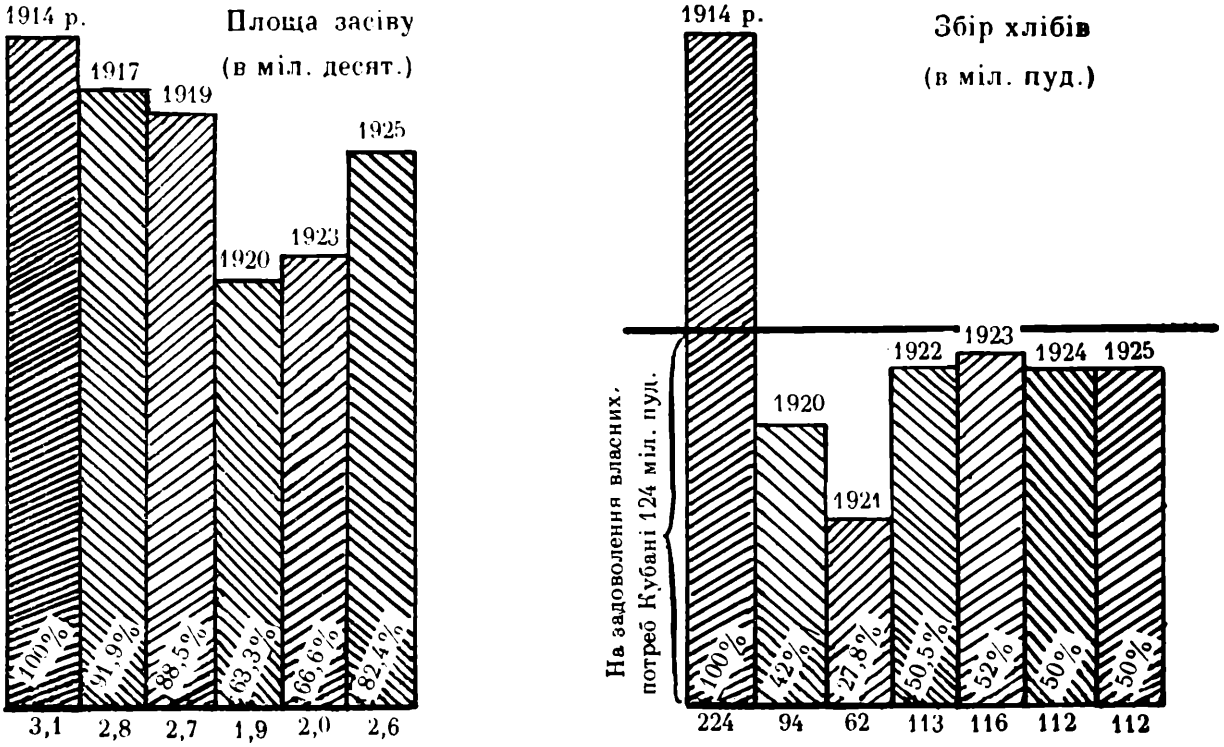
Діаграма № 2. За 1 пуд пшениці можна було купити (див. сторінка 139):

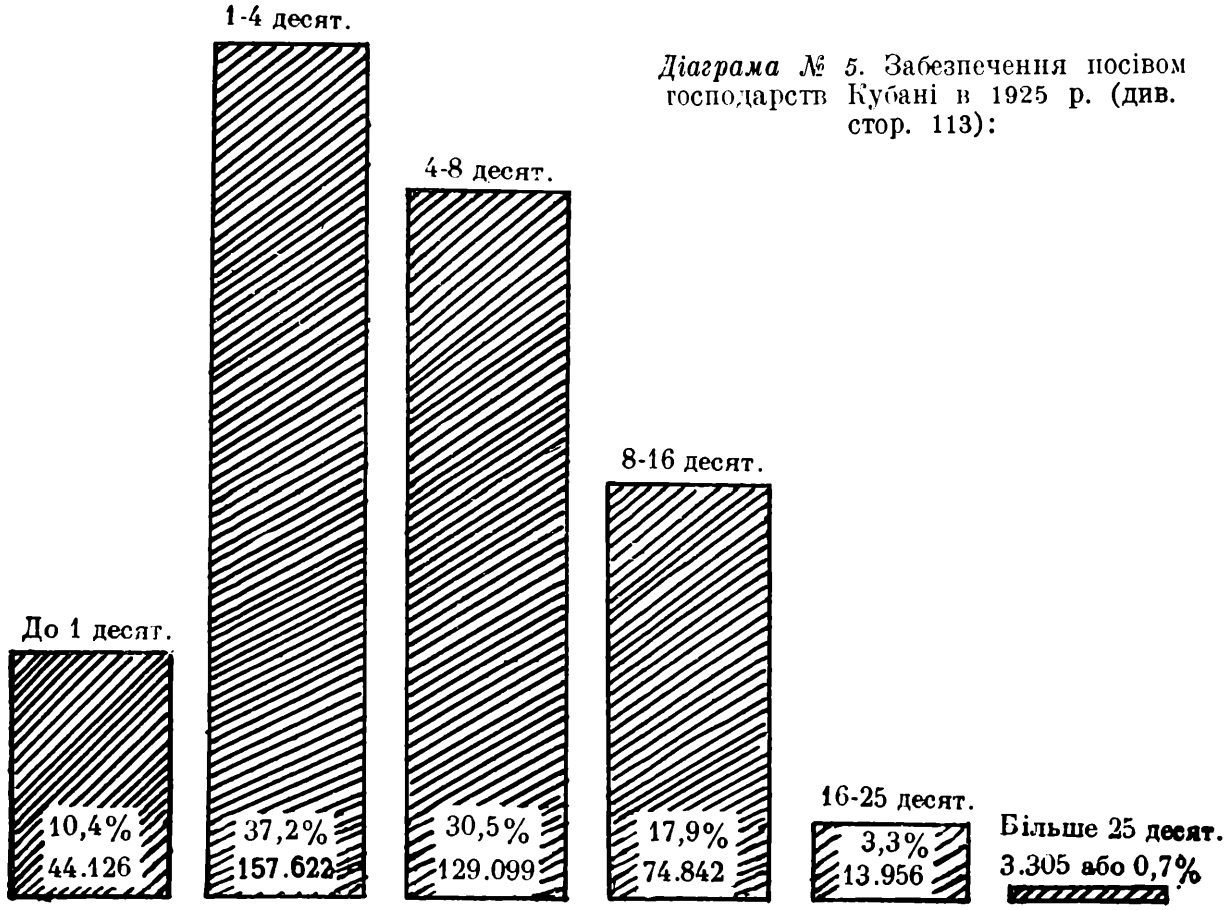
Діаграма № 3. Забезпечення господарств Кубані в 1925 р. кіньми, робочою худобою взагалі, плугами, букарями і косілками (дивись стор. 109):

Діаграма № 4. Площа засіву і збір хлібів на Кубані в 1914—1925 рр. (див. стор. 103—4, 108, 115):

Діаграма № 5. Забезпечення посівом господарств Кубані в 1925 р. (див. стор. 113):

Ці діаграми, складені на підставі большовицьких даних і взагалі все те, що написано вище, малюють надзвичайно сумну картину положення Кубані під большовицькою московською владою.

Де вихід?

Відповідь може бути тільки одна — в організації сил, в обєднанні, в боротьбі за кращу долю Кубані.

Л. Л. Бич.

Кубань у кривому дзеркалі.

(З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» п. П. Сулятицького).

Про події на Кубані в 1917—1920 рр. написано вже досить багато на російській мові*). Писали про ці події люде, для Кубані чужі, перехожі, закинуті туди революційним виром на короткий час. А що найголовніше — писали про Кубань цього бурхливого періоду людє окремої породи, яка йменується «єдинонеділимцями». Для них, як для Росіян, чи то будуть вони праві, чи ліві, чи помірковані, існувала й існує — принаймні в мріях — єдино Москва з її державними межами 1914 року, не більш, не менш. Лише де-хто з них припускав ще можливість «одлуки» Польщі й Фінляндії. Україна, Кубань, Грузія, Армєнія, Латвія, Естонія — це в їх очах були невідіймані їхні маєтності, помістя, «вотчины», які могли прислужитися їм лише, як база для здобуття Москви, а разом з тим — і влади над цілою територією й людністю бувшої російської держави.

Властиво кажучи, для авторів цієї категорії зовсім не існувало цих країн, як живих орґанізмів, з їх людністю й орґанізацією, з їх державними, національними й соціальними змаганнями. Вони писали лише про те, що робилося рідними їм орґанізаціями — головно добровольчою ар-

---

*) Досить буде згадати про цих авторів:
Проф. К. Н. Соколовъ: «Правленіе ген. Деникина».
Геор. Покровский: «Деникинщина».
Григ. Раковскій: «В стане белых».
Григ. Раковскій: «Конец белых».
Ген. Деникин: «Очерки русской смуты», 1—4 т.т.
Фон Дрейеръ: «Крестный путь во имя родины».
Леонтович: «Первые бои на Кубани».
Б. Суворин: «За родиной».
Роман Гуль: «Ледяной поход».
Даватцъ: «Очерки пятилетней борьбы».
Ген. Лукомскій: «Воспоминанія», т. І. і ІІ.
Калинин: «Русская Вандея» (видання радянське).

Список цей далеко не повний. Багато статтів розкидано по ріжних російських еміґраційних журналах: «Голос минувшаго на чужой стороне», «Архив русской революціи», «Казачьи Думы» й инш.

мією — для повалення радянських комісарів, що засіли у Москві; як що ж і згадують вони про події на Україні, в Грузії, на Кубані й инде, то лише в звязку з основною своєю темою, мимоходом, як про явища, що сприяли або, навпаки, що ставали на перешкоді до відбудування «єдиної й неділимої».

Ці країни з їх населенням і багацтвом були для них лише засобом до осягнення основної мети — завоювання влади над усіми частинами бувшої Росії.

Єдино з цієї точки погляду розцінюються ними події й населення цих країн, політичні установи, утворені цим населенням під час революції, і національні політичні діячі. Отже — тому годі шукати в цих писаннях, бодай приблизно, вірної характеристики подій і людей; годі шукати тут навіть правди у самих фактах; її тут або зовсім нема, або — дуже мало. Коли ж факти й передаються иноді більш-менш вірно, то зараз же йде тенденційне, перекручене їх освітлення й накидування ворожим їм течіям низькопробних і найогидливих мотивів і побудів. Це яскраво визначені два ворожих табори, яких в жадний спосіб між собою не примирити. В наклепах і оббріхуванні своїх супротивників ідеологи єдиної несходимої Росії вбачають спосіб продовжувати попередню боротьбу, знову започату по цілому національному фронту з 1917 року.

Особливо огидними ці прийоми показуються у тих з авторів, що вели перед у боротьбі; нині за всяку ціну вони бажають виправдати себе в своїх злочинах, виставити себе героями й «рыцарями без страха и упрека», а всіх инших охаяти, опаскудити, закидати багном, не спиняючися перед явною брехнею. Це однаково стоєується як до професорів (див. проф. К. Н. Соколов: «Правленіе генерала Деникина»), так і до генералів; особливо цією прикметою відзначається невдалий «витязь земли русской» ген. Деникин з його без кінця-краю довгими і нудними «Очерками русской смуты». Вже нема чого й казати про такого автора, як полк. Калинин, родом аж із Архангельська, що немало у свій час попрацював в ролі прокурора при військово-польових судах на Кавказі й на Дону, як нищитель большевиків, що попав після розгрому Деникина на еміграцію, потім покаявшися повернув «на ролину» і тепер покутує свої гріхи випуском «Русской Вандеи», в якій чорною слиною бризкає на Кубань, на Кубанську Раду й її діячів. Правду казати, з цими всіми авторами нам нічого тут робити. Нема чого й часу на них марно витрачати. Иншими вони бути не можуть. Инакше писати вони не можуть. Це вони там убивали голову Кубанської Ради Мик. Рябовола, вішали дійсного представника народньої волі, члена Ради, священника Олексія Кулабухова, знеславили ідею народнього представництва своїм брутальним, ганебним нападом на Кубанську Раду 6. XI. 1919. р. І як що не власними руками вони це робили, то підбурювали, штовхали на це фактичних убийців і вішателів, плескали їм, не тямлючися від радости. Коли ж тут, за кордоном, їм не вільно цього робити, не вільно вішати й убивати, то й треба обмежуватися лише тим, щоби дискредитувати, обпльовувати Кубань і тих її діячів, що прагнули до створення вільної, самостійної Кубані. Отже тому вони пишуть і пишуть...

* * *

В українській мові про кубанські події 1917—1920 рр., навпаки, було написано досі дуже мало. Лише в початку 1926 року, одночасно з «Русскою Вандеею» п. Калініна, з'явилися «Нариси з історії революції на Кубані» (том І.) п. П. Сулятицького, видані «Українським Інститутом Громадознавства в Празі».

Як видко вже зі самої назви, праця п. Сулятицького присвячена спеціяльно Кубані. Це, значить, не то, що писанина російських авторів, де Кубані відводилося мало чи не десяти-рядне місце; тут Кубань — в центрі, вона, так би мовити, головна героїня. Це також не замітки до історії революції, як, скажім, 4-х томова праця п. П. Христюка («Замітки й матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.). Це не мемуари й не нариси з революції, де нехай вже можна допуститися де-якої неточности, а може й фантазії. Це «нариси з історії», с. т. праця по історії, де, здавалося б, повинні подавитися перевірені факти, де ці факти повинно піддавати під критику та де повинно обережно робити ті чи инші висновки як що до подій, так і до діючих осіб, до окремих ґруп і до цілої людности даної країни.

Ця обережність є тим більш обовязковою для автора «Нарисів з історії революції на Кубані», що він не обмежується лише ролею оповідача. Його завдання є ширшими й складнішими: він хоче, щоби його книжка (чи книжки, бо видавництво оголошує про скорий вихід ще двох томів) була, так би мовити, кубанським євангелієм: «Сучасне молоде покоління, що буде творити майбутнє, — дидактично проказує п. Сулятицький, — мусить знати минуле, бо в ньому коріння будучого; мусить не тільки власним досвідом, а й за прикладом своїх попередників доходити того, як і чого не слід робити, і навпаки» (стор. 5.).

Отже, як бачимо, і з'обов'язання, автором покладені на себе, і претензії його на значіння свого твору являються дуже великими — навчити «малих сих» та показати вірні шляхи для будучих кубанських діячів.

Закресливши в такім широкім закрої значіння своєї праці, автор зразу ж робить застереження, що він, мовляв, не може гарантувати абсолютної безсторонности: «можливі помилки в опису і розумінні тих чи инших діячів, подій, вчинків, але від них ніхто не забезпечений в подібних умовах». Зроблено це застереження дуже хитро-мудро, бо потім можна буде на нього покликатися та сказати: «та я ж попереджав, що можу помилитися; отже як раз на цім місці й помилився».

Для нашого автора це є той захистний щиток або кушик, за яким він буде ховатися кожного разу, коли буде наявно викрито його незнання, легковажність або свідому неправдивість наведених ним «фактів» чи характеристик. Помилився, тай годі!

Прочитали ми уважно цю багато обіцяючу працю новоявленого «історика» і, правду сказати, дива далися: до чого тут багато спільного, однакового в замислі, в ідеї, у відношенні до країни й її людей, в намірах автора з тим, що писали про Кубань і Кубанців російські автори.

А проте між російськими авторами і п. Сулятицьким є й ріжниця. Бачте, п. Сулятицький видає себе за свідомого Українця і тому у нього в багатьох випадках виходить «навпаки»: коли Росіяне сатаніють із-за самостійництва Кубанців, то він таврує їх «навпаки» за несамостійництво; коли Росіяне голосять про зраду Кубанців «єдиній, неділимій», то

він громить їх «навпаки» за те, що вони єдино-неділимці, коли вони ладні були би зжерти де-кого з Кубанців за українство, то він «навпаки» ладний би був це зробити за те, що вони не Українці, і т. д.

Отже цей характер «історії» п. Сулятицького зовсім не заохочував мене братися за перо з приводу його «історичних нарисів», як нема у мене жадної охоти говорити в пресі з приводу «історій», написаних Росіянами. Але п. Сулятицький намагається виобразити цілу епопею визвольної боротьби на Кубані, в якій загинули десятки тисяч кращих її синів, силкується дати читачеві характеристику населення Кубані, представляючи його у фалшивому вигляді, виносить безапеляційні, свідомо сфальшовані вироки політичним діячам її, не тільки живим, а і мертвим, тим, що голови свої поклали в цій боротьбі, тим що не можуть вже забрати голосу для протесту проти неправдивого освітлення їхньої участи в тих чи инших подіях. Серед цих жертв є багато моїх однодумців і друзів.

Автор майструє свої «історичні» нариси в такий легковажний і неправдивий спосіб, що і події, і нарід, і діячі від'ображаються в його «нарисах», як у поганому, невірному дзеркалі, зі скривленими, покаліченими рисами, розуміється, мало принадними, бо, звісно, криве дзеркало нікого й ніколи не красить.

Отже тому почуваюся до обов'зку подати свій голос з приводу книжки п. Сулятицького, хоч як би й не хотілося цього робити.

* *
*

«Для повнішого й яснішого зрозуміння подій автор вважав необхідним стисло торкнутися дореволюційного минулого Кубані» — пише він в передмові (стор. 6.). Ми не підемо за автором у стародавне минуле Кубанщини, бо він тут використовує давно відомі джерела, головним чином численні праці Ф. А. Щербини, потім Ів. Попки, Д. Еварницького, М. Грушевського, П. Короленка та ин., й нічого нового нам не дає: та це властиво й не входило в його завдання. Иноді лише з нашим автором трапляються маленькі «історичні» казуси: на стор. 16, напр., він приписав Сидору Білому те, що робили Чепіга й Головатий, та чого вже Сидір Білий в жадний спосіб не міг робити, бо давно лежав у сирій землі. Ну та це, розуміється, дрібничка, а тим більш, що п. Сулятицький не примушує небіжчика робити з могили чогось ганебного, він лише підсилює ним змагання Головатого й Чепіги про дозвіл козакам «переселитися на друге яке місце».

Також досить благополучно йде справа у нашого автора, доки він розповідає про сільське господарство й промисли на Кубанщині, бо він простісінько повторює відомості, умішені в книжці п. І. В. Івасюка «Кубань» (Прага 1925 р.). Але й тут зустрічаємо невеличкі курйози. Так ось на стор. 36 показується чисельність населення в містах і селах, при чім автор покликається на стор. 5 і 15 книжки п. Івасюка; по перевірці ж вияснюється, що ці дані показані у п. Івасюка лише на ст. 14, при чому у п. Івасюка значиться мешканців в містах 247.300 душ, а у п. Сулятицького 262.405 душ, поза містами у п. Івасюка — 2,803.900

душ, а у нашого автора 2,860.500 душ; у обох авторів чисельність взято за 1914 р. Отже, значить, числа бралися не з книжки «Кубань». Цю перевірку ми зробили випадково; инших покликань автора на джерела не перевіряли.

Але ось, коли наш автор переходить до опису положення Кубані перед світовою війною та зокрема коли він починає описувати нам взаємовідносини між козаками й не-козаками (ст. 50—66), то оттут вже стрічаємо своєрідні «історичні» перлини, на яких треба трохи спинитися. Передусім кидається у вічі це, що стиль мови прибирає в цій частині легковажно-фельетонного характеру. По-друге, ми тут вже не бачимо жадного покликання на які-будь джерела в той час, як в попередній частині автор дуже часто-густо робить ці посилання, правда, на тих самих авторів по кілька разів на сторінці. Отже, значить, він на одного себе бере цілковиту відповідальність за все те, що тут сказано, — це з одного боку; а з другого — ми повинні начеб-то припустити його повну авторитетність в питаннях, про які тут пишеться.

Але може якраз до цього випадку й стосується замітка автора у передмові про те, що автор не перелічує всіх тих, хто допомагав йому в виготовленні цієї його праці — хто пером, хто оповіданням, хто вказівкою, бо, каже автор, «в сучасних умовах нашого життя така подяка може потягти за собою і яку-небудь неприємність для того, кому дякують». Правду сказати, я не придумаю, яку б неприємність такі помічники п. Сулятицького могли мати. Єдино ту, мабуть, що наколи б вони давали п. Сулятицькому фальшиві відомости, то їх було б названо відповідним іменем. За то тепер прийдеться цим неприємним словом обзивати, якщо викриється фальш, самого автора.

Що до авторітетности автора «нарисів» в сфері знання кубанського життя, то з цього боку автор нам ніби-то дає повну гарантію, бо все в тій же передмові він рекомендується читачеві (а може й видавцеві!), як чоловік, що «*віддав кращі свої роки і сили Кубані*». Правду сказати, ми, «маргаринові» Кубанці, почуваємо себе трохи ніяково після цієї, такої ясної й виразної заяви збоку автора, бо ж на Кубані не чули про те, що там був п. Сулятицький, який нашій країні віддав «кращі свої роки й сили». Що до мене персонально, то я тільки за кордоном почув ім'я цього кубанського діяча і лише в кінці 1920 р. од нього самого узнав, що він на Кубані вже щось аж три чи чотири роки прожив; був в м. Катеринодарі мировим суддею, потім, здається, членом окружного суду, а нарешті, коли в січні 1920 р. формувався Кубанський уряд В. М. Іваніса, попав «цілком несподіванно для себе» на посаду члена правительства в справах юстиції; на жаль, тільки через 2 місяці після того треба було виходити в «грязний поход», а звідти рушити на еміграцію. Отже, значить, хоч і не надовго, під «шапочний розбор», а попав і в міністри. З цього менту властиво й почалося віддавання «кращих років і сил Кубані», бо ж раніш сидів собі чоловік тихо-мирно, нікого він не чіпав і його ніхто не чіпав. Виносив присуди катеринодарським міщанам в справах дрібних крадіжок та мордобоїв, спочатку «по указу єго імператорського велічества», потім в імені тимчасового всеросійського уряду, далі в імені Кубансьокого уряду, ще далі — в імені «народніх комісарів», знову — в

імені Кубанського уряду, а нарешті — зробили чоловіка міністром, то й треба було забіратися з Кубані.

За цей час автор наш встиг ніби то остільки чудесно пізнати все життя станиць і взаємовідносини між козаками й іногородніми, та не тільки це життя під час революції, а й раніш до світової війни, що покликатися на ріжні там джерела й свідків йому вже зовсім і не треба. І так, мовляв, повірять, бо не за спасибі ж він віддав «Кубані свої кращі роки й сили»... сидючи сьомий рік на еміграції.

Коли цього всього не знати, то й справді можна подумати, що чоловік там, на Кубані, віддавав їй свої «роки й сили», що може дійсно цілі десятки років їй служив «вірою й правдою», що, може, й сам автор «з діда — прадіда» Кубанець, як часто він каже це про «городовиків». Але на ділі виходить трохи не так; на ділі виходить, що п. Сулятицький, не знаємо, в яких саме цілях, звернувся до форми рекомендації себе читачеві, в якій вживає елементу неправди. Кубані він чоловік чужий, з числа тих «людей перехожих», яких Кубань під час революції бачила у себе десятками тисяч. Кубані він не знає, а його не знає Кубань, хоч він і був кубанським міністром.

* *
*

З фельетонно-ліричним захопленням наш автор оповідає про організованність козачого життя на Кубані в часи до світової війни й революції, про козачу заможність, забираючи все козацтво під одну дужку, та забуваючи, чи не знаючи, що козацтво зовсім не уявляло зі себе економично однородньої маси, що серед нього були й незаможні, й середняки й богатії; що інтереси цих ґруп не завжди збігалися; що на цьому тлі переходила внутрішня боротьба ґрупових інтересів, яка й штовхала частину козацтва, правда, частину порівнюючи дуже невелику, навіть в обійми большевизму.

Описуючи цього «колективного» козака нудно-цукровими фарбами, автор в той же час побивається над бідолашним життям «колективного» кубанського городовика, якого нікому було врятувати в біді, якому нікому було допомогти, бо «городовик, каже автор, чужинець, хоч би він з діда-прадіда жив у станиці» (стор. 57). Знову таки й городовики винесені автором за одну дужку, хоч і вони в дійсности складалися з декількох шарів, інтереси яких були иноді діяметрально протилежними, собі ворожими.

Треба сказати, що поміж кубанськими козаками не було такої значної діференціяції на економичному ґрунті, клясового розверствлення, як поміж кубанськими іногородніми. Козаки майже всі жили з землі, з хліборобства; майже всі вони були самостійними господарями з більшим чи меншим господарством: лише окремі одиниці по станицях наймали багато землі й були багачами. Але найбагатішими людьми на Кубані були не козаки, а іногородні; між ними були великі землевласники, вони мали великі отари овець, табуни коней, вони провадили торгівлю, шинкарювали, крамарювали, були великими табаководами, мали в своїх руках банки, заводи, нафтові промисли й ин. В початку XX ст. майже всі ку-

Пластуни Чорноморського козачого війська в 1854—55 роках.

банські річки були вкриті великими не-козачими маєтками; раніш це були участки козачих офіцерів. Лікарі, судді, ріжні урядовці, попи, вчителі, адвокати й т. п. — все це були головним чином не-козаки. Але з другого боку серед іногородніх були й найбідніші на Кубані люде і це головним чином ті, що недавно ще прийшли на Кубань і що нічого иншого, крім некваліфікованої робочої сили, не могли винести на ринок. За останні роки перед світовою війною та особливо підчас війни почала збільшуватися й серед козаків група наймитів.

Як серед козаків була частина, що захопилася гаслами большевизму, головно ж гаслом: «грабь награбленное», так, навпаки, серед іногородніх певна частина йшла за козачим програмом і поруч з козаками боролася проти радянської влади. Це передовсім були старожилі «городовики», що вже накріпко осілися по станицях, корінням, так би мовити, вросли в кубанську землю. Це, далі, були «городовики» — свідомі Українці. Але й тих і других було замало, особливо — свідомих Українців, мабуть пальців на руках стачило, щоби їх поіменно перерахувати.

В полемичному запалі, що зовсім не личить «історичній» праці, наш автор досить часто вживає виразу — «городовик з діда-прадіда живе в станиці». Числючи кожне покоління в 30 років, і беручи 4 рази по 30 (син, батько, дід, прадід), виходило би, за нашим «істориком», що городовики живуть на Кубані вже не менш, як 120 років, себ-то прийшли туди трохи не разом з Чепігою й Антоном Головатим. Правда, й за Антона Головатого й після нього приходили на землі Чорноморського війська втікачі-кріпаки й вільні козаки Полтавські й Чернигівські, але вони, оселившися в станицях, або зразу ж, або через де-який час приписувалися у козаки. Лише той, хто сам не хотів бути козаком через довгу, тяжку і небезпечну службу, залишився іногороднім. Але таких тоді було дуже не багато і це здебільшого були Великороси.

До 1880-х років іногороднього питання, властиво кажучи, на Кубані не було. Це буде видко з даних, уміщених в «Кубан. Вѣдомостях» за 1866 р. № 18. (Стаття Шинкаренка: «Из отчета статистическаго отдѣленія»). Населення Кубанської области за 1865 р. рівнялося 556.619 душам обох полів, в тім числі козачого населення було 430.040 д., горців — 73.871 д., міщан, що «становили головне населення міст Єйська й Темрюка, а також що в *невеликім числі* замешкували по всіх станицях війська, де провадили дрібну торгівлю» — 29.090 д. Селян числилося, пише п. Шинкаренко, 6.690 д. муж. і 4.653 д. жен., або 11.343 д. обох полів, в більшій частині майстрів-теслярів, столярів, бондарів, пічників, каменярів і ин., а також поштарів»*). Перевага чоловіків над жінками серед майстрів, які числилися по паспортах селянами, показує, що біля $^1/_3$ мужчин приходили сюди на тимчасові заробітки без родин, постійного осідку не мали й на зиму повертали до-дому. Отже на категорію постійно осілих іногородніх залишиться щось біля 9.000 д. об. п., себ то 1.200—1.500 родин на цілу Кубанщину, приблизно на 300 тодішніх поселень, або пересічно по 4—5 родин на кожне поселення, а вже й тоді окремі станиці мали по 2—3.000 мешканців (станиця Брюховецька р. 1874 мала

*) Див. «Указатель географич. матеріала, заключающагося в «Кубанских Вѣдомостях» за 1863, 1866 и 1874 гг.» Тифлисъ, 1874, стор. 11—12.

біля 600 дворів). Якщо додати сюди Єйських і Темрюцьких міщан, що були корінними й повноправними громадянами в містах приписки, то й тоді пересічне число «городовиків» не перейде за 10 родин на поселення. Якщо ж взяти всіх міщан і селян, то це буде становити 40.000 д., на 500.000 козаків і горців. Так це було ще в 1870-х роках. Як приклад наведу свою станицю (Павлівську), де ще за моєї пам'яти, підчас відвідування станичної школи (рр. 1878—1880) замешкувало не більш 15—20 городовицьких родин та де в 1917 р. вже більшу половину населення многотисячної станиці становили «городовики» (щось біля 1.500 родин). Теж саме було й в сусідніх з моєю станицею Уманській, Кисляківській, Кущівській, Катеринівській, Незамаєвський й ин., а це якраз є район сумежний з Донщиною, район, з якого найраніш почалася імігрaція іногородніх.

Геор. Покровський, що писав про Кубань 1917—1918 рр. («Деникинщина») і що теж не є козаком, як і п. Сулятицький, висловлюється з цього приводу значно скромніше, без того розмаху, який є властивим нашому «історику». «Набуваючи хати, каже він, обзаводючися на нових місцях худобою й інвентарем, приходці («пришельцы») увесь час числилися й числяться «сторонніми», а по адміністративній термінології — «іногородніми». Числються й до цього часу, не дивлячися на те, що багато «іногородніх» встигло на Кубані народитися й постаріти і ні разу не бути на своїм родовищі» (стор. 11).

Отже п. Покровський що найбільше припускає синів і батьків, про городовицьких «дідів і прадідів» не згадує.

П. Сулятицький просто не знає, що приплив іногородніх на Кубань — це явище зовсім недавнє. Почалося воно властиво після розкріпачення селян 1861 р. та після закінчення війни з Черкесами (1864 р.), а розрослося з 1880-х років, після прокладення першої на Кубані залізниці (Ростово-Владикавказької дороги); особливо ж значне збільшення імігрaції дали 1890—1900 рр. Про все це знають навіть нинішні радянські «історики» й «соціологи». Так от Г. Ладоха («Очерки гражданской борьбы на Кубани», Краснодар 1923 р.) пише, що «до початку 80-х рр. приплив сторонніх елєментів (на Кубань) був незначний. Рішаючими причинами були, з одного боку, військовий стан та постійні небезпеки, з ним звязані (кому ж охота була добровільно лізти під черкеську шаблю або кулю! Л. Б.), постійна непевність про завтрашній день, а з другого — пануючі в Росії кріпацькі відносини, що стояли на перешкоді до відходу селян на нові місця» (ст. 2—3). Про це згадує також і И. Гольдентул на стор. 16 свого «Краткого очерка: «Земельные отношения на Кубани» (Краснодар, 1924 р.), додаючи наступне: «інтересно, що більшість пересельців прибувало з Харьківської, Полтавської, Курської й Воронізької губ., де поміщики з особливою охотою «освобождали», де земля була дорожчою за людей».

Що до Закубання, то воно взагалі почало заселятися не-гірським елєментом тільки з 1861—1864 рр., наприкінці й по закінченню війни з Черкесами. Спочатку туди силоміць переселяли козаків і салдатів, бо ще довго охотників осідати в плавнях, лісах, у хмеречі й на горах не знаходилося — ні серед козаків, ні серед «городовиків». Закубанські

станиці почали швидко зростати та притягати до себе «городовиків» лише на самім кінці XIX ст. і в початку XX ст.

Звідки у нашого автора з'явилися «онуки й правнуки», це вже його секрет. Це він просто вигадав, щоб жалібніше було. Або може «помилився?»

А проте цей саме момент — недавність переселення на Кубань значної більшости «городовиків» і треба було б авторові мати на оці, бо цей факт може де-що б і розяснив, якщо не авторові, то принаймні вдумливому читачеві його книжки; хоч би, скажім, цілком природнє побоювання козаків передати налагоджене й досить велике громадське (станичне) господарство — церкви, школи, парові млини, громадські будинки, громадські землі, ліси, цегельні заводи, добрих поштових коней, жеребців, бугаїв і ин. — на розпорядження людей перехожих, зовсім в місцевім господарстві незаінтересованих та просто не знаючих, як слід господарити, як це й показав досвід господарення в станицях іногородніх протягом 1921—1925 рр.

* * *

Досить необережно оперує наш автор також з числами про населення та про козачі земельні пайки, чисто так, як з «дідами й прадідами», і теж, очевидно, для того, щоби виходило жалібніше.

«Загал населення Кубані поділяється, каже автор (див. стор. 32), на козаків (року 1914. їх було 1,339.430 д.), «горців» (136.574 д.) та «іногородніх» (1,646.901 д.)»; а далі (на стор. 35) додаѣ: «безправність та неорганізованність «не корінних» — половини населення Кубані — утворили грунт, на якому підчас Великої Рєволюції повстав конфлікт між козаками та іногородніми».

Отже до «корінних» і «організованих» наш автор зачислив тільки козаків і горців, разом — 1,476.004 д., себ то 47,3% від цілого населення Кубанщини. Але чомусь з числа корінних він викинув городян, які були організовані в мійські самоуправи й користувалися з усіх громадянських і політичних прав, а городян, за нашим же автором, було 262.405 душ (стор. 36). Викинув він також і «корінних» іногородніх, які по автору, «утворили сільські громади» й теж користувалися з усіх прав; на жаль, автор не наводить їхнього числа, але їх теж буде біля 250.000 д.*).

Отже склавши ці числа «корінних» громадян: козаків і верховинців 1,476.000, міщанства — 262.000 і «корінних іногородніх» — 260.000, будемо мати — 1,998.000, себ то 64%. Ці 64% населення як до революції, так і після революції, користалися з однаковісіньких громадянських і політичних прав (до революції у всіх них, в тім і у козаків, цих прав було зовсім не багато). Поділ серед цієї ґрупи «корінних» громадян в дійсности полягав лише в організації управління — станиця, село, аул,

---

*) Г. Ладоха, покликуючися на дані, наведені в статті Б. Городецького «Очерки по Кубановедению», 1915 р., показує число «корінних мешканців» разом з Горцями (туземцами) в 393.500 д.; одкинувши Горців (136.000 д.) будемо мати «корінних іногородніх» — 256.000 д.

та у способі відбування військової служби: козаки відбували її поголовно і в козачих частинах по територіяльному принципу, кубанські селяне й міщане — по жеребку в салдацьких частинах; верховниці ж були зовсім звільнені від обовязкової військової служби. Автори — Росіяне (Городецкий, Ладоха, Гольдентул і ин.) не люблять цього поділу; їм зручніше ділити населення Кубані на козаків і не-козаків, останніх потім називати «іногородніми», зачислюючи до числа «іногородніх» (себ то сторонніх) не тільки кубанських селян і міщан, але й Горців. Отже тоді вони можуть вичисловати великий відсоток «іногородніх» та оперувати ним для своїх цілей. В цей махлярський спосіб згадуваний вже раніш Г. Ладоха налічив «безправних іногородніх» в 57% (стор. 4 і 19), а И. Гольдентул — аж пілих 64% (стор. 19). Теж робить і п. Сулятицький, заводючи за одну дужку козаків — 41% і не-козаків — 59% (див. стор. 101). Мета подібних маніпуляцій, як у п. Сулятицького, так і у наведених вище авторів, тотожня — показати, що козача меншість гнітила «городовицьку» більшість і економично, і політично. Але п. Сулятицький хоче бути зовсім справедливим і тому до козаків він прилучає на сторінці 105 «інородців», і тоді каже, що з кожних 1.000 душ населення на Кубані об'єднувалося 452 проти 548». Ці числа є просто вигадкою автора, бо коли говорити про об'єднання та об'єднуючим центром визнавати Кубанську Раду, а иншого центру не було, то там були представники 64% населення без всякого обмеження, а останнім 36% Рада визнала виборче право за одним обмеженням: від них вимагалося прожити на Кубані не менше двох років. Отже Рада не хотіла дати права рішати долю Країни лише «перекотипольному» елементові і з цим погодилися самі іногородні (з'їзд іногородніх в грудні 1917 р.).

З кого ж складалися останніх 36% іногородніх, бо вони були «іногородніми» не тільки відносно козаків, але й по відношенню до Горців, до кубанського селянства й міщанства? Як раніш вже підносилося, після скасування кріпацтва в Росії та по закінченню кавказької війни, посилюється приплив переселыців на Кубань. Разом з тим виникає необхідність якось управнити їх маєткові права, а тому р. 1868 видається закон, перенесений із «Положенія о заселеніи предгорій Западнаго Кавказа 1864 г.», яким було проголошено, що «російські підданці», невійськового стану, мають право набувати на праві власности існуючі на мійських і станичних землях доми й всякого роду будови на загальних підставах, не питаючи на це дозволу ні військового уряду, ні мійської чи станичної громади. При тому грунт під цими будівлями, залишаючися власністю війська, або мійської, або станичної громади, знаходиться у постійному користуванню набувателя за що-річну оплату до військової, мійської чи станичної каси встановленим сажньовим». Розмір сажньового визначався «Воєнним Совєтом» з Петербургу й хитався від 1 до 5 коп. за сажінь. На підставі цього закону повстала окрема категорія іногородніх, що, по урядовій термінольогії, носила назву «іногородніх», «маючих осілість», або «осілих». Це були ті, що мали в станицях і хуторах садиби і садибні будинки; вони мали також право дурно випасати свою худобу на станичних вигонах, спершу в необмеженій кількості, надалі, коли розмір наділу на душу почав зменшуватися, то на даремний випас їм вільно було виганяти не більше 4 голів великої худоби та 6 голів дрібної, за

лишок бралася платня на користь громади. По статуту 1879 р. про станичну управу, «осілі» іногородні мали право посилати своїх представників на станичні збори, але ці представники рішаючий голос мали лише в питаннях, які безпосередньо торкалися іногородніх; в питаннях земельних вони не брали участи, бо не були членами земельної громади (так в станиці, як і в селі); у військових справах теж не могли брати участи, бо ці справи їх не обходили. Цю групу іногородніх ми определюємо приблизно в 600.000 душ*) — Це були ті, що мали на Кубанщині більш-менш стале перебування, мали самостійне господарство та в своїй більшости провадили господарство сільське. Але серед них значна частина займалася також торговлею, промислами, рукомеслами, були урядовці, службовці, почасти й робітники. Це зовсім не була однородна клясова маса, але тло, основу її становили дрібні власники-хлібороби (так цю групу визначає й Г. Ладоха, див. стор. 19).

Нарешті, останньою групою іногородніх по офіційній номенклятурі, були «іногородні, не маючі осілости». Це теж досить значна група, яку можна определити в 500.000 душ**); по своєму маєтковому й соціяльному положенню вона була ще більш ріжнородною, аніж попередня. «Тут є ремісники, каже Г. Ладоха (стор. 19), торговці, сільсько-господарські робітники, хлібороби, що провадять господарство на орендованій землі. Серед іногородніх, що не мають осілости, зустрічаються людє заможні, власники великих торговельних і промислових підприємств. Одначе таких не багато. Основна маса іногородніх, не маючих осілости, незаможні, напів — пролєтарі». Ми додамо, що ця група включала в собі також досить численні кадри прийшлої інтелігенції й пів-інтелігенції, що ще не встигли набути якої-будь нерухомости, робітників сільсько-господарських, промислових і в транспорті, чужоземців (підданців чужих держав) та нарешті людей, що перебували на Кубані з тих чи инших причин тимчасово, так би мовити переїздом, а таких «перекоти-поле» на Кубані підчас війни та особливо революції була страшенна сила з усіх кутків б. Росії. Характерною ознакою всіх їх було те, що вони не мали на Кубанщині нерухомого майна на праві власности. Отже до цієї групи могли належати навіть і великі торговці й промисловці, коли вони провадили торгівлю або промисел в орендованих, не власних, будівлях і замешкували в чужих домах.

Клясифікація іногородніх, переведена по цій цілком випадковій ознаці, нічого не дає для зрозуміння економичного й соціяльного положення цих двох груп населення — «осілих» і «не-осілих» іногородніх. Вона має тільки правне значіння в тому розумінню, що «осілі» користалися з де-яких виключних прав (права участи на станичних зборах, права випасу худоби на юртових землях), яких не було у «не-осілих»; в той же час «осілі» й «не-осілі» були людьми, неприписаними до громад Кубанщини.

Отже дійсними «іногородніми», до революції 1917 р. формально сторонніми Кубані, були оці дві групи населення в числі біля 1 мілійона

*) Б. Городецький визначив її в числі 763.500 душ, включивши сюди й міщан, що являлися власниками міських нерухомостей; нами ці останні вже включені в категорію «корінного» міщанства; приблизно їх можна числити в 150.000—160.000 душ.

**) Б. Городецький числить в цій групі 523.000 душ. (див. Г. Ладоха, стор. 18).

душ, коли виключити тільки 100.000 чужоземців і людей, що завітали на Кубань підгодуватися на короткий час. Розуміється, для Кубані це була кількість кольосальна, одна третина її населення; але все ж це не є більша половина, як твердить п. Сулятицький, а тим більш не $^2/_3$, як думають радянські автори.

Не можна також сказати, як це робить п. Сулятицький, що вся ця маса була неорганізованою, бо, як бачили, вже по до-революційному законодавству «осілі городовики» мали право вибирати своїх представників і через них брати участь в станичних зборах по справах, що їх торкалися. В де-яких станицях вони оподатковували себе або робили добровільні складки й одчиняли свої, «городовицькі» школи, коли громадські школи були переповнені, або організовували медичну допомогу й ин. (в де-яких станицях їх було по 5.000—10.000 душ). Але подібні випадки подибувалися дуже рідко, бо звичайно все населення станиць, в тім числі, розуміється, й іногороднє, мало право користуватися і в дійсности користувалося станичними (козачими) школами, медичною, санітарною й ветерінарною допомогою станичних фельшерів і лікарів, і при тому безплатно; платилося тільки за самі медикаменти. В де-яких станицях за навчання в початковій станичній (козачій) школі з іногородніх учнів бралося, як встановлений максімум, по 3 карбованці на рік до спеціяльного шкільного капіталу, з якого видавалася допомога біднішим учням (головно іногороднім) на взуття й одяг, а книжки всім учням — і козакам і не-козакам було давано даремно. Але було чимало станиць, в яких з іногородніх нічого не побиралося за школу. Педагогічна рада кожної школи мала право звільняти іногородних учнів одних батьків і від цієї платні за правопавчання. І в цьому відношенню — в ділі увільнения іногородніх від платні — був повний простір для вчителів-іногородніх, число яких перевищувало число вчителів-козаків. А як би все ж було вчинено яку-будь кривду учням-іногороднім місцевою станичною владою, то в оборону інтересів покривджених зараз же могли підняти свій голос інспектори народних шкіл, яких було на Кубані 11, в тім числі тільки 1 козак, а 10 іногородніх. Вартість навчання одного учня в станичній школі виносила до війни пересічно 20—22 карбованці на рік, отже значить, 3-ма карбованцями, якщо вони й бралися, ніяк не покривалися би витрати станичної громади, та тим більш, що побирані гроші зовсім не йшли до громадської каси, а, як вже зазначено було раніше, поступали до спеціяльного шкільного капіталу, який головно складався не з цих трьохрубльових внесків, а з прибутків від шкільних земельних участків, призначених станичними громадами на потреби школи. Таким чином козаки вносили свою частку на ці потреби (головно — господарські потреби школи) землею, а іногородні — иноді грішми. В цім жадної несправедливости для іногородніх або обтяженности їх злишніми видатками вбачати при всьому бажанні не можна. Здавалося б, скоріше козаки могли ремствувати, що зі станичної скарбниці витрачаються гроші не тільки на козачих дітей. Але в станицях, крім громадських шкіл, що були в завідуванні міністерства освіти (паралельних земським школам в земських губерніях), були ще школи церковно-парахвіяльні, що теж одержували субсидії від станичних громад; до цих шкіл ходили теж і

козачі й не-козачі діти, і тут ніхто й нічого вже не платив; за теж тут і допомоги учням жадної не давалося.

Це що до початкової школи. Що ж до вищої початкової школи (наближеної до прогімназії), що до гімназій і реальних шкіл, яких значне число ще до революції 1917 р. було відчинено в містах і по станицях, то в містах в них вчилися майже виключно не-козачі діти, а в станицях — в однаковому проценті діти козачі й не-козачі, при чому й ці школи в станицях утримувалися майже виключно на станичні кошти (від оренди додаткових наділів: Пашківська, Іванівська, Полтавська й ин., або від оподаткування земельних пайків: Павлівська, Катеринівська й ин.). Найкращі середні школи в станицях (Славянська, Брюховецька, Кореновська, Іванівська, Михайлівська, Вознесенська, Павлівська, Уманська, Легушківська, Катеринівська, Кримська) творилися спільними зусиллями козаків і не-козаків. В цілій низці станіць «почетными блюстителями» громадських станичних («козачих») шкіл були іногородні: в Старомінській — п. Смислов, в Старощербинівській — п. Ніколаєв, в Катеринівській — п. Варваров, в Уманській — п. Богомолов, у Вознесенській — п. Раззутов, в Новощербинівській — п. Федюшин і т. д.

Отже так стояла справа зі школами на Кубані в дійсности. Якщо ж повірити п. Сулятицькому, то для «городовиків» це був один жах. Справді: «Семілітній козак... іде до школи... Семилітній городовик сидить здебільшого дома. Батько — «городовик», його сина можуть до школи не приняти, а приймуть — за науку він мусить платити... Семилітній козак вдоволений, що ходить до школи. Семилітній городовик може втішатися тим, що пасе гуси чи свині... городовик походив до школи дві зими, і годі. Його до «козацької» не пустили, бо «не було місця», чи «не було за що», ходив він до церковної — діякон там «образовує» (стор. 52—54), і т. д., і т. д. в такому ж фельетонному тоні розповідає він читачеві «небилиці в лицях». Вчителі в значній більшости «городовики», інспектори — «городовики», почесні блюстителі — «городовики», а «городовицьких» синів до школи начє не пускають. Дивовижна картина! Але нехай «не пустили» до громадської школи, то є ж церковно-приходська, де хоч і вчителює діякон, але часто з бувших учителів; але й тут в більшости навчали («образовували») окремі вчителі, не діяконы.

Замість всієї цієї неправди авторові, може, слід було би підкреслити той смутний факт, що й на Кубані, не дивлячися на великі витрати на школу збоку станичних гормад і на зразкову — порівнюючи з иншими не-земськими, та почасти й земськими губерніями, постановку шкільної справи, все ж далеко не всі діти відвідували школу, при чому серед іногороднього населення відсоток неграмотних дітей був значно більший, аніж серед козачого. Причина тому була ця, що на Кубані, як і по всій б. Росії, не було запроваджено законодатним шляхом обов'язкового навчання; батьки могли не посилати своїх дітей до школи, або могли посилати їх лише на короткий час (на одну—дві зими), й вже з 9—10 років використовували їх в господарстві, як помічну робочу силу. Козаче населення було більше усвідомлене про необхідність школи, принаймні — початкової, аніж іногороднє; цього від козаків вимагала передовсім військова їхня служба.

Річ в тому, що козаки до виходу на дійсну військову службу, протягом двох років, у віку 19—20 літ кожний, вчилися військовим вправам дома, по станицях (з листопаду по травень). Разом з тим неграмотні або малограмотні повинні були ходити вечером до школи, бо від козаків вимагалося, щоби на дійсну службу вони виходили всі обовязково грамотними. Отже ця вимога властиво являлася для козаків ідентичною до вимоги обов'язкового навчання грамоті хлопців шкільного віку, бо кожен батько-козак добре розумів, що краще йому посилати сина до школи хлопчаком, аніж потім парубком, або вже й жонатим; до того його змушували також міркування економичного характеру: для господарства краще було одірвати від праці в господарстві малосилыного хлопчика, аніж 19—20-літнього робітника. В період 1907—1917 рр. майже не було випадків. щоби козак не посилав свого сина до школи (инша річ що до дівчат). Не маючи підмоги збоку держави, не маючи земства, що так багато зробило в шкільній справі в центральній Росії і на Україні, кубанські козаки на власні кошти, самотужки перевели загальність навчання для своїх синів, на свої кошти ставили шкільні будинки, часто розкішні, з каміню й цегли, двохповерхові, високі, ясні, що їм могли позаздрити иноді великі міста. Обов'язковість навчання остільки вже вкоренилася в козачій суспільній опінії, що хлопці-козаки соромилися бути неграмотними. з них сміялися товариші. На жаль. не було зафісковано числа років обов'язкового відвідування школи. отже иноді батьки забирали хлопців зі школи через 2 зими. Цього примусового моменту, переведеного козачим військовим урядом і зустрінутого козачим населенням зі симпатією, не подибуємо серед іногородніх: од них не вимагалося грамотности перед вступленням на військову службу. а крім того на службу, де молодих салдатів було вчено «словесності», бралися не всі, як у козаків, а тільки певний відсоток молодиків. Великою перешкодою до збільшення числа грамотних серед іногороднього населення стояв також і той факт, що значна частина їх була оселена розкиданими хуторами на орендованих або куплених у панів землях, иноді за 5—10 верстов від станичної школи. а шкільна практика показує, що вже при віддалі школи на 3—4 верстви діти звичайно не можуть її відвідувати.

Отже не необхідність иноді платити до шкільного капіталу по 3 карбованці на рік — сума в кубанських умовах дуже невеличка — гальмувала. як це мислиться авторові «Нарисів». шкільну освіту серед іногородніх. і не зловредні козаки стояли тому на перешкоді. а причини більш серйозні, та головно — відсутність закону про обов'язковість навчання. Шкільну справу не можна полишати на волю батьків: не дурно ж у всіх культурних народів існують закони про повинність для батьків посилати дітей до школи та ще протятом певного числа років (8 років у Франції. 9 років в Чехословаччині. 9 років в Англії).

* * *

Що «городовики» не були цілком урівнані з козаками в громадських правах у тих випадках, коли «городовики» замешкували в козачих станицях, або що вони досить часто не використовували бодай невеликих ор-

ґанізаційних можливостей, які надавало їм до-революційне законодавство, в тім найменше можна винити козаків. Авторові «Нарисів», як правникові, повинно б бути відомо, що закони писалися не-козаками, як теж він повинен був би знати й те, що всю орґанізацію місцевої сільської влади на теренах був. Росії було збудовано до революції на принципі землеволодіння, а не на засаді територіяльній. Певна громада — однаково як село московське, українське, кубанське, так і козача станиця або черкеський аул — по сути своїй скоріш випадала орґанізацією земельної спілки, приватно-правним союзом, аніж формою первісної загально-громадської, або як засвоєно в Західній Европі вживати терміну, — політичної орґанізації. Законодавець стремів з громади зробити виключно господарську одиницю; функції ж адміністраційно-поліційні прийшлося йому покласти на громаду з необхідности, бо не було кому иншому їх доручити, а утворення спеціяльних для того орґанів вимагало великих витрат, яких не зміг би винести тодішній державний бюджет. Земельна база в орґанізації управління селом (зглядно — станицею) вже сама по собі, так би мовити, цілком механично виключала участь в цім управлінні якихось елементів, що правно не належали до складу членів даної земельної спілки (себ-то громади), елементів формально сторонніх, чужих цій спільці («іногородніх»), хоч би ці «сторонні» люде мешкали там дійсно (а не так як у п. Сулятицького) «з діда-прадіда» та становили навіть значну більшість людности того села — станиці. Отже тому «свої іногородні» були, або могли бути, в кожнім селі цілої території бувшої Росії: були вони й в селах московських, і в селах українських; багато їх було в селах сусідньої з Кубанщиною Ставропольської губернії; були вони не тільки в станицях, а й в селах і аулах Кубанщини з основним не-козачим населенням, при чім тут козаки в свою чергу попадали з правного боку в стан сторонніх, «городовиків» що до громадського господарства й сільського управління. Дуже побіжно про це згадує й наш «історик», кажучи, що «городовицькі села, як і козацькі станиці, мають своїх «городовиків». Селяне городовики — не «зайди», не «приблуди», вони «корінні». «Тільки й того, що в салдатах служать» — так означається ріжниця між козаками і «городовиками», що «живуть селами» (ст. 58.). До речі буде зазначити на цім місці той факт, що на Кубані, як бачимо, допускалася участь іногородніх на станичних зборах бодай в обмежених законом випадках, в той час як в инших землях бувшої російської держави це зовсім виключалося. Отже, скажім, полтавський селянин, прибувши на Кубань, мав право купити хату й бути обраним від свого десятку в якости депутата на збори, а коли б кубанський козак оселився на полтавськім селі, то передовсім він не мав би права купити хати без дозволу сільської громади, а потім, і купивши її, не мав би права при жадних умовах брати участи в сільськім сході, хиба б тільки він виписався з кубанських козаків та був прийнятий громадою полтавського села в число членів цієї громади. Отже, значить, розділ в громадських правах полягав не в понятті «козак», чи «городовик», бо той самий «городовик»-Українець або Великорос, верховинець (Черкес), чи німецький колоніст при певних умовах користалися на Кубані з однаковісіньких громадських прав, як і козак.

Поняття, що прибрало на теренах всіх козачих військ мало зрозумілу офіційну назву «іногороднього», а на Кубані — «городовика», себ то чо-

ловіка, що не належить до даної громади, не є специфічно козачим явищем; це було явище загально-російське, ба навіть загально-світове, доки не почато було місце самоуправу будувати на принципі чисто територіяльнім. В инших землях б. Росії це явище не набрало занадто гострого характеру, як на Кубані, лише тому що в цих країнах не було такого, як на Кубані, високого відсотку «не-корінних», осілих на одній території з «корінними», тому що там «не-корінні», будучи в значній меншости, не мали жадної надії оружною рукою здобути землю. Звідти, з тих инших країн, ці нечисленні «не-корінні» здебільшого просто виїздили після вибуху революції 1917 р. до своєї «старої громади», до дому, до свого села; багато Українців повернулося зі Сібіру, із Туркестану, аби взяти участь в розділі панських земель, що лежали в околицях сел їхньої приписки. Звідси, з Кубанщини, «не-корінні» не хотіли їхати, бо тут їм навіть без землі матеріяльно жилося краще, аніж там з надією на землю, а тим наче, що революція розбудила в них надію на козачу землю.

* * *

Нема вини на козаках і в тім, що «осілі іногородні» зле використовували й ті невеликі свої права на орґанізацію, які давав їм діючий закон. До цього причинялося те, що «городовики» складалися з дуже ріжнородних елементів: в тій самій станиці були й Українці, й Великороси, й Вірмени, й Греки. Склад їх в станицях мінявся; багато з них ще не обжилося на новому місці; вони ще не зжилися зі собою й з козаками, серед них не перейшов ще взаємний процес асиміляції, пристосування один до одного й до місцевих умов, що звичайно тільки й дає міцний ґрунт для витворення сталих громадських орґанізацій. Властиво кажучи, козаки теж не мали великих прав і добрих законів. У них не було запроваджено навіть земства; вся їхня самоуправа обмежувалася станицею, а станичній самоуправі теж належали обмежені права. Але дякуючи своєму злютуванню, дякуючи стародавній звичці жити орґанізованою громадою й провадити громадське господарство, занесеній Чорноморцями, може, ще з Запоріжжа, а Лінейцями — зі старого вільного Дону, вони досягли в де-яких галузях громадського господарства високого ступня, утворювали цілком оригінальні й довершені орґанізаційні форми, про які з великим захопленням розповідає і автор «Нарисів». Справді, ведення колективної (союзами станиць), лісової господарки на десятках тисяч десятин, будування й експльоатація станичними громадами залізниць, створення високої якости шкільної мережі та инше свідчить про велику орґанізаційно-господарчу здібність козачого населення. Ним, разом з «городовиками», було піднесено на досить значний щабель і сільське господарство і загальний добробут, майже однаковий як у козаків, так і у городовиків. «Нас, захожих з півночі, дивували величезні багацтва її (Кубані) безмежних ланів, повні хлібом скирти і комори, її череди і табуни. Ситі всі — і козаки, й іногородні, і «хазяїн» і «робітник», це так пише ген. Деникин, який дійсно бачив Кубань під час своїх мандрівок по ній, а його цитує у своїй книзі п. Сулятицький, що Кубані не бачив, окрім порівнюючи бідного Закубання підчас «грязного походу». «Те, що часом

траплялося бачити на Кубані, скоріш скидалося на Америку, аніж на безпробудно сплячу Росію» — пише в своїх «Воспоминаніях» Н. Врангель (зацитовано теж у п. Сулятицького). Отже, наче б то можна сказати, що і козаки, і не-козаки (в тім Горці) не гаяли марно часу, щось робили, чогось досягли! Далі з цього випливає, що та запекла ніби-то ворожнеча, яку так старанно і... неправдиво описує п. Сулятицький, зовсім не стояла, принаймні до революції 1917 р., на перешкоді до буйного, можна сказати, казкового при тих політичних умовах розквіту добробуту країни, і це тому, що тієї страшної ворожнечі, про яку пише «історик», в дійсности не було. Козача маса населення станиці жила одним трудовим життям з іногороднім населенням своєї станиці — це є той момент, що їх об'єднував. Були инші моменти, які їх роз'єднували й утворювали грунт для антагонизму. Це передовсім неоднаковість прав на землю, необхідність для пересельців платити орєнду за садиби й за орну землю; це, далі, невправненість положення пересельців в новій для них козачій громаді. Це той антагонизм, який дуже часто спостерігаємо між старожилами й новоселами (навіть в широкім Сібіру), та особливо, коли новосели починають претендувати на землю. Це та, так би мовити, нормальна ворожість, противенство інтересів, яке, при нормальних умовах життя згодом в процесі економичного розвиття країни, змякшується, бо інтереси продуцентів дуже тісно зі собою переплітаються і тому знаходяться способи до мирного розвязання спірних питань — найчастіше шляхом утворення нових галузів продукції.

Що не всі іногородні користалися з однакових прав, це факт дуже сумний і, розуміється, коли б не було большевицько-московської навали, козаки після революції 1917 р. також знайшли би засоби до мирного, по згоді з «городовиками», розвязання спірних питань що до управління і управнення положення іногородніх ріжних категорій. Розуміється, треба було перебудувати місцеву самоуправу на територіяльнім принципі, виділивши земельну громаду в окрему орґанізацію, незалежну від адміністраційно-політичної й загально громадської орґанізації. (Радою був опрацьований закон про місцеву самоуправу). Розуміється, треба було розширити (і це Радою було зроблено) політичні права на найширші верстви осілого прийшлого населення, а саме на ті його елєменти, що захотіли б набути прав кубанського горожанства та виконувати всі обов'язки громадянина відносно країни, а в першу чергу — обов'язок її боронити проти червоних радянських армій і проти чорно-білих насильств. У більшости козаків воля до цього була; у більшости городовиків її не було, бо Край не був їм рідним.

* *
*

Якщо автор «Нарисів» каже про неорганізованість і безправність «некорінних» городовиків, як про основний ґрунт, на якому буцім то повстав конфлікт між козаками та іногородніми, то не він властиво робить для «красного словца», ману наволить, бо дійсну причину конфлікту він сам чудесно знає та й не погано її зформулював в наступних словах: «козак не хотів безоглядно поступатися своїм добром на користь городовикові, городовик же, в душі якого з вибухом революції прокинулася

з непереможною силою *невміруща хліборобська жадоба землі*... не схотів відмовитися від здобутків революції» (стор. 92). «Городовик» спочатку хотів взяти землю через Російські Установчі Збори, а коли ця надія почала розвіюватися, зі зброєю в руках кинувся на козака одбирати у нього земельку та заразом коней і воликів з мертвим інвентарем. Але про це, мабуть, пізніше прийдеться ще поговорити.

Тепер тільки зазначимо, що п. Сулятицький якось хитається в цім питанні й не знає, що йому, «бідоласі», бувшому «кубанському міністрові», в світі божому робити, чи одібрати у козаків земельку, чи вже їм подарувати її.

На стор. 37 він досить невиразно інформує свого читача про те, що «козацька земля... знаходилася в громадському («общинному») користуванні», а в дужках додає, що «свого часу було землю поділено між станичними громадами незалежно від кількости населення станиці, і тому козаки одержували від своїх громад неоднакові паї; р. 1914 розмір паю, що давався кожному козакові 17 років, досягав від 4½ до 30 десятин». По своєму звичаєві, автор і в «дужках» встиг сказати неправду, бо свого часу землю було поділено між станичними громадами як раз в залежности від кількости мужеського населення станиці та ще й в залежности від якости землі; про це як раз є вказівки в джерелах, якими автор користувався. Читач, довідавшися від нашого «історика», що на кожного козака віком 17 років припадало від 4½ до 30 десятин, розуміється, аж підскочить: «тай трекляті ж ці Кубанці, по 4½—30 десятин на душу мають та ще й не хотять поділитися з бідолашними городовиками!» Передовсім, про 30 десятин я щось зовсім не чув, бо це була норма найгіршої землі по населенню 1867 р., а що по 1—2 десятини на пай (себ то наділ) иноді припадало, так про це приходилося частенько чувати, особливо від закубанських станиць; на Старій Лінії й на б. Чорноморрі, за винятком малоземельного Таманського півострова, пересічно припадало по 5—7 десятин. У Георгія Покровського, якому теж не шкода козачої землі, мається примітка, що «серед козацтва, поруч з господарством в 20—25 десятин паю, *є господарства* з 2—3-десятинними пайками» («Деникинщина», стор. 20.). До норм, винайдених у козаків п. Сулятицьким, дуже наближаються норми, наведені з явно демагогичною метою Г. Ладохою; цей просто каже, що «на душу мужеського полу військового стану в дореволюційний час припадало пересічно 10,4 дес.» («Очерки...», стор. 14.); а якийсь А. Карпузи в « Пути Коммунизма», вид. 1922 р., навіть твердить, що козаки мали од 8 до 16 дес. на душу; коли б взяти пересічно 12 дес., то це становило б біля 17 міл. дес., а всієї землі з горами, лісами, й плавнями було 8½ міл. дес.

Отже передовсім треба підкреслити, що земельні паї нарізувалися зі станишних юртів (общинных земель) особам мужеського полу, що мали не менш 17 років свого життя.

А що ж це значить в числах, коли дається «пай» (себ то наділ) козакові від 17 років? Це значить, що з 1.400.000 душ козачого населення половину треба скинути на жіночий рід (зменшені пайки давались тільки вдовам); отже залишиться 700.000 душ; а потім треба скинути хлопців до 17 років включно, себ то ще половину, отже залишиться 350.000 душ, які й мали право на пай. А це далі значить, що коли в сім'ї є тільки

один мужчина, віком стріше 17 років, то він одержить всього від 3 до 7 десятин, иноді 10 десятин у користування; якщо мужчин в родині більше, то й землі відповідно буде більше, але тоді батькові треба буде справляти синові (або синам) доброго коня з сідлом, шаблю, сакви, два чекмені (черкески), дві шапки, два бешмети, дві пари чобіт та ріжні дрібниці; разом це виносило для періоду 1910—1914 рр. на кожного кінного вояку-козака не менш 600—800 карбованців, а на пластуна 250—350 карб.

Більшу уяву про розмір земельного забезпечення кубанських козаків будемо мати, якщо наведемо такі числа: в користуванні станиць значилося землі, зручної до рільництва 4,675.224 десятин*), а козачого населення (на 1917 р.) числилося біля 1,400.000 душ.

Таким чином на кожну душу (на «їдця») козачого населення припадало пересічно *по 3,3 десятини*, а коли виключити участки церковні й шкільні, під випас громадської череди (вигонів було 306.667 десятин) й під саме поселення (під садибами — 216.245 дес.), то в розділ могло попасти пересічно менч як по 3 десятини на їдця. Чи це багато, чи мало? Для порівняння візьмемо Кубанщину і південну Україну. В. Качинський в своїх «Очерках аграрной революции на Украине» (вып. 1., Харьков, 1922, стор. 17—18) наводить, на підставі перепису 1916 р., такі дані про земельну забезпеченість *селянських господарств: на 1 селянське господарство* припадало *посіву:* в Одеському повіті по 10,65 дес., в Херсонському 9,81 дес., в Перекопському повіті Таврійської губернії — по 17,7 дес., Мелітопольському — по 10 дес., Бердянському — по 10,1 дес., на Катеринославщині в Маріупольському пов. — по 8,52 дес., в Александровському — по 7,89 дес., в инших повітах по 5—6 дес. Середня посівна площа на господарство в сусідній з Кубаню Ставропільщині р. 1916 становила 11,65 десятини (див. А. Пономарев, «К характеристике расслоения Сев.-Кавк. деревни», стор. 22). На Кубанщині р. 1916 було засіяно на просторі усього краю — 2.455.390 дес. (див. І. Івасюк «Кубань», стор. 21). Коли взяти всі господарства з посівами, в тому числі і приватно-власницькі великі господарства, а не тільки селянські, то для 1917 р. всього господарств будемо мати 273.063 (Гольдентул: «Зем. отн.», стор. 20), а тоді, значить, на кожне господарство на Кубані припаде пересічно посіву по 8,9 дес., при чому господарств з посівами менш 5-ти десятин було біля 42%, від 5 до 10 дес. — 26%, разом малосіющих господарств 68%. (Гольдентул, стор. 30.); в козачих господарствах пересічний посів р. 1916 дорівнцвався 10,6 дес. (Пономарев, стор. 21)**).

В перечислених повітах Південної України числилося пересічно на одно господарство *посівної площі* від 8 до 17 дес., а не взагалі доброї, придатної до рільництва землі, тому сюди ще треба додати непосівної землі не менш як 30% на господарство, а тоді на господарство припаде в біль-

*) Див. І. Івасюк: «Кубань», стор. 21.

**) Наведемо де-які відомости про норми земельних наділів з часів радянської влади. Газета «Правда» з 16 квітня 1925 р. пише, що колоністам на Мелітопольщині дають нині по 35 дес. на господарство. Проф. Коваль подає відомости, що середній наділ на сім'ю жидівських колоністів на Україні становить 30 десятин (див. «Нова Україна». серпень—вересень 1926 р., стор. 42). І це, розуміється, без обов'язку військової справки, як було у казаків.

шости перечислених повітів по 10—15—22 дес., себ то на душу від 2 до 4 десятин. За даними «Лиги Аграрных Реформ» (Москва, 1917 р., Атлас С. А. Клепикова) на 1 січня 1914 р. гущина сільського населення на 1 десятину доброї землі становила на Херсонщині 0,44, в Таврії — 0,34, отже знову на 1 душу («їдця») в першій припадало по 2,12 дес., а в Таврії — по 3 дес. Таким чином це були норми, що наближалися до кубанських козачих земельних пайків, але з тою ріжницею не на користь кубанським козакам, що козаки повинні були поголовною військовою службою (разом це одбірало козакові біля 12 найкращих років його життя) при обов'язковій справці на свій кошт, а це, як вже зазначалося раніш, виносило на кожного козака-вояку в кінноті 600—800 карб., а в пластунах — 250—350 карб.

На відвоювання частини землі, яка належала кубанським козакам дійсно «з діда-прадіда», і при тім не на праві приватньої власности, а цілому війську, як колективу, великій громаді, піднялися в 1917—1920 рр. кубанські городовики (звісно, далеко не всі) під проводом большевиків, яким ходило о те, щоби за всяку ціну підбити під себе Кубанщину, а разом з нею і цілий Північний Кавказ та проторити шлях до Закавказьких республік — Азербейджану, Грузії й Вірменії.

Отже і з земельними пайками в дійсности зовсім по иншому випадає, аніж це написано у нашого «історика».

* *
*

До земельного питання нам мабуть ще раз прийдеться повернутися. Зараз же ще трохи зупинимося на характеристиці кубанських козаків, якою «вшанував» їх п. Сулятицький. Нам здається, що козаків та й станичних «городовиків» він бачив через свої чиновницькі окуляри та й то головно — в камері мирового судді. Бо коли б він бачив їх ближче, в житті, то певно не написав би, наприклад, цього: «нема найбільшої розваги в козаків-парубків, як дати городовикам «доброї кладі». Або ще: «парубок-козак вже й на городовика — чоловіка старшого віку гримає». «Він на старого городовика рукава не засукує, але в «душу» лаятися при ньому не соромиться. Городовика, хай і сивого чоловіка, парубок-козак не поважає, бо він же... «нагородній — бісова душа» (стор. 54). В поняттях козаків — Черноморців лайка «бісова душа» є дуже непристойна й образлива. Звісно, парубки скрізь є парубки. Але щоби вони у нас на Кубані були такими хуліганами, якими їх малює «історик», то це вже чистісінька неправда. «Старики» за подібну поведінку дуже не хвалили і за неповагу до старших, однаково — до козаків, чи до городовиків, — і в буцегарню садовили. Шанування сивого чоловіка серед козаків остільки вкоренилося, що його не зміг, очевидно, викоренити навіть шостирічний радянський режим. Про це свідчить цей факт, що його з обуренням наводить газета «Радянський Станичник», в ч. 34 за 1926 рік: на виборчому зібранню в станиці Вишестеблієвській усовувалися кандидати в члени станичної ради «за неповагу до стариків!»

Що правда, були й на Кубані розбишаки, хулігани, і то як серед козаків, так і серед «городовиків», не знать тільки, серед кого їх було

більше. Взагалі ж приниженність і прибитість, змальована нашим «істориком», зовсім не була характерною рисою кубанського іногороднього. Це просто вигадка нашого автора (щоб жалістніше виходило?).

Або ось ще уступ з твору п. Сулятицького. Коли військова справка виснажує козаків і господарство козацьке починає підупадати, то, як оповідає наш «історик», у козаків «терпець уривається, засукують козаченьки рукава і... начувайтеся городовики! Невдоволення своєю долею падає на городовицьку голову» (стор. 57). Що ж це значить? Б'ють, трощать кістки й голови городовицькі, ті ж самі «жидівські погроми» вчиняють? За доброю чаркою горілки подібні небилиці, може, й допустимо розказувати, але заводити їх в «історію» — це вже занадто несовісно. Це ж просто наклеп на козаків, бажання виставити їх погромниками. В станицях і селах (кубанських і не-кубанських) дійсно били й иноді жорстоко били. Били злодіїв, особливо конокрадів, але тоді ріжниці між козаками й не-козаками не робилося: били тих і других, били ті й другі. Але в цім Кубанщина не відріжнялася від инших земель б. Росії; може, навпаки, на Кубанщині цього зла було менш, аніж де-инде. Були також в 1916 р. в цілій низці станиць розгроми крамниць, переважно городовицьких (бо серед козаків було мало крамарів), як протест населення проти незвичайного тоді ще явища — дорожнечі, але, здається нам, що в цих погромах «городовики» та переважно «городовички» брали не менш активну участь, аніж козачки. Але разгроми крамниць бачила не тільки кубанська станиця, а навіть Відень. «Городовицьких» же й инших погромів на Кубані не було!

На цих «фактах» ми зупиняємося, щоби показати, яку «науково-історичну» вартість має твір нашого «історика», коли він описує побут кубанських козаків і «городовиків!» Це впрочім не єдині перлини з його твору; при бажанні їх можна навести ще чимало. Але, гадаємо, й цих вигадок досить!

Коли ж у автора не вистарчає «фактів», то він кидається у сферу припущень і здогадів, бо вважає себе знавцем взагалі народньої та зокрема козачої свідомої й «підсвідомої» псіхології, а тому й дозволяє собі говорити в своїй «історії» не тільки про те, що, на його думку, було, але й про те, що могло би бути. «Населення міст і городовики (біднота й «посаженщики»), каже п. Сулятицький, з зброєю в руках здатні були б захищати «революцію», «здобутки революції», «волю», а козаки здатні були б тримати нейтралітет, а коли б з'явився «путній царь», котрий рішучим голосом зробив би козакам наказ «усмирити» «внутренняго врага», то як би їм не було неприємно «усмиреніе», а вони — «*слуги царю*» — мабуть виконали б свій «обов'язок» (стор. 70).

А проводирі козачі, пише в другому місці наш «історик», «образовані» козаки, забувши про «общечеловеческіе інтересы», написали на своєму прапорові: козак — «слута» тому, хто збереже козацькі привілеї, а хто він буде — чи царь чи президент російський — це однаково» (стор. 65).

А от і далі: «на другому місяці революції козаки... голосно кажуть: «який не поганий був царь, а... був тоді й ситець, був тоді й цукор, та й городовики тоді не зазіхали на козацьку землю» (стор. 83). Потім

ще не раз луною по праці нашого «історика» розляжеться: «Слуги царю, слуги царю!»

Раніш ми від большевиків чули про козацьку контр-революційність та про те, що вони «слуги царю», опричники, жандарі й т. п., а тепер от і від п. Сулятицького теж сподобилися почути, і він на тій же сопілці заграв нам. Чи то в його смак однаковий, чи може «помилився» та «не в ті взувся?»

Досі ми думали, що бажання й настрої народніх мас (в тім і козачих) висловлює репрезентативний орґан, принаймні в тих країнах, де він є. На Кубанщині цим орґаном була спершу Військова Рада, а з кінцем 1917 р. Краєва Рада. Отже Військова Рада (козача) як раз «на другому місяці революції» одноголосно оббірає своїм почесним головою простого козака Курганова (станиці Псебайської), який з 1906 р. до революції 1917 р. був в заслашню на Сибіру за те, що керував повстанням козачого Урупського полку. За це йому Військовою Радою було також призначено доживотню пенсію по 3.000 кар. на рік, а дітей постановлено вчити на військовий кошт аж до скінчення ними високої школи. Отже «слуги царю» найбільшу шану передовсім виявили бунтареві проти царя, та саме за те, що цей бунтарь став на чолі полку, коли полк не захотів піти на «усмиреніе». Це вже щось мало скидається на те, про віщо догадується наш «історик». Проти його здогадів, або, вірніше мовити, вигадок говорять також факти з діяльности Краєвої Ради 1918—1920 рр.

Краєва Рада в складі своїм мала майже 600 депутатів. Значну більшість Ради становили прості козаки й селяне; з цього приводу ген. Денікин в своїх «Очерках русской смуты», том IV, стор. 45, подає наступні числа: серед членів Ради було козачої й іногородньої інтеліґенції — 15%, офицерів — 25%, рядових козаків і селян — 60%. Отже, значить, більшість — прямо від плуга; інтеліґенція й офицери теж переважно станичні мешканці, в більшости — вчителі. А настрій Краєвої Ради що до монархизму був остільки ясний і твердий, що монархисти, яких можна було на пальцях перелічити, повинні були весь час ховатися зі своїми монархистичними мріями. Коли ж оден із членів Ради, старий генерал, згадав був про царя, то Рада його висміяла і йому треба було викручуватися та пояснювати, що він царя тільки як приклад навів, що у нього й на думці нема про повернення царя; і все ж таки станиця (Варениківська), якої він був депутатом, зараз же одкликала його. А це було в листопаді 1918 р., після 6-ти місячного вже панування большевиків (а з ними й «городовиків») над козаками, коли городовики не тільки вже «зазіхали» на козачі землі, а й одбирали їх у козаків, коли вже були розвіяні мрії про «безкровну» революцію, коли почалося скрізь (в тім і на Україні, див. П. Христюк) сильне поправіння й революційний патос перших місяців почав завмирати.

Якщо цього мало, то ось ще свідоцтво ген. Алексєєва, який послав з Катеринодару листа великому князеві Миколі Миколаєвичу 15. вересня 1918. р., та де писав йому наступне: «поставленные в сильную зависимость от казачьих территорій, на которых мы работаем, мы не можем проявлять торопливости в заявленіи политическихъ лозунговъ, ибо это послужило бы во вред дѣлу. *Мѣстное населеніе далеко не готово к воспріятію*

идеи монархіи». (Див. ген. Деникин: «Історія русской смуты», т. III., стор. 256). Отже це писано було бувшому верховному головнокомандуючому російськими арміями, про якого всі знали, що він уміє «рішучим голосом» робити накази про «усмиреніе» і «внутрішнього» й «зовнішнього» ворога, і Алєксєєв, оден із умніших генералів єдино-неділимців, прямо боїться, щоби князь не приїхав в район, увільнєний від большевиків. Про це далі читаємо у п. Деникина: «Ген. Алексѣев был весьма озабочен возможностью пріѣзда вел. кн. Ник. Николаевича, в виду тѣх настроєній, которыя существовали в занятом краѣ, в казачествѣ и в *особенности на Кубани*» (т. III, стор. 255).

Ще можна навести й такий факт: в місяці лютому 1919 р. Краєва Рада ухвалила постанову про категоричну заборону пропаганди ідей большевизму й монархизму на території Кубані. Заборона пропаганди большевизму переводилася тоді й без цієї постанови дуже суворо, отже вістря постанови було наведене виключно проти добровольческих трубадурів монархизму.

Але що нашому «історикові» факти, що йому репрезентативні установи — Краєва Рада то-що, що йому свідчення генералів-росіян, коли ж він, бачте, добре знає, що вже «на другому місяці» революції козаки «голосно» балакали про царя, бо й «ситєць і цукор за царя був». В дійсности ж тоді балакали про все, але тільки не про царя та вже зза того тільки, що при тодішньому загальному настроєві подібні «розговори» були навіть небезпечними. Але саме головне було в тім, що тоді всі раділи, що нарешті позбавилися царів і князів, і ця радість була однаковою як у «городовиків», так і у козаків. А що до цукру й ситцю, то всі ще тоді добре пам'ятали, що як раз за царя і почало бракувати цих продуктів; зза того й крамниці в 1916 р. розбивали.

А от що, навпаки, читаємо у П. Христюка («Українська рєволюція», т. I, стор. 26), про першу велику українську маніфестацію, що відбулася в Петрограді 25 березня (нов. ст.): «Біля 25 тисяч Українців — салдатів, студентів, інтеліґенції — виступили на вулиці Петрограду, як одно тіло, з одною волею, з одним одушевленим палким покликом: «Нєхай живе вільна Україна у вільній Росії! Нехай живе революція!» Деякі військові частини (укомплектовані з Українців) явились в повнім складі. Наперед військових частин їхав на конях бувший конвой бувшого царя (складений з кубанських козаків-Чорноморців) з українським січовими прапором і запорозькими бунчуками».

Про все це автор або не знає, або ж, знаючи, не хоче говорити, бо инакше йому не можна було б зробити «логичного висновку» (на сторінці 6 він там обіцяє робити «відповідні логичні висновки, часом, може й не зовсім приємні»); а «логичним» висновком в данім разі у автора мусить бути це, що козаки «слути царю» та що вони підуть на «усмиреніе». Автор, одначе, тут, як і в багатьох инших місцях, не виконав своєї обіцянки, бо замість «неприємного логичного висновку» подає читачеві простісінъку нелогичну неправду.

Спеціяльно з приводу «усмиреній» треба нагадати, що ще до революції 1905—1906 рр. кубанські козаки не раз протестували проти посилання їх адміністраційними урядами, звичайно — губернаторами, в поміч поліції (для того, як знаємо, иноді викликалися й армейські вій-

ськові частини). За часів же революції 1905—1906 рр. цей протест збоку кубанців виявився у формі так званого бунту Урупського кінного полку. Його було послано на «усмиреніе» Грузії (властиво — Гурії, західньої частини Грузії); коли козаки вже в дорозі довідалися про це, вони скинули офіцерів, вибрали на полкового командіра згадуваного вже раніш урядника (підстаршину) Курганова й сотенних командірів; в повному боєвому порядку полк повернув до Катеринодару; бувший тоді наказним отаманом ген. Михайлов втік з переляку з Катеринодару у станицю Пашківську. Простоявши де-який час в Катеринодарі й ні звідки не маючи підтримки і вказівок, що йому робити далі, полк пішов у свій відділ (повіт) і розташувався в станиці Гіагинській. Полк зробив в повному порядку марш біля 250 верстов; полкова каса й зброя були в цілости й сохранности. Відійшовши від переляку, ген. Михайлов зібрав війська й обложив Гіагинську, поставивши ультиматум «бунтарям» про здачу на милость начальства. Козаки відмовилися здатися. Тоді Михайлов наказав почати обстріл станиці з гармат. Тільки після цього, бачучи, що сила не на їхнім боці, козаки здалися. В цей саме період Семеновці й Преображенці «усмиряли» Москву, розстрілювали залізнодорожників в Коломні; другі військові частини в цей саме час «усмиряли» Латишів, Грузинів і инших. В цей же час повстав «Потемкин», і «потемкинці» входять в історію, як герої революції; коли ж щось подібне роблять Кубанці, то «історик» Кубані навіть про це не згадує, бо хоче їх виставити «усмирителями» і «слугами царю». Може не знав? Трудно припустити, бо ж про цей факт багато писалося в часописах, а по станицях так і горобці на тинах про це цвірінчали. Отже «історикові» та ще й такому, що «віддав кращі свої роки й сили Кубані», здається, ніяк не можна було не знати про подібні дійсно історичні й революційні факти. Очевидно, авторові треба було промовчати про цих «слуг царю», бо вони ніяк не влазили в його «історичну» схему.

В перші ж дні революції 1917 р. козаки рішучо заявили Тимчасовому Урядові, що вимагають повного їх увільнення від виконання поліційних функцій, що вони ні проти селян, ні проти робітників виступати не будуть.

От так випадає справа з «усмиреніями». Але п. Сулятицький знає козацьку натуру краще, аніж самі козаки себе знають; не даремно ж він покликається не раз на «підсвідомі почуття мас» (стор. 131). Треба тільки, щоби «путній царь» на них, як слід, нагримав, то вони певно почухали б потилицю, та й пішли б «усмиряти», бо вони, бачте, «слуги царю». Отже не військо, не слуги державі, а іменно — «слуги царю», Опричники! А чому ж вони «слуги царю»? Тому, що їх примусово забирали на військову службу? Так у війську, як відомо, служили не тільки кубанські, а й не козаки; служили там крім Великоросів — і Грузини, й Вірмени, й Українці з Великої України. Отже по цій логиці й Українців, і Грузинів і инших треба було б теж величати «слугами царю». Відомо також, що сила Українців лишалася на зверх-терміновій службі у війську в якости унтер-офіцерів, фельдфеблів, каптенармусів то-що; до цього гнали їх лиха година, злидні, безземелля; досить значний відсоток Українців був у корпусі жандармів і в поліції (навпаки, Кубанці не охоче йшли на зверх-термінову й жан-

дармсько-поліційну службу). Отже, за логикою нашого «історика», Українці — мабуть, рафіновані «слуги царю». А вже ж як іти до кінця цим «логичним» шляхом, то найбільш рафінованим «слугою царю» буде сам наш «історик», бо він же добровільно, не з примусу пішов на царську службу, з гордістю, мабуть, носив мундір, мав від царя чини й ордени, виносив присуди «по указу его императорского величества». До цих висновків приводить подібна «логика», до висновків, може, й справді декому неприємних. А проте, п. Сулятицький у своє виправдання може сказати, що він не тільки цареві служив, а й иншим.

Наклепавши в цей спосіб на всіх козаків, п. Сулятицький, розуміється, не міг окремо не фицнути взагалі козачу інтеліґенцію, та зосібна проводирів козачих, або, як він їх зневажливо називає, «образованих» козаків. Властиво кажучи, це є головні вороги нашого «історика», і у нас залишається враження, що й вся ця «історична» праця написана головно з метою «розрахуватися» з *козачими проводирями.* Само собою розуміється, з ними йому зовсім вже не личить церемонитися: забули про «общечеловеческие интересы», написали на своєму прапорові — козак слуга тому, хто збереже козацькі привілеї, все одно — чи царю, чи президентові російському!

Це наш «історик» пише про всю кубанську інтеліґенцію, не виділяючи ні ґруп, ні окремих осіб; пише це й про мертвих, що своєю смертю за долю й волю Кубані засвідчили неправду цього огидного твердження, і про живих, що може тільки випадково вприснули з накинутої вже катами на їхню шию петлі або від націленої на них із засідки кулі.

Відповідати на подібні «історичні» прийоми, це значило би принижувати людську гідність тих, на адресу котрих кинуто ці недостойні обвинувачування.

* *
*

Оттак попереду розправившися на 66 сторінках з козаками та з їхніми проводирами, наш «історик» починає далі вже писати дійсні «Нариси з історії революції на Кубані», бо раніш то була тільки передмова, вступ, аби підготовити читача до сприняття «откровеній», з яких саме повинно навчатися «сучасне молоде покоління... як і чого не слід робити, і навпаки». Здається, вже й на перших 66 сторінках автор яскраво показав, «як і чого не слід робити», а саме: передовсім не слід писати про те, чого не знаєш, а по друге — не слід писати неправду.

Так от, кажемо, то була приказка, а казка починається тільки зі сторінки 67-ої.

Читаєш її, цю «історію-казку», та дивуєшся, не знаючи, чого тут більше: неуцтва, чи, кажучи дуже обережно, нелогичности, чи нерозбірности в засобах політичної боротьби, бо ціла книжка є яскравим виявом цієї боротьби, чи мстивости, чи просто гидоти.

Видаючи себе за глибокого знавця кубанських справ, автор засвоює собі менторський тон і з видом непохибного авторітету, як це найчастіше буває з неуками, навчає цих «нерозумних» Кубанців, як і що їм треба було б робити в ріжні моменти їхнього життя. Цею ролею він остільки захоплюється, що навчає не тільки «сучасне молоде покоління», а й...

мертвих. На стор. 75-ій він подає пораду небіжчикові наказному отаманові Війська Кубанського ген. Бабичу, як би йому треба було поводитися в початку революції 1917 р., щоби цим прислужитися «Кубані більше, ніж всією попередньою службою». Подаються поради й Донському отаманові небіжчикові Каледину (стор. 144). Дає він дуже цінні поради живому ще Керенському й иншим.

Ну, та це не так цікаво, як глибокомисні поради нашого «історика», правда — дуже запізнені, Військовій Раді й Військовому Правительству.

«Рада й Військове Правительство, проказує п. Сулятицький, могли сказати своє *велике слово*... Рада могла сказати, що й козакам не заказано робити революцію, що козаки теж роблять її на підставі права, яке дає Революція, що вона, Військова Рада, проголошує себе *верховною владою на Кубані* і ухвалює:

1. «Від нині козаки самі будують своє життя».

2. «Всім громадянам Кубані — не козакам, без ріжниці національности і віри, котрі живуть в Краю стільки то років до сьогодні, дається право кубанського громадянства, тоб-то всі «*городовики*» *стають козаками*».

3. «Громадяне не-козаки, не приписані до громад, що живуть по містах, приписуються в козаки до тих мійських громад, де вони живуть. Громадяне не козаки, що живуть по станицях, приписуються в козаки до тих станиць, в юртах яких вони живуть».

4. «Не приписані в козаки, цеб то, всі ті, хто з тих чи инших причин позбавлений кубанського громадянства, проголошуються чужинцями, і, як чужинці, позбавляються права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані».

5. «Всі козаки (громадяне Кубані) вибірають своїх депутатів (на підставі закона) до Кубанської Краєвої Ради, котра вирішить: чи бути Кубані самостійною державою, чи «Кубанською Областью» в Росії, чи приєднатися до України, а також земельне питання і всі инші головні питання життя Краю» (стор. 89).

Так як же ж це все просто було! Недаремно розумні люде вже давно кажуть, що «все велике — просте», але тільки до простого-великого чомусь-то додумуються тільки геніяльні люде. Отже серед козацьких проводирів, очевидно, ні одного геніяльного чоловіка не було, щоби до цього додуматися. А крім того, хіба вони про це дбали? У них на думці друге було, а що саме, про це теж довідуємося від нашого «історика». «Більшості проводирів козацьких, каже він, і на думку не спало робити революцію. До тих психологічних процесів, що відбувалися в козацьких масах, до зміни їх настроїв, мрій і бажань вони не дуже придивлялися і прислухалися. Вони мали одну ціль — зберегти від городовицьких зазіхань козацьку землю» (стор. 89).

Але все ж придивимося трошки ближче до великого винаходу нашого «історика».

Отже, значить, все «велике слово» своє автор базує на психології козацьких мас, на їхніх мріях, бажаннях і настроях, а в цьому, як знаємо, він «поза конкуренцією». Візьмемо спочатку для аналізу моменти політичні, а саме точки 1 й 5: козаки від нині самі будують своє життя, а для

того вибірають Краєву Раду, яка й вирішує, чим бути Кубані — самостійною державою, частиною Росії, чи частиною України.

Що до самостійного будування свого життя, то саме цей постулят і був у кубанських козаків, та особливо у Чорноморців, за ввесь час революції 1917—1920 рр. домінуючим, пануючим над всім останніми. Саме зза цього й проливалася козацька кров на Кубані спершу в боротьбі з большевиками, потім — з деникинцями, потім знову — з большевиками, а взагалі кажучи — з російськими єдино-неділимцями ріжних колірів. Розуміється, саме поняття цього самостійного будівництва, або, вірніш мовити, об'єм самостійного існування Краю в ріжні періоди революції мислився не однаково, бо дух і світогляд народу в процесі революції змінювався; ці зміни й відбивалися Радою, спочатку Військовою, себ то тільки в складі козачих депутатів, а потім — і Краєвою.

Вимагати від Кубанської Ради, як це робить наш «історик», щоби вона на самому ж початку Революції «проголосила себе верховною владою на Кубані», це значить — цілком не знати не тільки об'єктивних умовин, але й «психології, настроїв, мрій і бажань» народніх мас того часу.

Що це значить: «Військова Рада проголошує себе верховною владою на Кубані»? Та зовсім ясну й просту річ: Рада проголошує, що Кубань не визнає центральної загально-російської влади, якою тоді було Тимчасове Правительство, що Кубань одривається від революційної Росії. Припустимо на одну хвилину, що на Кубані в цей час, себ то квітень—травень 1917 р., психологія мас давала ґрунт для такої «революційної» акції (припускаємо лише тому, що фантазія взагалі меж не знає, нею літають на місяць, і на Марс, або з Марсу на землю, — див. Жюль Верн, Уельс, А. Толстой і багато инших). Але що з того сталося б? Та мабуть те, про віщо значно пізніше, а саме в кінці червня 1917 р., сказав в адресу не 3-х мільонової Кубані, а 30-ти мільонової України с.-д. Церетелі: «во имя единого, великого, целого мы не остановимся, чтобы задавить малое, часть целого» (зацитовано у п. Сулятицького, стор. 100). А коли трохи пізніше пішли провокаційні поголоски про те, що донський отаман Каледин хоче усамостійнити Дон, то російський уряд поставив Донцям вимогу видати Каледина, проти Дону було мобілізовано дві військові округи. І то не були тоді грашки, бо салдати не хотіли воювати з Німцями, але проти Дону вони пішли б охоче, понеже це ворог не такий вже страшний, як Німці. Отже, значить, проголосивши себе верховною владою, Військова Рада повинна була б воювати проти цілої Росії; проти Кубані тоді пішли б не тільки самі Великороси, а мабуть і не великороси, «чтобы задавить малое, часть целаго», бо така тоді була реальна психологія. А Рада могла би виставити проти цього війська — дідів, починаючи від 40 років, жінок та дітей, бо всі козаки та навіть «городовики», які, на думку нашого палкого автора, життя своє поклали б тоді за Кубанщину, були на фронтах німецькому або турецькому.

Впрочім у автора на поготові є вихід і з цього, трохи складного положення. Не встигли б ще прочухатися там, в центрі, не встигли б ще мобілізувати де-кількох військових округ і «задавить малое», як він вже скликав би Краєву Раду та й поставив би їй на вирішення три питання (чистісінько так, як у казці — три шляхи лежали перед багатирем): чи «Кубанская Область» в складі Росії, чи «Українська губерня», чи «Са-

мостійна Держава». Не кажучи вже про «психологію, мрії й бажання» та про об'єктивні географічні, економичні и соціяльні моменти, які виключали тоді навіть можність постановки останніх двох питань, очевидно, присутність на кубанських кордонах або тільки загроза наступу мобілізованих в сусідніх округах військ вплинула б на скликану — по рецепту п. Сулятицького — Краєву Раду в той спосіб, що розуміється, вона ухвалила б «Кубанскую Область» в складі Росії, хоч там і сиділи б «городовики», або вірніш — саме тому, що там вони сиділи б. Але чи варто ж було Військовій Раді проголошувати себе «верховною владою», скликати Краєву Раду та починати весь цей заколот, аби кінець кінцем одержати відповідь і без того ясну, розвязану тодішнім життям? З повним правом членів такої Військової Ради всі розумні люде могли би назвати дурниками. Але це не зашкоджує п. Сулятицькому тепер, через 8 років, з наївним захопленням висунути свій чудернацький проєкт-пораду.

Отже ця порада, що з таким запізненням подає нарешті козакам наш «історик», виглядає наче б то зовсім нереальною та, може, на той час і не такою розумною, як, мабуть, здається вона авторові.

Ну, розуміється, всі останні точки його програму (2, 3, 4) цілком «розумні», але тільки все ж є й тут де-які неясності. Скажім, автор надає права кубанського горожанства всім не-козакам без ріжниці національности і віри, що прожили стільки-то років на Кубані, себ то «всі городовики стають козаками». А як же бути з Черкесами, які прожили на Кубані не кілька років, а кілька віків? Їх теж, очевидно, треба повернути в козаки. А що як вони не захотять бути козаками, а схотять зостатися тільки кубанськими громадянами й Черкесами, тоді ж як? А тоді, згідно з точкою 4 програму, їх треба «визнати чужинцями і позбавити права брати яку-будь участь в політично-громадському житті Кубані». Що такий казус міг би трапитися, то для цього є реальні підстави: в кінці 1917 р. була скликана нарада в зовсім стислому колі членів Уряду й Законодавчої Ради про негайне переведення в життя постанови, тоді недавно ухваленої Краєвою Радою (властиво це було спільне засідання Ради й З'їзду іногородніх, сесія 13—21 грудня 1917 р.), про надання активного виборчого права до Ради всім іногороднім, що прожили на Кубані більш двох років. На пропозицію одного з членів наради найменувати всіх громадян Кубані козаками, щоби в цей спосіб технично зафіксувати політично повноправних горожан, а для не-козаків (себ то чужинців) залишити назву «іногородніх», присутні на нараді товариш голови Ради султан Шахим-Гирей і член Ради М. Х. Хатгогу заявили, що вони повинні з цього приводу порадитися з горською фракцією, а порадившись, передали голові Ради М. С. Рябоволу, що фракція не пристає до цієї пропозиції: Горці не хотять міняти свого назвиська.

Отже, це так з Черкесами. А як би повернулася справа з охрещенням в козаки Німців-колонистів, Вірмен, Греків, Жидів та й богатьох «городовиків» Українців і Великоросів, то це теж ще невідомо, бо тому, хто хотів надбати земельку, тому ще була рація піти у козаки, а иншим, не-хліборобам — купцям, промисловцям, ремісникам, робітникам — жадного резону в тім не було. Та й городовик-хлібороб мабуть не кожен поліз би у козаки, бо клопотлива це річ — козакувати: сам звязаний службою з 17 до 38 років, всіх синів виряжай на службу; це не те, що — по сал-

дацькому жеребку та ріжні родинні вільготи. А синам треба справити й коника, й сіделечко, вбрання все військове й таке инше. Звісно, як би земельку одержати, а такої служби не нести, то воно б охотніше йшлося у козаки, а то... мороки забагато! недаремно ж де-які козаки виписувалися й переходили у міщане. Отже так роздумається який «городовик» та й одмовиться козакувати*). А тоді, по рецепту нашого «історика», треба було б всіх оцих городовиків «без ріжниці національности й віри» «визнати чужинцями», а вони ж, може, дійсно, бодай не «з діда-прадіда», а хоч би «з батька-матері» живуть на Кубані, другого вже родовища не мають, тому ніби то не зовсім було б гарно «позбавити їх права брати яку-будь участь в громадсько-політичному житті Кубані». До речі сказати, проводирі «городовицькі» зовсім не поділяли думки п. Сулятицького про «всезагальне окозачення». Навпаки, вони ввесь час вели агітацію за «розкозачення» навіть козаків, а в Радах Краєвій і Законодавчій ні разу не ставилося на обговорення питання про прийняття всіх у козаки, хоч «городовицькі» депутати мали повну можливість поставити це питання.

А як ілюстрацію до цього наведемо такий факт: в липні 1917 р. селяне села Федоровки делегували до Катеринодару двох депутатів, аби вияснити, що їм треба зробити, щоби «законним образом» засіяти біля 700 десятин не їхньої землі. «В першу чергу, пише один з цих делегатів, делегати попали в Обласний Продовольчий Комітет і на запит, звернений до п. Рябовола з приводу землі, він відповів: «Записуйтеся у козаки, тоді у вас і земля буде». Делегатам нічого иншого не залишалося, як повернутися й піти собі геть. Якщо козак Рябовол і по продовольчим питанням буде давати подібні безглузді пояснення, то Росія й армія залишаться без хліба. Делегат сел. Федоровки: С. Кривцов». От як відповідали іногородні в 1917 р. на пропозицію козака Рябовола записатися у козаки. Може статися, що не инакше, як безглуздою, назвали б вони й нинішню пропозицію «городовика» Сулятицького.

А проте спробу «стрижки під одну гребінку» було зроблено на Кубані вже по від'їзді п. Сулятицького звідти. Року 1920 прийшли туди большевики і, як люде сміливі, перевели там реформу, рекомендовану п. Сулятицьким, тільки «навпаки». Він хотів всіх іногородніх охрестити козаками та в цей легкий спосіб урівняти в правах, а большевики, навпаки, хотіли «розхрестити» козаків з тією ж самою цілею, знищивши саме ім'я «козак». Робили це вони з рішучістю, їм взагалі властивою, й карали не тільки за те, що козак називав себе козаком, замість того, щоби називатися гражданином або товаришем, але й за ношення черкески, бешмета, шапки-кубанки, не кажучи вже про «смертоносну» зброю — кинжал.

Але ось коли почнете переглядатися часописи, що виходять нині (1926 р.) на Кубані, то не мало будете здивовані, бо весь час там тепер пишеться про козаків і іногородніх, про «станові» незгоди між ними, про

---

*) Пригадується, що як раз таке пояснення й давав авторові виданої ще до світової війни книги про Кубань Македонову старий городовик, що прожив на Кубані щось біля 40 років і не захотів приписатися у козаки, бо, мовляв, він не дурень, щоби всіх синів справляти на свій кошт та посилати під ворожу кулю. Що правда, козаки підносили в 1917 р. питання про зменшення їм тягару військової служби, але ще не знати було, як це кінець кінцем буде випадати в дійсности.

постійні непорозуміння й боротьбу із-за землі та ин. Беремо на витяг декілько прикладів. Армавірський «Трудовой Путь», ч. 12/1926 р., переказує доповідь Коханова на нараді земельних працьовників Армавірської Округи; доповідь свою Коханов зачинає з того, що, мовляв, «населеніе округа состоит из двух основных частей: казачьего (коренного) и крестьянського (иногороднего)». В ч. 109 той саме «Труд. Путь» пише, що «рознь между козаками и иногородними в некоторых станицах опредѣленная». Отже знову — козаки й некозаки, корінні й іногородні, знову «рознь». Краснодарське «Красное Знамя», ч. 59/1926 р., подає статистичні відомости про наслідки виборів по Кубанській округі до станичних рад і районових ісполкомів і між иншим показує, що до станичних рад обрано: «казаков — 61,2%, крестьян — 37,9%, других сословий — 0,9%», а до райісполкомів, після належної перечистки, «казаков — 37,4%, крестьян — 59%, других сословий — 3,6%». Теж «Кр. Знамя» в числі 105 1926 р. вміщує кореспонденцію зі станиці Терновської про те, що там зовсім не хотять давати землі «рассейцам» — іногороднім; представники іногородніх гаряче доводять в станраді, що «іногородні повинні одержати землю нарівні з козаками, бо вони перші пішли на захист революції». «Радянський Станичник», ч. 36/1926 р. (Краснодар) пише, що в ст. Ново-Малоросійській гостра станова незгода, яка найбільше виявилася на першому засіданні станради, в президіум якої увійшли всі козаки (з числа 100 членів станради 73 козаків, 27 іногородніх). І так далі, і тому подібне, без кінця!

Під час виборів, як свідчить «Кр. Зн.» ч. 10/1926 р., мали певний успіх гасла: «геть з городовиками», — наша козацька сила бере гору», — «давай назад землю». В ч. 12 ця ж газета пише: «основной тон казачьих настроений характеризовался тем, что мы называем «ура-казачьими» настроениями. Эти настроения шли под флагом сословной розни: провала иногородних на выборах, недопущения их в советы (до 1926 р. в станрадах більшість була забезпечена іногороднім, Л. Б.)... Ближайшая цель, которая ставилась *середняцким* казачеством на выборах — это закрепить свои политические позиции в советах, «захватить» свои казачьи «права» на участие в этих советах».

Загострення взаємовідносин, очевидно, почало непокоїти власть «предержащу», і тому в лютому 1926 р. з'їзд рад Кубанської округи випускає гарячу відозву, якою закликує до примирення козаків з іногороднімі.

От і маєте! «Сословій» по радянським законам не існує, всі однако громадяне, «паляницю на двоє переломили», себ то землю розділили, а «козаки» й «іногородні» все ж існують. В землі правно урівняли, в громадянських правах майже урівняли (іногородні, починаючи з 1920 р., мали більші права, аніж козаки, принаймні — фактично), а в назві не змогли урівняти, не прищепилося до життя, а вже ж чого не робили! І від попередніх проводирів козацьких, «ура-козаків», так ненависних нашому «історику» як і радянським письмакам, здається, й духу на Кубані не залишилося, бо, по заяві самих комуністів, козача інтеліґенція або перебита, або в еміґрації, а «ура-казачьи» настрої все ж і доси є й козаки доси ховаються у свою «станову шкаралупу», (вираз п. Сулятицького, що трактує козаків, як стан «погромщиків» і «слуг царю»).

Отже боязно, що й з програму нашого «історика» що до перехрещення всіх городовиків на козаків теж саме вийде, що й з большевицької реформи. Це зайвий раз може тільки підкреслити той факт, що не все просте є великим, хоч і все велике є простим. Розуміється, не в зміні імен і навіть не в правовім урівнанні треба шукати шляхів до так необхідного унормування взаємовідносин між козаками й іногородніми, а головно, якщо не виключно, у царині правильного розвязання земельного питання.

* * *

На превеликий жаль, автор «Нарисів», подаючи на стор. 89 проєкт ухвал, які повинна була б прийняти в початку 1917 р. Рада, не розвинув свого земельного програму, а лише зазначив, що Краєва Рада в складі козаків і не-козаків повинна була би вирішити також «земельне питання і всі інші головні питання життя Краю».

Але трохи раніш (на стор. 88), описуючи, по своєму звичаю у фельєтонний спосіб, радість козаків, коли вони почули про народження козачої влади — Військової Ради й Правительства, автор наче натякає на те, що треба було би зробити Раді. «Згадалося щось давнє, колишнє, майже забуте; стало воскресати щось рідне, своє... Рада... своє правительство... «Рада» — магічне слово; «Рада» — закон, «Рада» — доля козацька, є «Рада» — є все. По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю на двоє», а й життя віддасть» (стор. 88). Ну, хіба не поезія! Високе поетичне захоплення аж до віддання життя комусь і за щось, аж до переломлення «паляниці на двоє», себ то до віддання половини землі «городовикам».

Але ось трохи нижче у нашого автора йде вже з прози життя: «Козак, здобувши свою владу, зм'як і був здатний кинутися в обійми городовикові, як братові, але до городовика й не підступиш». От тобі й на! Що ж трапилося? Чим розгнівав козак городовика-брата? Невже тим, що половину «паляниці» хотів йому в руки віпхати? Бачте, пояснює «історик», «городовики почали казати.... що землю городовикам не ця влада дасть, а Всеросійські Установчі Збори».

Еге! так от воно як! Ця влада, козацька вибрана влада осмілюється не дати землі «городовикам», не дивлячися на те, що козаки хотять її віддати? Та цю ж владу вибирала Військова Рада, а членів Ради вибірали козаки; отже члени Ради мусіли виявляти «психологію, настрої, мрії й бажання» того козака, який так «зм'як і здатний був кинутися в обійми городовикові». Так-то воно так, каже наш «історик», та от як би не ті козацькі проводирі; вони, вражі сини, стали на перешкоді до здійснення благородного жеста «переломлення паляниці». А чому ж козацьким проводирям було ставати на перешкоді? Ну, та це само собою ясно: «козацькі проводирі (в иншім місці автор ставить замість проводирів уже всю «козацьку інтеліґенцію», стор. 82), не хлібороби, знали, що коли козацькі громади приймуть «своїх» городовиків до громад, себ то в козаки, то не хліборобам не вистачить землі, і вони позбавляться паїв (стор. 85).

А «козак не хлібороб має землю, здає її в оренду городовикові і гадає, що все «перемелеться», земля в нього буде, і буде він її здавати в оренду тому ж городовикові» (стор. 83). «За лакомство нещасне» (землі, дворянство, чини та ордена) козацька інтеліґенція запродалася і покинула свій народ «ожидать обетования Отча свише» (стор. 64).

От це називається винайти корінь зла Кубанського й підвести міцний, «матеріялістичний» ґрунт для пояснення того, через що саме козацька інтеліґенція вибрала той шлях, який нині так не подобається «історикові». В цьому є теж своя логика: козаки — «городовицькі» погромщики, «слуги царю»; їхня інтеліґенція — христопродавці зза земельного пайка, зза 3—5—10 десятин!

Бачте, інтеліґенція українська, російська, грузинська, вірменська й ин. народів підчас революції горіла в революційнім огні, дні й ночі працювала, шукаючи шляхів, щоби повести свій нарід до кращої будучини, до волі й добробуту, а от кубанська інтеліґенція в цей час дбала лише про збереження своїх пайків, про те, щоби й на будучину здавати їх «в аренду тому ж городовикові!»

Отже мабуть зза цього вона й в шостимісячнім поході маширувала, оточена з усіх боків большевицькими військами й проголошена ними «по-за законом», себ то призначена до винищення; зза цього багато її пішло під большевицький розстріл, а де-хто й під «добровольчу» кулю та й на «единонеділимческу» шибеницю попав; зза цього кубанські проводирі йшли на те, щоби їх щоденно цькувала російська й своя («рідненька!») чорна сотня з одного боку, а червона сотня — з другого; зза цього, певно, проводирі кубанські будували й «великую, неділимую» замість того, щоби будувати самостійну Кубань або щоби приєднати Кубань до України. Все лихо — зза цього, зза «пайка!»

Але як би наш «історик» зміг бути, бодай на хвилину, чесним зі собою й з иншими, як би він хоч трошки знав козацтво, рядове, просте козацтво й його інтеліґенцію — вчителів, агрономів, кооператорів, людей вільних професій, то він не посмів би писати про них своїх ганебних наклепів. Як би він міг бути бодай мінімально справедливим, то він сказав би, що й нечисленна і зовсім не підготована до політичного життя, до розвязання надзвичайно складних питань, які поставила перед нею Велика Революція, кубанська інтеліґенція в більшій своїй частині теж була захоплена революційним ентузіязмом, що найменше вона дбала про «пайки й лакомство нещаснее», що може більш, а в крайнім разі не менш за інтеліґенцію инших земель бувшої Росії, вона несла свої сили, розум і своє життя на служення своєму Краєві, і тому саме не менш, що її самої було замало, жменька. Вона, як і инші, робила помилки, спотикалася, падала, але чесно, ретельно служила своєму народові.

Коли б автор був чесним зі собою, то він сказав би читачеві, що, будучи на Кубані, він зовсім не поділяв нинішнього свого погляду на кубанську інтеліґенцію, на козацьких проводирів, бо й сам приймав їхній програм, та зокрема програм т. зв. Чорноморської групи членів Ради: принаймні, так згучала його заява, коли він на короткий час вступав до уряду В. М. Іваніса в початку 1920 р. А може тоді з яких

будь «вищих» міркувань він говорив п. Іванісу не те, що думав? В кождім разі, в одному з цих випадків він розходився з правдою.

Нарешті, як би «історик» хоч трохи знав психологію козацтва, то він мусів би також знати про те, що коли б козацтво прийшло до рішення «переломить паляницю», то все ж воно не позбавило би свою інтеліґенцію, в тому числі й «проводирів», земельних пайків, а пайки ці для інтеліґенції були би тільки зменшені і як раз в тій само пропорції, як і для всіх козаків-хліборобів. Це сталося б тому, що в уяві козацтва, якої не вибити ані большевикам, ані нашому «історикові», позбавлення права на землю, означає позбавлення права бути козаком: без землі — нема козака, навпаки — прийняття у козаки механично тягне за собою наділення землею на рівних з иншими членами станичної громади правах. Саме через це, коли розмір пайків на прикінці XIX і в початку XX ст. ст. значно зменшився дякуючи великому природньому приросту населення, козаки почали ставитися дуже обережно до прийняття прийшлого елемету, бо це означало дальше зменшення пайків. Цю обережність зазначив і наш «історик», кажучи здивовано, що навіть в перші дні революції 1917 р. ні одна станиця «не склала постанови про приняття городовиків у козаки» (стор. 74). До речи сказати, що ж після наведення цього факту залишається від твердження автора про бажання, яке ніби то було у козаків: «переломить паляницю надвоє» — віддати половину землі городовикам.

А далі, якими все ж наївними уявляє собі автор козаків, коли припускає, що вони могли думати, що відібранням від інтеліґенції пайків розвяжеться земельне питання на Кубані, що цими пайками будуть задоволені «городовики». Правда, тоді, в 1917 р. палкі агітатори, переважно — большевики, оперували й цим арґументом, але він, цей арґумент, є з того ж самого арсеналу, як і подібні йому, дуже тоді популярні арґументи всеросійського масштабу: «якщо поділити всю землю, то на кожного припаде мало чи не 100 десятин, а як розділити всі гроші, то кожний матиме мільйон карбованців!» В дійсності ж, як би відірати всі інтеліґенські козачі пайки, то мабуть набралося б на цілу Кубань з 30—40 тис. дес., а цієї площі вистачило би максимально на задоволення 3—4 тисяч «городовицьких» родин. В моїй, скажім, станиці таких пайків найшлося б біля 250—300 десятин, а іногородніх в 1917 р. там було більш, як 10.000 душ.

Для ілюстрації дійсної «земельної» психології козацтва може не пошкодить показати на де-які факти вже й зі сучасного «під-радянського» життя Кубані. Найтяжчим злочином в очах радянської влади є, як відомо, приналежність до еміґрації і до «не-працюючого» елементу. В еміґрації перебуває значна частина кубанської інтеліґенції та біля десятка тисяч козаків, иноді в безвісности для своєї станиці — в Сербії, Болгарії, в Чехословаччині, Франції, Америці, Африці, а може й на якихось Балеарських островах. А тим часом читаємо з приватніх листів та й в радянських часописах, які виходять на Кубані, що в станицях підчас нового «землевлаштування» — себ то підчас розподілу землі між козаками й «городовиками» на «їдців» — станичні громади пропускають присутніх «їдців» не-козаків, та одночасно нарізують пайки відсутнім козакам-еміґрантам, однаково інтеліґентам і не-інтеліґентам. Так, на-

приклад, кореспондент «Красного Знамени» в ч. 38 за 1926 р. скаржиться на земельні «непорядки» в станиці Іллінській; «надо наделить, пише він, пропущенных в момент землеустройства 813 едоков за счет прирезки земли из Госфонда с одной стороны, и отобрания земли от нетрудового елемента: духовенства, торгашей и *находящихся в эмиграции,* с другой». Отже сидить собі Кубанець-болгарин в шахті, або Кубанець-француз на заводі Рено, чи Кубанець-болеарець на кавовій плантації та навіть і не знає, бідолашний, що на Кубані чекає на нього, «страшного злочинця» пайок аж в 1—2 десятини (звичайний нині, після поділу землі на «їдців», пайок) і буде чекати, аж доки бідолаха не поверне додому або доки не сповістять приятелі про смерть на чужині.

А наш «історик» пише, що «козацька інтеліґенція... добре знає, що коли станеться це (приняття «городовиків» у козаки, Л. Б.) — то станеться й друге, а саме те, що земля перейде в руки тільки козаків хліборобів, а козаки нехлібороби не матимуть її» (стор. 82). Очевидно, хтось каже неправду: чи наш «історик», чи життя?

Отже, коли підійти ближче до тієї палкої арґументації, яку висунув автор «Нарисів», щоби створити фундамент і на нім поставити свій брудний будинок обвинувачувань кубанської інтеліґенції в запроданности та в зрадництві своєму народові й краєві, то й виясниться, що фундамент той є плід хворої фантазії, а цілий будинок збито з неправди й наклепів.

Між иншим, в один голос з нашим «істориком» пишуть про нас і радянські автори, підводючи тільки трохи инший «матеріялистичний» грунт під діяльність козачої інтеліґенції. «Козаки, пише И. Гольдентул слідом за Г. Ладохою, считали себя монополистами на все «места», особенно «теплые», главным образом, на синекуры и конечно были недовольны другими претендентами (себ то іногородніми), в массе более способными. Эти озлобленные мелко-буржуазные интеллигенты, не смотря на свою немногочисленность, играли не малую роль в деле обострения отношений между казаками и иногородними» («Зем. Отн. на Кубани», стор. 19.). Отже у п. Сулятицького — земельний пайок, а у т. Гольдентула — посада, «теплое местечко», а по сути вони не розходяться. Б'ють в ту саму точку й з однаковою ціллю — принизити, закидати багном «образовану» козачу інтеліґенцію. Нас це зовсім не дивує й не обурює, бо це ж звичайне явище й наїзджені арґументи у напливного малокультурного елєменту проти корінної, тубільної інтеліґенції. Теж саме чуємо на Україні, в Грузії й инде збоку «істориків» і не-істориків Росіян.

* *
*

Від загального наклепу на Кубанську інтеліґенцію наш «історик» переходить не раз на протязі своїх «Нарисів» до конкретних вже обвинувачувань, иноді називаючи імена «злочинців», иноді ж зазначаючи тільки групи або установи. Ось що, наприклад, він пише про кубанський областний продовольчий Комітет 1917 року: «Учорашні маленькі урядовці міської управи чи кооперативу, що одержували найбільше 75 крб. на місяць, тепер головують. одержують 400, 500, 600 крб. на місяць.

Вчора вони розпиналися проти хабарництва старої бюрократії, докоряли їй, що пухне на крові народа, а сьогодні складають самі для себе штати з такою платнею, про яку не смів мріяти не то що середній, а й великий провінціяльний урядовець, (мабуть, мировий суддя?). Але це не позбавило нові установи і їх персонал хороби хабарництва, може ще гіршого. В поведінці з прохачами нечемність, грубість, якої иноді не було і в до-революційному поліційному участку» (стор. 97).

Головував в продовольчому Комітеті тоді небіжчик М. С. Рябовол; про це згадує й автор на стор. 107. Членами Управи були кооператори (Арк. Кучерявенко), агрономи (п. Чинчиковський), бувші члени Катеринодарської міської Управи (пп. Верещака, Щупляк); служив там один час і небіжчик Ол. Ів. Кулабухов, і інші видатні діячі. Отже це вони, «маленькі урядовці», що «вчора розпиналися проти хабарництва», а сьогодні, якщо повірити нашому «історикові», ніби-то самі ще гірше хабарничали; це вони вчора обурювалися проти нечемности й грубости старої бюрократії, а сьогодні виявляли відносно прохачів «нечемність і грубість, якої иноді не було і в дореволюційному поліційному участку?» Отже з приводу цієї «похвальної» характеристики установи, на чолі якої стояв аж до лютого 1918 р. М. С. Рябовол, якому вірила вся Кубань, а Рада постійно оббірала його на голову, можна сказати тільки одно: безперемонність і моральна неохайність нашого «історика» не знає меж! Од першого до останнього слова це є неправда, і при тому несовістна, свідома неправда! Але, очевидно, в плян і завдання «історичних нарисів» саме і входе бапнити всіх, до кого тільки автор їх підходе.

Так от, далі, на стор. 152 він безоговорочно цитує автора, що заховався під псевдонимом Ник. Туземцева і що вкладає в уста небіжчика Султана Шахим-Гирея, безсмінного товариша голови Законодавчої Раді, слова, сказані ним ніби то «в імені Черкесів» при першій зустрічі Кубанської делегації з ген. Корніловим ,що «Черкеси всі, як один, пориваються під головне командування ген. Корнілова». Не можна в инший спосіб накинути тінь на пам'ять мертвого, то хоч цим «історичним» прийомом — цитуванням псевдонимного автора треба закаляти пам'ять цього чесного, прямого й непідкупного Кубанського революційного діяча.

Взагалі наш «історик» використовує «джерела» досить оригінально: коли йому треба ославити, чи вірніш мовити «обмазати» того чи иншого з кубанських діячів, то він вибірає потрібну для того характеристику й освітлення фактів у... воротів цього діяча й оперує з ними даними, як з безсуперечним, не підлягаючим вже сумніву й критиці історичним матеріялом (найчастіше використовується для цього ген. Деникин). Щоби посилити враження, автор до цього ще додасть де-що від себе, де-що замовчить, а де-що й «простилизує» на свій смак для повноти картини. Чудовий «методологичний» прийом, призначений для навчання молодого кубанського покоління!

* *
*

Як вже знаємо, наш «історик» хотів би рішити кубанське земельне питання перш за все в цей спосіб: одібрати пайки від козачих інтеліґентів і передати їх новим козакам — «городовикам». Ми певні того, що

як би в цей простий спосіб дійсно можна було задовольнити земельний голод «городовиків», то козача інтеліґенція, принаймні значна її більшість, гаряче обстоювала б цей проєкт, — хоч це йшло б всупереч традиціям козаччини.

Властиво кажучи, спочатку революції 1917 р. в цей саме спосіб, обережно підходили до земельної справи й самі «городовики». На першім з'їзді представників населення козачого й не-козачого, що відбувся в квітні 1917 р., фракція іногородніх, щоби заспокоїти козаків, проголосила, що «іногороднє населення Области ніяких вимог що до козацьких пайових земель і козацького військового майна ставити не наміряється, бо воно переконане, що Всеросійські Установчі Збори знайдуть можливість задовольнити потреби іногороднього населення Области, не порушуючи інтересів трудового козацтва». Розумілося, що відібранням пайків від козачої інтеліґенції інтереси трудового козацтва не були би порушені.

Але в цю декларацію не вірили самі «городовики», та тим більш їй не могли вірити козаки, бо ті й другі добре знали, що «коли Всеросійські Установчі Збори дадуть їм (городовикам) землю, то дадуть не чию, а козацьку» — так пише наш «історик» на стор. 85.

Отже подивимося, чи могли б дійсно Установчі Збори дати якусь иншу, не козацьку землю на Кубані, щоби задовольнити кубанських «городовиків?»

Найкраще цей розрахунок можна було б зробити, як би мати до розпорядження вірні числа, з одного боку про розподіл земель Кубанщини проміж ріжних категорій посідачів перед революцією 1917 р., а з другого — про число претендентів на землю, а то й з нами може трапитися те саме, що трапилося з б. міністром хліборобства Тимчасового Уряду В. М. Черновим, який на Всеросійському селянському З'їзді в травні 1917 р. на запитання одного з делегатів З'їзду — «скільки землі у козаків?», весело відповів: «Точно не знаю, але з певністю можу сказати, що *землі у козаків море!*» Як раніш бачили, у кубанських козаків цього «моря» зовсім не було, бо на одну душу вже припадало по 3 десятини придатної до рільництва землі; що то буде вже за «море» з 3-х десятин?

Але все ж, щоб не потонути і в цім маленькім «морі», треба мати вірні відомості. На жаль, зовсім точних даних нема не тільки зараз у нас, а й взагалі їх бракувало. Зараз під руками маємо відомості про землеволодіння з трьох джерел: а) З відчита Начальника Кубанської Области за 1915 р.: ці дані наведені п. Іваськом в його книжці «Кубань», стор. 20; б) зі статті Мих. Чорноморського (псевдоним б. члена Ради М. З.), уміщеної в газ. «Кубанський Край» за 1918. р. і потім виданої окремим відбитком; і в) з таблиці Кубанського краєвого статистичного бюра за 1919 р., прикладеної до книжки И. Гольдентула «Земельные отношения на Кубани».

Наведемо дані всіх трьох наших джерел: Див. стор. 229.

З цієї таблиці перш за все бачимо, що ні одне число в цих трьох відомостях зі собою не сходиться. В підсумках ріжниця є майже на 300.000 дес. (8,661.000 дес. 8,550.000 дес., і 8.834.000 дес.). В станичних на-

За відчитом Начальника Области за 1915 р.		За даними газ. «Кубанськ. Край» 1918 р.		За даними Кубанськ. статистичного Бюра 1919 р.*)	
По категор. власників:	Десятин	По категор. власників:	Десятин	По категор. власників:	Десятин
1. Станичних (військов.)	6,494.000	1. В станичних наділах	5,621.028	1. Козачих наділів (юртові землі)	5,589.164
2. Військових	301.000	2. У військов. запасі	557.259	2. Військових земель	793.515
3. Казенних	834.000	3. Казенної землі (державної)	445.678	3. Казенних	516.643
4. Городських	36.000	4. Городських	38.509	4. Городських	42.873
5. Військових офіцерів та урядовців	415.000	5. Приватно-власницькі землі (в тому числі офіцерські, пожаловані і приватних товариств)	1,022.407	5. Приватно-власницьких одноособових	773.894
6. Царських нагород	517.000	6. Землі Горців	600.885	6. Теж товариських	194.016
7. Охотників-переселенців	60.000	7. Землі сільськ. громад	190.037	7. Горців	633.202
8. Приватних товариств, манастирів та церковних	4.000	8. Манастирські, церковні й духовенства	63.946	8. Сільських громад	206.966
		9. Землі німецьких колоністів	10.809	9. Охотників-переселенців	68.581
				10. Залізнодорожних	10.801
				11. Манастирських і церковних	4.669
Разом	8,661.000	Разом	8,550.528	Разом	8,834.324

ділах Начальник Области показує (принаймні так наведено у п. Івасюка) 6,494.000 дес., а Статистичне Бюро — 5,589.000 дес., себ то ріжниця більш як на 900.000 дес. Натомість у відчиті Начальника Области не показано земель, що знаходилися в користуванні Горців і сільських громад, а їх, за даними Статистичного Бюра, було 840.168 дес. Земель приватних товариств, манастирських і церковних показано у Начальника Области тільки 4.000 дес., в той час як Статистичне Бюро числить манастирських і церковних земель 4.669 дес., а товариських — 194.016 дес., і т. д. Але найбільш курйозною здається колосальна ріжниця в кількості військових і казенних (державних) земель: начальник области, він же наказний отаман війська Кубанського, отже, значить, перший охоронець дібр Війська, начислює військових земель 301.000 дес., а Статистичне Бюро — 793.515 дес., а тому що приросту військової землі з 1915 до 1919 р. не було, наче б то виходить, що отаман і весь військовий козачий уряд не догледіли не більш — не менш як 500.000 десятин козачої землі; це просто неймовірно, бо це ж цілий повіт; отже тут невірність числа Статистичного Бюра не підлягає сумніву, б'є в око. Нарешті у Начальника Области казенних земель — 834.000 дес., а у Бюра — 516.643 дес., теж ріжниця (біля 320.000 дес.), що не піддається поясненню. Середню позицію займають числа, наведені Мих. Чорноморським, але через те вони зовсім не стають більш певними, ніж інші.

Ми повинні сказати, що ні до одного з цих джерел у нас довірря нема, і це передовсім тому. що точних межевих праць на Кубані не було переведено. До революції 1917 р. властиво було замірено тільки біля 7,900.000 дес., з того числа землі, придатної для використування пока-

*) Таблицю Статистичного Бюра ми зробили більш стислою, об'єднавши другорядні підрозділи.

зано 7,119.000 дес.*). Нагірня смуга з темними лісами й сніговими горами та величезні прикубанські плавні зосталися не міряними, та в тому й потреби особливої не було, бо поки-що (і мабуть на довго) вони є не приступні для експлоатації.

Але все ж якісь дані нам треба буде взяти, щоби підійти ближче до розвязання поставленого нами раніш питання — чи ж була на Кубані земля, помимо козачих пайків, на задоволення земельної потреби іногородніх? Вибіраємо таблицю Статистичного Бюра, хоч їй не віримо, а то тому, що Бюро користалося готовими невірними даними ріжних канцелярій; перевірити й виправити їх воно, розуміється, не могло. Але иншого поратунку не маємо.

Це так непевно стоїть справа що до землі й землеволодіння. Однак ще гірше повертається вона, коли підходимо до числа претендентів на кубанську землю: тут вже просто треба робити ріжні домисли й вільні припущення, бо жадного статистичного обчислення цим претендентам переведено не було. Та цього й не можна було зробити доти, доки не було вирішене питання про те, хто ж власне з іногородніх, які категорії їх бажають мати землю для обробки її власною працею і мають право на земельні наділи.

Раніш ми вичислили, що «дійсних городовиків» на Кубанщині було біля 1 мільйона душ. Припускаємо, що з цього числа бажало б одержати землю від 60 до 80%, і скоріш мабуть 80%, аніж 60%, бо в той час майже всі хотіли сідати на землю або принаймні одержати право на неї**). Отже, значить, претендентів на землю цієї категорії було 600.000—800.000 душ. Припускаючи, далі, що на кожну душу треба було б нарізати minimum по 2 десятини***), будемо мати земельну потребу від 1,200.000 до 1,600.000 дес. землі, придатної до рільництва.

Але це не були одинокі претенденти на землю. Крім них претендентами на додаткові наділи являлися малоземельні кубанські селяне і члени земельних товариств (останніх числилося біля 75.000 душ); проєктом Кубанського Уряду 1919 р. цим двом категоріям не-козаків було призначено додаткової нарізки 347.000 дес.

---

*) За даними Областного Статистичного Бюра за 1921 р., землі, придатної до обробки, числиться на Кубані 6,188.000 дес., отже, значить, майже на 1 мільйон десятин менше. Ці дані наведені у И. Гольдентула в його книжці «Земельные отношения на Кубани» (ст. 58), але це не перешкоджає йому там же говорити про те, що на Кубані доброї землі «трохи чи не 90%». Якщо брати загальну площу Кубанщини в 8,550.000—8,834.000 дес., то це буде виносити тільки 69—72,5%. Статистичне Бюро в 1919 р. нараховувало доброї (удобной) землі 7,951.706 дес. із 8,834.324 дес., себ то як раз 90%, але, очевидно, в число доброї землі ним були зараховані землі під лісами й чагарником, до яких поки-що нема приступу.

До даних Статист. Бюра за 1921. р. наближаються данні, наведені у п. Івасюка («Кубань», ст. 20): землі, годящої під ріллю — 6,065.000 дес., негодящої — 1,383.000 дес.; під лісами й чагарником — 1,217.000 дес., себ-то годящої землі 70% і негодящої 30%.

**) Член Ради Преображенський, представник іногородніх, в своїй промові в Раді 1919 р. числив «иногородних», распределением земель не затронутых» — 830.000 душ; «они, каже він, в силу моральных причин считали себя в праве получить землю» (див. Гольдентул: «Зем. отн. на Кубани», ст. 65).

***) Норма в 2 дес. на душу, розуміється, не відповідала настроям мас 1917—1919. рр.; ми її беремо, як minimum minimorum, щоби наблизитися по можливости до кубанських реальних природньо-історичних умов.

Далі, на додаткову нарізку претендували Горці; на жаль, не маємо точної цифри їх бажань; здається, урядовий проект призначав їм біля 100.000 дес., але це викликало протести з боку членів Ради — Горців, один з представників яких (М. Хаттогу) проголосив, що «ми дійшли до такого стану, що так далі жити не можна. ...Горці нікого не думають виселяти... а хотять повернути участки, які були роздаровані царями своїм фаворитам». Ріжні племена верховинців, що об'єднуються під загальним ім'ям Черкесів і що налічували підчас революції, після офіційних відомостей, 136.000 душ, а по неофіційним — біля 180.000 душ, посідали трохи більше як 600.000 десятин. Вже сам по собі цей земельний фонд не є великим, бо в значній більшости своїй верховинці провадять скотарське господарство, яке, як відомо, вімагає для себе більших прорсторів, аніж хліборобство. Але до цього треба додати, що значна частина їхніх земель лежить високо в нагорній смузі. сильно залісеній, з кручами й проваллям: «За горами гори, хмарами повиті, засіяні горем, кровію политі». Отже тому не дивно, що представники верховинців зі свого боку не раз підносили питання про необхідність прирізки їм землі в долині, щоби верховинці могли туди спускати худобу на зиму; до революції вони вже брали на оренду низові землі, головно з казенних (державних) фондів, иноді за 200—300 верстов від своїх аулів; одже ж тільки лиха година гнала їх на таку далечінь.

Нарешті. претендентами на землю були й козаки, а саме малоземельні станиці нагірної смуги (Закубання), де на окремі козачі господарства иноді припадало по 1—2 десятині; малоземелля відчувалося також і в деяких старих станицях Чорноморря (Катеринодарського й Таманського Відділів), де на пайок припадало вже по 3—4 десятині, себ то на душу пересічно ¾—1 дес. Питання про додаткові наділи цим станицям гостро повстало ще перед першою революцією. Як раз для полагодження цього питання й було скликано першу після столітньої перерви Військову Раду 1906 р., на якій на голову було обрано Ф. А. Щербину*). На Раді було висунуто пропозицію дати малоземельним станицям додаткові наділи із військового земельного запасу. Запаси військової землі походили з фонду б. Чорноморського Війська, а претендентами на додаткові наділи були головно линейські станиці; представники чорноморських станиць не хотіли давати їм «своєї землі», бажаючи мати певний фонд на будучий приріст населення в своїх станицях. Оден час відносини між чорномор-

*) П. Сулятицький пише, що «Р. 1906 тодішній наказний отаман Михайлів для полагодження земельних справ скликав був, *не питаючися уряду,* Військову Раду з представників станиць. Рада вирішили, що їй треба було вирішити, Михайлів одержав нагінку з Петербургу, а станичні громади прикрасили «присутствія» станичних правлінь портретами свого отамана». А далі многозначно додає: «Михайлів не був кубанським козаком». (Ст. 75.). З цього приводу треба зробити маленьку поправку: неправда, що ген. Михайлів скликав Раду, не питаючися уряду, він мав на це дозвіл од самого царя; після цього само собою одпадає твердження про «нагінку з Петербургу» — це теж авторська фантазія. Далі, в деяких станицях було звичаєм вивішувати портрет чергового наказного отамана, отже «прикрашування присутствія» портретом ген. Михайлова властиво ні про що не говорило. Між иншим, про те, що Михайлів скликав Раду 1906 р. не самовільно, авторові було дуже легко довідатися з «першого джерела», себ то у Ф. А. Щербини, щоб не обдаровувати нас такими історичними «фактами» та не робити домислів з приводу нагінок і портретів «усмирителя» Урупського полку.

цями й лінейцями загострилися на Раді до того, що кожна група мала свої окремі засідання й властиво получилося дві Ради — чорноморська (українська) й лінейська (російська). Але потім було знайдено компроміс: чорноморці погодилися дати щось біля 70.000 десятин, але з тим, щоби їм було замість того виділено певну кількість лісів в нагорній смузі. Це й було переведено в життя.

Вдруге питання про додаткове наділення земельними пайками малоземельних станиць повстало підчас другої революції, коли в м. Армавирі було скликано 6 серпня 1917 р., з ініціятиви члена Військового Правительства лінейця Іваненкова, спеціяльний для того З'їзд представників 69 лінейських станиць. Потім того не раз у Військовій, а далі і в Краєвій Раді представники Лінії гостро виступали з приводу земельної скрути в де-яких їхніх станицях. Нарешті Краєва Рада 7 грудня 1918 р. ухвалила резолюцію, якою визнавалося, що «при розмежуванні станичних юртів було допущено наявні неправильности, які порушували принцип урівняльного серед козаків землекористування та які викликали в багатьох станицях малоземелля, що наближалося иноді аж до безземелля», а тому Законодавчій Раді доручалося в першу чергу опрацювати законопроєкт про внутрішнє земельне влаштування козачого населення.

Опрацьований Кубанським Урядом в 1919 р. законопроєкт передбачав нарізку малоземельним станицям 353.000 дес.

Склавши після цього до купи запроєктовані Урядом прирізки й наділи та припущену нами раніш земельну потребу для неприписних іногородніх, будемо мати загальну потребу в 2,000.000—2,400.000 дес., а саме на «корінних» — 800.000 дес., і на іногородніх од 1,200.000 аж до 1,600.000 десятин.

Передивляючися землевласників наведеної раніш таблиці Статистичного Бюра, бачимо, що з 11 показаних там категорій земель тільки 3 категорії (якщо вилучити поки-що козачі надільні, юртові землі), могли би служити фондом для наділення безземельних і малоземельних, а то саме: по п. 2-му військові землі — 793.515 дес. по п. 3. — казені землі — 516.643 дес., і по п. 5. — приватновласницькі одноособові — 773.894 дес., разом 2,084.052 дес. Отже ніби то це як раз і був той фонд, якого повинно було б вистарчити на задоволення найголовніших земельних потреб ріжних категорій населення «корінного й не-корінного».

Але так воно могло бути лише на папері, і то тому, що природа не утворила Кубань рівненькою, як папір, а наділила її височенними горами, непролазними лісами (лісів числиться 1,200.000 дес.) і непроходимими плавнями. Простори, придатні до рільництва й скотарства, вже раніш були обсажені людністю; вільними залишалися переважно ліси, плавні, гори, куди степовий хлібороб не хотів іти ні за яку ціну, бо йому там прийшлося б довго бідувати, а то й з голоду вмірати. Отже військові запаси й казенні землі як раз і розложені були головним чином в лісах, на горах і плавнях. Нема жадного сумніву, що за яких 30—50 років, коли до гір і лісів будуть прокладені шляхи, вони стануть джерелом величезних багацтв: ліси будуть експлоатуватися не тільки на дрова, може будуть закладені копальні вугілля, заліза, марганцю й ин., висушені плавні стануть, може, нільськими полями. Але з 1,310.000 дес. військової й казенної землі, якщо там є дійсно стільки десятин, могло

бути землі, годящої під ріллю, а тільки такої землі й бажали безземельні та малоземельні, що найбільш 30—40%, себ то 400.000—520.000 десятин, і то після попереднього корчування. Статистичне Бюро в 1919 р. показало доброї (удобної) землі цих двох категорій — 1,052.000 дес., але, повторюємо, то не значить — придатної в ближчому часі до рільництва, бо в числі «доброї» землі ним були показані ліси й чагарник, та мабуть і плавні.

Навпаки, приватновласницькі землі уявляли зі себе найкращі на Кубанщині грунти, і тому ця категорія земель дуже добре надавалася б до розподілу між безземельними й малоземельними. Але й ці 774.000 дес., а за винятком непридатних до експлоатації 55.454 дес. — всього 718.446 дес., цілком не могли піти у розділ і то тому, що: по перше, серед приватних власників були дрібні власники (майже виключно — іногородні), яким не то що відбирати землю, але слід було ще прирізати до нормального паю; по друге, Рада ухвалила полишити середнім і великим власникам з їхніх участків на праві користування (право власности на землю Радою було скасоване) площу, яка не перевищувала б норми паю тієї станиці або села й аула, в межах яких лежав участок, але не більш 30 десятин на господарство (на Україні, як знаємо, цим maximum-ом було 50 дес.); на задоволення бувших землевласників — дрібних, середніх і великих — трудовою нормою потрібувалося біля 200.000 дес. По третє, на цих землях сиділо більш як 25.000 душ орендарів (разом з членами родин) виключно іногородніх; иноді не були досить великі хуторі; Рада не мала наміру їх звідти зганяти; їм треба було вирізати біля 120.000 дес. Нарешті, по четверте, Рада визнала конче необхідним зберігти високо культурні господарства, перебравши їх в завідування відповідних органів краєвої влади (як от знаменитий «Хуторок» Штейнгеля, тако-ж кінські заводи та ин.); на це теж пішло б 50.000—60.000 дес.

Кінець кінцем з приватно-власницького володіння лишалося вільної землі не дуже багато, не більше половини, себ то біля 350.000 десятин ((718.000 — (200.000 + 120.000 + 50.000) = 348.000 дес.)).

Отже, склавши ці 350.000 дес. з 400.000 або 520.000 дес., що могли бути придатними під ріллю з військових і казенних земель, будемо мати 750.000 — 870.000 дес. Оце й був весь той вільний земельний фонд, що в ближчий час можна було повернути на задоволення земельної скрути на Кубанщині.

«Законом про землю в Кубанському Краю», ухваленим Радою 2 вересня 1919 р. і затвердженим військовим отаманом, було визначено, що «користувателями грунтів, вод, лісів і надр Краю мають бути *в першу чергу, на рівних засадах,* всі корінні мешканці Краю (козаки, горці, селяне), а відтак і инше населення Краю, що провадить сільську господарку» (ст. 5.). Отже в силу цього закону треба було в першу чергу задовольнити потребу «корінних», себ то нарізати 800.000 дес.; а вільного фонду теж було біля того, а саме 750.000—870.000 десятин.

Наколи б земельне питання на Кубані рішала не Кубанська Рада, а Російські Установчі Збори, то найбільш що вони могли б зробити, це розподілити оті 750.000—870.000 дес. не між «корінними», але між не-корінними і на кожну душу тоді припало б по 1 десятині. Така норма, розуміється, зовсім не задовольнила б іногородніх, бо з одного боку — що це

за наділ в 4—6 дес. на родину, а з другого — треба знову переселятися, часто кидати куплену або поставлену вже в станиці хату й мандрувати в Закубання, та ще може в гори й ліси. Одночасно передача військових і казенних земель роздратувала б «корінних», бо вони психологічно зжилися з тією думкою, що то їхня земля. Коли б Установчі Збори захотіли «поставити ставку» на не-корінних, с-т. дати їм нормальні трудові наділи, то вони б мусіли зробити те, що зробила радянська влада, а саме оружною силою примусити «корінних» «переломити паляницю надвоє», себ то дати іногороднім частину своїх наділів, бо инакше їм ні звідки було б взяти землі для іногородніх.

Отже тепер, здається, стане ясним, що зовсім не про інтеліґенські, не-трудові пайки могла йти у іногородніх мова, але про основні хліборобські наділи, на яких господарили самі козаки, горці й кубанські селяне зі своїми родинами, без найманої робочої сили. А що це останнє так, то про те свідчать наступні числа: переписом 1916—1917 рр. зареєстровано було на Кубані 433.000 господарств (козачих і некозачих); в них працювало дорослих 1,271.000 душ, а в тому числі найнятих робітників (чоловіків і жінок) 72.000 душ, себ то 5,6%, при чому жінок було більше (37.000), як чоловіків (35.000)*). Наймана праця головним чином вживалася табаковими плантаціями (плантатори — переважно Греки) та великими господарствами (переважно іногородніми)**). Найману працю вживали й не-хліборобські господарства — для обслуги торгівлі, транспорту, для домашньої обслуги й ин. (зі загального числа 433.000 господарств з посівами було 273.000 господарств, отже 160.000 господарств були не-хліборобські)***). Жадної помилки не буде сказати, що на 100 козачих хліборобських господарств, може, тільки в 10—15 був найманий робітник, а 85—90% господарств давали собі раду власними силами. Отже, значить, козаки вміли самостійно справлятися зі своїм господарством, не дивлячися навіть на те, що військова служба відбирала їм багато часу та найпрацездатних робітників, а також виснажувала їх справкою (кінь, сідло, військовий одяг та т. под.). Оці моменти — прикликання на військову службу й військова справка — примушували малосімейні козачі родини здавати свої пайки на короткотерміновий чинш; орендарями тоді являлися безземельні городовики та дуже зрідка — заможні козаки†). Із числа 235.000 господарств корінного населення, не мали власного посіву 38.000 господарств, себ-то 16.5%; цей відсоток включає в собі госпо-

*) Див. Івасюк: «Кубань», стор. 17. Взагалі працездатного населення в цих 433.000 господарствах числилося: чоловіків — 527.000, жінок — 672.000; ріжниця пояснюється мобілізацією 1914—1916 рр. та тим, що жінок було наймано, як прислугу, для хатніх праць.

**) Господарств з посівами більш, як 50 дес., р. 1917 було у корінного населення (козаків, горців і селян) — 1.140, а у іногороднього — 1.625 (див. Гольдентул: «Земельные отношения на Кубани», ст. 21.).

***) Число господарств з посівом наведене у Гольдентула, стор. 21.

†) Городовики ж були орендарями казьонних і запасних військових земель, придатних до рільництва, а також додаткових станичних земельних наділів, що не були ще заселені переселъцями з малоземельних станиць. Крім того, вони звичайно брали в оренду участки шкільні, церковні, сирітські й запасові станичні, що служили резервою для наділення пайками підлітків, по досягненню ними 17 років (для військової справки). Городовики ж брали на чинш значний відсоток приватно-власницьких участків, на яких не хазяйнували їх власники.

дарства спролетарізовані (без робочої худоби й знарядь праці), господарства, що одійшли від хліборобства, маючи инші заняття (служба державна, громадська, військова й приватня, торгівля, промисли й ин.), та, нарешті, господарства, яким бракувало робочої сили (прикликані на військову службу, сироти, хворі й ин.). Останні 197.000 господарств провадили посівне хазяйство; до них прилучалося 76.000 господарств з посівами, провадженими іногороднім (некорінним) населенням; разом це становило 273.000 хліборобських господарств. За даними п. Івасюка, на одно господарство припадало по 5,7 душі (за даними О. Коблянського — по 6,3 душі, див. «Червоний Шлях», 1924 р., № 3, «Українці на Кубані», стор. 266—267).

Щоби впоратися самим з хазяйством, козаки (як впрочім і іногородні) зверталися звичайно не до чужої, найманної праці, але до машин. Як раз і бачимо, що по числу сільсько-господарських машин Кубань займала в межах цілої бувшої Росії одно з перших місць: р. 1916 удосконалених знарядь тут було 685.832, при чому у козаків їх було 483.481 і у іногородніх — 202.354 (на козаче господарство пересічно по 2,5, на іногороднє — по 2,6)*). Ця саме обставина — машинізація сільського господарства — утворювала на Кубані порівнюче малоземелля або, вірніше мовити, аграрне перенаселення, коли починають з'являтися кадри лишнього сільського населення, якому нема чого робити біля землі: за останні перед війною роки вже започався був відхід козаків зі станиць на ріжного роду службу, на найманну працю й ин.

Отже оцю саме половину або принаймні велику частину «паляниці» — основних козачих (хліборобських) наділів іногородні й хотіли в 1917—1918 рр., за допомогою большевиків, собі вкраяти. Хотіли того як ті, що прийшли на Кубань раніше, за 10—20—30 років, так і ті, що заїхали сюди в прямому розумінню слова — вчора. Хотіли одержати землю всі й при тому не в иншій якій-будь місцевости на тій же Кубані, а саме там, у тій станиці, де вони в той час замешкували, маючи хатину або тимчасово квартируючи в чужій хаті (козачій або городовицькій). Земля Кубанська стала ніби то нічією, вільним степом, диким полем, на яке міг заявляти свою претензію кожен, хто тільки завітав туди.

Цілком натурально, що проти цих претензій або, як каже автор «Нарисів» проти зазіхань на землю збоку іногородніх кубанське козацтво

---

*) И. Гольдентул наводить (стор. 20.) зовсім неймовірні дані про розподіл удосконалених знарядь між корінним і іногороднім населенням, кажучи, що 1 знаряддя припадало у іногороднього населення на 18 мешканців, а у корінних — на 3 душі. Але коли 202.354 знарядь помножити на 18, то виходило б, що іногороднього населення було на Кубані — 3,642.372 душі, а сам же Гольдентул на стор. 92 наводить, що р. 1917 всього населення — корінного й іногороднього — було 2,458.000 (теж невірно). Противно, корінним населенням він лічить самих козаків, виключаючи свідомо горців, міщанство, кубанських селян і ин. Крім того, він бере відношення між числом всіх мешканців і числом сільсько-господарських знарядь, щоби показати незабезпеченність знаряддями сільських господарств іногороднього населення; але для того треба брати тільки число сільських господарств у корінного й некорінного населення та число знарядь у того й другого, бо хто не проґадить сільського господарства, тому жадних сільсько-господарських знарядь не треба, а великий відсоток іногороднього населення сільським господарством якраз і не займався. Отже ця «спритність рук» виявляється теж для того, щоби виходило жалібніше, а статистика у в такому разі — «что дышло»...

поставилося з найрішучим опором. І для того зовсім не треба було бути кубанським козаком, не треба було мати «злочинців» — козачих проводирів, — що за всяку ціну ніби то воліли, як домислився наш «історик», зберігти свої нетрудові пайки. Для цього треба бути тільки людиною та зокрема хліборобом. Нема жадного сумніву, що теж саме зробили би селяне кожного народу. Кожної країни. Це зробили би Полтавці, коли б, скажім, Черніговці почали «зазіхати», пасти очі на кращі, аніж у них, полтавські землі, та не тільки на селянські наділи, але й на панські, резервні для них маєтки; теж саме було б і в тому випадку, коли б малоземельні Полтавці, зі зброєю в руках і за допомогою оружної сили з большевицької Москви, пішли одрізувати для себе «лишки» у селян катеринославських, чи таврійських, чи херсонських.

Наш автор і сам не зовсім твердо стоїть на позиції відібрання у козаків землі для городовиків, але цей свій сумнів він містить не в тексті, а в примітці (стор. 86.), кажучи, що «звичайно, ні про яке формально законне право городовиків на козацьку землю не може бути й мови». Але, далі, базуючися на «природнім, неписанім праві на землю кожного хлібороба», автор пропонує, «визначивши певний час перебування на Кубані, всіх, хто цій вимозі задовольняв, зрівняти у всіх правах з козаками. цеб то признати і *право на землю*». А як же бути з останніми, з «незрівняними»? Та просто: «меншість, що опинилася б в стані чужинців, *ні про які «права»* говорити не могла б і великого значіння не мала б». Старовинне мудре правило: «divide et impera — розділяй і пануй!» А що ж тоді залишиться з «природнього, неписаного права на землю кожного хлібороба?» Виходить, що це право буде «природнім» тільки «новим козакам», а не кожному хліборобові. А коли безземельна «меншість» збільшиться, то через де-який час знову треба рівняти у правах на землю? Хитра механіка, що в решті решт могла б скінчитися тим, що на кожну душу на Кубані припадало би по ½, а то й по ¼ десятини, а Кубанщина ніколи не вийшла б зі стану вічної колонії.

Якщо в душі прийшлого городовика, як стверджує це наш автор, «з вибухом революції прокинулася з непереможною силою невміруща хліборобська жадоба землі», і цією жадобою автор виправдує домагання іногородніх на половину «паляниці», то хіба ж не така сама «жадоба» примушувала козака-хлібороба стати на захист свого права на землю, кожний кусничок якої діди й прадіди його полляли потом і кровю своєю. А коли поставити поруч ці дві «жадоби», то якій із них треба віддати перевагу: чи тій, що йде забирати оружною силою землю у такого ж хлібороба, як і сам «жадобник», чи тій, що борониться проти оружного «жадобника»? Розуміється, як би йшло о те, що оден хлібороб з голоду вмірає, а другий в роскошах купається, об'їдається, з жиру казиться, тоді природньо симпатії наші повернулися б у бік голодуючого. Але цього в даним випадку не було: обидва хлібороби були в масі ситі, і козак, і городовик. Це як раз і стверджує наш автор, цитуючи Денікина, і цьому ніде на протязі цілої книжки не заперечує.

Отже дійсним двигуном до взаїмного витублення, до нищення одних хліборобів другими була «жадоба землі», що прокинулася у іногородніх і яку для своїх цілей використала третя сила — московська радянська влада. закликавши до своїх шерег значну кількість іногородніх обіцян-

кою козачої землі. Відомий економист А. В. Пешехонов, пишучи про соціяльну природу селянства, між иншим каже, що «грабеж легко вызвать в любой соціальной среде. Представьте возможность буржуям — и они охотно начнуть грабить друг друга. Да и грабят ведь — в меру дозволеннаго, в иных только формах. Способны грабить друг друга и рабочие, — примеров этому мы видели не мало... Пользуясь (имущественным) неравенством, можно вызвать борьбу, групповую борьбу, внутри любого класса, — даже среди пролетаріата»*). Отже це саме й сталося на Кубанщині: групову боротьбу було викликано серед хліборобів, яких ділило нерівенство в правах на землю.

Автор «Нарисів», як про це вже раніше згадувалося, підкреслює незвичайну радість козаків, що охопила їх з приводу народження в квітні 1917 р. козачої влади — Військової Ради і Військового Правительства, в той час як раніш, протягом перших двох місяців Революції 1917 р., козаки, свідчить він, ходили похмурі, невдоволені, мовчазні. Ця «чиста» радість розкрила їхні обійми для городовиків і отут як раз козаки й бажали, каже автор, «переломить паляницю», та, мовляв, проводирі козачі стали тому на перешкоді. Натомість похнюпилися з цього менту «городовики», навіть в козачі обійми не захотіли кинутися. З цього приводу наш «історик» наговорив багато поетичних слів під Гоголя, вдарився у свідому й підсвідому психологію, виписуючи хитро-мудрі візерунки, щоби пояснити радість одних і не-радість других. Але коли підійти до справи просто, без викрутасів, по людськи, то все це буде випадати значно простіше: доки не було козачої влади, доки в областному центрі в якости влади сиділи якісь, в більшости своїй невідомі козацтву, люде й звідти на місця, в станиці посилали ріжні чудні, незвичайні накази, доти у козаків не було віри в те, що буде такий-сякий лад, а найголовніше — не було певности, що ота «не своя» влада — областний Комітет — не накаже їм ділитися землею з «городовиками» (переломлювати паляницю). Коли ж народилася своя козача влада, то козаки побачили, що справа стоїть ще не зовсім зле, що буде лад-порядок, в краю є хазяїн, що «свої» не продадуть, а головно — його землі відбирати йому не будуть. Звідси й пішла радість серед козаків, бо земля хліборобові — це найголовніше діло. Поруч зі збереженням землі, як основи господарства, козак поставив другий постулят — право рішати справи Краю самостійно, без втручання сторонньої сили. В цім він погодиться з иншими групами населення Краю: Горцями, корінними й не-корінними іногородніми, не відмовить їм в правах повного горожанства, оскільки не-корінні іногородні переймуться інтересами Краю й не будуть шукати собі панів з Москви. Землі ж він з доброї волі не дасть; її можна буде взяти йому лише оружною силою. Ми не кажемо, чи то добре, чи ні, чи то піде козакові на користь, чи на шкоду, зараз ми тільки констатуємо факт психологичної неможливости для хлібороба добровільно відмовитися землі, що потрібна йому для його господарства.

«Козацтво безоглядно шанувало авторитет Військового Правитель-

---

*) «Воля России» № V., стор. 99.

ства», пише наш «історик»*). Про шанування ним Військової Ради вже й казати нема чого: «Скаже Рада дати городовикам землю, козаки дадуть і землю; як же не дати, коли Рада ухвалить... По першому слову Ради козак не тільки «переломить паляницю надвоє», а й життя віддасть» (стор. 88). Читаєш все це та й дивуєшься, — чи автор справді такий з ґрунту наївний, чи тільки удає зі себе наївного? Хіба ж він не знає, що демократичні виборні уряди й інституції шануються лише остільки й доти, оскільки й доки вони виконують бажання народніх мас, доки маси чекають від них чогось позитивного для себе, збільшення, прибавлення чи прав маєткових, чи прав політично-громадських. Ніколи й ніде не шанувалося правительство за те, що воно чогось позбавляло ці маси, щось їм відбирало; не шанується воно навіть і тоді, коли не то що відбирає, а тільки не дає людності того, чого вона бажає в даний момент. Хіба ми не бачили, як спочатку шанували уряд п. Керенського, а потім що сталося? Навіть наш «історик» тепер не втримався, щоби не хвицнути його кілька разів по дорозі, а це ж був у свій час божок, «идол» всіх мирових суддів. А хіба ж не була оден час дуже популярною й незвичайно шанованою Українська Центральна Рада? А багато пішло за неї «віддавати життя»? Центральна ж Рада зовсім і не наказувала українським селянам віддати частину своїх, селянських земель, скажемо, Жидам, що являлися повноправними громадянами України та що живуть там не тільки «з діда-прадіда», а й з пра-прадідів.

Ясніше ясного, що наколи б Кубанська Військова Рада наказала козакам віддати половину чи третину необхідної для їхнього господарства землі «городовикам», то «нестриманна радість» козацька одразу ж розвіялася б, як дим, Раду було б обвинувачувано в зраді, в запроданности, чи ще в чомусь подібному, членів Ради було б відкликано, а може й побито; до Ради ж, чи до иншої репрезентативної установи, було би послано станицями инших заступників, які й шукали б полагодження відносин з «городовиками»», але певно без «переломлювання паляниці». Що й казати, це не так красиво випадає, як воно уявлялося фантазії нашого «історика», але відповідає дійсному життю, натурі людській. А наші козаки такі ж люде, як і всякі инші, і історику (без крапок) зов-

*) На доказ «безоглядности» шанування козацтвом авторитету Військового Правительства п. Сулятицький наводить (стор. 96.) тільки той факт, що ветеринарний лікарь, козак Юшко, толстовець, був проголошений по всіх станицях зрадником лише за те, ніби-то, що припускав, що «правда скорше буде в городовицьких проводирів, аніж у козацьких на чолі з монархістом Філімоновим» (тоді головою Військового Правительства). Але автор «помиляється». У факті проголошення Юшки зрадником в жадний спосіб не можна вбачати «шанування» Правительства, бо станиці це робили, довідавшися, що Юшко стоїть на позиції «переломлення козачої паляниці». Мене бере також сумнів, щоби Юшко називав полк. Філімонова монархістом, бо в 1917 р. полк. Філімонов удавав із себе «щирого» республіканця. Характеризуючи Юшку, п. Сулятицький каже: «всі свої сили він (Юшко) віддавав на оборону інтересів городовиків» (стор. 96); отже в цьому, а не в иншому чомусь, була причина станичних приговорів. Автор пропустив додати про трагічну смерть цієї дійсно порядної персонально людини: Юшко, разом із своїм сином, дослівно на шматки був розірваний на Катеринодарськім двірці городовиками в початку березня 1918 р. (підчас панування большевиків). Це дійсно страшна трагедія — загинути від руки тих, кому віддавав усі свої сили. Перед тим Юшко був товаришем міністра земельних справ в уряді Бича, не дивлячися на те, що станичними приговорами його було проголошено зрадником проти козаків.

сім не треба приписувати їм тих якостей, яких вони не мають, в данім разі — надлюдської масової самоофіри й самовідречення, як одночасно не слід накидувати їм і тих злочинів, в яких вони не повинні (хуліганства, погромництва, опричнини й ин.). Кубанці мають стільки позитивних якостей, що їх не треба «обсахарювати», як і стільки прикмет від'ємних, що зовсім не варто ще вигадувати. Досить однієї правди!

* *
*

Оружна боротьба, започата большевиками з Кубаню, незвичайно ускладнилася боротьбою з-за землі серед ріжних верств місцевого населення, перетворившися таким чином із війни з ворогом, що сунув зовні, з-поза меж Кубані, у війну одночасно для неї зовнішню й внутрішню, горожанську.

На цім місці слід підкреслити цей факт, що козаки й горці протягом цілого 1917 р. і в початку 1918 р. не виявляли жадної агресивности, наступу, як по відношенню до іногородніх, що замешкували безпосередньо серед козаків, по станицях, так і до тих, що жили окремими селами чи хуторами. До останнього моменту козаки ставилися до своїх співмешканців і сусідів цілком лойяльно, спокійно, не було жадних «городовицьких погромів», ані «засучувань рукавів» і яких-будь загроз, хоч весь цей час влада в станицях фактично спочивала в козачих руках. Навіть і тоді, коли вже започалася оружна боротьба збоку большевиків і частини іногородніх проти Ради й Кубанського Уряду, козацтво воліло за краще жити у мирі й згоді з городовиками, а для того й тримало «невтралітет»; особливо цього воліли втомлені за часи світової війни фронтовики. Саме дякуючи цьому невтралітетові, Раді та Урядові прийшлося в початку березня 1918 р. виступити з Катеринодару та, шукаючи порятунку для себе й свого нечисленного військового відділу, скласти військову угоду з таким же невеличким військовим загоном генерала Корнілова.

Але миру й спокою ціною свого невтралітету козаки все ж не здобули, як ним не схоронили й своєї землі, бо з моменту переходу влади на місцях до іногородніх, що сталося за допомогою збольшевизованої салдатески, почалася жорстока розправа над козаками й тільки за те, що вони не згоджувалися «переломити паляниці надвоє». Треба сказати, що в станицях б. чорноморського війська (північна частина Кубані) ці жорстокости були значно меншими, аніж в станицях лінейських і закубанських. На Чорноморрю лише в поодиноких станицях були масові розстріли козаків, головно — старшин. Навпаки, на Лінії в багатьох станицях розстрілювано й порубано було козаків сотками. Після повернення знову в кінці 1918 р. козачої влади в станицях козаки почали не менш жорстоко розправлятися з іногородніми, пригадуючи їм, иноді винним, иноді й невинним, перенесені за 6 місяців панування іногородніх кривди: масові розстріли, відібрання землі, худоби, сільсько-господарських знарядь та ин. Знову таки ця розправа або помста була незрівнянно жорстокішою в лінейських станицях, аніж в чорноморських. Пояснити цей факт можна, мабуть, тим, що козаки лінейських станиць в

своїй більшости є Великоросами, в той час, як іногородні — переважно Українці; отже тут була національна відчуженність, яка більш загострювала відносини. Крім того, тут, очевидно, відограло свою ролю й більше маєткове нерівенство між козаками й іногородніми, бо на Чорномор'я городовики прийшли раніш і встигли вже більш зжитися з козацтвом і економично окріпнути, майже дорівнюючися в цьому відношенню козакам, в той час як на Лінії й в Закубанню процес переселення був дуже інтенсивним саме за останні перед світовою війною роки.

Підчас революції 1917 р. й громадянської війни, принаймні в початковій стадії її, всі уряди й режими, які тільки і де тільки вони не виникали, були безсилі опанувати розшалілу стихію. В цей час, як свідчить, між иншим, кн. Евген Трубецкой, що побував на Московщині, на Великій Україні й на Кубані, і як це кожен з нас бачив на власні очі у своїй країні, народні маси з гнівом і презирством одкидали гасла праві, гасла старого режиму. Але не придатні були й гасла ліві — республіканські, демократичні й соціялістичні. «При наличии стихийного влечения масс к болшевизму, каже Трубецкой, эти лозунги удовлетворить не могли: они оказывались всего только ступенями, на которых народное движение даже не задерживалось»*).

Отже большевики використали на Кубані цей стихійний потяг частини її населення до максімалістичних гасел, щоби, після своєї постійної методи, підбурити одну частину людности (іногородніх) проти другої (козаків і горців), вірно розраховуючи, що в цей спосіб вони міцно й надовго прив'яжуть до себе, до своєї долі іногородніх, що будуть страшитися помсти збоку козаків і горців при зміні політичного режиму. Іногородні на цей гачок впіймалися, і тому на довгу, мабуть, низку років взаємовідносини поміж козаками й городовиками ускладнилися й до краю загострилися. Тягар або, вірніше мовити, прокляття невпорядкованого і ворожого спільного пожиття буде, певно, ще довго тяжити над країною. Хоч іногородні з 1920 р. і одержали козачу землю, але боротьба за землю на Кубані не припинилася й іногородні ще й досі не можуть почувати себе спокійними користувальниками відібраних насильно у козаків наділів, бо козацтво з нинішнім своїм земельним положенням психольогично ще не примирилося. Фактів, що потверджують цю непримиримість, можна було б навести силу зі сучасної радянської преси, не кажучи вже про приватні відомости. Припинивши одверту оружну боротьбу, козацтво перейшло до отстоювання своїх прав на землю иншими способами: упертим відмовленням приймати іногородніх, принаймні певні категорії їх, до складу земельних громад, відмовленням здавати в наєм іногороднім, що не мають інвентару, сільсько-господарські знаряддя й машини, орати за платню чи з мірки їхні наділи й ин., при чому тих козаків, що порушують цей мовчазно умовлений бойкот, хтось карає: їх б'ють і навіть підпалюють**). Суворий нинішній режим не дозволяє

*) Див. «Архив Русской Революции», т. XVIII., стор. 150.

**) В «Рад. Станичникові», ч. 18.—1926 р. читаємо в кореспонденції зі станиці Полтавської: «не так давно кінчився землеустрій в ст. Полтавській. Росподілили землю між усіма громадянами, які охочі оброблять землю. Є й такі громадяне-хліборобы, що мають землю, та не мають коней. Більшість до безкінних належать так звані городовики... Вони оддають, більш з мірки, хліборобам середнякам цю землю,

протестантам виступати одверто гостро, боротьба притлумачена, але вогонь великого роздратування й ворожнечі тліє й може розжеврітися у страшне багаття. Не дурно ж обласний виконком Північного Кавказу на весні біжучого року звертався до населення з гарячим закликом про необхідність примирення між козаками й іногородніми. Атмосфера є остільки напруженою й тяжкою для спокійної хліборобської праці, що частина переселців починає забиратися з Кубані, шукаючи инде спокійніших умов життя.

Новий можливий вибух збройної боротьби поміж козаками й іногороднімн, або, вірніше мовити, — поміж корінним населенням і переселцями, це є те, чого найбільше треба страшитися всім тим, кому дійсно на серці лежать інтереси країни та її населення, бо доки в країні не запанує повний внутрішній спокій, доки не будуть остаточно унормовані земельні відносини між старожилим, корінним населенням і новоселцями, доти країна не буде мати нормальних умов для свого економичного, культурного, а відтак і політичного розвитку, доти буде можливим повторення страшної руйнації 1918—1922 років.

Окрім непевности в користуванні землею та гострої ворожнечі, що з'явилася в наслідок переведення на Кубані принципу «уравнительнаго землепользования», маються й другі тяжкі результати, про які свідчать радянські автори. Так от, И. Клейнер, голова Кубан.-Чорном. обласного Екосо (економичної ради) 1922 р.. тримається тієї думки, що «на Кубані урівняльне землекористування й по цей час нічого не дає бідноті». бо незаможній не може справитися з подушним наділом, а одночасно від того урівнання шкода велика, бо зменшилася площа засіву*). Більш рішучо з цього приводу висловлюється проф. А. А. Малігонов, який каже про Кубань: «надо задержать безостановочное и стихийное уменьшение той дроби, какая получается от деления земельной площади на число работников, ее культивирующих, и едоков, за счет (работников?) живущих. Следует отбросить иллюзию о том, что агрономическая техника и чудодейственная интенсификация сами по себе залечат раны. какие причиняются стихийным ростом малоземелья. *Необходимо всемерное развитие индустрии и промышленности*, поглощающих избыток сельского населения»**). Але ще більший песимізм міститься у висновках б. Ставропільського губерніяльного земського статистика і большевика давнішого походження А. А. Пономарева, який, дослідивши матеріяли що до розверствлення північно-кавказького села, в тому числі й кубанської станиці, за час після 1917 р., пише наступне: «можно предполагать, что, при условии крепнущего рынка, на правом фланге деревни (с -т. заможньої її частини, Л. Б.) обезпечено и расширенис посевов зер-

---

бо надіються, що середняк нуждається в землі»... Далі дописувач оповідає, як кулаки (читай — козаки) залякують орендарів «красним питушком», а в результаті «наляканий бідний хлібороб зараз же кидав работу і одказувався од найманої в городовика землі. Слід, би заткнути пельку дукам кулакам, закінчує автор допису, щоб вони не роззівляли рота на чужу землю». Приватні листи малюють картину в більш безрадісному вигляді.

*) Наведено у Гольдентула, стор. 94, вид. 1924 р., Краснодар.

**) Там же, стор. 93. Гольдентул наводе ці слова з праці проф. Малигонова: «Краткий географический очерк сельского хозяйства».

новых хлебов и развитие екстенсивного скотоводства, словом, *возобновится прежний характер связи крупного крестьянского хозяйства с рынком*. В том же направлении пойдет и развертывание устойчивых хозяйств середняцкого типа. Что же касается *левого крыла деревни* (себ то незаможньої частини, Л. Б.), то, предоставленное самому себе, оно *едва-ли найдет в себе силу к дальнейшему росту*. Принимая же во внимание, что в ближайшем будущем едва-ли можно расчитывать на сколько нибудь крупное увеличение спроса на избыточную рабочую силу маломощных хозяйств и на городском рынке труда, и со стороны развивающегося хозяйства крепкого крестьянства, следует, как будто, прийти к выводу, что перед маломощным крестьянством открывается более или менее продолжительный период полунатурального хозяйствования на небольших земельних участках *с помощью инвентаря более сильных хозяйств*, использование которого будет происходить на началах, *близких к кабальным**).

Отже про що ці свідки з радянської Кубані нам кажуть? Та про те, що «жадоба землі», яка прокинулася підчас революції майже у всіх, далі — голодування в містах і занепад, руйнація торгівлі й промисловости кинули силу людей до сільського господарства, на землю, яку розпарцельовано, поділено на дрібні шматки, аби задовольнити всіх, аби перевести принцип «уравнительного землепользования». Але самого бажання стати сільським господарем, самої «жадоби землі» ще замало, щоби зробитися справжнім хліборобом, самостійним господарем, бо земля є лише одним із елементів господарства; з нею зростається тільки господарство, забезпечене живим і мертвим інвентарем — робочою худобою й знаряддям, зокрема на Кубані — сільсько-господарськими машинами; нема чого вже казати про те, що сільське господарство, як і всяка инша професія, а може й більше як багато инших професій, вимагає працездатних, фізично дужих робітників і знання та попередньої довгої підготовки. Надалі виживуть, будуть кріпшути й розвиватися попередні господарства крупні й середняцькі, що схоронили інвентар і мають досвід господарки; а в більшости своїй це суть господарства корінного населення, головно — козачі. Нові господарі, одержавши землю, або мають звертатися за інвентарем до дужчих господарств, але з боку цих останніх вони не знаходять охоти виходити їм на зустріч (бойкот), або ж примушені здавати свої наділи в оренду цим дужчим господарствам. Дійсно бачимо, що новосели досить широко почали практикувати наймання своїх пайків, себ то іногородні в значній частині здають землю на оренду козакам. Коли раніш козакам припадало наймати свої пайки чи частину пайків іногороднім, то там була принаймні ця підстава, що на козака покладався обов'язок справлятися власним коштом на військову службу: та довше служити; за це йому держава гарантувала землю: цього обов'язку тепер для іногородніх немає**). Ми не кажемо тут про

---

*) А. А. Пономарев: «К характеристике расслоения северокавказской деревни». (Материалы). Издание Северно-кавказского Краевого статистического Управления, Ростов н./Д., 1925 г., стор. 62. Курсів скрізь мій, Л. Б.

**) Останніми часами Радянська влада повертається до принципу обов'язкової справки козаків, наказуючи їм виходити на збори територіяльних військ (за царів це були лагерні збори) — на власних конях, у власному вбранню, з шаблею й кинжалом. Для іногородніх цієї вимоги не ставиться, хоч право на землю визнане їм однакове

психольоґічний момент, який дратує козака, бо козак не може позбавитися тієї думки, що орендні гроші він платить за свою землю чужому чоловікові, який силою одібрав її. Але й цей новий землевласник мало має користи з тієї оренди, бо, як про це свідчить згадуваний вже раніш И. Клейнер («Мысли о землеустройстве»), дешевизна сільсько-господарських продуктів приводить до того, що «сдача земли в аренду дает бедняку больше хлопот, чем реальных результатов».

Можна припускати, що надалі, в міру відродження й дальшого розвинення промисловости й инших галузів народнього господарства, а процес цього відродження ніби-то започаткувався, значна частина маломочних і тимчасових хліборобів одійде від землі, бо буде мати можність нехліборобською працею заробляти краще. Серед виходців зі станиць частина буде козаків, але основну масу їх, певно, будуть становити все ж іногородні. Пролєтарізація станиці буде йти поруч зі зростом промисловости і то головним чином коштом іногороднього населення.

Отже до цих, зовсім безрадісних, сумних з економичного огляду досягнень привела на Кубані трьох-літня боротьба з-за землі, якою тільки була ускладнена основна ціль боротьби Кубані проти большевизму. Козаки втратили багато, але й іногородні в масі нічого не придбали, бо перспективу провадити господарство «на невеличких земельних участках за допомогою інвентару дужчих господарств на умовах, близьких до кабальних (кріпацьких)», в жадний спосіб не можна визнати великим економичним придбанням. З-за цієї перспективи зовсім не варто було проливати стільки крови, скільки її проллято на Кубані.

Але друга частина іногородніх, і мабуть частина значна, а саме та, що й раніше, до війни й революції, провадила кріпке сільське господарство, залишиться на землі, вросте в неї; цій категорії господарів козацтво повинно буде визнати фактично й психольоґічно однакове зі собою право на землю, хоч як би це не було йому економично тяжко. В якийсь инший спосіб розріпення цього питання, на нашу думку, не надається. Спроба розвязати його оружно вже показала, що шабля рубає на обі сторони й дає перевагу то одній, то другій стороні, а кінець кінцем руйнує економично обох войовників. Хліборобам-козакам, при зменшенні у кожного з них наділів (пайків), прийдеться свої зусилля скерувати на підвищення сільсько-господарської культури, на інтенсіфікацію, яка, хоч і не володіє «чудодейственною» силою, але дозволяє господареві одержувати, скажім, з 6—8 десятин поля ту саму кількість або вартість продуктів, яку раніш йому давали 10—12 дес. Отже можна надіятися, що факти поволі позмінять психольоґію козака-хлібороба, який вище над усе ставив недоторканність своєї землі, та нарешті примусять козацтво примиритися з небажанним йому, невільним «переломленням паляниці надвоє».

Цього питання торкаємося тут лише побіжно, так мовити, по дорозі, в надії, що може хтось инший спиниться на ньому спеціяльно й освітлить його детальніше.

з козаками. Отже урівнання в правах тут не є звязаним з урівнанням в обов'язках і тому іногородні стали в упривілейоване по зрівнанню з козаками положіння, бо справка й тепер буде виснажувати козаче господарство, як виснажувала його раніш за царів, але без компенсати землею».

Поки ж що мусімо зконстатувати, що, попєрше, справу примирення інтересів козацтва й некорінних іногородніх на ґрунті земельних відносин не далося розрішити Кубанській Краєвій Раді; по-друге, радянською владою її не тільки не залагоджено, але навпаки ще більше ускладнено. Розрішення її лишається ділом будучини, хотіли б надіятися, не такої далекої.

* *
*

Саме ця справа — примирення інтересів козаків і іногородніх — і була головною метою Кубанського Уряду, що був обраний Законодавчою Радою в листопаді 1917 р. вперше, як Уряд Краєвий, а не Військовий (козачий). Перша спроба в листопаді 1917 р. договоритися з представниками іногородніх з приводу поповнення Уряду членами від іногородніх скінчилася невдало. Краєвий Уряд, поки-що в складі представників від козаків і горців та одного іногороднього (Ф. С. Леонтович), скликав на грудень Краєву (велику) Раду із представників од козаків, горців, мійського населення і корінних селян та окремо — З'їзд іногородніх; разом з'їхалося більш як 1.000 депутатів. На спільних засіданнях Ради й З'їзду в кінці грудня було нарешті досягнено угоди.

Цією угодою некорінним іногороднім було визнане право громадянства з єдиним обмеженням: активне виборче право надавалося всім тим іногороднім, хто замешкував на теренах Кубані не менш, як два роки. Отже цим коротким терміном — цензом осілости — обмовлено було право набуття повного кубанського горожанства для прийшлого елементу; по-за цим правом могло залишитися (крім підданців инших, помимо Росії, доржав) якихось 5—7% із загального числа іногородніх — недавніх переселъців.

В наслідок цієї ж угоди було обрано з числа членів Краєвої Ради й З'їзду Законодавчу (малу) Раду, в складі 100 членів, на парітетних для козаків і іногородніх засадах: 46 депутатів від козаків, 46— від іногородніх; окремо від горців 8 депутатів. Законодавча Рада, зібравшись 10 січня 1918 р. на звичайну сесію, обрала новий уряд в складі 5 козачих представників, 5 иногородніх і 1 від горців*).

---

*) Згідно першій Кубанській конституції, ухваленій Військовою Радою у вересні 1917 р., члени Краєвого Уряду вибиралися Законодавчою Радою кождий зокрема. Це є дуже комплікований і затяжний спосіб формування уряду, бо з приводу кождої кандидатури в Раді счинявся бій, робилися мотивовані й немотивовані «отводи» кандидатів і т. под. Голова Уряду, обраний в першу чергу, не знав, з ким йому прийдеться працювати; вплив Голови уряду при складанні в цей спосіб «його кабінету» значно обмежувався, дякуючи тому, що кандидатів *виставляли три основні групи Ради* — козаки, іногородні й горці — й кожда з них за всяку ціну хотіла бачити свого кандидата в Уряді. Після того, як Голова Уряду давав свою згоду на кандидата даної групи, другі групи иноді не пропускали цього кандидата, загрожуючи насипати йому чорняків. Групі приходилося шукати нових кандидатів, а голові уряду — миритися з кандидатами, може, з його точки погляду й не зовсім бажаними в уряді. Ми знаємо тільки одну конституцію, яка подібно до Кубанської, встановила такий саме спосіб формування уряду, це — Пруська конституція 1919 р.; здається, що й там буває багато клопотів, доки дійде до утворення уряду. Кубанська конституція 1918 р. змінила цей порядок, встановивши представлення Раді головою уряду, призначеним отаманом (президентом), цілого списку членів правительства, а діло Ради було дати своє довірря цілому правительству, чи в тім відмовити.

Отже цій законодавчій і виконавчій владі, при такому сильному заступництві інтересів іногородніх, належало право рішати надалі долю Кубані. Їй же, а не кому иншому, належало право рішати й основне, найважніше з питань — *земельне питання на Кубані.*

Груднева угода однак не дала бажаних наслідків. Причин до цього було де-кілька—большовицька агітація, невдоволенність своїм положінням та ин,. але основною причиною, покриваючою всі останні, було те, що угодою з грудня 1917 р. не було розвязане на користь іногородніх земельне питання. Про це питання угода навіть не згадувала, остількі псіхольогично неможливим тоді було навіть для представників іногородніх ставити питання про «переломлення паляниці надвоє». На засіданнях Ради й З'їзду йшла мова тільки про організацію власти; сторони боролися, поки-що словесно, палкими промовами, із-за числа членів в уряді від козаків і іногородніх, із-за широти повновласти військового отамана й инш. Але в життю в той час починалася вже не словесна, а оружна боротьба за землю, яку іногороднім обіцяли большовики. Наш «історік» сам каже, що в той час «більшість іногородніх безземельних, які були роздратовані упертістю козаків (бо не давали землі, Л. Б.), вже пішла за большовиками» (стор. 122). Ще виразніше з цього приводу висловлюється «Кубанець»*), кажучи, що «большинство иногородних было большевиками».

Після спроби найти базу для примирення, після того, як ця спроба зкрахивала, не дивлючися на досягнену з іногородніми угоду, Краєвому Урядові нічого иншого не лишалося, як стати до оборонної оружної боротьби. Цілий 1918 рік, справді, й пройшов для Краєвого Уряду в упертій, жорстокій боротьбі з большовиками безпосередньо на території Кубані, при чому із 10-ти місяців існування коаліційного козаче-горсько-іногороднього уряду протягом 2-х місяців він «урядував» на похідній території, радіусом навкруги 5—10 верст, другі 3 місяці уряд перебував на чужій території (на Донщині), знову 2 місяці вертав назад, до Катеринодару; отже це був «непосидючий уряд». Під час мандрівок він розгубив всіх членів-іногородніх за винятком одного**).

П. Сулятицький дуже охоче дає тепер поради Кубанському урядові 1917—1918 р., як йому треба було тоді урядувати, що робити. «Треба було організувати (у нас в станицях кажуть — «гарнізувати»! Л. Б.) — протибольшовицьку пропаганду, з'ясувати те положіння, яке утворилося взагалі в Росії і зокрема на Кубані, які завдання стоять перед нею і її урядом, і будити *кубанський патріотизм*» (стор. 123).

---

*) Під цим пседонімом написав брошюру «От Екатеринодара до Мечетинской» бувший член Кубанського Уряду 1917—1918 рр. від іногородніх Дм. Сверчков, с.-д. меньшевик, б. член Петербурського «Совєта рабочих депутатов» 1905—1906 р.; був заслапий разом з Л. Троцьким на Сибир і звідти втік за кордон. Р. 1920 він залишився на Кубані й нині співробітничає в радянській російській пресі.

**) П. Турутин залишився в Катеринодарі з большовиками; п. Юшка було вбито; п. п. Сверчков і Бирдін в травні 1918 р. подали на димісію, причому п. Бирдін невідомо куди від'їхав, а п. Сверчков лишився надалі членом Законодавчої Ради; в Уряді зоставався до кінця один п. Трусковський, що потім перейшов в уряд п. Сушкова (з грудня 1918 р. до травня 1919 р.), далі в уряд Кургансфкого-Безкровного, а нарешті опинився на службі у Добровольчій Армії.

Отже організовували, з'ясовували, для того й численні Ради та З'їзди скликали, будили кубанський патріотизм, будили національне почуття, розсилаючи по станицях бандуристів, організовували відділи «вільного козацтва», які у К. Бардижа иноді розросталися до великих загонів, в кілька тисяч душ, але активного спротиву большовицькому наступу у населення все ж не викликали. Цей спротив виявився, і притому в дуже експресивній формі, лише опісля, коли козацтво вже реально відчуло на собі тягар нового, большовицького режиму. Той, хто заховав справжні пропорції в історичній перспективі, для кого вчорашній день не є вкритий завісою густого туману або хто не хоче навмисно перекручувати недавні історичні події, той легко пригадає собі дійсний стан річей, дійсні настрої народніх мас 1917—1918 рр.

На політичний кон вийшли ці маси, не підготовлені попередніми умовами до самоорґанізації, не усвідомлені ні національно, ні державно, більш над усе боючися втеряти ту широку свободу, що взяли вони її від революції. З недовіррям, з підозрілістю ставилися вони до всяких спроб зібрання, зміцнення влади в якому-будь центрі, будь то Петроград, чи Київ, чи Ростов, чи Катеринодар. Гасло — «вся власть місцям» — зовсім не вигадане большовиками; воно існувало раніш захоплення ними влади в Петрограді й усунення Тимчасового Уряду; воно повстало в перший день революції. Большовики тільки пішли на де-який час за тим гаслом, аби потім, опанувавши стихию, маси, повернути круто до протилежного гасла — «вся власть центрові»*).

В період же 1917—1918 рр. всі уряди на території був. Росії, не виключаючи й большовицького, властиво висіли в повітрі, спираючися на невеликі озброєні відділи партизанів ріжних назв і катеґорій, що з доброї волі йшли на поміч тому урядові, який вони воліли боронити, бо лічили його своїм, лічили його виразником своїх інтересів, мрій і бажань. Большовики спиралися на червоно-гвардійців, що комплектувалися головно з робітників на принципі добровольчества аж до кінця 1918 р.

Та чи не теж саме було з військом Центральної Ради на Україні, коли підступи до Київа (під Крутами) боронили теж добровольці, здебільшого хлопчики — гімназисти й студенти, а на Житомир з Централь-

*) Потвердження цьому знаходимо у кожного з радянських авторів, що пишуть про проблем власти в період 1917—1918 р. Зовсім випадково беру книжечку, що під рукою, «Городской Совет» якогось И. Богового, вид. 1916 р., й на стор. 9 читаю: «Это время теперь называют — «период власти на местах». В те времена не было возможности иметь твердое руководство из центра... Каждый совет действовал так, как подсказывало ему его рабоче-крестьянское чутье»... А проте, цей факт підкреслює й п. Сулятицький, кажучи (на стор. 162), що «принцип — «вся влада на місцях», панував тоді скрізь, і кожне місце розвязувало всі питання більш-менш самостійно, не дуже звертаючи увагу на інструкції й вказівки центру». Але п. Сулятицький це відносить тільки до большовицького періоду, в той час як такий стан річей існував вже до большовиків і вони, по сути найбільші централисти, примушені були тимчасово миритися з фактичним положінням і навіть викинути гасло: «вся влада місцям», ніби то, справді, цей принцип був основою їхньої орґанізації місцевої влади. Фактично ж росклад влади на місцях започавався навіть ще до революції. Це було зконстатовано б. міністром внутр. справ. кн. Н. Б. Щербатовим на засіданні Ради міністрів російської імперії з дня 16 серпня 1915 р. в цих словах: «запілля театра війни — картина ганебних безчинств, анархії, свавілля, безвластя». (Див. «Архив Русской Революции», т. XVIII, стор. 73).

ною Радою й Правительством 15 січня 1918 р. одступило всього біля 2000 вояків? (Христюк, т. II, стор. 137).

Чи инакше було на Дону, де, кажучи словами п. Сулятицького, «захворів болячкою Тимчасового Російського Уряду — «уговариванієм» військових частин», Отаман Війська Донського, відомий бойовий ген. Каледін; та так сильно «захворів», що потім пістольним стрілом у серце сам перервав нитку свого життя. Чи там теж не на добровольцях — студентах і юнаках військових шкіл трималися де-який час Новочеркаськ і Ростов н.-Д.? Про Уряди инших країн вже й казати нема чого, бо саме на Україні, на Дону й на Кубані, здається, найбільше було виявлено спротиву большовицькій навалі.

Отже всі уряди тоді хворіли на ту «болячку», про яку каже п. Сулятицький. А найбільше на неї хворіли тодішні командуючі численними арміями на фронтах, командіри корпусів, дивізій, полків, баталіонів і сотен. Оця сама всезагальність явища повинна була б показати кожній вдумчивій людині, а насамперед тому, хто силкується писати історію тих часів, що хороба, може, гніздилася не в тих, які були на той час носіями ріжних урядових титулів, а в самій масі, що ще шукала нових організаційних форм життя і не почувала в собі обов'язку до послуху існуючим органам власти — ні старої, ні нової формації. Свобода до кінця, свобода у всьому, у всіх ділянках життя, аж поки це життя знову не навчило, що, окрім особистої свободи, є необхідною й організованність мас, базована на підпорядкованні свободи й інтересів індивідуальних інтересам великого колективу. Цей перелом у настроях відбувся на Кубані в половині 1918 року.

Але авторові «Нарисів» здається, що Кубанські козаки — суть люди окремої породи й загальна психологія людська їм не є властивою. «Козаки, каже він, звикли слухатися наказів ясних, точних, виразних; вони знали лише їх» (стор. 124).

Отже все лихо в тому, на думку нашого автора, що з боку Кубанського Уряду не було таких наказів, бо козаки ж, бачте, манекіни, а не звичайні люде, навіть революція їм за ніщо, і вона їх не розворушила. Куди їх штовхни, туди й покотяться. Це продовження тої самої думки автора про «путящого» царя; коли ж не знайшлося путящого царя, то досить було б якогось диктатора, або хоч диктаторчика, який вмів би видавати «ясні, точні, виразні накази», і вся справа була би виграною. Рецепт дуже нескладний, простий аж до наївности. Розуміється, накази давалися, та може і не погані, але ці накази повисали тоді у повітрі, ні у кого не було охоти ті накази виконувати, та не тільки у салдатів і у козаків, але й у старшин.

«Досі вони (козаки) знали, що раз є наказ, то треба його виконати, а ні — то буде те-то й те-то», проказує далі наш автор. А що саме — «те-то?» Ясно що розстріл, смерть. Авторові, очевидно, не хочеться вживати цих неприємних слів, то він їх і закриває невиразними «те-то й те-то». Коли ж розкрити ці самі «те-то й те-то» на прикладі, який наводить сам автор на стор. 124, то мали б для грудня 1917 р. таку картину: Кубанський Уряд наказав надійному на ті часи Чорноморському кінному полку (командір Бабієв) разом з 22 пластунським баталіоном (командір Постовський) обсадити вузлові станції Тихоріцьку й Кав-

казьку і обезброювати збольшовізовані салдатські ешелони, що сунули з Кавказького фронту й розташовувалися на сусідній Ставропільщині з метою походу на Кубань. Чорноморці й пластуни захопили обидві станції, але при першій же спробі обезброїти салдатський ешелон, Чорноморці не тільки не мали підтримки з боку пластунів, а якраз навпаки — 22 баталіон станув на бік «ображених товаришів». Чорноморський полк не виконав наказу, бо, не вступаючи в бій, залишив обі станції, заявивши, що проти козаків битися не буде. Отже урядові треба було покарати Чорноморський полк за непослух, а 22 баталіон — за бунт, і мабуть, винних в підбурюванні козаків розстріляти. Для того Урядові треба було б послати карний відділ в силі найменш одного-двох кінних полків проти Чорноморців, та не менш одного-двох баталіонів проти 22-го баталіону і протегованих ним салдатів. Але де було взяти Урядові ці полки й баталіони, коли в той час в Катеринодарі стояло лише дві сотні гвардії та сотня черкесів, якими й вдержувався порядок в місті, населення якого перевищувало 120.000 душ і в значній своїй частині було вже збольшовизовано?

Згодом, з другої половини 1918 р., коли по станицях перейшов різкий розподіл на большовиків і не-большовиків, та коли большовики досить залляли станичанам за шкіру сала, козаки вже не розбиралися, чи большовик є казак, чи не козак; до нечисленних большовиків-козаків вони навіть ставилися суворіще, аніж до большовиків не-козаків. Тоді з'явився й послух, а на мобілізацію виходило майже всі 100% за винятком, розуміється, тих, що рішучо пішли з большовиками. Накази про мобілізацію і тепер робилися тим самим урядом, якого раніш не хотіли й слухать, а нині слухалися. Сталося це не тому, що цей уряд почав видавати «ясні, точні, виразні» накази, а тому, що в станицях змінилася психологія: станиця суворо вимагала, щоби мобілізовані йшли у військо, щоби вони вигнали большовиків з краю. Козаки старанно виконували «накази» громадської опінії, ставали оден проти десятьох і гнали зі своєї землі окупантів.

* * *

Зовсім не такий настрій був до того часу. Але це не перешкоджає нашому авторові бути дуже рішучим та навіть жорстоким. Робити тоді треба було, каже він, ось як: «Боротися з хворобою большовизма було можна й не без успіху, але *рішучими, дуже діючими ліками иноді шляхом військової хірургії,* а не гомеопатичною водичкою красномовних вправ» (стор. 130).

З цього приводу дозволю собі трошки помріяти, хоч вже й не в таких літах, коли фантазія є звичайним для чоловіка заняттям. Так от, припустимо, що п. Сулятицький стояв би тоді, в кінці 1917 р. — в початку 1918 р., на чолі Кубанського уряду. Припустити це, здається, маємо право, тому що автор «Нарисів» не є ж чистим «істориком», але одночасно й «політиком»: був же міністром, то чому йому не побути — хоч в нашій уяві — головою ради міністрів. Розуміється, його уряд не захворів би болячкою Тимчасового Уряду — «уговариванієм», не став би даремно гаяти часу на «красномовні вправи», а зразу ж почав би

лікувати «військовою хірургією». Очевидко, урядом даються скрізь по Кубані «точні, ясні, виразні накази». Козаки один поперед другого хапаються ці накази виконувати, бож накази «точні й виразні», а козакам цього тільки й треба; вони обезброюють салдацькі бригади й дівізії міліонової армії, що суне з Закавказу, карають, розстрілюють неслухнянні козачі частини, «усмиряють» направо й наліво своїх неслухняних большовиків, дають іногороднім-безземельним, щоби втихомирити, половину «паляниці», і врешті решт запроваджують знаменитий порядок на Кубані. Скрізь, навкруги палає революція, кипить, хвилюється людське море, а на Кубані панує спокій та тиша, про большовизм ані чути... Далі тут на Кубані вже й робити цьому урядові нічого, треба помагати сусідам. На Донщині уряд хворий, лікується «гомеопатичною водичкою красномовних вправ» — ну, розуміється, геть його, замінити урядом «військової хірургії». А проте, чи й варто коло Дону панькатися, бо це ж москалі? Може краще буде дати йому просто під бік чоботом, щоби зі своїм Новочеркаським одлетів аж до Волги або й за Волгу, принаймні тоді шлях буде вільний на Україну. Але на Україні в цей час справи теж не зовсім добрі: Центральна Рада, Винниченко, Петлюра, весь уряд, всі «хворі», нездатні бути «військовими хірургами»; большовики насідають, з Київа виганяють. Знову уряд Кубанський дає, «ясні, точні, виразні» накази своїм козакам і козаки, як орли, летять на Вкраїну, помогають запровадити там порядок «шляхом військової хірургії», разом з військом Петлюри виганяють аж до Москви большовиків і диктують свою волю... Але тут вже треба... прокинутися з такого солодкого сну, бо ж занадто велика туга огортає серце, коли бачиш, які щасливі можливости були втрачені.

Розумною випадає й друга порада п. Сулятицького. «Можливо, каже він, що для того, щоб не викликати непослуху, який в тих умовах мав би пройти безкарно (чому? отже, значить, і «хірург» визнає неминучість безкарности?), що тільки збільшило б розклад, — треба було негайно роспускати козаків по станицях на де-який час на відпочинок, а потім вже мобілізувати» (стор. 125). На жаль «історик», подаючи цю пораду, не знав, що іменно так, за його рецептом з 1926 року, й робилося Кубанським урядом в 1917—1918 рр. Розуміється, роспуск до дому прибуваючих з фронту частин реалізувався дуже легко, переважно після наказів Кубанського уряду, иноді — згідно наказу Леніна й Бонч-Бруєвича, иноді ж без жадного наказу й дозволу, але все ж робилося це порівнююче в порядку, без якихось серйозних ускладнень. Що ж до мобілізації після відпочинку, то тут справа випадала вже значно гірше, або й зовсім кепсько, бо до мобілізаційних наказів Кубанського уряду фронтове козацтво, за дуже рідкими винятками, зоставалося тоді зовсім глухим, не чуло їх. Отже знову треба було б у кожну станицю засилати карні відділи й вживати «дуже діючі ліки». Впрочім складність цих мір, наш автор, певно, зрозуміє вже й без окремих пояснень, коли він пригадає, що ще в 1916 році дезертирів з Російської армії числилося біля 3-х міліонів і царський уряд з його розгалуженим до безконечности поліційно-жандармським апаратом не в силі був побороти це явище. Ще ясніщою ця справа стане «історикові», коли він згадає, що саме за часів, коли він, п. Сулятицький, був членом Кубанського уряду, козаки-фрон-

говики, обурені нападом ґен. Денікина на Краєву Раду й повішенням О. Ів. Кулабухова, цілими полками й дівізіями кидали фронт та засівши по станицях, не хотіли й чути про найсуворіщі накази тодішнього Кубанського уряду. Тому й цілі Донські (не кубанські!) полки було посилано на карні експедіції, а кубанських козаків в де-яких станицях Таманського Відділу було немилосердно бито братніми донськими нагаями, не мало було вішано, причому від шибениці не врятовувала навіть «депутатська недоторканість», бо поряд вішано було й членів Краєвої Ради (в станиці Славянській).

Та, здається, вбивства членів Кубанської Ради, як і озброєний напад на Раду в уяві Кубанських урядів Курганського-Безкровного, Сушкова, Іваніса-Сулятицького мислилися в ті часи взагалі вчинками безкарними. Бо, справді, ми ж нічого не чули про те, щоби Кубанським урядом вживалися якісь серьозні заходи в справі покарання дійсних винників вбивства голови Краєвої Ради М. С. Рябовола. Не було притягнено до відповідальности й винників смерти члена Ради й члена Паризької делеґації на Мирову конференцію О. Ів. Кулабухова. Лишилися безкарними насильства над Радою 6. XI. 1919 р., заарештування й висилка за кордон 12 членів ради, як також гвалтовна, з примусу переведена зміна Кубанської конституції. Натомісць знаємо, що коли згодом, убийці й насильники вже не мали великої сили й фактично були в руках Кубанського уряду, з ними складалися нові договори, їм знову підпорядковувалися військові сили й матеріяльні засоби Кубані. Може саме тут, як найбільше й була потрібною «військова хірургія!».

Ну та про це все, як і про инше з періоду 1919—1920 рр., доведеться, може, говорити детальніше иншим разом.

Ще не мало «порад» військового характеру розкидав по своїй «історії» п. Сулятицький аж до того, де і як слід було Кубанському Урядові роздобути зброю й набої. Розуміється, знову таки надзвичайно було просто це зробити; тільки й всього, що треба було звернутися до сусіднього Георгієвська та до Новоросійську. «Звернутися» — це значить піти туди походом і забрати все, що там було, оружною силою. А нарешті, чи там же було щось таке, з-за чого варто було б зачинати цю небезпечну військову експедицію? Та нічогісінько, бо як раз в кінці листопаду 1917 р. до Кубанського Уряду приїздили делеґати від Терських козаків просити набої для війни проти чеченців, в чому Кубанський уряд їм відмовив, порадивши замиритися з чеченцями. Очевидно, що Терцям куди зручніще було би взяти набої у себе, в Ґеорґієвському, як бо вони там були, а не їхати за кілька сот верст до Катеринодару. Що до Новоросійську, то там теж майже нічого не було, а саме це місто було большовицькою базою для походу на Катеринодар; про бідність Новоросійських військових засобів свідчать орґанізатори того невдалого для большовиків походу у своїх спогадах (див. «Пути коммунизма»).

Отже на перший погляд військові поради нашого автора здаються немов би то й розумними, а коли ж підійти до них ближче, то й показується щось зовсім иншого.

* *
*

Крім «військової хірургії», наш автор подає ще один універсальний рецепт для Кубанського Уряду 1917—1918 рр. «Треба було, каже він, знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинути таке гасло, перед котрим *повинні були б схилитися* всі инші. Таким ґрунтом для більшости населення був — національний український, таким гаслом була — ідея національного визволення українського народу, а для всього населення таким ґрунтом був увесь комплекс особливостей місцевого життя, а гаслом економічне і політичне визволення від визискуючого центру.

...Треба було рішуче й твердо обрізати всі звязки з Росією, відгорожуватися від неї»... (стор. 130). Само собою розуміється, що «і Уряд і провідні політичні кола не могли ні стати на цей ґрунт, ні приняти ці гасла», бо, бачте, вони не були ані дійсними Кубанськими самостійниками, ані українцями, вони не мали ясної політичної програми... А тим часом... в масах в *несвідомій сфері* безумовно було почуття своєї окремішности від Росії, прагнення будувати своє життя незалежно від неї (стор. 131)... Обставини складалися спияюче, і як би кубанські політики не обмежилися тісним колом козацьких інтересів, а піднялися на височінь розуміння державного завдання, яке висовувало перед Кубанню життя, то остання могла б об'єднати коло себе *весь Північний Кавказ і утворити державний орґанізм*» (стор. 132).

Знову аж дух захоплює, коли це читаєш і бачиш, як наш «історик» піднімається на височінь... своєї фантазії, як він вилітає, осідлавши її, не тільки по-за межі історичної перспективи й реального життя, але ще й значно дальше... Бо справді ж, як би тільки козачим проводирям вистачило державного розуму та ясної політичної програми, то певно, створено було б державу. Тай ще й не аби яку. Не маленьку Кубанську республіку, а державу, так би мовити, на всю губу, на цілий Північний Кавказ, завбільшки за Францію, а то й ще більшу.

Але правду сказати, коли читаєш «Нариси», то зовсім не можеш зрозумити, чого власне автор хоче, по якій державі тужить? Иноді йому аж ось як хочеться, щоб Кубань була обовязково самостійною, суверенною державою і с захопленням він доводить на числах, яка б це хороша була держава (ст. 36—39, 89 й ин.). Трохи з годом дуже гаряче, з патосом доводить, що Кубань треба було за всяку ціну приєднати до України; отже наче виходить, що Кубань не повинна бути самостійною. В третьому місці ганьбить козаків за те, що не створили «державного орґанізму» на цілий Північний Кавказ, при чому визначає й територію будучої держави (в примітці до стор. 132: Кубань, Терек — очевидно з чеченцями, інгушами й осетинами, — Ставропольська й Чорноморська губерні). По четверете, досить сильно надає офіційним проводирям Кубані за те, що вони не згодилися підписати фантасмагоричного договору про утворення Доно-Кавказького Союзу в складі: Військ Донського, Кубанського, Терського й Астраханського, Союза Горців Північного Кавказу, Ставропольської й Чорноморської ґуберн., Сухумської й Закатальської округ (обі ці округи належать до Грузії) та частин Воронізької й Саратовської губ.; цей Доно-Кавказький Союз теж «мав проголосити себе, принаймні формально, суверенною федеративною державою» (стор. 187 і 188). Боїмося, що у кубанського «сучасного молодого покоління» від такого полі-

тичного венігрету голова кругом піде й врешті решт воно не буде знати, що ж йому справді робити надалі з Кубанню, якого берега триматися. Та й самого автора нам жалко, бо ввесь час він б'ється головою то в той то в другий з — цих чотирьох берегів.

Взагалі ж, якщо повірити авторові «Нарисів», то вийде, що творити державу, це ж зовсім легеньке діло й на диво просте — мовляв, як блинці пекти. Саме головне полягає в тому, щоби захотіли «проводирі»; а як вони захотять, то по їхньому все й буде!

* *
*

В основу творення своїх 3-х держав, — Кубанської, Північно-Кавказької й Доно-Кавказької, п. Сулятицький кладе суб'єктивний момент дуже сумнівного характеру, а саме — *підсвідоме почуття* в масах своєї окремішности від Росії, при чому в своїм припущенні цієї окремішности він не боїться загнатися так задалеко, що бачить її навіть у козаків, що балакають російською мовою», с — б. у росіян-лінєйців (стор. 133). Підсвідоме життя як окремої людини, так і збірноти, є таке безмежно глибоке й темне, та остілько невідоме, що доси ще не маємо навіть пристроїв і точних методів для його вимірювання й вивчення. Отже тому дуже небезпечно реальному політикові базувати свої державні надбудови на такому хиткому фундаменті. Тут перед кождим із авторів розлягається таке широке, несходиме поле, що на ньому не трудно й самому заблудити та й инших у блуд увести; особливо легко це може трапитися з тими палкими політиками — «істориками», які свої бажання й мрії приймають за реальність і на цій підставі будують свої політичні концепції.

Існування «почуття окремішности від Росії «автор вбачає в тому, що, коли «життя, розкладаючи це поняття (суверенности) на окремі складові частини, запитувало його (народ), чи хоче він, щоб та чи инша частина була своя, окрема кубанська, чи російська, він не хотів нічого російського і бажав свого кубанського». Твердження це, очевидно, видається авторові цілком вистарчаючим і в кожнім разі остільки незбитним, що фактів, потверджуючих це твердження, він не лічить потрібним наводити.

Почуття окремішности виникає й потім поволі розростається лише після втрати віри в те, що центральна російська революційна влада (тимчасове правительство) має правдиве бажання й силу здійснити соціяльні й національні вимоги народів і країв б. Росії. Потомні політичні режими — большовицький і раставраційний (білогвардійський) — не тільки посилили це почуття, але й імперативно диктували відлучення й державне усамостійнення, примушували до того.

Щоб не було ніяких сумнівів з приводу тодішніх політичних планів, настроїв і мрій серед кращих представників української інтелігенції, що протягом десятків років віддавали національній українській справі своє життя, свою працю и гроші, наведемо, за газетою «Киевская Мысль», 1917 р., ч. 65, телеграму, заслану в перших днях революції в імені Української Центральної Ради Міністру Юстиції А. Ф. Керенському: «В Вашем лице, дорогой Товарищ, горячо приветствуем начало исполнения народных

чаяний. Вам, с трибуны госуд. думы провозгласившему лозунг автономий Украины, поручаем защиту справедливых требований Украинского Народа и его демократической интеллигенции. Верим, что отныне не будет обездоленных народностей и что недалеко уже время полного осуществления наших давнишних стремлений к свободной федерации свободных народов. По поручению Украинских прогрессистов *Ефремов, Матушевский, Чикаленко*».

Нам аж страшно подумать, що зробив би п. Сулятицький з академиком Єфремовим, небіжчиком Матушевським (як бачили, наш автор залюбки плює й в могили) та старим Євг. Чикаленком, як би йому пощастило написати «Нариси з історії революції на Україні». Що найменше він мабуть написав би, що вони поприбирали «обличчя свідомих українців», що вони суть «типовими» російськими інтеліґентами українського походження» та що їх «ні за-що, ні про-що, на підставі якогось чудного непорозуміння» ославлено славетними українцями та ще й українськими самостійниками; а напослідок ще, мабуть, і народню пісню їм проспівав би про те, що

«вони пани — пребісові сини,
а все вони наробили:
що всі степи, усі плавні
Москалеві уручили», як це він співає кубанцям.

Але що б робив бідний наш «хірург» з Київським вічем, що влаштувала 19 березня того ж таки 1917 року Центральна Рада і на якому в імени Ради промовляв М. Грушевський, а кількість учасників віча доходила, по газетних звідомленнях, до ста тисяч. Віче однодумно прийняло постанову, яку, «з огляду на її велике значиння для *правдивого освітлення* настроїв і національних бажань українського суспільства в *той мент революції*», п. Н. Христюк і наводить цілком у своїй книжці. А в тій постанові читаємо: «1) Піддержувати Центральне Правительство (с-т. Тимчасовий Російський Уряд), помагаючи всіма силами забезпечити новий свобідний лад від всяких ворожих заходів...

2) Потвердити йому (Центральному Правительству) наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів..., котрі (У. Збори) мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо»*).

«Національно-територіяльна автономія України з забезпеченням прав національних меншостей, в федеративній демократичній російській республиці — от коротка формула, вислів національно-політичних домагань українського народу під ту хвилю» (Христюк, стор. 40).

Як бачимо, навіть у великого українського народу домагання того, щоби «та чи инша частина була своя», окрема українська, а не російська, зовсім під той час не було звязане з вимогою утворення окремішної української держави. Що ж можна сказати про Кубанське населення, таке чисельно невелике, таке національно мішане, таке зрусифіковане через школу й військову службу? Про яке там підсвідоме почуття окремішности, що штовхало б тоді навіть до утворення цілком незалежної

*) Див. П. Христюк, «Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920 рр.», т. І. стор. 29.

від Росії держави, можна говорити. Почуття такого, тоді принаймні, не було; це просто вигадка нашого «історика».

Та ще й довго потім політична думка не тільки мас, але й провідних кол ріжних націй, з яких складалася попередня Росія, не могла уявити собі буття свого народу відірваним від загально-російської державности. Грузія до проголошення своєї самостійности приходить лише на весні 1918 р. і то під загрозою турецької навали. Арменія, й большовицька й анти-большовицька, ввесь час в масі звязувала своє існування з Росією. Навіть тюрко-татарський Азербайджан довго хитався на цьому Standpunkt'і, хоч і була там сильною туркофильська течія.

До речи тут буде згадати й про «З'їзд Народів», скликаний Українською Центральною Радою у Київі на 21—28 вересня, на який прибули представники татарів, грузинів, латишів, литовців, жидів, білорусів, естонців, молдаванів, донських козаків, союза козацьких віськ та бурятів. З'їзд цей ухвалив, що «Росія повинна бути федеративною демократичною республикою»; на Зїзді обрано Раду Народів з осідком в Київі, якій припоручено керувати справою спільної боротьби всіх народів за «*храм волі народів*» — *російську федерацію*» (див., Христюк, т. II, стор. 21—22).

Зокрема що до України, то перший Універсал Центральної Ради з дня 10 червня 1917 р. прямо проголошує, що Україна не одділяється від усієї Росії, не розриває з державою російською. Другим Універсалом з дня 3 липня того ж 1917 р. було потверджено, що Рада «завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії».

Але хід національного визволення штовхав українські політичні партії на шлях державного усамостійнення й привів Центральну Раду до рішення скликати Українські Установчі Збори. «Сколихнулась вся російська демократія й буржуазія»... %об розвіяти атмосферу неправдивих і провокаційних чуток, які почали ширитись по всій Росії з приводу ухвали Ради про скликання Установчих Зборів. Голова Генерального Секретаріяту В. Винниченко надрукував в ґазетах в кінці жовтня, за якийсь тиждень до большовицького перевороту, особливого листа, в якому виясняв позицію Центральної Ради і доводив, що українська демократія не змагається до одірвання України від Росії; що ідеалом її (Ради) є «федерація російської республики і участь в ній України, як рівного з иншими частинами Росії державного тіла»*).

Може, в цей час керовники національного руху і уявляли собі цілком ясно неминучість повної сепарації від Росії і фактично переводили її, але в такому разі вони значить, не могли ще сполягати на настрій мас і примушені були критися з своїми планами й намірами, бо маси не були ще підготовані до сприняття цих планів.

Отже так тяжко давалося народження й оформлення ідеї державної самостійности навіть для многомільонової України. Процес цей був прискорений, як вже згадувано, большовицьким переворотом 25 жовтня, коли реально повстало питання про необхідність негайного проголошення суверенности Української Держави, бо Україна фактично відірвалася від Московщини. Видається третій Універсал Центральної Ради з дня 7 лис-

*) Див. П. Христюк, т. II, стор. 189.

топаду, яким проголошується Українська Народня Республика, але в однім із уступів його читаємо: «Не відділяючись від Республики Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся Російська Республика стала федерацією рівних і вільних народів». А закінчується III Універсал таким закликом: «Громадяне! Іменем Української Народньої Республики в *федеративній Росії* ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усякими безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній *Республиці Росії* здоровля (?), силу і нову будучність»...

Виконуючи директиву Ц. Ради — «помогти всій Росії» — Генеральний Секретаріят звернувся до Правительства Леніна й до краєвих правительств ріжних країн Росії з пропозицією «приступити до утворення центрального російського правительства», для чого й вислати представників до Київа»*).

Розуміється з цього «спасання Росії» нічого не вийшло, а надалі Центральній Раді залишалось тільки оформити факт самостійно існуючої української держави. Це Рада й зробила своїм IV Універсалом 9/22 січня 1918 р., рішучо проголосивши незалежну Українську Народню Республику — «на добро всього трудящого народу — тепер і на будуччину». Але на бажання національних меншостей (росіян і жидів), і в IV Універсалі все ж було вміщено цей уступ: «Цьому найвищому нашому орґанові (т-т. Українським Установчим Зборам) належить рішити про федеративний звязок з народніми республиками *бувшої російської держави***). Отже тільки після того, як скрахували всі спроби Української влади побудувати свої відношення з Москвою в мирний спосіб, коли Москва вже підступала зі своїми військами під Київ, вивітрюється думка про федерацію в загально-російському маштабі.

Ми навмисне довше спинилися на процесі викристалізування ідеї самостійности української держави, щоби на цім прикладі показати, який це був для мас тяжкий і складний процес. А з цього прикладу буде також ясно, які по сути смішні вимоги ставить до Кубані й до Кубанських про-

---

*) П. Сулятицький, згадуючи про цей заклик Українського Уряду, підкреслює (стор. 121), що донці негайно відповіли повною згодою; з контекста виходить, що мовляв, кубанці навіть не відповіли. Пишучи це автор покликається на працю П. Христюка т. II, стор. 80—87. Але як раз на стор. 80 у п. Христюка зацитована відозва Українського Уряду до населення з 13. XII, в якій стоїть наступне: «В данний мент до Київа прибула делеґація від Південно-Східнього Союза козаків і від Кубанського Правительства в справі переговорів про утворення Центрального Правительства». А на стор. 82 знову читаємо слідуюче: «Що торкається власти, ми прийняли дві делеґації від Кубані й Дону з Полудньево-Східним Союзом... Вислано ноти й иншим краєвим правительствам (очевидно, крім донського й кубанського — Л. Б.), але відповіді покищо — нема». Підкреслюємо характерний для автора спосіб використування документів, написанних чорним по білому. Правду мовити, у Кубанського Уряду охоти було мало утворювати Центральний Уряд з московськими большовиками. До речі сказати, тут же в примітці до стор. 121 «історик» допустився другої, чемно кажучи, неточности, а саме, він каже, що делеґатам Української Центральної Ради, прибувшим в Катеринодар, ні з Кубанню, ні з Південно-Східним Союзом порозумітися не пощастило, бо «Уряду Союза в Катеринодарі вони не застали, а Кубанці від рішучих, виразних кроків ухилилися»... Уряд Південно-Східного Союзу, а саме товарища Голови Уряду Ів. Макаренка вони в Катеринодарі застали, а кубанці від ніяких кроків не ухилялися!

**) Див., Христюк, т. II, стор. 103—106.

відних кол того часу автор «Нарисів», коли хоче закидати їх болотом за те, що вони, мовляв, «не різали всіх звязків з Росією», за те що, формуючи в атмосфері жорстокої визвольної й горожанської війни і бурь утлий корабель кубанської самостійности та привчаючи кубанське населення фактами життя до самої ідеї цієї самостійности, вони одночасно проклямували федерализм. Життя було сильнішим за їхні бажання самостійности або злучення з Україною; ці бажання вони повинні були заховувати у форми федерализма.

Але тут треба зазначити, що, роблючи це, кубанські федералисти завсігди передбачали можливість участи Кубані лише в новому федеративному союзі, членами якого будуть також Україна, Грузія, Республика горських народів Кавказу й ин. І це не тому, що Кубанці хотіли б втягнути у федеративне коло всеросійського маштабу ці держави, але тільки тому, що долю Кубані хотіли звязувати з долею цих держав, в першу чергу, розуміється, з долею України, бо тільки в цій спільці, в цьому обєднанні, на їхню думку, можна було б захистити федеративні права кожної з країн, в тому числі й Кубані, як би федерація сталася неминучим фактом; неучасть же в цій федерації України потягала би за собою неучасть в ній і Кубані. Звідси ж випливало скоре розчарування кубанців в концепції Південно-Східнього Союзу*), як і ухилення від підписання договору про утворення Доно-Кавказького Союзу.

Ті саме обставини, що спричинилися до проклямування «Української Народної Республики у федеративній Росії», примусили й Кубанський Уряд ще 26. X. 1917 р. проголосити про невизнання на Кубані уряду народніх комісарів й перебрання на своїй території верховної державної влади; в кінці ж січня 1918 р. Законодавча Рада проклямувала самостійну Кубанську Народню Республику, аж доки не буде відновлено Російську Федеративну Республику, с-т. «теж у Федеративній Росії»**)

Російські патріоти всіх колірів не милим оком задивлялися на факти подібного усамостійнення й проголошення суверенитету новими державними формуваннями навіть після большовицького перевороту, як засобу боротьби з ними, бо побоювалися, як би це не привело до консолідації

*) Ідея Юго-Восточного Союза була популярною на Кубані лише короткий час; в кінці 1917 р. виявилася вже його нежиттездатність; Кубанський Уряд з ним фактично не рахувався; отже тому твердження п. Сулятицького, що Кубанці хотіли «заробити на цій справі» (стор. 132), та що вони в літі 1918 р. проти Доно-Кавказ. Союзу «висовували свій торішній витвір — Південно-Східній» (стор. 187), є просто фальшивими.

**) П. Сулятицький датує акт проголошення Кубанської Народної Республики 16 лютим 1918 р., але я пригадую, не маючи проте під руками зараз відповідних документів, що це відбулося 28 січня, в обстановці буденного засідання Законодавчої Ради, коли вже навкруги Катеринодару почало замикатися кільце большовицьких військ. Властиво кажучи, цей акт повинна була б видати Краєва (велика) Рада, але її тоді вже не можна було скликати і тому трапилася ця, так мовити, узурпація прав Законодавчою Радою. Але в основу проголошення Кубанської самостійности Законодавча Рада покладала затверджену Краєвою Радою в сесії 24. IX.—11. X. 1917 р. Кубанську конституцію, при чому Рада відмовилася послати її на затвердження Тимчасового Уряду, не звернувши уваги на гарячі протести з боку представників іногородніх (корінних) і правительственного комісара Долгополова. Другою підставою для проголошення самостійної республіки Законодавча Рада лічила затвердження Краєвою Радою в грудневій сесії оголошення Кубанського Уряду 26.X. 1917 р. про перебрання на себе верховної державної влади на Кубані.

територіяльно-національних областей та до ослаблення й розірвання «внутрішніх історичних звязків де-яких окраїн з Росією» (Денікин, т. II, стор. 140). Отже тому, самі ще не маючи сили, не вбившись, так би мовити, в колодочки, більш активні з російських політичних угруповань скрізь утворювали обєднання, метою яких було перебрати на себе функції центральної влади, або принаймні обявити себе носіями «государственной ідеї», розуміючи під цим ідею «Росії єдиної й неподільної».

Не маючи можливости задушити самостійницький рух оружною рукою, ці «носії», себе не жаліючи, робили все, аби стати на перешкоді до внутрішньої орґанізації й закріплення самостійницького ладу в цих державних новотворах.

Але треба сказати, що вже протягом 1918—1919 рр. усвідомлення необхідности боротьби за самостійне доржавне істнування почало поволі вщеплюватися в маси, на Україні — більше, на Кубані — менше; і там і тут люде за цю ідею вже ставали до бою зі зброєю в руках і несли їй в жертву своє життя. Ціла епопея боротьби на Кубані проти большовицької навали, в якій загинуло де-кілька десятків тисяч кубанців, мала своїм підкладом виборення права самим порядкувати на своїй — не чужій землі.

Ще більш показовою під цим оглядом являється одночасна боротьба на другому фронті — єдино-неділимческому. На Кубані загинули свідомо за самостійність рідного краю М. Ряболов і О. Кулабухов і то вже не в боротьбі з большовиками, але з добровольцями: тай хіба вони, оці великі духом небіжчики, були одинокими в цій найвищій саможертві?..

В оборону Кубанської самостійности виступив був в початку 1920 р. після насильства над Радою, досить сильний відділ козаків на чолі з членом Ради Пилюком, але з боку тодішнього отамана генера Букретова і Уряду, в складі якого між иншим був і п. Сулятицький, Пилюк не найшов собі зрозуміння й підтримки; навпаки, проти нього був посланий карний відділ. Надалі, на гасло самостійности Кубані Пилюка підманили свої (кубанські) большовики що потім і розстріляли його, коли він од них вимагав усамостійнення Кубані.

Завзятість в обороні кубанцями своєї самостійности підкреслює не раз проф. К. Н. Соколов — автор книги «Правленіе генерала Деникина», міністр Денікинского правительства і інспіратор його невдалої внутрішньої політики. «Кубань, пише він, за все время правленія генерала Деникина ни разу не отрекалась от своего «суверенитета» (стор. 33) *). І далі: «Нечего было и думать о том, чтобы кубанцы допустили вмѣшательство добровольческаго командованія в организацію их краевого строя или хотя бы, и даже в малѣйшей степени в функціонированіе их учрежденій» (стор. 35 **).

*) Від свого суверенітету представники Кубані відмовилися на який час тільки в Криму в 1920 р., але то вже инша, еміґранська сторінка Кубанської історії. Характерно, що це як раз було зроблено урядом, в складі якого був «нестриманий, запеклий самостійник» п. Сулятицький, який, хоч і не брав участи в договорі з ген. Врангелем, але зі складу цього уряду не вийшов, будучи членом уряду ще й в 1921 р. в Празі.

**) Цікаво, що даючи цю характеристику кубанцям, проф. Соколов в той же час про донців пише наступне: «Дон еще в атаманство генерала Краснова стал обнаруживать большую сговорчивость и охотно шел на об'единеніе отдѣльных предметов

Фактичне втручання, розуміється, було і це обумовлювалося тим фактом, що на теренах Кубані довший час (до кінця 1918 р.) провадилася безустанна оружна боротьба проти большовиків, в якій окрім козаків брали видатну й безпосередню участь також чисто добровольчі частини, а головне командування збройними силами належало генер. Деникинові. Але це втручання являлося зловживанням з боку військового елементу й завсігди викликало рішучий протест; воно не узаконялося, з ним не мирився ні Кубанський Уряд, ні населення.

Процес усвідомлення необхідности державної незалежности, як і оформлення цієї ідеї переходив на Кубані значно трудніше, млявіше і пізніше, аніж на Україні, але він ішов до свого логичного кінця в міру консолідації краю, паралельно з «нагромадженням сил і внутрішньою орґанізаційною роботою». Вивершенням цього процесу являється подання делеґацією Кубанської Краєвої Ради на Мирову конференцію в Парижі меморандума з дня 30 травня 1919 р. голові конференції Клемансові, а також особисто-президентові Сполучених Штатів Пів. Америки Вільсонові про визнання державної самостійности Кубані та про приняття її у склад Ліґи Народів. Ці акти викликали нічим вже нестриманну лютість і сліпу ненависть з боку росіян майже усіх напрямків і колірів на адресу членів делеґації й явилися дійсною причиною смерти О. Кулабухова, який обстоював необхідність цих актів.

* *
*

Поклавши в основу будування держави «підсвідоме почуття мас», наш автор, очевидно, і сам почуває, що цього фундаменту ще замало і тому рекомендує кубанцям «знайти такий ґрунт, на якому можна було б об'єднати більшість населення, викинувши таке гасло, перед котрим повинні були б схилитися всі инші (гасла?)». Цей ґрунт, на думку автора, був «національний український — для більшости населення, а таким гаслом була ідея національного визволення українського народу». Але написавши про єдиний ґрунт і єдине всесильне гасло, автор побачив, що на цьому ґрунті й перед цим гаслом, мабуть не схиляться всі инші, а тому й додає, що «для всього населення таким ґрунтом був *увесь комплекс особливостей місцевого життя*, а гаслом — економічне й політичне визволення від визискуючого центру» (стор. 130). Отже замісць одного гасла зразу у нашого автора вийшло їх на кон де-кілька: тут і економічне, і політичне і національне визволення, а ґрунт — комплекс, с.-т. складність, множество особливостей місцевого життя. Боїмося дуже,

---

управленія... Послѣ же паденія Краснова, в связи с военными неудачами, и избранія в атаманы стараго добровольца ген. Богаевскаго, донскія власти на нѣкоторое время сдѣлались совсѣм ручными» (стр. 89). П. Сулятицький на протязі своїх «Нарисів» не раз підкреслює відсутність самостійництва у Кубанців і зразком для них виставляє донців. Розходження в характеристиці таке велике у цих двох авторів, що, очевидно, хтось з них каже просто неправду.

Проф. Соколов згадує також і про Військо Терське, кажучи, що «Терское войско до конца оставалось наиболѣе «русскимъ» и благожелательным к нам (т. е. Добровольї) из всѣх трех войск» (стор. 90).

що серед такої кількости ґрунтів і гасел кінець кінцем наше населення може розгубитися, заблудить і отетеревіє.

Ну, та оставимо по боці весь цей хитромудро накручений «комплекс», бо це б завело нас задалеко, а звернімося до головної точки, до національного українського ґрунту. Отже за автором виходить, що якби кубанські провідні політичні кола своєчасно викинули гасло: «визволяй український народ», то всі кубанці лавою посунули б битися «проти панування чужого, зайшлого російського люду, який і після революції хотів роспоряжатися всім, як і раніш, хіба тільки в инших формах» (стор. 130). Авторові самому робиться трохи ніяково від своїх слів і він хоче себе виправдити, кажучи в дужках, що, може, це є шовінізм, але й шовінізм у відповідних хвилях життя народнього буває потрібним».

Ми тієї думки, що це не є шовінізм, а щось гірше шовінізму — просто собі дурниця! І це нам доводить ніхто инший, як п. Сулятицький, який на сторінці 50 своїх «Нарисів» написав наступне:

«За цей час (з 1792 р. до 1917 р.) російський уряд досяг того, що українське населення краю *загубило розуміння національної єдности Кубані з Україною.* Велика Революція застала на Кубані етноґрафічну масу, добрий десяток тисяч російських «культур-трегерів», москвофільську козацьку (в той же час здебільшого «ура-козацьку» *) інтеліґенцію та *де-кілька десятків свідомих українських громадян,* роспорошених по краю від Новоросійська до Ставропольщини, від Ельбруса до Кущовки (на 500 депутатів Краєвої Ради останніх було де-кілька душ)».

В примітці ж на стор. 111 п. Сулятицький пише про стан української справи вже з зими 1917 р. таке: «Свідомі кубанські українці в кождому сприяючому випадкові заявляли про своє існування, але їх було не багато, зосереджувалися вони в містах; з глибокою несвідомою українською стихією, що заливала кубанські станиці й села, широких і тісних звязків не мали... *Орґанізацій українських партій не було;* були лише окремі члени тієї чи иншої партії та співчуваючі... *Робили* (свідомі кубанські українці) *спроби орґанізації мас шляхом З'їздів, але без успіху...* Іногородні... не мали ніякої громадської орґанізації, уявлючи собою цілком аморфну масу, серед якої тільки почався орґанізаційний процес, та й *провід там перехопила численна російська демократія* в свої руки» і т. д., і т. под... (розрядка скріз моя, Л. Б.).

Отже оцій національно глибоко несвідомій, аморфній масі тільки й треба було, на думку «історика», викинути національне гасло і маса ця кинулася б і на большовиків і на єдинонеділимців, пішла б умирати за «ідею національного визволення українського народу», хоч раніш автор сам же пише, що «українське населення краю загубило (навіть) розуміння національної єдности Кубані з Україною». Логика просто убійча!

Щоби помогти нашому «історикові» злізти з позахмарної височіні на нашу бідну землю, наведемо знову ж порівнання з українського життя

*) Між иншим, п. Сулятицькому дуже подобаються вирази «ура-козаки», «ура-козацька інтеліґенція» й т. под. Констатуємо, що ціж самі вирази дуже улюблені російськими большовиками й «єдинонеділимцями». Розгорніть першу книжку, написану авторами того або другого з цих таборів, де б згадувалося про кубанців, і побачите, з яким смаком вони вживають їх.

(хоч французи й кажуть, що «comparaison n'est pas raison» — порівняння — не є доказ»). Беремо добу боротьби Центральної Ради з большовиками перед виходом з Київа на Житомир (січень 1918 р.). Отже біля року вже існувала Центральна Рада; за цей час відбулося багато національних свят; здається, з найменшого села надходили запевнення відданости Раді й обіцянки збройно стати за неї; були виголошені вже всі чотири Універсали й проголошено свою українську незалежну державу; був свій, правда, ще не вдосконалений, не стрункий державний апарат; здається, багато було зроблено для розбудження національного почуття й в кождім разі було урочисто виголошене гасло — національне визволення українського народу, що, на думку «історика», повинно б магично ділати на маси. А проте... «з правительством отступила до Житомира невелика жменя війська (всього біля 2000 солдатів)», так пише П. Христюк. «Українські солдати в своїй масі обявили свій «нейтралітет» в війні, а селянство просто дивилося, що з того вийде. І Центральна Рада «обіцяє багато» і большовики ще більше... Пізніші наступи Московських большовиків на Україну, — під час яких українське селянство змогло вже перевірити політику большовиків на ділі, розслоїлось на свої складові частини і вкрило Україну широкою, страшною хвилею повстань проти большовиків, — показали, що в цей час першого приходу Московських большовиків на Україну селянство іменно тільки придивлялося» (т. II, стор. 137). І виходить, що ні «магичних» гасел, ні пропаганди, ні авторитету національних установ не вистарчало. щоби підняти маси на боротьбу за ідею національного визволення. Треба було наглядної та кріпної большовицької чи денікинської науки, треба було порівняння свого ладу з чужим, своєї держави з окупацією, щоби розворушити ці маси до здвигнення на збройний чин, щоби вщепити їм ідею національного визволення. І для проходження курсу «наглядної науки», видається, мало було одного року, бо в нашому випадку курс ростягся на цілу низку років та ще й доси не закінчений. Національна свідомість дає можливість пройти цей курс за дуже коротенький час і про це теж свідчить українська практика. «Свідоміще національно українське трудове селянство та робітництво не мало положило крівавих жертв в цій війні України з Московщиною, відстоюючи право на своє вільне національне самоозначення» (Христюк, II, стор. 137).

Але де ж, звідки було взяти тієї української національної свідомости на Кубані, коли бачимо, що її й на Україні було замало? Розуміється, для нашого «історика» такого питання не існує; йому хочеться, щоб цього питання не було, бо инакше не вільно йому було б поставити на біжучий рахунок кубанських козаків-українців зломисно вигадані ним провини. Для його буйних концепцій йому вистане, щоб була етноґрафична українська стихія, глибоко несвідома, аморфна, неорганізована, на яку, мабуть, треба було б, по рецепту Затонського, «сісти верхи».

Але всеж на Кубані огник української свідомости ніколи не погасав, і завжди, ще за часів царату, там (в Катеринодарі) були або нелеґальна українська громада (членом її я був в 1894—1900 рр.), або українські гуртки молоді, просвіти, драматичні гуртки, бандуристи. І то не дивлячися на те, що, як справедливо на цей раз каже п. Сулятицький,

«мабуть ні в одному закутку України російський уряд не дбав так уперто і так старанно про обмосковлення українського населення, як це робив він на Кубані. Та може через це нігде уряд і немав більшого успіху в своїх заходах, як тут; хоч це обмосковлення посувалося й не дуже хутко» (стор. 45).

Знаємо про існування невеликих українських осередків — громад і в Чорноморській губернії, особливо в Новоросійську, але ця губерня по сути є частиною Кубанщини. А от вже про Ставропільщину, де, за п. Сулятицьким, ніби-то 80% населення українського, нам не траплялося чути цього; не чували й про Терщину, хоч і знаємо, що там пробували де-який час старі й видатні українці, як от Л. Р. Кобилянський і П. Капельгородський.

Отже цією національною несвідомістю й пояснюється підкреслений п. Сулятицьким дивний факт, що на 500 (вірніше на 600) депутатів Кубанської Краєвої Ради свідомих українців було тільки де-кілька душ. Але й ці де-кілька душ в перші місяці революції 1917 р. роздобули від Кубанського Військового Уряду асіґновку на влаштування в Катеринодарі перших українських учительських курсів, у вересні 1917 р. домоглися постанови Кубанської Військової Ради (с.-т. виключно козачої) про українізацію шкіл в станицях з українським населенням, а в 1919 р. через шкільну комісію законодавчої Ради й Уряд — українізації учительскої семинарії в станиці Полтавській.

Але вже цілком дивним є той факт, що серед цих де-кількох свідомих українців депутатів Краєвої Ради не було ні одного іногороднього. Не було свідомих українців, принаймні про них не було чути, ні серед 500 членів З'їзду іногороднього населення, ні серед 46 іногородніх членів Законодавчої Ради, вибраних на парітетних засадах з козаками в грудні 1917 р. Розуміється їх не було і в коаліційнім козаче-іногороднегорським уряді 1918 р.; мало того, іногородні члени законодавчої Ради не пропустили до складу цього уряду ні одного, крім голови уряду, козака-українця *). Ця частина населення (іногородні), яку б, за п. Івасюком, майже всю «можна вважати за українців», а по словам п. Сулятицького — «більшість її складалася з переселенців з України», а ми до того додамо ще — з переселенців тільки недавно звідти виемігрувавших, ця частина немов би свідомо не вибирала на депутатів Ради свідомих українців — іногородніх, посилаючи заступати свої інтереси великоросів.

Взагаліж іногороднє українське населення Кубані на протязі тяжкої, нещадної боротьби, що вела Кубань проти єдинонеділимців-большовиків і небольшовиків, та коли Кубань стремила до союзу з Україною, Грузією, Горською Республикою й иншими державами пореволюційного походження, не виставило ні одного більш-менш видатного політичного

*) П. Сулятицький, подаючи відомости про утворення двох «урядів Л. Бича», многозначно підкреслює, що «ні в тому ні в другому уряді, як що не рахувати самого голови, свідомого українця не було» (стор. 121). Чому їх не було в другому коаліційному уряді пояснено вгорі — не пропускали свідомих українців іногородні. А про перший уряд п. Сулятицький пише просто неправду, бо там були українці — Ст. Манжула, бувший раніш представником Кубанської Української Національної Ради в Громадському Комітеті, та К. Бардиж.

діяча українця, який домагався би вирвати це населення з під проводу російських партій. Чи мілионове українське іногородне населення не могло породити ані одного дотепного проводиря, чи вони, ці дотепні, може, й були, та, як Чехи влучно кажуть, «zůstali doma za recí?».

Безпорадно шукаючи винників такого розпачливого стану української справи на Кубані, автор «Нарисів», розуміється, вбачає їх в козачих проводирях. «Єдиний ворог, ворог сугубо «внутренній» непокоїв більшість проводирів, каже п. Сулятицький. Ворог цей — пробудження національної свідомости українського населення Кубані... Проводирі знали, що українська небезпека не буде грізною, поки козаки й городовики лишаться запеклими ворогами та поки козаки будуть триматися «козацького берега» — «Союза Козацьких Російських Військ» (стор. 102)...

В чому ж тут справа, чого козакам або козачим проводирям було жахатися цього страшного ворога — пробудження національної свідомости українського населення Кубані? На це автор дає таке глибокомисне пояснення: «вони («пребісові — сини!») знали, що коли б це сталося, коли б іскра свідомости розгорілася в полумя, то й «військова хатка», яку так старанно охороняло Військове Правительство, була б зруйнована до — щенту, бо тоді був би ґрунт для об'єднання більшости козаків з більшістю городовиків, бо тоді б і ті й другі разом, як козаки громадяне Кубані, дбали б уже не про «Войско», а про долю Кубані і — могло бути все — чи не висловилися б вони й за приєднання Кубані до України, щоб разом уже цілому українському народові, цілій Україні виборювати право на своє незалежне життя» (стор. 102).

Так от, бачте, da liegt der Hund begraben — от де песика закопано!

Але яка ж кумедна логика у тих козачих проводирів: єдиний у них ворог, страшний ворог — пробудження української національної свідомости, а тим часом переводять українізацію шкіл, учительської семинарії? А може в цьому з їхнього боку якийсь підхід, якась каверза криється? Бо ж вірить отим проводирям ніяк не можна. Може, українізуючи школи, в цей спосіб хотіли вони вже зовсім на віки-вічні задушити свого смертельного ворога — українську національну свідомість? Од них і це станеться! А може, простісінько собі — дурні та й годі? А може, наш «історик» просто зарапортувався, бо ввижається йому казна-що?

Отже послухаємо, що й як з цього приводу говорять про козачих проводирів, инші, крім п. Сулятицького, розумні люде.

В першу чергу звернемося теж до «історика», до ґенерала Денікина.

Характеризуючи кубанських діячів 1918—1919 рр. в тонах приблизно ж таких, як і п. Сулятицький, тільки «навпаки», п. ґенерал пише: «Слово «чорноморец» стало синонимом украинофила, сепаратиста; «линеец» — синонимом либерала, русскаго централиста или автономиста»*). Отже ґенерал зразу спостеріг, що козачі проводирі поділяються на дві різностаті — чорноморців і лінєйців, с.-т. українців, або по термінології Денікина — «украинофилов» і великоросів «руських централистов». П. Сулятицький навіть і цього не примітив, беручи ко-

*) «Очерки Русской Смуты», т. III, стор. 203.

зачих проводирів за одну дужку. Далі п. Денікин пише: « В Правительствѣ и Радѣ возобладали черноморцы... Казачество в цѣлом не было пока вовлечено в нашу распрю (с-т. в боротьбу між Кубанським Урядом і Добровольчою Армією). Сильний враг (большевики) был еще у порога Екатеринодара... Тѣм не менѣе, основные линіи политики черноморской группы в дѣятельности Правительства Быча начали проявляться с полною опредѣленностью. Идея «Великой Украины», в которой Кубань займет положеніе «равнаго члена», проводилась пока еще теоретически: нѣмецкая оккупація и гетманскій режим служили охлаждающим началом. Черноморцы ждали возвращенія к власти Центральной Рады и Петлюры»*).

Це коротенькі витяги з III-го тому «Нарисів» п. Денікина. А от з IV-го тому: «государственныя по внѣшнему своему впечатлѣнію рѣчи Быча и «черноморцев» о «широком фронтѣ», о «союзѣ от Закавказья до Бѣлоруссіи» оказались только тактическим пріемом. Всего мѣсяцем раньше, когда Украина твердо блюла идею суверенности, Кубанскій атаман и Правительство «привѣтствовали его свѣтлость (пана гетмана) и правительство державы украинской» и писали им: буде на то воспослѣдует согласіе Вашей Свѣтлости, (мы рѣшили) поставить вопрос о заключеніи в ближайшее время соглашенія»... Но когда 1 ноября гетман об'явил грамоту о федераціи с Россіей и вскорѣ послѣ этого у Бѣлой Церкви зашевелился Петлюра, отношенія измѣнились: в кубанской политикѣ произошел крупный сдвиг, как раз обратный тому, который повернул Добровольчество в сторону единенія с Украиной. Кубанскіе самостійники строили «широкій фронт» не для этой цѣли. Это был фронт центробѣжных сил, на котором естественно Добровольческой Арміи мѣста не находилось». Отже так ці справи уявлються одному із невдалих героїв «Русской Смуты»**).

---

*) Ibidem, стор. 204.

**) Генерал Денікин, т. IV, стор. 56. Користуюся нагодою, щоби тут спростувати де-які «неточности», яких допустився п. генерал. Оповідаючи про зібрання кубанських старшин в ст. Мечетинській (на Дону) 30. V. 1918 р., скликане Військовим Отаманом Філімоновим, п. Денікин пише, що після того «пізно вночі до мене прийшли цілком змішані Бич — голова Уряду і полк. Савицький — член Уряду по справах військових; вони заявили, що готові усунутися, як що їх діяльність визнається шкідливою, але просили їх захистити від самосуду, до якого Отаман підштовхує офіцерство» (т. III, стор. 139). Отже на цьому зібранні старшин я був присутнім разом з членом Ради Сверчковим, правда, не будучи на це зібрання закликаним і не дивлячися на те, що вартовому при дверях було наказано нікого з членів Ради й Уряду не пускати. Було гидко слухати довгу плаксиву промову п. Отамана, в якій той скаржився на Уряд і головно — на Раду за те, що, мовляв, одняли у нього його отаманські права. Зібрання закінчилося по сути мирно й, очевидно, на старшин не зробило великого вражіння, хоч п. Сверчков при виході і чув кинені одним із старшин слова: «повбивать би їх усіх!». Взагалі ж в цій черговій каверзі п. Філімонова нічого загрожуючого не було. Довідавшися про це зібрання, заступник голови Ради негайно скликав засідання Ради, на яке запрошено було мене й полк. Савицького. Рада, обурена провокаторством п. Філімонова, просила полк. Савицького зараз же повідомити Начальника Штабу генерала Романовського про можливість інцидентів, що можуть спричинитися до заворушень серед козацтва; полк. Савицький це й зробив. Отже у генерала Денікина ані я, ані полк. Савицький після того засідання не були і вже через це тільки не могли йому говорити того, про віщо він написав. Цю генеральську побрехеньку, розуміється, радо підхопив п. Сулятицький і вмістив до своєї «історії» (стор. 181—182).

А ось другий «беззсторонній» спостережник того, що діялося на Кубані, — бувший голова Донського Круга (Парламента), а нині редактор журналу «Казачій Путь» В. А. Харламов. В редакційній статті ч. 93 з дня 17 грудня 1926 р. читаємо наступне: «Идеи самостійности были и остаются совершенно чуждыми психологіи казачьих мас. Нам могут зказать: Кубань? Мы утверждаем, что и на Кубани *казачьей* самостійности не было. То, что за таковое многими ошибочно принимается, было *украинское* самостійное движеніе части казачье (черноморцы) — крестьянскаго населенія этой области. Это движеніе шло в общем руслѣ движенія «за Единую, Вольную, Независимую Украину — от Карпат аж до Кавказских гор». Казаки-черноморцы тянули и тянут не за самостоятельную Кубань, а за независимую Украину, автономной или федеративной частью которой явилась бы Кубань. Наоборот, значительная часть населенія Кубани, казаки-линейцы и другіе — стояли и стоят на россійской общегосударственной точкѣ зрѣнія также, как и Дон, Терек и др. Войска. Таким образом, небезызвестная кубанская самостійность не есть самостійность *казачья, а украинская*. Это не мѣшает строго различать и помнить»*) — навчає п. Харламов п. Сулятицького, по вчительскі піднявши палець догори. Автор констатує далі, що питання про сімостійність українською еміґрацією перенесено за кордон і що тут воно стало навіть яскравішим, так би мовити, більш філіґранним. А далі додає, що «неизмѣнными спутниками в этом украинско-эмигрантском сепаратистском движеніи являются попрежнему черноморско-кубанскіе казачьи самостійники (Л. Л. Быч, П. Л. Макаренко и др)».

Прочитаєш оцих, здається, зовсім «поважанних» авторів «единонеділимців», прочитаєш і не менш «поважанного» п. Сулятицького, та й кінці з кінцями не збереш, бо все у них «навпаки». Тільки і лишається махнути рукою та й знову таки за своє... А махнути рукою слід ще й тому що, правду сказати, нас мало цікавить, як ці пани собі уявляють недавне минуле, та навіть що думають про майбутне.

* *
*

Найбільше закидів Кубанському Урядові і при тому найгостріших автор «Нарисів» на протязі своєї книжки робить за неприєднання Кубані до України. Цього приєднання вимагає він навіть на самому початку революції 1917 р., коли ще саме поняття України, ані з точки погляду

По — друге. Після демонстративного виходу 11-XI-1918 р. з Краєвої Ради (в Катеринодарі) представників Добрармії, при візиті до ген. Денікина Отамана, М. С. Рябовола і мене, ми ніби то просили його захисту. З цього приводу, Денікин чванькувато пише: «Итак во второй раз я спасал «Кубанское Народоправство» (т. IV, стор. 50—51). Просити його про якийсь захист у нас просто не було жадної потреби, бо для того мали досить своїх козаків і кулеметів, що й були весь час напоготові і про це якраз і згадує з обуренням п. Денікин. Відвідали ж його в цілях розвязати конфлікт, що тоді дуже загострився, а «сильный врагъ былъ еще у порога Екатеринодара». От так пишется «історія» не тільки мировими суддями, але і ґенералами, яким за всяку ціну хочеться вславитися «спасителями».

*) Розрядка скрізь автора статті, а не моя.

політичного, ані навіть під кутом ґеоґрафічним не було визначене, не устатковалося.

Залишаючи поки-що по боці Кубань з її тодішніми «настроями, бажаннями й мріями», пригляньмося, що було в той час на Україні.

Українська Центральна Рада до 10. VI. 1917 р., с.-т. до видання I Універсалу, являлася національно-культурним центром; весь період з березня по 10 червня характеризується п. Христюком, як «національно-культурницький період української революції». Лише по оголошенні цього Універсалу зачинається період одвертої національно-політичної боротьби. Після II Універсалу з 3. VII. 1917 р. Центральна Рада перетворюється в парламент, а разом з тим утворюється Ґенеральний Секретаріят, як міністерство для автономної України в складі Російської Республіки. Як відомо, Центральне Російське Тимчасове Правительство довго не хотіло визнавати автономної орґанізації України й лише 4. VIII. 1917 р. затвердило тимчасову інструкцію для Ґенерального Секретаріяту, обчикрижившн повновласти Секретаріяту та поширивши ці повновласти тільки на 5 ґуберень: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (за виїмком 4 повітів). В цій політичній формі (автономія) і на цій території визнавалася Україна до большовицького перевороту. III Універсалом (7. XI. 1917 р.) Центральна Рада проклямує Українську Народню Республіку в федеративній Росії, а до території її приєднує Харківщину, Херсонщину й Таврію, але цю останню — без Криму (в Універсалі чомусь було пропущено й Катеринославщину, хоч в постанові Центральної Ради з дня 1-го листопаду вона значилася).

Отже під оглядом політичним, в перший період, до червня, доки Центральна Рада була національно-культурною установою, політичне приєднання Кубані до України було просто неможливим, бо України, як політичного тіла, не існувало. В другий період, коли Україна стає автономною частиною Росії, приєднання до неї Кубані значило би входження цеї останньої, як частини Росії до другої частини Росії; але в політичних умовах того часу це теж було неможливим і про це Центральна Рада навіть питання не підносила, бо Тимчасовий Уряд не дозволив включити в склад автономної України навіть основні українські ґубернії — Харківщину, Херсонщину й Таврію, то щож говорити про Кубань? Нарешті в третій період, коли Центральна Рада сама закреслювала політичну форму своєї державности і сама встановлювала свої межі, вона визнала собі тільки тимчасову суверенну владу до утворення федерального уряду; те саме в цей час зробила й Кубань. Отже тепер з боку державно-правного прилучення визначало б обєднання двох федеративних частин одної великої російської федерації.

Тільки після IV Універсалу, коли Україна оформилася, як цілком самостійна держава, Кубань могла би стати федеративною, чи автономною, чи неподільною частиною України, але цей Універсал видано було 9 січня 1918 р., а вже 25 січня Центр. Рада й Секретаріят примушені були покинути Київ. Звязки ж між Катеринодаром і Київом дякуючи большовицькій навалі порушені були ще раніш, в кінці грудня — початку січня. Далі підійшов період гетьманський, але про це пізніш.

Під оглядом ґеоґрафічним справа ця уявляється так. Автономна Україна (червень-листопад 1917 р.) відділена від Кубані широкими про-

сторами Харківщини, Катеринославщини й Донщини. Після III Універсалу кордони України наближаються, але між ними все ж лежить Донщина з півночі та Крим — зі Заходу. Віддірванність територіяльна утворювала, без сумніву, відсутність яких будь тривалих звязків і безпосередніх впливів з боку українців з Великої України на українців кубанських. Перші, захоплені своїми справами, виявляли порівнююче мало інтересу до кубанських справ і настроїв. Це яскраво видно хоч би з того, що передивляючися документи того часу, не зустрічаємо довший час навіть офіціяльних згадок про Кубань. Така згадка зустрічається вперше, як що не помиляємося, в «Заяві про внутрішне і міжнароднє становище України», оголошеній за часів гетьмана Національним Союзом, за підписами Голови Союзу В. Винниченка й секретаря П. Дідушка, в середніх числах жовтня 1918 р. — с-т. вже в кінці другого року революції. Там читаємо: «спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі відірвані від його части, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український орґанізм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад Української Держави, цеб-то: Східньої Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшша, частини Бесарабії з українським населенням, частини етноґрафично-української Донщини, *Чорноморії і Кубані*»*).

Ця «Заява», розрахована по словам П. Христюка, на громадську опінію Центральних Держав, містіть в собі широкий програм збирання Соборної України, розрахований на десятки років, бо передбачає повернення чи відібрання територій, обсаджених більшістю українського населення, від Московщини й зокрема Донщини, від Польщі, Угорщини та Румунії, з якими або треба доходити до погодження мирним шляхом, що цілком неймовірно — принаймні на довший час, або відбирати від них українські землі оружною силою, шляхом повстань чи орґанізованої війни, що теж виключається на певне число років. Позначається й третій шлях — утворення сполучених Штатів Европи, з участю в них зібраної до купи України, але про це поки-що зарано говорити, це тільки хороша думка, зараз не до здійснення.

Отже тому, під час свого оголошення «Заява» ця мала значіння програму — maximum, як виголошення принціпу соборности, до якої мусять прагнути всі частки розкиданого від Карпат аж до Кавказьких гір українського народу; безпосередньо ж реального значіння цей програм тоді не мав, як і тепер його не має. Нині починаємо зачувати голоси про необхідність засвоєння засади, яка «логічно випливає з становища розділеного між ворогами народу», а саме, що визволення частин українського народу повинно йти «з конечности незалежно, до певної міри самостійно, без активної підтримки одна одніеї, а тому кожна ця частина мусить числити тільки на свої власні сили, свою працю, волю, здібности,

*) Див. Христюк т. III стор. 112. По друге згадується про Кубань в резолюціях Київського губерніяльного селянського Зїзду 21—24. XII. 18 р.; в точці 10 читаємо: «Директорія Укр. Народ. Республіки повинна всіми засобами допомогти трудовому населенню Галичини, Буковини, Кубані і Чорноморщині в боротьбі за визволення, як політичне, так і соціяльне (Христюк т. IV, стор. 46).

засоби, риск і жертви». Тому ж передбачається можливість утворення двох чи трьох українських республік з передумовою «стати субєктивно-психологічно, внутрішньо — організаційно соборниками», а то для того, щоби потім звести ці дві чи три республіки до купи, в одну соборну українську республіку*).

Як що подивитися ретроспективно на перебіг подій визвольної боротьби за добу 1917—1920 рр., то власне саме це й побачимо; Кубань вела цю боротьбу, числючи тільки «на власні сили, свою працю, волю, здібности, засоби, риск і жертви». В значній мірі те саме спостерігаємо і в Галичині, хоч і було 23 січня 1919 року з великим національним натхненням проклямовано злуку Східної і Західної Українських Республік, які мали спільні кордони, але ріжних ворогів. Зокрема що до Кубані, то при оголошенню III Універсалу (7. XI. 1917 р.), як пояснює П. Христюк, Центральна Рада не включила Кубанщини в територію Української Народної Республіки, «хоч ця країна і брала участь в українській національній визвольній боротьбі. Причини цього треба шукати в особливому характері революції і автономних змагань на Кубанщині. Кубанські чорноморські козаки, являючись частиною одного кубанського козачого війська (мішаного національно), дуже були звязані з загально-краєвими інтересіми, які диктували козацтву окрему лінію політично-революційної боротьби... Кубанська Військова Рада (в жовтні 1917 р.) одноголосно висловилась за федеративну республіку... Ставши на грунт федерації, Кубанці оголосили свою область окремою республікою, з окремою Законодатною Радою і Правительством на чолі»**).

Очевидно, Центральна Рада визнала той факт, що населення (бодай в більшости й українське) створило власну орґанізацію й підходило до утворення своєї державности (хоч би й у формі федеративній), остільки вистарчаючим, щоби визнати волю цього населення. Мабуть свою ролю тут відограла й та несприятлива обставина, що поміж Україною й Кубанню не має спільних кордонів: їх великим трикутником розрізує територія Донського Війська.

Таким чином, з боку Великої України ідея соборности щодо Кубанщини була заманіфестована тільки теоретично та й то досить пізно; жадних практичних кроків в цьому напрямі звідти не було зроблено.

З боку Кубані. Вже раніше наводилося, що населення, як тубільне козаче, так і прийшле іногородне не відчувало, дякуючи своїй національній несвідомости, потреби в установленні орґаничних тісних політичних звязків з Україною. Представники нечисленних свідомих кубанців — українців брали участь в Центральній Раді, особливо доки вона була національно-культурним центром. Але то були представники приватних орґанізацій і власне населення в Центральній Раді вони не заступали.

В міру того, як Центральна Рада переходила на стан орґанізації національно-політичної, перед кубанцями-українцями само собою повинно було повстати питання про політичне поставлення Кубані до України.

---

*) Див. М. Шаповал «Нова Україна», березень-квітень, 1926 р., ст. 11—12.

**) П. Христюк, т. II, стор. 195. Між иншим, П. Христюк укр. с-р., брав діяльну участь в революційних подіях на Великій Україні, займаючи відповідальні посади в Уряді; по походженню своєму — кубанський козак.

З тою метою в літі 1917 р. (в серпні або у вересні) в Катеринодарі було скликано цілком довірочну нараду українців-козаків і іногородніх, в числі приблизно 20 чоловік, нарівно козаків і некозаків; головував М. Ст. Рябовол. Нарада обговорювала питання про приєднання Кубані до України на федеративних підставах. Всіми голосами, за винятком одного (козака), *цю пропозицію було відхилено,* бо нарада визнала, що порушення цього питання в місцевих умовах є неможливим. Натомість було ухвалено переводити на Військовій Раді, скликання якої в той час було заповіджено, *принцип всеросійської федерації* з тим, аби *Кубань була* в ній *окремим штатом;* по переведенні цієї постанови, нарада рекомендувала надалі стреміти до закріплення *державности Кубані.* Разом з тим нарада визнала, що козацтво являється державно-творчим елементом і тому слід підтримувати козачій програм (по термінології п. Сулятицького — «ура — козачий!») Цікаво, що найбільш горячими приклонниками цього козачого програму були не козаки, але українці іногородні*).

Цей факт, сам по собі може й маленькій, дуже яскраво свідчить про ті обєктивні умови, які існували на Кубані тоді для питання про приєднання до України, бо не можна повірити, щоби свідомі українці (а закликані були лише «вірні» люде) з доброї волі не захотіли б бачити завершеною свою попередню національну працю. Отже ці умови були такими, що при тодішніх свободах, коли безбоязно можна було про все говорити і навіть можна було трохи не все робити, 19 свідомих українців визнають шкідливим для справи навіть широке, одверте поставлення цього питання. Наш автор «забув» і про цей факт і про ці обєктивні умови; натомість він підставляє «підсвідоме почуття», як ґрунт і для утворення самостійного «державного орґанізму» і для приєднання до України, нездаючи собі справи з ріжниці в поняттях етноґрафичної маси і нації.

Як докір Кубанським провідникам, п. Сулятицький неоднократно показує на приклад Чорноморської ґубернії, кажучи, що населення її «з самого початку революції висловило свою думку щодо долі свого краю і послідовно трималося її», на доказ чого й покликається на резолюцію віча Новоросійських українців з дня 18 березня 1917 року, в якій першою точкою вимагається, щоби «Україна в межах поширення її людности отримала, як і другі нації, культурно-политичну автономію з окремою Думою або Соймом», а точка друга каже: «вважаючи, що українська людність в Новоросійську не купка обєднаних ідеєю або професією людей і не колонія зайшлих в чужий край земляків, а є краєвий нарід, національна стихія, аборигени краю, *Кубанці,* віче ухвалює за необхідне, щоб від української людности було введено в Комітет «Общественной Безопасности» не менше, як *три представника* (стор. 105—106).

Розберемося в цій резолюції, як далі й в инших документах, що торкаються Чорноморської ґубернії, щоб побачити, до якої міри безкритично ставиться наш «історик» до документів, з яких робить рішучі висновки.

---

*) В цій нараді я участи не брав і не міг взяти, бо був ще тоді в Тифлисі. Про нараду передаю з слів п.п. К. Безкровного, Ів. Івасюка, С. Сьомака, які не памятають точно про день наради й не могли назвати всіх учасників. На жаль п. Сулятицький про цю нараду нічого не згадує в своїй «історії», хоч, здається, на ній і був.

З наведеної резолюції видко, що її приймало не населення краю, а тільки віче новоросійських українців. Вже сам по собі Новоросійськ — не край, а тільки одно місто в краю; а потім — не відомо, скільки ж українців в Новоросійську*). Що їх там зібралося на віче не багато, видно бодай з тої дуже скромної вимоги, яку вони поставили до Комітету «Общественной безопасности» — допустити їхніх *трьох представників;* беручи на увагу, що в подібних комітетах звичайно було по 50—60 членів (в Катеринодарському — біля 80), ясно, що ці 3 члени, якщо їх було допущено, не могли грати там якої будь видатної ролі, а тим паче не могли претендувати на значіння заступників цілого населення краю**). Більш серьозного значіння була резолюція з дня 30. VII. 1917 р. Зїзду українських громадських діячів та представників українського населення Чорноморської ґубернії, п. «д» якої, як що вірно передає п. Сулятицький, говорив «про приєднання Чорноморської ґубернії до України». Пригадується, що в резолюції цій було сказано про бажанність приєднання Чорноморської ґубернії до України, як що приєднається й Кубань; на жаль, не маємо тексту цієї резолюції, а тому й не можемо перевірити цього. На цім Зїзді брали участь і селяне Новоросійської округи, головно, бувші чорноморські козаки (шапсугський баталіон, примусово поселений тут і розкозачений). «Пізніше, в осени, каже автор, коли, прибувши в Чорноморську ґуб. І. Л. Макаренко і Ф. А. Щербина запропонували було представникам населення ґубернії приєднатися до Кубані, то останні їм відповіли, що Чорноморська ґубернія радо це зробить, якщо Кубань приєднається до України» (стор. 106). Факт безумовно інтересний, як би він в дійсности був, а тож ні Ф. А. Щербина, ні І. Л. Макаренко в Чорноморську ґуб. не їздили з пропозицією приєднатися до Кубані і тому, розуміється не могли почути відповіді, яку наводить наш «історік!»***).

---

*) Переписом 1920 року на 49.521 мешканців Новоросійська українців було зареєстровано — 127 (сто двадцать сім), але це був час терору. Перепис 1923 р. дав на 49055 мешканців вже 10275 українців (21%), великоросів 13773 або 23% «русских» 11062, инших націй — 13943; якщо всіх «русских» зачислити до українців (а це не можливо), той тоді б їх було лише 21337, с-т. біля 44%:

**) В Катеринодарському Громадському Виконавчому Комітеті теж були представники Кубанської Національної Української Ради (Голова Ради — Т. О. Левітський і С. Ф. Манжула); був там і сам п. Сулятицький (правда, від мирового зїзду, а не від українців) і ще де-кілька українців, але ми не чули, щоби вони там порушували які будь питання в національній українській справі, а цей комітет, як каже п. Сулятицький, «спочатку зосереджував у своїх руках всю владу (стор. 75). Людности українського походження в Катеринодарі завсігди було не мало; за данними О. Коблянського, Катеринодар є найукраїнське місто в порівнанні з великими промисловими містами України з населенням більш ніж 100.000: по перепису 1923 р. із числа 144.327 мешканців в Катеринодарі записано українцями — 48037 (33%), великоросами — 40493, «русскими» — 29105; в Київі українців записано було тільки 14,3%, в Харкові — 21,3%, в Катеринославі 4,7% і в Одесі — 2,9%. Катеринодарські українці, мабуть, в 95% не козаки. Цікаво, що по виборах 1926 р. до Катеринодарської Міської Ради («Горсовєта») члени її за національністю розподіляються так: великоросів — 92,4%, ріжних націй — 6%, а українців — 1,6%, при 33—44% українського населення. Очевидно, й тепер, при виборах представників, етнографичні українці дають перевагу великоросам перед свідомими українцями.

***) І цей «факт», як і скликання в 1906 р. ген. Михайловим Військової Ради без дозволу Петербургу, п. Сулятицькому дуже легко було перевірити у Ф. А. Щербини при неодноразових з ним побаченнях.

Але в решті решт, яке це має значіння, чи їздили чи не їздили, коли п. Сулятицький може навести резолюцію з дня 4 січня 1918 р. загальних зборів цілих «29 зареґістрованих політичних, національних, громадських і професійних орґанізацій міста Новоросійська, які постановили: а) просити Українську Центральну Раду про приєднання й включення нашого краю в Українську Народню Республику; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскоршому часі Губернському Зїзду представників Чорноморської ґуберніі (а як би Губернський Зїзд одкинув цю резолюцію? Л. Б.); в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Військовий Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку обєднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого і близького нам Кубанського Краю; г) просити Генеральний Секретаріят Української Народньої Республики взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і *дати нам фінансову і матеріяльну допомогу*, яка буде потрібна»... (стор. 132).

Треба нагадати, що в цей час в Новоросійську вже кріпко засіли большовики: 4 січня відбулися збори (властиво віче в «Народнім Домі») 29 противобольшовицьких орґанізацій, а 6 січня Новоросійський Революційний Комітет проголосив війну Кубанському Урядові. Отже одно з двох: або ці орґанізації були остільки сильними, що Рев. Комітет не мав сили розігнаті зборів, або навпаки — вони були остільки безсилими, що Комітет не звертав уваги на ці збори й ухвалені ними резолюції, дивлючися на них, як на «красномовні вправи»; рішати цього не беремося, але дальніщі факти показали, що реальна сила в кождім разі була по боці Комітета, а не резолюцій. Та по сути річи й сама резолюція свідчить про одчайдушний настрій цих 29 «зареґістрованих» орґанізацій, це був, так би мовити, «крик наболілої душі» або ґвалт з боку того, хто тонучи хапається за соломинку. А це можна бачити навіть зі списку орґанізацій, що брали участь в зборах: там є три українські орґанізації, а саме: Чорноморське українське товариство «Просвіта», Українська партія соц. рев. і Чорноморська Українська Рада; далі йдуть 16 орґанізацій і установ професійних, національну принадлежність яких не можна визначити; в кожнім разі при 21% українців серед Новоросійського населення трудно припустити, щоб це були орґанізації українські. Ще далі партійні й національні орґанізації, а саме: 1) Вірменська революційна партія «Дашнакцутюн», 2) Грузинське культурно-просвітне Т-во, 3) Чехословацьке товариство; 4) Вірменський Комітет с.-д. партії Гічакистів, 5) Рада Новорос. Націон. Жидівської Громади, 6) Новоросійська Естонська Громада; нарешті слідують чисто великоруські організації: 1) Новоросійська орґанізація російської с.-д. робітничої партії, 2) Чорноморська група партії с.-р., 3) Партія Народньої Свободи (к.-д.), і 4) соц.-дем. партія — група «Єдиненіе». Перебираючи цей спис, бачимо тут наявне «чудо природи»: українськими «патріотами» тут є не тільки грузини, вірмени, чехи, естонці — це ще припустимо, але й жиди, але й великороси — с.-р., с.-д. у двох варіянтах,к.-д.! Це, певно, одиничний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати

розчулення й захоплення п. Сулятицького цею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охоложує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріят Української Народньої Республики» взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріяльну допомогу, яка буде потрібна»...

Єдиний в світі випадок визнання української державности представниками «великодержавної» нації, і тому нікого не може здивувати розчулення й захоплення п. Сулятицького цею «яскравою ілюстрацією». Але нас трохи охолоджує п. «г» резолюції, яким проситься Генеральний Секретаріят Української Народньої Республики «взяти на увагу оцю резолюцію, не відмовити нам в допомозі і підтримці і дати нам фінансову й матеріяльну допомогу, яка буде потрібна»...

Чи не є це той самий випадок, коли замість того, щоб «з мосту у воду», краще вже кинутися у обійми Української Народньої Республики та тим більш, що світила й де-яка надія на «фінансову й матеріяльну допомогу?» Розуміється, свідомі українці та, може, й де-які «інородці» щиросердо поділяли «велику думку об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу», але щоби до цієї думки прагнули росіяне, однаково чи ліві чи праві, тому може повірити тільки занадто наївна людина, яка всяке слово бере на віру, яка на базі тимчасових настроїв і випадкових резолюцій ставить многоповерхові політичні надбудови. Остільки не стійким, не витрівалим показався український патріотизм новоросійців, після урочистого проголошення ними свого приєднання до України, видко хоч би з того, що після перепису 1920 р. в Новоросійську начислено було 49.521 мешкаців, а з того українців — 127 (сто двадцять сім!), с.-т. 0,26%; але вже мійський перепис 1923 р. дав велике збільшення числа українців, а саме — 10.275 (21%)*). Не свідчить про національну свідомість новоросійців і той факт, що до 1927 р. в Новоросійську не було ні однеї української школи, в той час як в сусідній Кубанській окрузі є всеж 149 початкових шкіл, 1 середня школа, педаґоґичний технікум, український відділ при педаґоґичному інституті (висока школа).

А проте знаємо, що тепер є в Новоросійську українці, що душею й тілом відданні українській національній ідеї, але нам ясно, що серед несприятливих політичних умов і несвідомої української етноґрафичної маси вони не в силі що будь зробити, не в стані примусити нинішню владу дати українському населенню міста бодай кілька шкіл на рідній мові.

Отже так сумно випадає справа з «яскравою ілюстрацією приєднання Чорноморської ґубернії до України.

* * *

*) Див. О. Коблянський, стаття «Українці на Кубані», в журналі «Червоний Шлях», березень 1924 р., ч. 3, стор. 267. Між иншим, в містах Кубанщини перепис 1920 р. дав 6,5% українців, а перепис 1923 р. — 32,2%. В 1920 р. Кубань і Чорноморська ґубернія переживали добу терору, посиленого десантом Врангеля на Тамань і повстанням ген. Хвостікова на Півдні Кубанщини.

Дивна річ трапилася з нашим «істориком» і в справі приєднання Кубані до України.

Оповідаючи про проголошення Законодавчою Радою Кубанської Народньої Республики, автор пише: «через де-кілька днів (після цього проголошення) *приватна нарада* членів Ради *(сесія її була перервана)* ухвалює резолюцію про прилучення (Кубані) на федеративних началах до України» (стор. 123), а далі додає: «так було з ідеєю незалежности Кубані від Росії. Народня думка вірно поставила перед собою питання про необхідність знайти Кубані своє місце на руїнах б. Російської Імперії і пошукати собі друзів — і 16 лютого устами своїх представників проголошує незалежність Кубані, а трохи згодом — федерацію з Україною... Але вже через де-кілька місяців проводирі забули про це й потягли народ зовсім в инший бік» (стор. 134).

Про проголошення незалежности Кубані згадувано було вже раніш. А проголошення федерації з Україною зовсім не було. І це нам доводить ніхто иншій, як п. Сулятицький, бо він же сам пише, що була «*приватна нарада*». Ясно навіть не правникові, що ніяких державно-правних актів приватна нарада проголошувати не могла, та ще й під час перерви сесії Ради, с.-т. в цілком випадковому складі. Знаємо, що така нарада відбулася, що із 100 членів Ради брало в ній участь 20—25 д., виключно козаків й горців; з представників іногородніх не було нікого. Шукаючи виходу із безнадійного стану річей (це було в другій половині лютого 1918 р., коли під владою Кубанського Уряду залишалося не більше $^1/_{50}$ Кубанської території), де-які члени наради, розуміється, українці, вбачали цей вихід в приєднанні Кубані до України. Приголомшені подіями, знаходючися в стані прострації, члени наради — лінєйці майже не сперечались, бо, мабуть, у них теж, як за місяць перед тим у Новоросійських к.-д., с.-д. і с.-р. російської марки, жевріла якась надія на «фінансову й матеріяльну допомогу «з боку України, але, на жаль, Україна тоді вже не могла допомогти, бо ще за два-три тиждні до цієї наради Українська Центральна Рада й Уряд примушені були залишити Київ (25 січня 1918 р.); нарада ж про це нічого не знала, бо Катеринодар був одрізаний вже в середині січня від цілого світу.

На цій нараді властиво було висловлено побажання шукати шляхів спасіння від большовиків в цьому напрямі, (для козаків не-українців це було те саме — «краще з мосту у воду»), а результати наради навіть не вийшли поза стіни тієї кімнати, де нарада відбувалася. Ясно, що лінєйці типа п. Скобцова, про участь якого в нараді згадує п. Сулятицький, в даному разі зовсім спали духом; натомісць потім, коли трохи розвиднилося, коли з'явилася знову надія, що й без України, може обійдуться, жорстоко мстилися за цю свою тимчасову «зраду в думці «ідеї» єдіной-недєлімой» за те, що трохи не зробилися підданцями України; потім вони шаліли при одному нагадуванні слова Україна.

Отже так на цей раз обертається справа приєднання Кубані до Україні. Чи це до вподоби кому, чи не довподоби, але ж було так, а не инакше, і витадувати тепер «народню думку», яка ніби то «проголосила федерацію з Україною», це буде простісінькою «історичною» неправдою.

На теж скидається й оповідання «історика» про так звану Новочеркаську постанову кубанців». Новочеркаська нарада відбувається в такій обстановці: Кубанська Законодавча Рада*) і Уряд, вигнані большовиками зі своєї території, в травні 1918 р. вийшли на Дон в ст. Мечетинську; звідти Рада висилає делеґації до Новочеркаську й Київа. Далі цитуємо нашого автора: «Ознайомившися з положенням на Україні і з'яснувавши, що вона може дати Кубані, (Київська) делеґація Ради повідомила про це Уряд і радила йому вкупі з Радою переїхати до Новочеркаську, де б можна було, не підпадаючи впливам Добр. Армії, остаточно вирішити справу, з ким Кубань мусить в'язати свою долю надалі. Щоб не залишити козаків одних з Філімоновим (тодішнім отаманом) і його оточенням, що могли сказати, що Рада й Уряд кинули козаків, та повторити спробу державного перевороту, Рада уповноважує розвязати це питання Київську делеґацію і ще декількох своїх членів на чолі з головою Уряду. Зібралися в Новочеркаську вирішити долю Кубані делегати» (стор. 183), разом 10 чоловіка (ім'я рек) та й «ступили не в той бік, і вся історія Кубані пішла зовсім иншим шляхом, чим це могло б бути. Все, що потім сталося, було лише логічним наслідком Новочеркаського голосування» (стор. 185).

В трактовці п. Сулятицького предметом цієї наради було рішення питання: чи стати Кубані на бік Добрармії чи на бік України.

Отже тут що не речення, то й не «точність». Передовсім, виряжаючи, на пропозицію Київської делеґації, кількох делеґатів на Новочеркаську нараду, Законодавча Рада не уповноважувала їх «розвязувати це питання», і то перш за все тому, що Рада докладно не знала, про віщо саме буде йти на тій нараді мова, бо Київська делеґація не формулювала наперед предмета наради. На самій нараді в імени Київської делеґації не було зроблено жадної пропозиції, як не було передано і яких будь конкретних умов з боку тодішнього Гетьманського Уряду. На нараді ж питання обговорювалося й рішалося в площині: з ким іти звільнювати Кубань від большовиків — з Німцями, чи безпосередньо самим при допомозі Добрармії. Новочеркаській делеґації було відомо, що Гетьман не має української армії, а лишень невеликі військові відділи; що утворенню армії ставлять опір Німці. Отже тому Кубанський Уряд зміг би помогти Кубанському населенню звільнитися від большовиків тільки за допомогою німецьких військ, причому, йомовірно, Німці не дозволили б і Кубанському Урядові зорґанізувати своє військо, як це вони не дозволили зробити Гетьманському. В дійсности це означало би окупацію Кубані й цілого Північного Кавказу військами Вільгельма II. Членам наради добре було відомо, при яких умовах було закликане німецьке військо Українською Центральною Радою на Україну і як фактично поставила себе там німецька окупація: брутальний розгон Центральної Ради, настановлення гетмана Павла Скоропадського, одібрання земель від селян і повернення їх поміщикам, заарештування українських діячів, реквізіції хліба й инших продуктів. Теж саме по відношенню до селян починалося тоді вже й на Дону, в Таганрозькому

*) Вірніше мовити, уломок Законодавчої Ради, бо в похід вирушило 33—35 членів Ради із 100; це були козаки й 5 горців.

повіті. Селяне на це відповідали повстаннями, підпалюванням маєтків, вбивством поміщиків, ставали до справжніх боїв з Німцями; у відповідь на це знову було посилано більші німецькі відділи і добровольче-офицерські загони в «карательні» експедиції на села, спалювано села, масово розстрілювано й бито селян та инш. Отже це була справжня війна*).

У відозві до Німецького Народу, виданій 30. V. 1918 р. Українським Національно-Державним Союзом, ми читали, що «переворот (гетьманський) віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу... Чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки і знов обертають Українську націю в рабство... Народ бачить, що хоч і лишилась ще форма Української Держави, але в неї вливається антинаціональний зміст, і все, що здобула національна революція, обернено фактично в нівець»**).

Розуміється, Новочеркаська нарада кубанців зовсім не бажала принести зі собою на Кубань, по вигнанні звідти окупантів-большовиків, нову чужоземну окупацію та все те, що з нею необхідно було звязане.

Окрім того, на рішення наради вплинула й та обставина, що після блискучого аналізу воєнного положіння на французько-німецькому фронті, зробленого ген. Алексєєвим, більшість членів наради укріпилася в думці про скору поразку Німців і про перемогу Антанти у світовій війні, що дійсно й сталося за якихось 4 місяці.

Навпаки, Добровольча Армія (властиво якихось 3—5 тисяч добровольців), на думку членів наради, не представляла небезпеки під оглядом окупаційним і вже єдино через те, що число добровольців по зрівнанню з козачою масою являлося зовсім малим, але в орґанізаційно-військовім смислі це був елемент дуже корисний. Членам наради було ясно, що командування Добрармії захоче надалі використати сили й засоби Кубані для своїх цілей, але, здавалося, Уряд знайде у населення підтримку, щоби покласти кінець подібним спробам, якщо вони підуть на шкоду інтересам цього населення.

На нараді було висовувано й це міркування, що під час повороту на Кубань і очищення її від большовицьких військ***), буде можність орґанізації власної Кубанської армії, щоби не залежати від чужого командування й війська, з відходом якого з Краю большовики знову могли б взяти гору (як це, скажім, сталося на Україні по виході німецького війська).

Нарешті, під час наради, на фронті все було вже налагоджено до роспочатку марша на Кубань, а мобілізовані большовиками козаки

---

*) З цього приводу П. Христюк пише: «Про розміри цієї боротьби свідчать «сводки» Німецького Штабу на Україні про кількість забитих в боях: по цих сводках за 6 місяців гетьманщини було забито селянами 19.000 німецьких салдатів і офіцерів. Цифра ця, мабуть, зменшена. Нема вже чого говорити про те, що селян за цей час забито в кілька разів більше» (т. III, стор. 127, прим.).

**) Христюк, т. III, стор. 68. Національно-Державний Союз був утворений в травні 1918 р. українськими партіями демократів-хліборобів, трудовиків, самостійників-соціялистів федералистів, а також радою залізниць України та Головною Радою поштово-телеґрафного союзу.

***) Ген. Деникин визначає численість большовицьких військ, з якими Кубанці при повороті на Кубань мусили зустрінуться, в 80—100 тисяч (див. т. III «Очерки Русской Смуты», стор. 151).

цілими полками у повній бойовій поготовности переходили на наш бік. Відтягати надалі наступ було просто не можна; станиці, як переказували прибувші козаки, тільки й чекали нашого підходу, щоби, як одна, повстати, що й справдилося.

Отже всі ці міркування та обставини й спричинилися до того, що більшість членів наради схилилася на бік негайного й з власними силами, лише за допомогою невеликих відділів Добрармії, вирушення на Кубань.

Що потім Добрармія набрала великої сили й стала визначним чинником в Кубанських подіях, тому головною причиною була ріжнорідність національного складу Кубанського козацтва, що не давала можливости створити в Раді й в Уряді компактну більшість, яка з рішучістю й до кінця обстоювала б позицію самостійницьку й національно-українську; для останнього не вистачало також і національної свідомости серед кубанців українського походження. Велику ролю в посиленні позицій Добрармії відограло також Кубанське старшинство, особливо старіше Кадрове офицерство, що, за де-якими винятками, віддано й покірливо стояло по боці єдино-неділимців і в їхніх руках було найслухнянішим знаряддям; на чолі цього старшинства стояв сам Кубанський отаман генерал Філімонов.

Але, йдучи за нашим «істориком», припустимо на хвилину, що на Новочеркаській нараді стояло питання про приєднання до України. Як би тоді випадала ця справа? Перш за все делеґація в складі 10 членів та навіть Законодавча Рада з $^1/_3$ нормального складу не мали права рішати це кардинальне питання буття краю, бо це становило компетенцію великої, Краєвої Ради, яка в сути річи була Кубанськими Установчими Зборами.

А проте, в часи революції на компетенцію не дуже то звертається уваги, й тому припустимо, що Законодавча Рада могла би переступити цей формальний момент і проголосити приєднання. Але це могло статися лише при двох умовах: по-перше, треба було б, щоби в складі Ради знаходилася більшість, прихильна до такого рішення цього питання; знаючи добре склад Ради, можна з певністю твердити, що такої більшости там не було. По-друге, Раді треба було б мати певність, що проголосивши об'єднання, вона найде, повернувшись на Кубань, активну підтримку в цьому випадку з боку населення і його представників в Краєвій Раді. Але при національній несвідомости української частини населення та при ворожім поставленні до цього питання з боку кубанців-великоросів*), такої певности бути не могло, особливо маючи на увазі,

*) Скількість Українців і Великоросів на Кубаншині ріжними авторами визначається по ріжному. Так ось д-р Ст. Рудницький, виходючи з даних однодневного перепису 1897 р., показує число українців звиш 47% населення, а «русских» — біля 44% (див. його «Ukraina — Land und Volk», Wien, 1916 р., стор. 153). Але в пізнішій своїй праці він пише, що Кубаншина «має 1.791.000 (60%) Українців, 895.000 (30%) Великоросів» (див. «Основи землезнання України», Прага, 1923 р., т. II, стор. 233). Кубанець О. Коблянський, використовуючи данні сільско-господарського перепису 1917 р., числить Українців 56%, Великоросів — 36% (див. статтю його «Українці на Кубані» в журналі «Червоний Шлях», 1924 р., ч. 3, ст. 267). П. Ів. Івасюк в своїй книжці «Кубань» показує неймовірно високий процент Українців, аж 70—80% (Прага, 1925 р., стор. 17). П. Сулятицький, покликуючись на

що замісць українського війська на Кубань прийшло б військо німецьке і принесло б зі собою режим окупації, що так зле вже освідчився на Україні.

Якби все ж дійшло до проголошення Законодавчою Радою акту злучення з Україною (проголошення цього акту-можливими 6-ма голосами Новочеркаської наради проти 4 виключаємо, як простісіньку політичну авантюру; з таким же успіхом проголосити цей акт міг би й Уряд п. п. Іваніса-Сулятицького під час своїх засідань в Празі в 1921 р. в готелі Беранека, то події, мабуть, розгорнулися б в такому приблизно напрямку: Раді треба було б швиденько забиратися зі сфери впливів Добрармії й Кубанського Отамана п. Філімонова; найкраще їй було б перебратися на Україну під охорону й на утримання гетьмана П. Скоропадського. Отаман з Добрармією пішли б собі на Кубань, проголосивши з радістю про розпущення Ради й Уряду. Фактично ж жадної зміни з цього проголошення злучення не запало б, крім хіба того, що на Кубань повернулося б на 25—30 чоловіка менше, а натомість населення України настільки ж збільшилося б. Зміна була б лише в тому випадку, якоби Рада й Уряд пішли разом з Німцями одвойовувати Кубань од Філімонова та його прибічників. Але не знати, чи захотіла б Рада використати цей засіб для свого повернення на Кубань; гадаємо, що ні*), бо тоді це зовсім не мало б вигляду приєднання до України, а скоріш — до Німеччини.

Як раз з приводу Новочеркаської наради п. Сулятицький і проспівав кубанцям-українцям про «вражих панів, пребісових синів, що всі степи, усі плавні Москалеві уручили». Та мабуть і не задармаж «уручили?» Певнож «нагороди» ріжні получили?» А якже, якже, получили та ще й які «нагороди!» Хто—кулю, хто—шибеницю, а кому пощастило зірватися з неї, то той одержав «закордонну командіровку «в трюмі анґлійського корабля, без права повернутися до-дому! Вдячний «москаль» по-царські вміє нагороджувати. Не тільки сам нагороджений, але й діти й онуки його повинні будуть про цю нагороду пам'ятати.

Раніш вже було показувано на обставини, що ускладняли або вір-

---

д-ра Рудницького, визначає число Українців в 66—70% (стор. 133), хоч, як бачимо, д-р Рудницький числить їх тільки 60%.

Взагалі ж з покликаннями на авторів у п. Сулятицького трапляються иноді непорозуміння. На стор. 133, скажім, він запевняє свого читача, що на Тереці Українці творять 60% населення й посилається на Ст. Рудницького, але у останнього сказано, що 60% вони становлять тільки на *північній третині Терщини* по рр. Терек і Малку, даючи 258 000 д.; загальна ж кількість населення Терщини виносить 1.261.000 (див. «Основи землезнання України», стор. 234). Це й зрозуміло, бо основним населенням Терщини є її аборігени — Кабардинці, Турко-Татары, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики й Ногайці. Це ж ріжниця, яка по-декуди може навіть міняти політичні концепції п. Сулятицького.

*) П. Сулятицький пише, що в цей час Українське Командування призначило для десянту на Кубань дивізію ген. Натієва (стор. 191). Про цю дивізію і нам один час приходилося чути, але потім так трапилося, що вона чомусь перестала існувати. В кождім разі з однією дивізією (мабуть, не більш 3—4 тисячі багнетів) та при можливости встановити комунікацію тільки морем, бо бракує спільних сухоземних кордонів, не знати, чи повелося б побити 80—100 тис. большовицьких військ, про які пише ген. Денікин. Розуміється, козаки повстали б і посилили цю дивізію, але звідки було б взяти старшин, бо своїх старшин на Кубані не стачило.

ніше мовити виключали фактично саме поставлення питання про приєднання Кубані до України: відсутність спільних кордонів*), ріжнонаціональність і перемішанність населення Кубанщини, а далі й відсутність національної свідомости серед населення українського походження, яке становить на Кубанщині (та й на Ставропольщині) абсолютну більшість, мабуть, біля 60%. Ще одну причину треба відмітити. Народні маси звичайно мислять образами. Образ величезної, хоч і безладної, імперії Російської стояв ще живим у їхній уяві, перед їхніми очима; він імпонував масам, з ним звязувані були недавні спогади. Навпаки, образ України, як самостійної держави, ще тільки накреслювався, творився, а про старовину, про державні її традиції масами було й згадку втрачено. Отже тому було треба, щоби уплинув певний час, щоби поняття державної України закріпилося не тільки в ідеї, але и в дійсному житті, як реальність. Треба було, щоби витворився цей новий для нас образ, що приваблював би споріднену стихію своїм демократичним вільним суспільно-державним ладом, своєю організованністю, рідною культурою й рідною мовою. Одірваним територіяльно, історично й політично од основного пня, уломкам нації повинна сяяти, як ясна провідна, зірка, Держава Українська на теренах Великої України. За короткий час революції 1917—1920 рр. не пощастило, або просто не вистачило часу створити міцну самостійну державу. Доки ж не буде самостійности, доти не може бути й соборности. На цей випадок, справедливо каже В. Липинський, що «ідеї, віри, леґенди про одну, єдину, всіх українців обєднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла». Не сотворили в минулому, але творять нині й створять в майбутньому, бо з етноґрафичної маси чудовно твориться українська нація, як передумова української держави.

В процесі революціонної боротьби на Кубанщині національний момент грав другорядну ролю. В основі цієї боротьби лежав момент політичний, бо населення (головно-козаки й горці) прагнули передовсім до здобуття права, кажучи словами Драгоманова, жити по своїй волі на своїй землі». За це лилася кров на Кубані.

Росцінюючи цю боротьбу під кутом національно-українським, треба, здавалось би, визнати повну її необхідність і доцільність. І то тому, що, доки не можливе злучення воєдино всіх частин суцільної території, обсадженої в абсолютній більшости українським народом, кожна з цих частин мусить мати позитивну мету для боротьби, а такою метою й було для Кубанщини в період 1917—1920 рр. здобуття самостійности. Як завершення розвою національної самосвідомости, так би мовити, національної кристалізації, з'явиться, в силу закона взаємного національного притягування, злука тих державних витворів що в силу об'єктивних обставин примушені будуть виборювати собі самостійність власними силами й на власні втрати.

Якими шляхами у майбутньому піде визвольна боротьба на Кубані й Ставропольщині — чи шляхом усамостійнення й звязаного з ним

*) Відносно територіяльної близькости Галичина стоїть в дуже сприятливих умовах, маючи з Великою Україною широкі спільні кордони.

національного усвідомлення чи на перший план виступить момент національний, який відсуне зовсім на другорядне місце змагання до своєї окремішньої самостійности, зараз годі гадати. Але, як би події надалі не розгорнулися, основною вимогою є це, щоби українська людність Кубанщини, Ставропольщини й частини Терщини нарешті усвідомила себе національно, щоби надалі вона не лишалася аморфною, національно байдужою й тому для національно-державного будівництва малоцінною масою. Але процес цей затяжний, його вистачить, може, не на одно покоління.

* *
*

Багато ще де-чого роскидано по книзі «історика» Сулятицького такого, що або не відповідає правді або чому дається інтерпретація, позбавлена логіки. Для ілюстрації останнього досить було б розібрати дивний з точки погляду звичайної логіки юридичний аналіз військового договору кубанців з ген. Корніловим, або палке обстоювання фантастичного проєкту самостійної Доно-Кавказької Держави, із-за кордонів якої кубанцям, разом з донцями, треба було б воювати з Грузією — за Сухум і Закатали, з Україною — за Донеччину й землі по р. Кальміус, з Московщиною — за землі по Саратів і Вороніж; та, мабуть, і горців треба було б під цю «державу» підбивати, бо ініціятори її — кн. Тундутов і ген. Краснов — мріяли про піднесення цього чималого кусника в дарунок «Двохголовому Орлу». Доводи за цей договір уявляють з себе чудесний зразок того, як людина може мислити до гори ногами.

Та й взагалі майже кожна сторінка цього «історичного» твору подає привід для здивування, иноді ж викликає веселий настрій своїми несподіваними висновками і наївністю. Але гадаємо, що вистачить вже й сказаного раніш, бо на дальший розбор нема вже ні місця, ні часу, ні охоти. Тільки скажимо на кінці, що назва «Нариси з історії революції на Кубані» до цієї праці, на наш погляд, зовсім не підходить. Правильніше було б назвати її «Памфлет з приводу революції на Кубані» або «Кубань у кривому зеркалі».

В. Т. Гонтарь.

Национальное возрождение Чехии.

Процесс национального самосознания, развивающийся теперь в населении Кубани, обязывает каждого кубанца ознакомиться с подобными явлениями из жизни иных народов, в особенности высококультурных и славянских, чтобы путем сравнения яснее и глубже осветить переходный момент в жизни родного края. История чешского национального возрождения дает богатый материал для понимания и обоснования современного национального движения на Кубани у основных частей ее населения — преобладающего украинского и меньшинств русского и горского. Яркие и показательные исторические примеры в деятельности и подвижничестве чешских «будителей» имеют огромный интерес для каждого кубанца, желающего проверить и пополнить свои взгляды и убеждения в области гражданского и общественного уклада народной жизни на Кубани. В этих целях составлена предлагаемая статья из истории родственного нам, кубанцам, и близкого в области демократического строительства народа.

Известный французский ученый Эрнест Дени (E. Denis, 3 янв. 1849—5 янв. 1921 г.), профессор Сорбоннского университета, много лет изучавший историю Чехословакии и весьма содействовавший своими учеными трудами и журнальной работой восстановлению чехословацкой самостоятельности, делит эпоху чешского национального возрождения на три периода: 1) критико-рационалистический — 1780—1815 г., 2) сентиментально-романтический и панславистский — 1815—1840 г. и 3) реалистическо-политический — после 1840 г. Это деление на периоды принято и в настоящей статье.

* *
*

ПЕРИОД ПЕРВЫЙ.

Возникновение государственной жизни на территории нынешней Чехословакии относится к далеким временам: в V—VI в. поселились здесь славянские племена чехов, моравов и словаков, а в IX в. они уже

объединены были в державе Великоморавской, охватывавшей нынешние Чехословакию, Австрию и часть Польши и Вентрии. Тогда уже Великоморавская держава столкнулась с теми, вытекавшими из географического ее положения, как страны самого западного славянского племени, затруднениями, которые должно было позже преодолевать Чешское королевство: постоянный с трех сторон военный натиск иноплеменных народов на территорию, постоянная угроза свободе, культуре, вере, языку и самому существованию государства. Немцы давили с севера и через посредство христианских миссионеров стремились подчинить славян своему культурному и политическому влиянию. Князья великоморавские Ростислав и Святополк вызвали из Византии (863 г.) Кирилла и Мефодия для проповеди христианства, стараясь влиянию западно-германской культуры противопоставить культуру восточно-византийскую. С запада и с юга в то-же время самостоятельности славян грозили франки, обновившие римскую империю. В 903—907 г. с юго-востока вторглись Венгры; держава Великоморавская под их натиском пала, а Словакия на целое тысячелетие была оторгнута от родственной славянской семьи. С образованием венгерского государства западные славяне навсегда потеряли непосредственную связь с южными славянами и византийской культурой; жизненный центр их подвинулся на северо-запад, в Чехию, поставленную лицом к лицу с культурой германской.

В X—XIII в. Чехия под управлением королей, избиравшихся из чешского рода Пржемысловцев, успешно развивалась экономически и культурно. Но уже в XII в. чувствуется сильное влияние немцев. Королевский двор онемечивается благодаря женитьбам королей и высших придворных на немецких принцессах, тянувших за собою длинный хвост служащих и придворной челяди. Церковь, бывшая в то время единой носительницей просвещения и нравственных идеалов, а потому пользовавшаяся огромным влиянием в народе, была в руках немцев, т. к. римская курия содействовала избранию немецких кандидатов на пражскую епископию, а епископы, владевшие большими земельными участками с правами светских ленников короля, основали много монастырей, переполненных исключительно немецкими монахами. Дворяне и церковь охотно принимают в это время на свои обширные земельные владения немцев-колонистов, предоставляя им полную личную свободу и широкое самоуправление на основах принесенного ими «Магдебургского права» и обычаев родной земли.

Прекращение рода Пржемысловцев (1306 г.) заставило чехов избрать короля из немецкой династии Люксембургов, сторонников французской культуры. При новой династии Чешское королевство стало самым значительным государством средней Европы. Чешский король Карл I, воспитывавшийся при французском дворе, был избран (под именем Карла IV) на трон императора Священной Римской империи, включавшей всю центральную Европу с германскими и итальянскими княжествами. При Карле I (IV), прозванном «отцом отечества», Чехия достигла небывалого внутреннего расцвета и внешнего могущества. Основав Пражский университет (7. IV. 1348.), дав ему полную автономию и богатое обеспечение, Карл привлек в Прагу много чужеземных ученых и студентов — (в 1372—1389 г. Карлов университет посещало более 11.000 студентов);

Jan Hus před koncilem kostnickým 1415.

Jan Amos Komenský.

Josef Dobrovský.

Josef Jungmann.

Прага, быстро разраставшаяся и украсившаяся множеством прекрасных зданий, стала центром просвещения для всей средней Европы. Карл I создал систему народного образования в Чехии, предоставив университету открытие школ в провинции и управление ими; учителями назначались магистры и баккалавры университета. Округлив владения свои присоединением Силезии, Бранденбурга и земель Лужицких сербов, Карл I издал (1355—1356 г.) «Золотую буллу», регистрирующую взаимоотношения и единство земель «короны св. Вацлава» и положение Чехии и ее короля в империи. Привыкших к самоуправству дворян Карл I сдерживал твердой вооруженной рукой, заботился о поднятии сельского хозяйства, понизил и упорядочил систему пошлин и даней, при помощи Ганзейского Союза провел через Чехию новые торговые пути, содействовал введению новых способов ремесленного производства. Карл I всегда относился с глубоким уважением к чешскому языку и даже курфюрстам немецким рекомендовал в Золотой булле, чтобы они обучали своих сыновей этому языку. Чешская литература в это время достигла высокого для того времени уровня; философ Фома Щитный (Tomaš ze Štitného, 1331—1401) писал свои трактаты исключительно по-чешски. Время Карла I (IV) было золотым веком Чехии, быстро развившейся под влиянием принесенной Карлом французской культуры.

Сознание политической независимости и экономической самостоятельности, развитие просвещения и литературы, пробуждение идей народной индивидуальности, гражданского права и духовной свободы — все способствовало распространению среди чехов учения магистра Яна Гуса (1369 — 6. VII. 1415), проповедывавшего обновление морально павшей католической церкви на началах евангельского учения и освобождение общества от лжи, невежества и несправедливостей, вносимых в жизнь богатым духовенством и дворянством. Для чешского языка Я. Гус оказал великую заслугу объединением различных способов правописания и упрощением грамматики. Мученическая смерть Я. Гуса вызвала религиозное и политическое восстание в Чехии, героически защищавшей свою честь и свободу против ряда неприятелей, принявших участие в объявленном папою римским крестовом походе против Чехии. В «гуситских» войнах особенно прославился гениальный вождь чехов Ян Жижка (1360—1424), но сами чешские реформаторы разделились на партии и затеяли междуусобную войну. Среди новых религиозных течений самым радикальным было учение «чешских братьев», союз которых основан был религиозным анархистом Петром Хельчицким. «Чешские братья» много содействовали подъему просвещения и успешному развитию родной литературы.

В период гуситских войн земские сословия заметно усилились, держали власть в своих руках и впоследствии существенно ограничивали избираемых королей в их самодержавных стремлениях.

Расцвету Чехии в XIV—XV вв. положен был предел избранием на королевский трон династии Габсбургов (1526 г.). Короли этой династии начали борьбу с чешской нацией, желая обратить Чехию в немецкую провинцию; они боролись с реформацией чехов во имя католицизма и с сословно-демократическим устройством государства — в пользу своего абсолютизма. Народ, воспитавшийся на идеях Я. Гуса о праве каждого человека на свободу веры и на воспоминаниях о поражениях немцев

Я. Жижкой, не мог добровольно и молча ложиться в могилу, приготовленную ему королем-немцем и кучкой придворных дворян-католиков. В 1618 г. Чехия восстала за свои права, но в битве на Белой горе у Праги 8 ноября 1620 г. чешские войска были поражены королем Фердинандом II.

Чехия потеряла государственную самостоятельность. Смертная казнь руководителям восстания, ограничение сословий в правах и привиллегиях, широкая конфискация недвижимых имуществ, безудержные грабежи и насилия войск, неисчислимое количество наказаний, сознательно наложенных на неповинных в восстании чехов «для острастки другим» — такова была внутренняя политика короля-победителя. Свобода вероисповедания немедленно была отменена, евангелические храмы и школы переданы иезуитам, некатолические священники и учителя изгонялись из пределов королевства. Католическая церковь объявлена единой государственной и правовой церковью; король, бывший воспитанником иезуитов, приказал произвести «реформацию в пользу церкви католической». Иезуиты, проводившие «реформацию» с помощью королевских войск, прошли всю землю, огнем и мечем принуждая принять католичество, сжигая все некатолические книги, сея всюду смерть и разрушение. Приписаться к ремесленным цехам, занимать выборные должности, заключать браки и погребать мертвых по церковным обрядам могли только католики. Толпы авантюристов спешили в Чехию из немецких княжеств, Италии и Испании, чтобы заявить себя ревнителями католической веры и выпросить у Фердинанда подачку из конфискованных земель и имений. Король не скупился: более трех четвертей всех чешских земель было отнято у прежних владельцев и отдано участникам подавления чешского восстания, иезуитам и проходимцам. В 1627 г. король изменил основные законы Чехии, отняв право законодательства у сословий и приписав его исключительно королевской власти, прибавив к трем ранее существовавшим сословиям четвертое — духовенство, поставленное на первое место, и предоставив немецкому языку полное равноправие с чешским.

Более 30.000 чешских семей эмигрировало в соседние страны, спасаясь от преследования или отыскивая на чужбине такой уголок, где можно было обращаться к богу без посредничества папы римского и отцов-иезуитов. Среди эмигрантов был и великий педагог и философ Ян Амос Коменский — (1592—1670), «учитель народов», в педагогических сочинениях которого и до настоящего времени педагоги находят неисчерпаемый источник глубоких идей и высоких заветов. Коменский, между прочим, проповедывал необходимость обучения детей на родном языке, считал родную речь самым главным условием успешности обучения и правильности воспитания, восставал против слепого преклонения пред латынью и более 20 лет подготовлял издание чешско-латинского словаря и образцовых чешских речений, дабы в будущей новой школе, которую он мечтал дать своему отечеству, обучение велось на родном языке.

* *
*

Много усилий положено было врагами Чехии на то, чтобы уничтожить чешский народ физически — (после тридцатилетней войны из трех

миллионов чехов осталось лишь восемьсот тысяч) — и духовно, но Чехия не погибла, ожила, возродилась. Это возрождение не было ни случайным фактом, ни делом чужих рук. В глубинах коллективной народной души не только сохранилась, но и выросла, расцвела и окрепла идея чешской государственной самостоятельности. Выразителями народной воли, носителями идеи освобождения были так называемые «будители» чешского народа. Имена Яна Гуса, Яна Жижки и Яна Амоса Коменского светили чехам из прошлого и в течении XVII и XVIII вв. напоминали им о необходимости бороться с поработителями; эти имена не давали погаснуть тому чудесному и священному огню, в котором заключен залог жизни и будущности каждого народа, — огню *национальнаго самосознания*. Правда, под гнетом рабства и насильственной германизации огонь этот едва теплился, но никогда он не погасал, несмотря ни на отречение высших сословий от родного языка, ни на падение просвещения вообще и чешской письменности в частности, ни на то, что чешский язык в литературном смысле долго оставался без органического развития и становился полумертвым языком.

Собственно «эпоха возрождения Чехии» начинается в конце XVIII в. Идеи великих гуманистов и энциклопедистов, подготовивших французскую революцию, проникают и в чешскую среду и возбуждают чешских патриотов. Работы первой по времени группы «будителей» отмечаются научной отвлеченностью; патриотизм и великое значение этих работ — в выборе тем из чешской жизни. К этой группе относятся: Николай Фойгт (M. A. Voigt, 1733—1787), написавший «Acta litteraria Bohemiae et Moraviae» и положивший основание чешской нумизматике; Ф. М. Пельцл (Pelcl F. M., 1734—1801), первый профессор на кафедре чешского языка, открытой при Карловом университете в 1793 г., — написал «Новую Чешскую Хронику» по-чешски и историю Чехии по-немецки; В. Ф. Дурих (Durych) V. F., 1735—1802), посвятивший себя славяноведению, вместе с Ф. Прохазкой (Procházka F. F., 1749—1809) перевел библию на чешский язык*); Г. Добнер (G. Dobner, 1719—1790), историк, критически отнесшийся к рассказам о прошлом чешского народа, исследовавший исторические источники и положивший начало научным историческим работам, написал (по-латыни) большую и ценную историю Чехии.

Насколько скромны были надежды первых «будителей», можно судить по словам Ф. Пельцла, писавшего: «Еще в четырнадцатом веке человек

---

*) Первые полные рукописные переводы библии на чешский язык известны с начала XV в.; первые печатные — с конца того-же столетия, — (Пражская — 1488 г., Кутногорская — 1489 г., Бенатская — 1506 г.). Всего за время с 1488 г. по 1620 г. библия издана была 15 раз, а отдельно новый завет — 26 раз. Все эти переводы и издания базировались на Вульгате. Наибольшую заслугу по переводу библии на чешский язык имеют последователи П. Хельчицкого — «чешские братья». Один из них, Ян Благослав (1523—1571) перевел новый завет непосредственно с греческого, а группа его последователей — ветхий завет с древне-еврейского языка. Этот перевод издан в шести частях (1578—1593 г.) со многими объяснениями в Кралицах и известен под именем «Кралицкой библии», считающейся и до настоящего времени образцовой по языку. Дурих и Прохазка перевели и издали библию «католическую», т. е. редактировали текст соответственно учению господствовавшей церкви и исключили все «толкования», популяризированные Кралицкой библией. По распоряжению Марии-Терезии 1000 экземпляров новой библии бесплатно розданы были населению.

должен был в Лейпциге знать сербский язык, если хотел на торгу купить продукты у сельчан. Так и в наше время в Праге, где городские обыватели говорят по-немецки. Вероятно, через несколько сот лет, если бы случилось кому сказать, что в Чехии когда-то говорили по-славянски, то чех с радостью выслушает объяснения, данные ему по-немецки, об обстоятельствах, содействовавших онемечению чехов. Поэтому можно с правдоподобностью предполагать, что однажды чешская земля в отношении языка очутится в том-же положении, в каком ныне находятся Бранденбург и Силезия, где теперь вообще говорят по-немецки и где от славянского языка не остается ничего, кроме названий городов, селений и рек»*)... Тем более удивительна и трогательна бескорыстная храбрость этих людей, посвящавших «безнадежному» делу всю свою жизнь.

Громадную историческую роль в период чешского национального пробуждения сыграло «Общество Наук», объединившее отдельных работников, давшее им моральную и материальную поддержку. В Обществе сосредоточены были лучшие интеллектуальные силы чешского народа на протяжении всего XVIII в. История возникновния О-ва наглядно подтверждает прямую связь чешского освободительного движения с французским гуманизмом.

Барон Иосиф Петраш — (1714—1772), — бывший адъютант принца Евгения Савойского, основал в Оломоуце (1746 г.) первое на территории Австрии ученое общество под именем «Союза неизвестных». Целью Союза было: содействовать просвещению путем издания научных сборников при участии своих и чужеземных ученых. За два года Союз выпустил три сборника «Ежемесячные извлечения из старых и новых ученых дел» («Monatliche Auszüge alter und neuer gelehrten Sachen») и вскоре по проискам врагов закрылся, дав толчек к образованию новой школы ученых в Моравии.

Пример «Союза неизвестных» был хорошим примером для Праги, тем более, что пражская почва для образования подобного союза была подготовлена чешской *аристократией*, воспитанной французскими учителями, читавшей больше всего французских гуманистов и жестоко осуждавшей местные порядки, далеко не соответствовавшие увлекавшим их идеям Вольтера, Лессинга и Руссо. Наиболее характерным примером чешских дворянских настроений того времени может служить деятельность графа Ф. Кинского (1739—1805). Участник многих войн, генерал, по богатству, заслугам и родовому положению занимавший одно из первых мест в дворянском обществе, организует в Праге воинскую академию с обязательным изучением в ней чешского языка, а в 1773 г. выпускает в свет сочинение о воспитании дворянских детей (на немецком языке), где говорит:

«Мы должны воспитывать характеры для действительной жизни, мужей, полезных отечеству; не должны неразумным воспитанием отрывать молодежь от практической жизни. Молодежь должна прежде всего воспитываться на материнском языке, потом уже образовываться и на чужих языках. Чеху родным языком должен быть чешский язык, как французу — французский, а немцу — немецкий. Чешский язык по структуре равен языкам классическим: он мелодичен, помогает усвоению иных языков, в

*) A. Denis. Dr. J. Vančura: «Čechy po Bílé hoře», ч. I., кн. III., 235.

практической жизни и для дворянина важнее и полезнее других и т. д. Молодежь должна основательно знать историю своего отечества, чтобы великими деяниями своих отцов к благородным действиям была побуждаема. Изучение родной истории гораздо важнее подробного изучения историй классических. Чех прежде всего должен основательно знать историю чешскую!»

Понятно, что такое сочинение произвело сенсацию в аристократических кругах, особенно среди уцелевшего по белогорской битве чешского дворянства, и много содействовало тому, что аристократы охотно пошли на сближение с учеными чехами из народа. Этому сближению помогало и то обстоятельство, что молодые ученые чехи часто приглашались на должности воспитателей дворянских детей, как напр. Добровский и Пельцл — детей гр. Ностиц, Шаллер — гр. Ностиц, Шпорка, Туна и Коловрата, Пельцл — Штернберков, Рисгер — князя Фюрстенберка и т. д. Результатом сближения ученых с аристократией было основание в 1769 г. Общества математиков в Праге, переименованного позже (1784 г.) в Общество Наук, быстро разросшееся и содействовавшее изданию множества ученых трудов, посвященных всестороннему изучению Чехии.

* * *

Руководителями, вдохновителями и главными деятелями среди «будителей» чешского народа первого периода были Добровский и Юнгманн.

Иосиф Добровский (Josef Dobrovský) родился (17. VIII. 1753 г.) в чешской семье, проживавшей в Венгрии, и всегда считал себя «чехом по рождению — славянином по языку».

Иезуит Степлинг (Stepling), человек весьма просвещенный и благожелательно настроенный к чешскому народу (хотя говорил и писал только по-немецки), убедил Добровского вступить в орден иезуитов (1772 г.) и помог зачислению его в университет. Через год орден иезуитов был закрыт, но Добровский остался в Праге и продолжал свое образование. Еще вступая в орден, Добровский твердо стоял на том, что от нравственной свободы он не отказывается; этому положению остался он верен во всю жизнь, требуя свободы совести для каждого отдельного человека и свободного самоопределения для каждой нации. Долгое время Добровский был (1776—1787) воспитателем детей графа Ностица. В эти годы он не оставлял научной работы; в 1778 г. издает критическое исследование евангелия св. Марка — вернее пражской рукописи этого евангелия, считавшейся подлинником, написанным рукою апостола, — и доказывает, что рукопись относится к IX веку. К этому же времени относятся попытки Добровского основать несколько литературных журналов, напр. «Böhmische Literatur», «Literat. Magazin von Böhmen und Mähren» и т. д.

Леопольд II в 1791 г. короновался чешским королем и присутствовал в торжественном заседании чешского Общества Наук; Добровский выступил в этом заседании с горячей речью и с призывом к королю о принятии необходимых мер к сохранению чешского языка*).

*) К. Адамек. «Doba poroby a vzkříšení», 128.

Добровский был одним из деятельнейших членов общества, хотя в это время он принял уже посвящение в сан священнослужителя и был назначен директором главной семинарии в Градище. В 1792—93 гг. он совершил путешествие в Швецию и в Россию, собирая материалы для своих филологических работ. Собрав богатый материал, Добровский по возвращении из путешествия погрузился в тихую кабинетную работу. Обладая громадными знаниями из всех областей славянской жизни, он ничего не хотел принять на веру, без критического исследования, даже и в тех случаях, когда легендарные и необоснованные повествования и предания воспевали славное прошлое чешского народа. Он не любил свойственной многим из его современников привычки громким криком и сентиментальными излияниями показывать свой патриотизм: «лучше работать, хотя-бы и в тишине, чем бросать громкие призывы в журналах», говорил он по адресу тех, кому по его мнению «все чешское помутило разум». Добровского упрекали в излишнем критицизме, в политической неустойчивости и холодности, даже в германофильстве. Юнгманн писал о нем в 1819 г.: «Добровский, несмотря на все свои заслуги, кажется мне больше немцем», а в другой раз (1823 г.): «Я всегда думал, что это не славянин, а славянствующий немец». Теперь, по истечении целого столетия, когда оценке деятельности Добровского не мешает горячая атмосфера полемики, ясно, что он глубоко и искренно предан был родине и славянству, хотя и писал всю жизнь только по-немецки и по-латыни.

Основными трудами Добровского, поставившими его на одно из самых первых мест в ряду чешских «будителей», вырвавшими почву из под ног торжествовавших уже германизаторов чешского народа, были две книги: научная грамматика чешского языка — («Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache», 1809 г.) — и «Основы языка старославянского» — («Institutiones linguae slavicae dialecti veteris», 1822 г.). Чешский язык к половине XVII в. становился уже мертвым языком, был сильно засорен германизмами и во многом испорчен теми непрошенными благодетелями, которые без необходимой научной подготовки брались за исправление его. Добровский доказывал, что язык развивается органически, соответственно естественным законам природы, что условием развития языка непременно должно быть одновременное умственное и моральное развитие народа. Он протестовал против введения в литературную речь новых выдуманных слов и указал два богатых источника для возрождения языка: 1) чешскую литературу времен наибольшего ее расцвета (XVI в.) и 2) живую речь народную, хорошо сохранившуюся у сельских обывателей. Указав источники, Добровский указал и пути работы над языком, установив основные законы и принципы его развития, проведя путем глубокой и кропотливой критики резкую грань между не имеющими никакой цены грамматическими фантазиями профанов и научными изысканиями, обоснованными на анализе языковых форм. Значение филологических изысканий Добровского было понято и за пределами Чехии, — его грамматика была образцом для всех славянских наречий; он намечался на пост президента общеславянской академии; командующий русскими войсками, шедшими в 1813 г. через Прагу, считал нужным сделать ему оффициальный визит.

Многолетняя напряженная работа, рана, полученная на охоте, и

неизбежные у человека, решившегося идти по непроторенному пути, разочарования сильно отразились на Добровском: он страдал тяжелыми нервными заболеваниями. Умер он 6 января 1829 года.

Современником Добровского и признанным вождем чешских будителей начала XIX в. был Иосиф Юнгманн (Josef Jungmann), родившийся 16 июля 1773 г. в семье сапожника. В Пражском университете Юнгманн был под большим влиянием профессора математики Выдры, который за свою тридцатилетнюю службу воспитал более 10000 юношей в национальном направлении. В университете Юнгманн много работал: двадцати четырех лет он хорошо владеет 9-ю языками, в том числе: французским, английским, итальянским, русским, польским и испанским. В 1799 г. он поступает преподавателем в Литомержицкую гимназию, где обучает чешскому языку и начинает свою националистическую деятельность. Он переводит здесь «Аталла» и «Потерянный Рай» и начинает собирать материалы для будущего своего «Словаря», сотрудничает в нескольких чешских журналах и пишет стихи. В 1815 г. переводится в Пражскую гимназию и сразу занимает руководящее место среди чехов-националистов.

Юнгманн воспитался на идеях энциклопедистов; на их основе он определил свой идеал, которому верно служил всю жизнь. Он отличался громадной трудоспособностью и весь был проникнут чувствами справедливости и уважения к свободной человеческой мысли. Гнет властей церковных и светских возмущал его и побуждал к таким, напр., заявлениям: «Трудно установить: какая из насильственных властей — светская или духовная — хуже. Ужасны обе сами по себе, когда стоят рядом; но горе народам, когда они соединяются (что они очень охотно и делают), и удвоенными силами душат несчастные народы». Юнгманн считал силы патриотов недостаточными для открытой и прямой борьбы с властями и потому был сторонником таких методов, какие позволяли уклониться от прямого удара или защититься хитростью и ловкостью. Не вполне выяснена роль Юнгманна в истории появления известных чешских «Рукописей»; есть предположение, что о появлении их было ему заранее известно и он содействовал появлению их своим молчаливым согласием. Во всяком случае, он расценивал это появление, как факт положительный, и из-за рукописей разошелся с Добровским, заявившим об определенно отрицательном к ним отношении. Юнгманн обладал неоценимыми для того периода борьбы качествами: трудолюбием, упорством, рвением и энтузиазмом в работе, умением объединить людей, стремившихся к одной цели. Посвятив общественным делам сорок лет своей жизни, он пятнадцать лет стоял во главе умственной и освободительной работы чешской интеллигенции. Цель этой работы была у Юнгманна та-же самая, что и у Добровского, — национальное пробуждение чешского народа, но пути к намеченной цели каждый из них понимал по иному. Язык и история родного народа были для Юнгманна главными, наиболее жгучими и актуальными проблеммами возрождения чешского народа; им и посвятил он главные свои труды. О языке литературном он пишет: «Язык литературный подобен цветам на привитых ветвях национальных: от этих цветов надеемся плоды получить полезные. Да будет свят для нас дошедший к нам язык письменный, лучше которого ни хотеть, ни создать не можем. Язык — вторая главная часть мышления, он — само мышление.

— так тесно они связаны! Язык — основание народа; кто разрушает язык, тот у народа опору существования его отбирает. Каждый образованный народ начинает воспитание детей с языкознания, с ознакомления с тем языком, который ребенку для разговора и письма есть или должен быть наиболее необходим. Просвещенные народы главное внимание обращают на точность языка своего. Бесстыдно грешит против народа тот, кто не уважает речь его и своевольно растлевает ее»*).

Сам Юнгманн писал всегда по-чешски и этим выгодно выделялся из среды первых «будителей», пользовавшихся по большой части латинским и немецким языками. Ему должна быть приписана главная заслуга в том, что чешский язык в начале XIX в. стал среди чешской интеллигенции живым и литературным языком. Он неустанно доказывает, что чешский язык в состоянии передать самые тонкие нюансы чувств, как и самые сложные построения мысли; чтобы не быть голословным, Юнгманн сам берется за создание различных образцов поэзии, пишет много сонетов, а друга своего Марека заставляет заполнять в чешской литературе все недостающие роды художественной поэзии. Хотя Юнгманн был по существу лишь ученым и вовсе не поэтом, но о нем справедливо говорят, что он из ничего «создал» чешскую новую литературу.

Из всех произведений Юнгманна наибольшее значение для возрождения нации имели два: «История чешской литературы» и «Словарь». История литературы, являющаяся и до настоящего времени наиболее полным библиографическим обзором старой чешской литературы, произвела сильное впечатление в чешских интеллигентных кругах. Люди, воздерживавшиеся от участия в освободительной работе, становились убежденными сторонниками национального движения, т. к. книга Юнгманна давала им в руки прекрасное оружие для защиты от нападок противников, утверждавших, что чешское движение не имеет никаких исторических обоснований, а желание создать чешскую литературу — пустое новшество, выдуманное горячими головами и обреченное на полную неудачу. Патриоты могли теперь с гордостью указывать на длинный ряд литературных произведений прошлого, доказывавших, что чешский народ уже много лет назад стоял на уровне европейской культуры и литературного уменья и что только внешние неблагоприятные обстоятельства понизили этот уровень.

Мысль об издании чешско-немецкого словаря часто обсуждалась в кружках пражских «будителей» еще до появления в Праге Юнгманна. Воспитанные в немецко-латинской школе, они для работ на чешском языке нуждались в таком словаре, который восполнял-бы все пробелы в чешской речи, находившейся под спудом, без движения и органического роста, почти два столетия. Жизнь за это время ушла вперед, создала много новых вещей и понятий, а живая чешская речь, сохранившаяся в деревне, сильно обеднела, т. к. крестьянский обиход требовал сравнительно небольшого запаса слов. Нужно было «отыскивать» слова в глухих закоулках и в старой литературе, нужно было приспособить их соответственно изменившейся жизненной обстановке. На необходимость издания подробного немецко-чешского словаря указывал Добровский еще

*) K. Adamek: «Doba poroby a vzkříšení», 192.

в 1779 г. Были и серьезные попытки составить такой словарь: Зеберер. Франц Ф. Прохазка. Пельцл, Крамериус, Лешка, Рыбай, Злобицкий и сам Добровский много лет посвятили подготовительным работам, но к изданию приступить не смогли и собранные материалы не систематизировали. Там (Vaclav Tham) и Томса издали немецко-чешские словари и даже назвали их «полными», но именно полнота в них отсутствовала. По настойчивым просьбам Добровского, Юнгманн решил приступить к составлению большого словаря и набросал план работы, с которым Добровский, однако, не соглашался: разногласия эти задержали работу Юнгманна на некоторое время: но не остановили ее, т. к. желание работать над словарем было у Юнгманна еще в первые годы учительской его службы в Литомержицах — с 1800 г. Основой для своего словаря Юнгманн взял словарь Томсы; прежде всего дополнил он его словами, собранными Пельцлом в 1800 г., а потом уже пополнял своими материалами. Большую помощь оказывал ему просвещенный чешский библиограф Доуха. Словарь разросся постепенно в капитальный труд в пяти томах; издан был в 1834—1839 гг. Появление Словаря радостно приветствовалось всеми чешскими интеллигентами. Но одни считали его безукоризненным и говорили, что «Юнгманн опять вложил нашему народу в уста язык, вырванный врагами», что Словарь — «величественный памятник на грани двух веков, клад, святыня нашей речи», что он вполне равен всем подобным произведениям, над которыми подолгу трудились ученые общества и целые академии. Другие выступили с обвинениями в том, что Словарь — более славянский, нежели чешский. Нападки критиков Юнгманн принимал спокойно: он знал, что они во многом правы, ибо он действительно при своей работе находился под большим влиянием идеи панславизма, существование которого он отрицал, но по существу был горячим панславистом. В своем дневнике он признается в готовности пожертвовать чешским языком в пользу единого общеславянского языка. В 1817 г. по поводу слухов о проекте создания из Чехии и Галиции нового Славянского королевства он пишет: «Небу угодно, чтобы эти слухи оправдались. И разве важно, что выберут в преобладающий язык польский или чешский? Это будет славянский язык. Может быть, наречия кончат тем, что сольются. Боже! Это слишком хорошая мысль». Юнгманн надеялся на постепенное сближение славянских языков и потому предлагал чешский лексикон дополнять русскими или польскими словами. Э. Дени, знаток Чехии и славянской филологии, по поводу этого замечает: «Но подобные утопии не могли иметь практических результатов. *Народ не выбирает себе языка из дипломатических соображений, и если в двух соседних странах царят близкие наречия — это еще не основание для слияния их в одно*»*). Авторитет Юнгманна был так велик, что пришедшее ему на смену новое поколение охотно считало его своим вождем, хотя Юнгманн во многом еще держался взглядов старой школы, сдерживал порывы молодежи и обращался с нею довольно властно и резко. Молодежь назвала Юнгманна «Нестором чешского возрождения», а Челяковский после его смерти говорил: «Он был нашим духовным отцом». И действительно, первая половина XIX столетия прошла

*) A. Denis — Dr. I. Vančura, «Čechy po Bílé hoře», ч. II, кн. I, стр. 76.

в чешской жизни под непосредственным громадным влиянием Юнгманна, умершего в 1847 г., 16 ноября.

* *
*

Деятельность Добровского и Юнгманна, посвященная оживлению чешского языка и восстановлению исторических традиций, непосредственно воздействовала и на иные области народной жизни, базирующиеся на слове, как-то: поэзию и журналистику, театр и школу.

В это время было около двадцати чешских писателей и журналистов; наиболее известны из них: Крамериус, Вацлав Там, Стах, Длабач, Макс Штван, Кноблох, Гневковский, Неедлый, Пухмайер, Томса, Рулик, Прокоп Шедивый, Гавелка.

Каждый из них горел желанием дать родному народу возможность читать что-нибудь художественное или поучительное на своем языке и каждый из них сталкивался с такими трудностями и препятствиями. перешагнуть через которые у них не хватало сил и уменья. Никто из них не воспитался в литературных кругах, никому из них не пришла на помощь литературная традиция. Каждый из них должен был начинать сначала, творить в пустом месте из ничего, натыкаясь на каждом шагу на недостаток слов и выражений, на неопределенность грамматических форм и полное отсутствие законов чешской просодии. Все они не могли совершенно отрешиться от той школы, которая их воспитала и наложила неизгладимую печать на все их мышление. — школы немецкой. Только гений мог бы одним ударом разметать стены, отгораживавшие чешскую литературу от всего света, а они были просто более или менее талантливыми людьми, их сил было достаточно только на то, чтобы по камешку и по кирпичику разрушать стену исторической тюрьмы. Естественно. что все они обратились к подражанию и только старались чужие растения пересадить на родную почву или одеть в дорогие их сердцу национальные сельские костюмы. Все они были скромны в оценке своих талантов и произведений; Пухмайер, издавая полное собрание своих сочинений, называет их скромными полевыми фиалками — вестниками весны и идущих за ними роскошных цветов. а молодые поэты не стыдились ходить к Добровскому для исправления им грамматических и просодических ошибок в их произведениях. Поэзия их — идиллическая. воспевавшая тихие поля, уединение, дружбу, верность. совершенно оторвана от действительной жизни, потрясенной великой французской революцией и войнами Наполеона. Эта поэзия вся проникнута моральной тенденцией и желанием дать читателю полезную идею. По форме она довольно тяжеловесна и проста, что делало ее близкой и понятной народу, еще почти не знавшему светской литературы и не имевшему наклонности к изысканности в ней. Вообще-же нужно отметить, что идиллическая поэзия того времени почти не доходила до народа. кроме стихотворений Гневковского и Неедлого, писавших на темы. взятые из чешских легенд; их произведения пользовались широкой известностью и сохранились в народе до начала XX века.

Первую газету в Чехии издавала Людмила Седлчанская (L. Sedlčanská), получившая в 1657 г. привиллегию на печатание и рассылку по почте печатных листов газет; ее преемник, типограф Ян Арнольт из Доброславина, получил возобновление привиллегии (в 1690 г.) на десять лет; в 1700 г. его газета прекратила свое существование. Газета все это время выходила спорадически; промежутки между отдельными номерами были весьма различны. Настоящую периодически выходящую чешскую газету начал издавать К. Ф. Розенмюллер лишь с 4 февраля 1719 г. под названием: «Вторничные и субботние Пражские почтовые новости, из различных земель и краев приходящие». Эта газета существовала до 27 июня 1776 г. В Вене была попытка издания чешской газеты осуществлена Каливодой, издававшим в 1761 г. «Венский дневник»; но из-за недостатка подписчиков издание умерло через три месяца. В 1776—1782 г. в Праге не было ни одной чешской газеты. Газетой и настольной книгой сельского населения были весьма распространенные в то время и доступные по цене различные календари. Цены книг и газет были для народа все-таки высокими, несмотря на их действительную дешевизну; (так, напр., два тома «Новой чешской хроники» Пельцла стоили два гульдена, журнал «Учитель народа» — за год 12 тетрадей — 24 крейцера, «Лабиринт» Колинского — 24 кр., сборник стихов и песен Пухмайера — 30 кр. и т. д.)*). В 1782 г. «Пражские почтовые новости» возобновляются, а через три года Шенфельд (Schönfeld) начинает издание «Шенфельдских императорско-королевских почтовых известий», редактирование которых поручает Крамериусу.

Вацлав Крамериус (1759—1808) прославился уже как редактор названной газеты, а еще больше как редактор и издатель собственной газеты: «Крамериусовы импер.-корол. патриотические известия», положившей прочное основание газетному делу в Чехии и воспитавшей в народе потребность в живом слове периодической печати. Кроме газеты он двенадцать лет (1787—1798) издает «Новый календарь терпимости», предназначенный одинаково для католического и евангелических исповеданий, много способствовавший распространению в народе веротерпимости. Основав в Праге типографию «Чешская Экспедиция», он сумел сделать ее центром нарождающейся чешской журналистики. Вокруг «Экспедиции» и Крамериуса понемногу объединялись журнальные работники и патриоты-интеллигенты. С их помощью Крамериус издал много — (84) — популярных книг и брошюр из всех областей человеческого знания, как-то: этики, истории, географии, юриспруденции, гигиены, сельского хозяйства и т. д. Полезные знания подавались в самой легкой форме, сдабривались веселыми рассказами, чтобы не испугать читателя серьезностью. Язык этих изданий был образцовым и вошло даже в поговорку выражение «писать по-крамериусовски», т. е. писать хорошим чешским языком. Много труда и энергии стоила Крамериусу выработка этого хорошего языка, т. к. в молодости он плохо владел чешским языком; после него осталось около тридцати томов грамматических заметок и выписок из книг, говорящих об огромности его труда и добросовестности при подготовке на пост

*) Гульден можно считать приблизительно равным серебряному рублю екатерининских времен, а крейцер — копейке.

служителя и учителя народа. Не менее трудов и забот положено было Крамериусом на воспитание читателя и на распространение полезных идей и знаний путем личных взаимоотношений: в «Экспедиции» бывали люди со всей Чехии, знакомились между собой и получали от приветливого и общительного хозяина указания и советы по разным вопросам: об основании читательских кружков, корреспондировании в газету и т. п. Крамериуса, можно сказать, знала вся Чехия, но и он знал всю Чехию и почти в каждой деревне мог указать на кружок своих приятелей; он основал чешскую журналистику и воспитал чешского читателя.

*

Театр в Чехии существовал еще в XVI в. При пражском университете, начиная с 1553 г., представления устраивались не менее раза в год. Иезуиты при всех своих учебных заведениях устраивали публичные театральные представления, пользуясь ими как могучим средством привлечения и воспитания народных масс. 12 октября 1567 г. в пражском «Клементине» в первый раз поставлена была чешская стихотворная драма о св. Вацлаве в присутствии 10.000 зрителей. В 1765 г. театральные представления при школах были запрещены. Но к этому времени дворянство по примеру заграницы обзавелось своими домашними театрами, а народ довольствовался кочующими театрами, преимущественно немецкими; в 1760 г. в Чехии было более 40 кочующих немецких трупп. По-чешски играли только театры марионеток, весьма распространенные и любимые народом за господствовавшее в них оппозиционное настроение, выражавшееся в насмешках над монахами и господами. В 1786 г. устроен был в Праге на Вацлавской площади чешский театр; Иосиф II посетил его и театр стал называться «Императорским и королевским чешским национальным театром», хотя и помещался в убогом деревянном бараке.

Публика охотно посещала чешский театр, т. к. усилиями патриотически настроенных писателей, особенно Вацлава Тама, первого комика, репертуар постоянно обновлялся: за пятнадцать лет на чешский язык переведено было около тысячи драматических произведений; много пьес было написано и оригинальных чешских, преимущественно на темы исторические. Через пять лет деревянный барак театра был снесен: распоряжение мотивировано было тем, что театральное здание — «будка мешает движению». Народ обвинял в разрушении «его» театра графа Ностица, построившего собственный театр и завидовавшего успехам «будки». Граф Шпорк, желая затмить театр Ностица — (ныне Ставовский театр), — устроил в здании бывшего монастыря новый театр и отдал его в пользование чешскому товариществу; но через несколько лет этот театр попал в руки арендатора Ностицкого театра; немецкие пьесы заняли преобладающее положение, а потом и окончательно вытеснили чешскую драму. Сторонники чешского театра — бедная интеллигенция или мелкие мещане и чиновники—не могли бороться с богатыми высшими сословиями, противниками национального пробуждения. Если раньше дворянство поддерживало чешский театр, то только потому, что видело в нем интересную для народа и безобидную для себя забаву. Когда-же практика по-

казала, что чешский театр является могучим фактором пробуждения нации и восстановления языка угнетенного народа, высшие классы, испуганные французской революцией, выступили на борьбу с чешским театром и задушили его. В 1802 г. запрещены были в Чехии театры марионеток. Чешская драма ютилась в театре бургграфа Валлиса — (на Малой Стране, впоследствии здание сейма), — где давались дневные чешские представления, но в 1806 г. по просьбе дворян и эти представления были прекращены, потому что «после чешской черни нельзя достаточно проветрить театр» к вечерним представлениям. С 1809 г. чешский театр надолго замер.

* *
*

Чешская школа до потери чехами политической самостоятельности развивалась под прямым воздействием университета, которому Карл IV вменил в обязанность назначение учителей и надзор за ходом обучения. После битвы на Белой горе учителя евангелического исповедания были изгнаны за пределы родины и школы поступили в ведение иезуитов, заботившихся лишь о преподавании катехизиса. Схоластическими методами преподавания и тенденциозностью воспитания иезуиты привели чешскую школу к упадку и в таком состоянии продержали ее около 150 лет, до времени Марии-Терезии.

Начало эпохи чешского возрождения совпало с периодом школьных реформ, проведенных Марией Терезией (1774 г.). Эта правительница под влиянием идей гуманизма стремилась к насаждению просвещения или хотя бы грамотности среди подвластных ей народов. Расширение школьной сети, отмена школьной монополии иезуитов, организация подготовки учительского персонала, введение в школу новых предметов и методов преподавания — все говорило в пользу реформы. Но по существу реформы были великим злом для народа, т. к. в них отсутствовала главная ценность школы, душа преподавания, — родной язык. Реформированная школа была, таким образом, украшенной цветами могилой, в которую чехи своими руками должны были положить родную мать — родную речь. Величайшей заслугой первых чешских «будителей» было то, что они печатным и устным словом поддержали сельского учителя, захлебывавшегося в волнах насаждаемого правительством германизма. Народный учитель, оживший и окрепший при декретах Марии Терезии об улучшении преподавания чешского языка, сумел не только пережить позднейшие атаки германизации, но еще и дал ряд выдающихся работников национального пробуждения, как то: А. Веселый, И. Сайдль, И. Рыба, Я. Фильцик и многие иные, в тиши и неизвестности творившие великое дело.

* *
*

Первый этап чешского национального пробуждения (1773—1815 г.), интересный сам по себе, как одно из значительных явлений истории, в наше время приобретает важное, ввиду мировых национальных движений, значение вообще, а для кубанского населения — в особенности.

Объединяя в себе аналогичные исторические процессы, совершавшиеся в том или ином виде и в других странах, боровшихся за самостоятельное культурное развитие народов, он является прямым и в высшей степени доказательным ответом на коренной, давно уже назревший на Кубани, вопрос о родном языке для разных частей населения. Если ключем к пониманию современных революционных движений являются великая французская революция и ряд последовавших за ней, отразивших соответственные движения в областях политики, экономики и социального уклада жизни народов, то вопрос о праве каждого народа на собственную культуру и свой родной язык так элементарен и близок к психике народной массы, что никакого ключа и аналогии ко всеобщему ясному пониманию его, как кажется, и не требовалось-бы, тем более, что сложными достижениями революций он как-будто совсем упраздняется. В действительности же мы видим, что разрешение этого вопроса является сложной и тяжелой проблемой для многих государств, что вопрос этот и теперь, как всегда, полон жизни и силы, что революции его не упраздняют, а еще больше подчеркивают и выдвигают на первый план, заставляя в исторических фактах и аналогиях искать помощи к его разрешению. Хотя на Кубани вопрос этот выдвинут революцией, но в своем чистом виде он является вопросом не столько политической борьбы, сколько мирного культурного развития. В этой плоскости то, что происходило в Чехии в прежние времена, очень близко тому, что появилось и творится ныне на Кубани.

Особенностью чешского национально-освободительного движения было то, что оно происходило внутри австро-венгерской монархии, принужденной в силу исторических обстоятельств признавать некоторые политические и «земские» права порабощенных народов, а потому и сводилось к нескольким конкретным и чисто-национальным целям: материнский язык, своя книга и школа, чешский театр. Политическое освобождение, государственная самостоятельность, и все связанные с нею права только предполагались, как следующий этап борьбы. Поэтому и характер чешского движения первой эпохи был мирный, культурный, без вооруженных восстаний и кровавой борьбы, вне зависимости от того или иного разрешения политических вопросов международного характера. Войны и мирные договоры, увеличение или уменьшение территории империи — это были дела и заботы Габсбургов, чехи же заботились только о правах и положении чешского королевства внутри чуждой им и при всякой политической ситуации одинаково ненавистной империи-поработительницы. То, что у первых чешских будителей было делом более или менее отдаленного будущего, — политическая самостоятельность — в современной борьбе порабощенных наций часто является необходимым условием возрождения, а к тому еще осложняется вопросом социального раскрепощения классов; следствием такого осложнения является неизбежное расширение современных национальных движений до пределов международных; в этом — главное отличие современного положения от эпохи первых чешских будителей.

Вне элементов политической самостоятельности и социальной революции каждое современное национально-культурное возрождение во многом подобно возрождению чешскому. Каждое такое движение сводится

прежде всего к борьбе за родной язык. На примере Чехии мы видим всю трудность и тяжесть положения тех, кто... хочет вырвать из уст живого народа родной его язык. Сколько сил и средств было в распоряжении врагов Чехии! Войско, армия чиновников, ученые, огромные деньги, толпы монахов, типографии, школы и театры — все это пущено было в ход, все это усиленно работало десятки лет и все это зашаталось и начало давать трещины при первом натиске группы вдохновенных, но бедных и скромных людей, вооруженных только пером да сознанием, что за ними стоит народ. Народ, пожелавший носить свое собственное имя, захотевший читать свою книгу и учиться в своей школе не может быть остановлен в движении к полному определению своей национальной сущности ни вековыми перерывами в языковом и литературном развитии, ни бедностью материальных средств и культурных учреждений, ни отсутствием достаточного количества интеллигенции, ни множеством врагов его пробуждения. На примере первых чешских «будителей» должны убедиться все враги национального самоопределения народов в полной бесплодности своих усилий; на этом же примере могут все друзья пробуждающихся наций учиться настойчивости, отваге, преданности идее, любви к своему народу и уважению ко всякой работе на его пользу. Враги и друзья национального возрождения народов пусть чаще вспоминают слова великого чешского учителя:

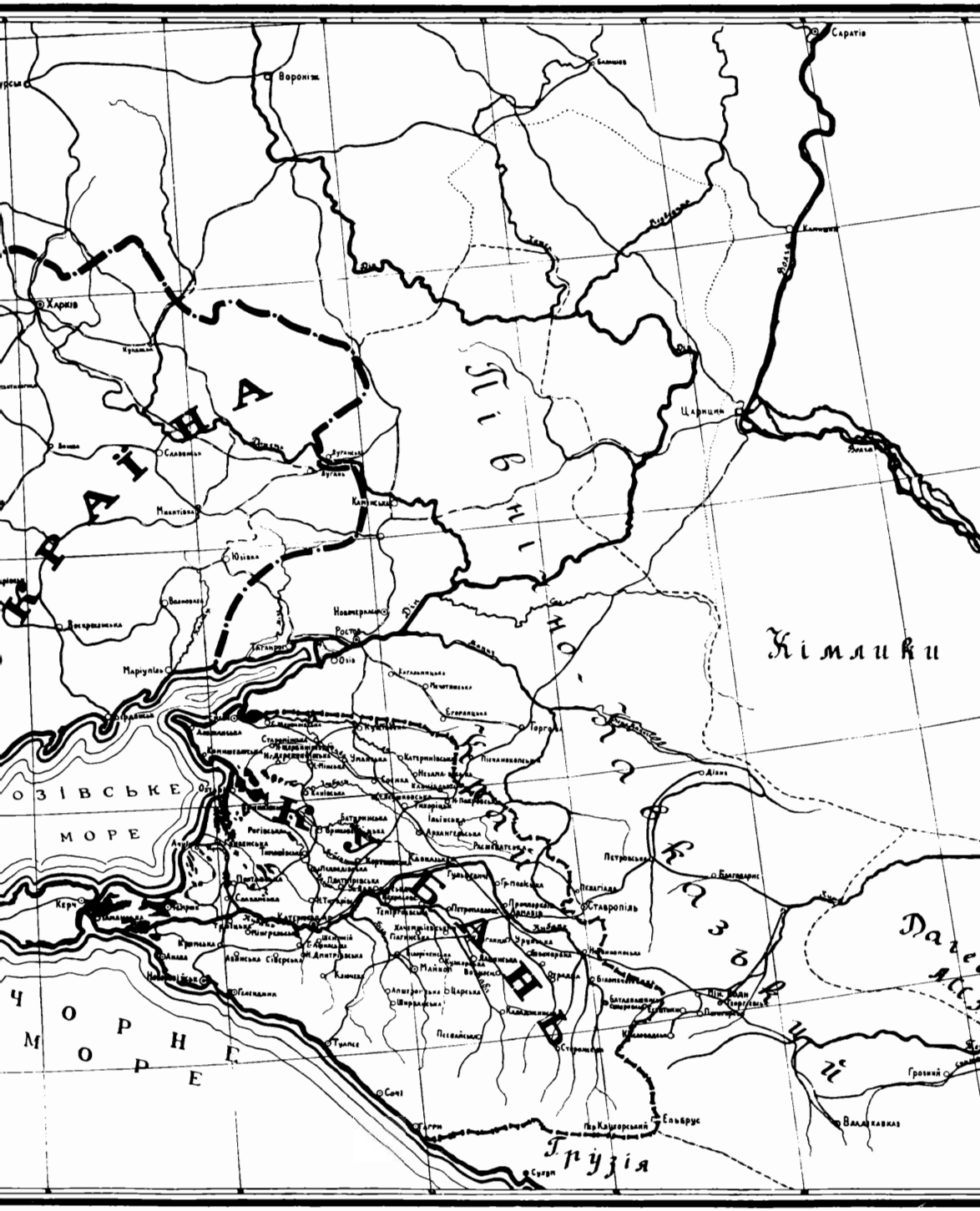
«Pravda vítězí» — «Правда побеждает!»

Источники:

1. A. Denis — Dr. J. Vančura. «Čechy po Bílé hoře», ч. I и II.
2. J. Dolenský — Prof. J. Kosina. «Dějiny národu českého».
3. Dr. O. Kádner. «Dějiny pedagogiky».
4. Prof. J. Pekař. «Dějiny československé».
5. K. Adámek. «Doba poroby a vzkříšení».
6. Prof. J. Procházka. «Stručné dějiny písemnictví českého».

ЗМІСТ.

		Стор.
1.	Від Управи Громади Кубанців	1
2.	Проф. *Ф. А. Щербина.* О деятельности Общества Кубанцев . .	3
3.	Проф. *Ф. А. Щербина.* Кубань в прошлом и настоящем: история Кубани — 14, настоящее Кубани — 29, ...	14
4.	*П. Л. Макаренко.* Про діяльність Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці	38
5.	*П. Л. Макаренко.* З життя Кубані під радянською російською комуністичною владою: за що боролась Кубань — 76, для чого Кубань була і є потрібною для большовиків — 77, засоби, якими користувалась московська влада, щоб удержати Кубань — 77, адміністраційний устрій Кубані — 80, сільськогосподарський податок — 84, земельне питання — 88, сільське господарство — 103, промисловість і робітники — 121, торговля — 134, шляхи — 145, освіта — 147, національна справа — 162, радянська влада і населення — 181, висновки — 185	75
6.	Проф. *Л. Л. Бич.* Кубань у кривому дзеркалі . . .	193
7.	*В. Т. Гонтарь.* Национальное возрождение Чехии	279

Саратів
Воронеж
Харків
Царицин
Маріуполь
Ростов
Кімляки
Керч
Сочі
Грузія
Ельбрус
Владикавказ
Грозний
Ставрополь
Краснодар
Катеринодар
Азовське море
Чорне море
Північно-Кавказька

Vytiskla
LEGIOGRAFIE
Praha-Vršovice
Sámova
665